



ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

XIV

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Дюра ГАРДІЙ

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2020

УДК 930.85(477)“08/14”

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 14: Княжий Перемишль. 280 с. + карти

Приурочений до 800-літнього ювілею Перемишльської єпархії черговий випуск збірника укладено з матеріалів, присвячених різним аспектам історії і культури княжого Перемишля XI–XIII ст. Особлива увага відведена початкам Перемишля та першій перемишльській династії Ростиславовичів, проблемам історичної географії Перемишльської землі й інтерпретації літописних переказів до її історії, поодиноким аспектам церковної історії та позиціям найдавнішої культурної спадщини українського Перемишля XIII ст.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., професор, доктор історичних наук

Гардій Д., професор, доктор наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020

КНЯЖИЙ ПЕРЕМИШЛЬ

*На відзначення
річниці утворення
Перемишльської єпархії*

1220–2020

КНЯЖА ДОБА

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ПОЧАТКИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
9

Олександр МУСІН, Наталя ВОЙЦЕЩУК

**ПЕРЕМИШЛЬ ТА "ГІРСЬКА КРАЇНА
ПЕРЕМИШЛЬСЬКА": МЕЖІ ЗЕМЛІ Й ГРАНІ
ІСТОРІЇ**
31

Микола КОЗАК

**ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА ПЕРЕМИШЛЯ ТА
ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ**
123

Олександр ГОЛОВКО

**ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ
ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДАРЯ РОСТИСЛАВОВИЧА
(1092–1124)**
137

Юрій ГУДИМА

**ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ У
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ
XIII СТОЛІТТЯ**
153

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**СЛУЖЕБНИК ПЕРШОГО ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО
ЄПІСКОПА АНТОНІЯ**
165

Юрій ДИБА

**АВСТРІЙСЬКИЙ ПРОТОТИП РОТОНДИ
СВЯТОГО МИКОЛАЯ У ПЕРЕМИШЛІ**
219

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ДІАЛЕКТИКА СКАЗАНОГО І ЗАМОВЧАНОГО:
КНЯЖИЙ ПЕРЕМИШЛЬ НА СТОРІНКАХ НОВІШОЇ
ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ МІСТА**
239

З М І С Т

Леонтій ВОЙТОВИЧ

СУПЕРНИК КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
Харди Ї. Итинерариї Ростислава Михайловича.
Сремска Митровица; Нови Сад, 2019. 159 с.
266

АНОТАЦІЇ

273

SUMMARY

273

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ПОЧАТКИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Проблема початків Перемишльського князівства і надалі залишається дискусійною, причому глибинні корені цієї дискусії лежать більше в політичній, ніж науковій площині, а немало також самому актуальному стані науки. Тому доводиться повертатися до написаного раніше¹ і шукати нові аргументи для спростування давніх і свіжих гіпотез, за якими немає певної джерельної підстави.

У Прикарпатті на базі розвитку культури карпатських курганів кінця II – початку V ст.², у межах якої в складних асиміляційних процесах слов'янські масиви перемогли дакійські (костобоки), германські (пшеворців-астінгів) і сарматські³ елементи, сформувався масив хорватських племен⁴. Ранні пам'ятки культури карпатських курганів заповнюють північні і східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів'ями Дністра, Пруту, Серету, верхів'я Тиси, на північному заході доходять до р. Стрий у р-ні Добрян (Вижницький, Глибоцький, Кіцманський, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Тлумацький та Галицький р-ни Івано-Франківської обл.; Стрийський і Старосамбірський р-ни Львівської обл.

¹ Войтович Л. "Черв'яни" у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 8. Львів, 2001. С. 818–822; Його ж. Перемишльське князівство. Джерела державності Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Вип. 3: Інституції / Під ред. С. Заброварного. Львів, 2003. С. 39–50; Його ж. "Білі" хорвати чи "карпатські" хорвати? Продовження дискусії *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 38–45.

² Szombathy J. Praehistorische Recognoscierung stour nach der Bukowina im Jahre 1893 *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum*. Bd. 2. Czernowitz, 1894. С. 10–21; Смішко М. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*. Т. 1. Львів, 1953. С. 131–151; Його ж. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. Київ, 1960; Його ж. Східнослов'янські племена на території західно-українських земель у першій половині I тис. н. е. *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968. С. 14–27; Його ж. Племена культури карпатських курганів *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ, 1976. С. 48–63.

³ Смішко М. Племена зарубинецької культури *Населення*... С. 6–15; Його ж. Племена пшеворської культури *Населення*... С. 28–38; Його ж. Сарматські племена *Населення*... С. 38–48; Його ж. Племена черняхівської культури *Населення*... С. 63–83.

⁴ Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури *Археологія*. Т. 10. Київ, 1957. С. 122–125; Його ж. Біля джерел слов'янської державності. Київ, 1964. С. 5; Вакуленко Л. Пам'ятники культури карпатських курганів у с. Глибоке *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* Киев, 1968. С. 169–172; Її ж. Поселення культури карпатських курганів *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ, 1976. С. 73–94; Її ж. Пам'ятки підгір'я *Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* Київ, 1977; Вакуленко Л., Приходнюк О. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре *Slovenská Archeológia*. Т. 30-1. Nitra, 1985. С. 71–136; Рикман Э. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва, 1975; Пеняк С. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ, 1980. С. 162–165; Баран В. Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ, 1991. С. 57.

та Хустський і Виноградівський р-ни Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали плоских цвинтарів. Вони ховали покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася у трьох основних варіантах: із вміщенням останків до урни, вміщенням їх у ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розташовувалися на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ поблизу низинних чорноземів та лук, мешканці проживали в наземних будівлях або напівземлянках із вогнищами чи печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Її виготовлення було недбалим, глина оброблена погано, слабка, поверхня вирівняна, кольори – синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент – у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, пиптів, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливість репертуару цього посуду – вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні типи посуду носіїв *липицької* культури.

З верхівців Південного Бугу і Збручу слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття. За ними рухалися іраномовні сармати: *язиги* і *роксолани*. Слов'яни тіснили тут фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі до передгір'я Карпат. З іншого боку носіїв *липицької* культури – *костобоків* тіснили пшеворці – *астінги*. Подальша міграція *готів* і *гепідів* у III ст. привела до розвитку *черняхівської культури*, що прискорило відхід носіїв *культури карпатських курганів* далі до Карпат і по долині р. Тиса та сприяло їх розвитку, відмінному від загального масиву *черняхівської культури*. У III–V ст. складний карпатський симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів схилився на користь слов'ян, зв'язок яких, можливо, очолили, розчинившись пізніше в ньому і давши йому своє ім'я, войовничі іраномовні *хорвати*. У складі сарматського іраномовного конгломерату були десятки різних великих і малих племен⁵. Їх участь у хорватському етногенезі підтверджують антропологічні матеріали. Поряд із гетським мезодоліхокранним типом черепів тут трапляються черепи сарматського брахікранного типу⁶. Одне з цих сарматських іраномовних племен (іранська етимологія самої назви "*хорвати*" не викликає жодних заперечень⁷) і могло стати основою військової еліти у цьому слов'янському зв'язку (подібно як пізніше вікінги Рюриковичі зі своїм оточенням), який у V–VI ст. почав заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися зі спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татр і Судетів дійшов до витоків Одри та Ельби, басейну Заале й Білої Ельстер. Так утворилася Велика Хорватія⁸.

⁵ Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 260, кн. 2. Львів, 2010. С. 7–23.

⁶ Максимов Е. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс.н.э. по археологическим данным. *Историография Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев, 1990. С. 19–20.

⁷ Соболевский А. Русско-скифские этюды *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 26. Петроград, 1921. С. 8; Županić N. *Prvobitni Hrvati Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb, 1925. С. 291, 296; *Ejusdem*. *Prvi nosilci etničnih imen Srb, Hrvat, Čech i Ant Etnolog*. Т. 2. Ljubljana, 1928. С. 74–79; *Ejusdem*. *Značenje barvnega atributa v*

imenu Crvena Hrvatska Etnolog. Т. 10/11. Ljubljana, 1937–1938. С. 355–376; Vasmer M. *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*. 1: *Die Iranier in Sudrussland*. Leipzig, 1926. С. 56; Hauptmann L. *Seoba, Hrvata i Srba Jugoslovenski Istoriski Časopis*. Т. 3. Љубљана; Загреб; Београд, 1937. С. 30–61; Sakaš S. *Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens Orientalia Christiana Periodica*. Т. 15. Roma, 1949. Р. 330–340.

⁸ Войтович Л. "Білі хорвати" чи "карпатські хорвати"? *Миколаївщина. Збірник наукових праць*. Т. 1. Львів, 1998. С. 49–79; Його ж. *Князівства карпатських хорватів Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 195–210; Його ж. *Карпатські хорвати в етнополітичному роз-*

Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значні масиви *хорватів* до Паннонії і Далмації. Ця перша міграція на Балкани тривала у 587–614 рр. Між впадінням Морави і Тиси хорвати форсували Дунай, освоїли басейн Драви у 587–593 рр., далі стали просочуватися до межириччя Драви й Сави, звідкіля перейшли до нинішньої Боснії. Звідтіля вони форсували прохід до Адріатичного узбережжя через Клісу та Салону у 614 р., поклавши початок завоюванню Далмації.

Скориставшись ослабленням *Великої Хорватії*, значна частина населення якої мігрувала на Балкани, в районі пізнішого Кракова вклинилися лехітські племена *віслян*, відділивши *Велику Хорватію* від *Білої Хорватії*. Друга міграція на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик візантійського василевса Іраклія проти аварів. У ній брали участь хорвати якраз із *Білої Хорватії*. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств).

Література про ранніх хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Любора Нідерле⁹, Тадеуша Модельського¹⁰, Федро Шішіча¹¹, Любо Гауптмана¹², Йозефа Відаєвича¹³, Герарда Лябуди¹⁴, Богуміли Застерової¹⁵,

витку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–132; *Його ж.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 38–45; *Його ж.* Карпатские хорваты *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2: История. Санкт-Петербург, 2005. Вип. 1. С. 133–146; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 6–39; *Його ж.* [Рец. на кн.:] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006. 209 с. ЗНТШ. Т. 256. Львів, 2008. С. 705–707; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 13–54; *Его же.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности *Русин*. Кишинев, 2010. № 3(21). С. 5–49; 159–169; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства *Його ж.* Галицько-волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 10–46; *Його ж.* Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного *Наптекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. Харків, 2013. С. 71–101; *Ejusdem*. Chrouati et altera Chrowati *Ukrajinski Karpati: etnogeneza-arheologija-etnologija / Priredio Jevgenij Paščenko*. Zagreb, 2014. С. 207–254; *Майоров А.* Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые

хорваты *Rossica antiqua*. 2006. Исследования и материалы. С. 40–73; *Его же.* Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006; *Його ж.* Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. Львів, 2006. С. 31–66; *Его же.* О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 55–61; *Его же.* “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 1 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. С. 13–44; *Majurov A. Hrvatska V. Etnogeneza i rana povijest Slave-na prikarpatskoga područja*. Zagreb, 2012.

⁹ Niderle L. Slovanske starozitnosti. D. 2, sv. 1. Praha, 1906. S. 250–261.

¹⁰ Modelski T. Z onomastyki i terminologii sredniowecznej *Kwartalnik Historyczny*. Т. 34. Lwów, 1920. S. 11–14.

¹¹ Šišić F. Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925. S. 6–8.

¹² Hauptmann L. Dolazak Hrvata *Zbornik Kralja Tomislava*. S. 86–88.

¹³ Widajewicz J. Państwo Wislan. Kraków, 1947. S. 16–30.

¹⁴ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie – państwo Samona. Poznań, 1949. S. 203.

¹⁵ Zástěrová B. Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů *Vznik a počátky slovanů*. Т. 1. Praha, 1956. S. 34–45.

Генріка Ловмяньського¹⁶ та Леонтія Войтовича¹⁷. Але проблема в тому, що українські дослідники з цією літературою не знайомі. Тому вони й далі, користуючись працями деяких істориків XIX ст. та ігноруючи надбання світової науки, *карпатських хорватів*¹⁸ невірно називають *білими хорватами*.

Швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр (1867–1913) ще наприкінці XIX ст. звернув увагу, що *гуни* у IV–V ст. принесли в іранські мови китайське позначення сторін світу за кольорами (чорний – північ, червоний – південь, синій – схід та білий – захід)¹⁹. Спираючись на його дослідження, хорватський вчений Стефан Сакаш, встановив, що назва *білі хорвати* за іранською термінологією, прийнятою у слов'ян, означає *західні хорвати*²⁰.

Проблема відділення Білої Хорватії від Великої Хорватії та наступна локалізація Білої Хорватії теж досліджуються віддавна²¹. На підставі аналізу топоніміки та актового матеріалу територію Білої Хорватії аргументовано локалізував Л. Гауптман на Верхній Віслі і Верхній Одрі²². Цю локалізацію підтвердили дослідження Бого Графенауера²³ й Стефана Пантелича, який уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер²⁴, а також Ростислава Вацеби, що досліджував ранні білохорватські князівства у Ельбо-Заальському межиріччі²⁵. *Білі хорвати* розміщувалися у верхів'ях Вісли та Ельби, на Заале

¹⁶ Lowmianński H. Początki Polski. T. 2. Warszawa, 1964. S. 114–130.

¹⁷ Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку... С. 105–132.

¹⁸ Ісаєвич Я. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму Йою ж. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 66; Майоров А. Великая Хорватия... С. 172, 176.

¹⁹ Saussure F. de. Mémoire sur le Système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes. Leipsick, 1879. S. 103.

²⁰ Sakaš S. Iranische Herkunft... S. 313–340.

²¹ Marquart J. Ostereuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. S. 129–139; Hauptmann L. Dolzack Hrvata. S. 88–120; Hruby V. Puvodni Hranice Biskupství Prazského a hranice Říše Česke v 10 století Časopis Matice Moravske. T. 50. Brno, 1926. S. 104; Perich L. Slezko. Praha, 1945. S. 45; Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949. P. 292; Третьяков П. Восточнославянские племена. Москва; Ленинград, 1953. С. 245; Корольков В. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке Краткие сообщения Института славяноведения. № 9. Москва, 1952. С. 43–50; Бліфельд Д. Утворення Київської Русі Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957. С. 357; Войтович Л. Слідами білих хорватів Літопис Червоної калини. Львів, 1993. № 5–6. С. 2; Йою ж. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі Волино-Подільські археологічні студії. Т. 1: Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). Львів, 1998. С. 286–294.

²² Hauptmann L. Dolzack Hrvata. S. 88–120; Ejusdem. Seoba Hrvata... С. 30–61; Ejusdem. Das Regensburger Prwileg von 1086 für das Bistum

Prag Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte. T. 62. Wien, 1954. S. 147.

²³ Grafenauer B. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata Histo-rijski zbornik. T. 5. Zagreb, 1952. S. 1–55.

²⁴ Pantelić S. Najstarija povijest Hrvata. Mainz, 1993.

²⁵ Вацеба Р. Південнополабські слов'яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2014. С. 228–231; Йою ж. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Вип. 4. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 7–21; Ею же. Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Москва, 2016. С. 151–153; Йою ж. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Вип. 19. Миколаїв, 2017. С. 20–28; Йою ж. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 51. Запоріжжя, 2018. С. 329–341; Йою ж. До питання про участь Білих хорватів в етногенезі верхньолужицян Україна і Хорватія: історичні паралелі. Україна і Hrvatska: povijesne paralele. Дрогобич, 2019. С. 127–151.

і Білій Ельстер, де користувалися автономією ще у XIV–XV ст., а потім були асимільовані німецькомовним масивом, залишивши потужні сліди топонімії. Інші західні варіанти не мають надійного джерельного підґрунтя²⁶. Тому спроба розмістити Білу Хорватію на Дністрі, оголосивши її столицею Стільсько, повністю безпідставна і є наслідком незнання як джерел, так і відповідних досліджень²⁷. Найновіші пошуки хорватських та деяких інших істориків також не залишають місця для подібних побудов²⁸.

У період між двома світовими війнами, коли здоровий прагматизм німецького позитивізму наукових досліджень змінило патріотичне піднесення, поєднане з бажанням довести “споконвічні” права Польщі на Галичину,

²⁶ Одна з найвидніших хорватських істориків Нада Клаїч (1920–1988), яка підтримувала висновки Л. Гауптмана та Б. Графенауера, під впливом Генріха Кунстмана змінила свої погляди і розмістила Білу Хорватію у Каринтії: *Klaič N. Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta Croatica Christiana Periodica*. G. 12. B. 21. Zagreb, 1988. S. 49–62. Але ця версія не набула ширшої підтримки.

²⁷ *Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу Україна і Хорватія...* С. 152–169.

²⁸ Хорватські історики, не вдаючись до подробиць, загалом прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Але під впливом політичних реалій останніх років, зокрема загострення сербо-хорватського протистояння, певну підтримку отримала модерна теза Г. Кунстмана із пропозицією повернутися до давньої версії щодо міграції хорватів з гірля Дону на Балкани, а звідтіля їх виходу на північ до Одри: *Kunstmann H. Über den Namen der Kroaten Die Welt der Slaven*. T. 27/1. München, 1982. S. 131–136; *Ejusdem*. Kamen die westslavischen Dalemenci aus dalmatien? *Die Welt der Slaven*. T. 28. München, 1983. S. 370; *Ejusdem*. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos *Die Welt der Slaven*. T. 29/1. N. F. 7. München, 1984. S. 119. Цей погляд свого часу ґрунтовно розкритикував: *Katičić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena siuga na sjever Starohrvatska Prosvjeta*. T. 20. Zagreb, 1990(1992). S. 225–328). Інша гіпотеза Івана Мужича, який, головним чином, на підставі антропологічних матеріалів розвинув тезу про автохтонність хорватів у Далмації (*Mužić I. Podrijetlo i pravjera Hrvata*. Split, 1991), не розв’язувала проблему раптової слов’янізації автохтонів-ілірійців, якими мали би бути хорвати. Однак не без впливу надмірного патріотизму, властивого всім титульним відродженням та новонародженим державам, у сучасній хорватській історіографії почав перемагати синтез гіпотез Г. Клінстмана та І. Мужича, який дав змогу, виходячи з іранської ети-

мології етноніму хорвати, сформулювали тезу про елітну групу із іраномовного середовища Аварського каганату, що запанувала в хорватському масиві: *Kronsteiner O. Gab es unter den Alpenslaven eine kroatische ethnische Gruppe? Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Bd. 24. Wien, 1978. S. 137–157; *Wolfram H. Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien; Köln, 1979. S. 167; *Pohl W. Das Awarenreich und die “Kroatishen” Ethnogenesen Die Bayern und ihre Nachbarn*. Teil. 1 / Hrsg. von Wolfram H. und Schwarz A. Wien, 1985. S. 293–298; *Ejusdem*. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. München, 1988. S. 261–268; *Ejusdem*. Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni *Etnogeneza Hrvata* / Ul. N. Budak. Zagreb, 1995. S. 86–96; *Steindorff L. Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas / Prjevod R. Steindorff-Andrun, S. Lipovčan*. Zagreb, 2006 (з наголосами на автохтонність або євроазійскість); *Margetić L. Dolazak Hrvata*. Split, 2001. S. 185–216; *Heršak E., Nikšić B. Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje) Migracijske i etničke teme*. Vol. 23. Zagreb, 2007. S. 251–268). Все це, у свою чергу, привело до гіпотези про дво-яке походження хорватського народу (*Katičić R. Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*. Split, 1993; *Lončar M. Dalmatinske etimologie Konstantina Porfirogeneta Folia onomastica Croatica*. T. 11. Zagreb, 2002. S. 149–174; *Vedriš T. Povodom novog tumačenja vijesti Konstantina VII. Porfirogeneta o snazi hrvatske vojske Historijski Zbornik*. T. 60. Zagreb, 2007. S. 1–33; *Dzino D. Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and medieval Dalmatia*. Leiden; Boston, 2010. P. 271; *Алимов Д. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург, 2016; Пащенко Є. Деякі питання етногенезу хорватів у сучасній хорватській науці Україна і Хорватія...* С. 244–252.

з'явилася проблема *лендзян* і *хорватів*. Тобто спроба довести, що *хорватів* у Прикарпатті взагалі не було, а тут жили споконвіку *лендзяни*, від яких, як вважають, походять назви поляків у сусідніх народів (русів, угрів та литовців). На диво ця проблема, після певного періоду забуття, упродовж останніх десятиліть знову стала актуальною. Навіть доволі помірковані спроби великого польського славіста Генріка Ловмяньського (1898–1984) розмістити гіпотетичні межі племінного масиву *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині²⁹ багатьом сьогодишнім польським авторам видаються замалими. Простежується чітке намагання пересунути самі межі якщо не до Києва, то, принаймні, – середньої течії Дністра і верхів'їв Стиру, практично оголосивши всю Західну Україну територією *лендзян*³⁰. Для обґрунтування зазначених тверджень переважно оперують ономастичними матеріалами (при цьому такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця однозначно відносять до західнослов'янських, тобто польських³¹), водночас не звертаючи увагу на саму безперечну умовність поділу тогочасних слов'ян на східних і західних і без застережень опускаючи джерельні фрагменти і аргументи, непридатні для тлумачення у незмінно потрібному руслі. Паралельно робляться спроби всіма можливими правдами і неправдами *пересунути* хорватський масив із Прикарпаття кудись на схід аж за *вятичів* у середовище фінських племен. Причини зрозумілі. Як визнав один із гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення *лендзян* на схід буде виглядати суперечливою³².

Лендзян Г. Ловмяньські спершу локалізував у Сandomirсько-Люблінській землі³³, пізніше спробувавши пересунути гіпотетичні межі цього племінного масиву до Бугу і Стиру на Волині³⁴. Тадеуш Васілевські (1933–2005) запропонував гіпотезу, за якою *лендзяни* – інша назва волинського масиву³⁵. Ця попозиція перегукується із гіпотезою Ярослава Дашкевича (1926–2010). Відкликаючись до ряду джерел, зокрема жидівського історико-географічного трактату “Йосиппон” (IX – початок X ст.), він доводив тотожність назв *лендзяни* та *лучани*³⁶. Тотожність

²⁹ Łowmiański H. Początki Polski. T. 4. Warszawa, 1970. S. 491–493.

³⁰ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. Kraków, 1991; *Ejusedem*. Badania nad kulturą wczesnosłowiańską *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu* / Pod red. Kobusiewicza M. i Kurnatowskiego S. Poznań, 2000. S. 413–421; *Ejusedem*. Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet. Bd. 1 / Hrsg. von Parczewski M. Kraków, 2001; *Ejusedem*. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. Chudziak W. Toruń, 2003. S. 151–165; Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą *Acta Archeologica Carpathica*. T. 38. Kraków, 2003. S. 135–155; *Ejusedem*. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru *Przegląd historyczny*. T. 45. Warszawa, 2004. S. 441–455; Florek M. Topografia plemienna Międzyrzecz a Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodów Czerwieńskich” w świetle

źródeł pisanych i archeologicznych *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Skarby z przeszłości*. Lublin, 2009. S. 23–34; Войтович Л. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви *Вісник Інституту археології*. Вип. 10. Львів, 2015. С. 126–137.

³¹ Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzianie *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu* / Pod red. Parczewskiego M. i Czopka S. Rzeszów, 1996. S. 47–64.

³² Fokt K. Zagadka plemion... S. 450.

³³ Łowmiański H. Lędzianie *Slavia Antiqua*. T. 4. Warszawa, 1953. S. 97–114.

³⁴ *Ejusedem*. Początki Polski. T. 4. S. 491–493.

³⁵ Wasilewski T. Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1976. Nr 2. S. 181–187.

³⁶ Дашкевич Я. Етнічні процеси на західно-українських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень *Науковий вісник Українського універ-*

лучан і лендзян допускав також Георгій Хабургаєв (1931–1991)³⁷. Антон Горський вважав лендзян східними волинянами³⁸. Олександр Головка з цього приводу писав про певну групу лендзян, які жили у верхів'ях західних приток Дніпра (вірогідно на території сучасної Беларусі), але водночас не були яким-небудь значним етнічним формуванням і з часом їх повністю асимілювало східнослов'янське населення³⁹. Існують також версії локалізації лензян-лендичів як східних слов'ян у басейнах Случі, Горині і Стиру⁴⁰. Можна переконано стверджувати, що до орбіти давньопольської держави Мешка I лендзяни ще не ввійшли⁴¹.

Як справедливо відзначав Я. Дашкевич, локалізацію лендзян польська історіографія активно використовувала для доведення законності претензій Польщі на цю пограничну територію під час відомих розмежувань середини 1940-х років, що періодично знову повторюється, незважаючи на те, що подібних претензій уже немає. Тому відмовитися від стереотипу поширення лендзян на всю територію культури Луки Райковецької потрібно беззастережно.

ситету. *Научный вестник Украинского университета*. Т. 2. Москва, 2002. С. 13–15; *Його ж.* Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть*. Київ, 2002. № 4. С. 3–21; *Його ж.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. Львів, 2005. С. 28–29.

³⁷ Хабургаєв Г. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва, 1979. С. 186–187.

³⁸ Горський А. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1997 г. Москва, 1997. С. 276–278.

³⁹ Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. Киев, 1988. С. 9.

⁴⁰ Конча С. LENZANINOI Константина Баянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Серія: Українознавство. Вип. 10. Київ, 2007. С. 4–7; *Його ж.* “Лендзяни” в контексті Київської Русі *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. 15. Київ, 2007. С. 256–270; *Його ж.* “Лендзяни” та поляни *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Серія: Українознавство. Вип. 12. Київ, 2008. С. 47–49.

⁴¹ Згідно з документом Dagome iudex, за яким у 990–992 рр. польський князь Мешко I (Дагоме (Дароберт) – хресне ім'я Мешка I (*Łowmiański H.* *Imię chrzestne Mieszka I Slavia occidentalis*. Т. 19. Poznań, 1948. S. 203–308; *Rospond S.* *Mileniowe badania onomasty*. I. Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego *Język Polski*. Т. 40. Warszawa, 1960. Nr 1. S. 17–27; *Ща-*

велева Н. Дагоме юдекс Польские латиноязычные средневековые источники. *Тексты, перевод, комментарий*. Москва, 1990. С. 25–27)] із дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (*Civitas Schinesghe*) з чітко окресленими територіями під покровительством престолу святого Петра, тобто римського папи (документ зберігся у копіях XI–XII ст. і його автентичність не викликає сумнівів), ці землі до складу польської держави не входили. Докладніше про документ і кордони раннього Польського князівства див.: *Fabre P.* *La Pologne et le Saint Siège Études d'histoire dédiées à Gabriel Monod*. Paris, 1896; *Ptański J.* *Dagome iudex. Przyczynek krytyczny do genezy świętopietrza w Polsce*. Kraków, 1911; *Zakrzewski S.* *Najdawniejsza bulla dla Polski. Spostrzeżenia nad dokumentem Dagome iudex*. Lwów, 1921; *Koczy L.* *Dagome iudex, Schinesge i Ambaba Roczniki Historyczne*. Т. 12. Poznań, 1936. S. 1–26; *Kozłowska-Budkowa Z.* *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. Cz. 1. Kraków, 1937. Nr 2, 2–3; *Labuda G.* *Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex Nasza Przyszłość*. Т. 4. Kraków, 1948. S. 33–35; *Ejusdem.* *Studia nad początkami państwa Polskiego*. Т. 2. Poznań, 1988. S. 240–263; *Kętrzyński S.* *Dagome iudex Przegląd Historyczny*. Т. 41. Warszawa, 1950. S. 133–138; *Sułowski Z.* *Geografia dokumentu Dagome iudex Slavia Antiqua*. Т. 4. Warszawa, 1953. S. 232–248; *Kowalenko W.* *Znowu o Dagome iudex Roczniki Historyczne*. Т. 24. Poznań, 1958. S. 233–304; *Bogdanowicz P.* *Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex Roczniki Historyczne*. Т. 25. Poznań, 1959. S. 9–324; *Kurbisówna B.* *Dagome iudex – studium krytyczne Początki państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*. Т. 1. Poznań, 1962. S. 363–424; *Buczek K.* *Zagadnienie wiarygodności regestu Dagome iudex Studia Źródłoznawcze*. Т. 10. Warszawa, 1965. S. 117–139; *Łowmiański H.* *Początki Polski*. Т. 5. Warszawa, 1973. S. 595–621.

Після розпаду Великої Хорватії і міграції частини хорватів на Балкани цей масив був розділений згаданим переміщенням лехітських племен, які вклинилися в районі пізнішого Кракова. Ряд хорватських суперсоюзів-князівств, до існували на теренах Прикарпаття, у IX ст. опинилися у сфері впливу Великої Моравії, а після її розгрому уграми на межі IX–X ст. стали об'єктом експансії Угорщини, Польщі та Русі. Одним із таких князівств було князівство *присян (засян)* із центром у Перемишлі⁴². Невідомо звідки взяв польський хроніст Ян Длугош відомості про виникнення міста Перемишля заходами чеського князя Пшемисла⁴³. Засновник династії Пшемислідів Пшемисл Орач був чеським князем бл. 721–760 рр.⁴⁴ Наступний відомий представник династії з таким іменем, король Пшемисл Оттокар I (бл. 1155–1230), жив значно пізніше. Можливо, що в період піднесення Великої Моравії між 822–890 рр., або трохи раніше *засяни* прийняли з бойовою дружиною нащадка Пшемисла Орача. Певний час, до приходу *угрів*, князівство могло знаходитися у сфері впливу Великої Моравії.

У 981 р. “іде Володимиръ к Лахомъ и заа грады их Перемышль, Червень и ины города иже суть и до сего днѣ под Русью”⁴⁵. Напевно, мав рацію Владімир Корольок, який вважав, що похід Володимира Святославовича був спрямований не проти Польщі, а “проти незалежних східнослов'янських племінних князівств, які знаходилися на великому торговельному шляху, що з'єднував Київ, Краків і Прагу”, тобто *хорватів і дулібів*⁴⁶ (дуліби в розумінні частини волинського масиву – Л. В.).

У 1911 р. Ян Пгасьнік відшукав у Римі документ, відомий сьогодні як “*Dagome iudex*”⁴⁷. Це була булла римського папи Іоана XV, надана у 984 р. з метою підтвердження прав Мешка I на князівський престіл та утворення у Гнезно католицького церковного осередку, підпорядкованого безпосередньо Риму⁴⁸. За цим документом володіння (*Civitas Schignesghe*) польського князя

⁴² Войтович Л. Слідами білих хорватів. С. 2–10, 57; Його ж. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” *Миколаївщина*. С. 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів. С. 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку... С. 105–132; Його ж. Карпатские хорваты. С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье... С. 6–39; Його ж. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов'янських племен *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57. Львів, 2008. С. 42–62; Його ж. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті *Український історичний журнал*. Київ, 2009. № 5. С. 12–34; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства *Вісник*... С. 13–54; Його ж. “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті *Sredniowiecze Polskie i Powszechnie*. Т. 2(6). Katowice, 2010. С. 35–66; Його ж. Восточное Прикарпатье... С. 5–49; 159–169; Його ж. Повертаючись до хорватів... С. 71–101; *Ejusdem*. Chrouati... С. 207–254; Його ж. “Баварський Географ”: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке *Studia Historica Europae*

Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 9. Минск, 2016. С. 16–51.

⁴³ Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля. Перші сторінки історії Перемишля і Перемиська земля протягом протягом віків: Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. 24–25 червня 1994 року в Перемишлі / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 11.

⁴⁴ Háyeek V. z Libočan. Pověsti o počatcích českého národu a o českých pohanských knížatech. Praha, 1917. S. 45–80.

⁴⁵ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 2001. С. 69.

⁴⁶ Корольок В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 87–88.

⁴⁷ Юрейко П. Ян Пгасьнік та його медієвістичні студії *Наукові зошити історичного факультету*. Вип. 10. Львів, 2009. С. 85–96.

⁴⁸ Zakrzewski S. Najdawniejsza bulla... С. 23. Інші дослідники датують документ близько 989–992 рр.: Labuda G. *Studia nad początkami*... С. 240–263; Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники... С. 24–26.

Мешка I⁴⁹ описані в таких межах “з одного боку починається Довге море, межа з Пруссією – до місця за назвою Русь, а кордон з Руссю тягнеться до Кракова, а від цього Кракова – до ріки Одер, прямо до місця під назвою Алемура, а від цієї Алемури – до землі мільчан, а кордон з мільчанами – прямо по ту сторону Одери, а звідти веде вздовж ріки Одери до вище названого міста Схигнесне”⁵⁰. Отже, до держави Мешка I не входили тоді Краківська земля, тобто Малопольща⁵¹, а також Верхнє і Середнє Побужжя та хорватські землі у Поссянні й Верхньому Подністрів’ї⁵². Спроби обґрунтувати можливість експансії Мешка I на Поссяння та до верхів’їв Західного Бугу з півночі через Мазовіше⁵³ не витримали критики опонентів, які вказували, окрім відсутності джерельного підтвердження такої гіпотези, на географічні особливості⁵⁴. Зрештою, і спроби довести, що Малопольща тоді належала Болеславу Хроброму і через це не потрапила до тексту *Dagome iudex*⁵⁵, теж доволі дискусійні, хоча сам документ, навколо якого тривають гарячі суперечки, безперечно, автентичний⁵⁶.

981 р. Володимир Святославович приєднав князівство присян (засян) з центром у Перемишлі та князівство черв’ян до Києва⁵⁷. Західний кордон у цьому регіоні співпав з малозаселеною смугою лісів, яка служила розділенням між

⁴⁹ Мешко I мав два імені (*Ritter von Zeissberg H. Miseco I (Mieczysław) der erste christliche beherrscher der Polen Archiv für kunde österreichischer Geschichtsquellen hesonders abgedruckl. T. 38. Wien, 1867. S. 52, 109. Дагоме (Даргоберт) – хресне ім’я Мешка I: Łowmiański H. Imię chrzestne... S. 203–308; Rospond S. Mileniowe badania... C. 17–27.*

⁵⁰ *Dagome iudex Materiały źródłowe do historii Polski / Wyd. Labuda G. T. 1. Warszawa, 1954. C. 206–209; Щавелева Н. Дагоме юдекс. С. 25–27; Грамота польского князя Мешка I папському престолу (“Dagome iudex”) (около 990 г.) Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под. ред. Джексона Т. Н., Коноваловой И. Г. и Подосинова А. В. Т. 4: Западноевропейские источники / Сост., перевод и комментарий Назаренко А. В. Москва, 2010. С. 50–52.*

⁵¹ Королюк В. Западные славяне... С. 146–147; *Łowmiański H. Początki Polski. T. 5. C. 595–621.*

⁵² Ляска В., Погоральський Я. “Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 15. Львів, 2011. С. 429–443; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнєзно. *Zeriuani/Zuireani* “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі Княжа доба: історія і культура. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 9–71; *Войтович Л. Повертаючись до хорватів... С. 71–101.*

⁵³ *Potkański K. Przywilej z r. 1086 Kwartalnik Historyczny. R. 17. Lwów, 1903. C. 24–25; Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim Kraków, 1909. C. 108–123; Ejusdem. Kwestya ruska w świetle historii. Warszawa, 1911. S. 43–44.*

⁵⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1.*

Львів, 1904. С. 549–550; *Gotthold R. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Bd. 1: Im Mittelalter bis zum Jahr 1401. Köln; Graz, 1955. S. 51–54; Королюк В. Западные славяне... С. 84; Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 394.*

⁵⁵ *Zakrzewski S. Najdawniejsza bulla... S. 11–12; Labuda G. Studia nad początkami... S. 259–260; Ejusdem. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii Początki sąsiedztwa. S. 11.*

⁵⁶ *Fabre P. La Pologne... P. 16; Ptański J. Dagome iudex; Koczy Z. Dagome iudex... C. 1–26; Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium... No 2. C. 2–3; Labuda G. Znaczenie... S. 33–35; Kętrzyński S. Dagome iudex. S. 133–138; Sułowski Z. Geografia... S. 232–248; Kowalenko W. Znowu o Dagome iudex. S. 233–304; Bogdanowicz P. Geneza... S. 9–324; Kürbisówna B. Dagome iudex... S. 419–422; Buczek K. Zagadnienie wiarygodności... S. 117–139; Piskorski J. M. Civitas Schinesghe. Mieszko I i początki państwa polskiego. Poznań, 2004. S. 170; Urbańczyk P. Mieszko Pierwszy Tajemniczy. Toruń, 2012. S. 369–386; Nowak P. “Dagome iudex” w “Zbiorze kanonów” kardynała Deusdediva *Studia Źródłoznawcze*. T. 51. Warszawa, 2013. S. 73–94.*

⁵⁷ *Ратич О. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. Політичне становище Торжество... С. 44–50; Исаевич Я. “Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами Исследования по истории славянских и балканских народов. Москва, 1972. С. 107–124.*

лехітськими і волинськими та хорватськими племенами⁵⁸. Тому переконливою виглядає гіпотеза Віталія Ляски, що у протографі літописної статті 981 р.⁵⁹ фігурували не Перемишль і Червен, а *хорвати* та *черв'яни*. Редакторська інтерполяція статті кінця XI – початку XII ст. цілком очевидна (“ины города иже суть и до сего днѣ под Русью”), а початок Червена, згідно з дендрохронологічним датуванням, – друга чверть XI ст.⁶⁰

Якби ці землі були етнічними територіями *лендзян* як частини лехітського масиву, то за них, безперечно, почалася б тривала боротьба, в ході якої місцева верхівка підтримувала б польську сторону. Але цього не сталося, бо землі *присян* (*засян*) належали до хорватського масиву, а землі *черв'ян* – до волинського.

Підаючи сумніву це літописне свідчення⁶¹, окремі дослідники пробували довести, нібито в джерелі Перемишль сплутаний із Перемилем на Стирі, що спростували розкопки Олексія Ратича 1963–1964 рр.: Перемиль, як виявилось, виник не раніше XI ст.⁶² Похід проти *засян* і *черв'ян* здійснено з волинської території, включеної до складу Русі, певно, ще до 945 р., коли серед послів князя Ігоря був “Іатъвагъ Гунаревъ”⁶³.

Правдоподібно, результати походу 981 р. закріплено угодою, бо серед дружин Володимира Святославовича з'явилася “чехиня другая” Адель, мати Мстислава, Судислава та Станіслава, ймовірно, – донька перемишльського князя⁶⁴. Александр Назаренко пробував доводити можливість одруження Володимира з чеською княжною наприкінці 970-х років, пов'язуючи такий шлюб пошуком протидії Ярополку, який прагнув союзу з німцями⁶⁵. Йому справедливо заперечив Юрій Карпов, вказуючи на неприродність династичного зв'язку чеського князя-християнина з руським князем-язичником⁶⁶. На думку Ігоря Мицька та Юрія Диби, похід 981 р. вигадано при корегуванні літопису за князя Мстислава Володимировича, а зазначеного року Володимир Святославович просто одружився із донькою князя Славніка з бічної гілки чеських Пшемислідів⁶⁷. Дослідники повністю обійшли проблему хорватського князівства з центром у Перемишлі, висловили сумнів у тотожності Червена 981 р. з Червеном Галицько-Волинського літопису, голосливо покрикували В. Королюка і не поприбували відшукати аргументи для заперечення слухаючого зауваження Ю. Карпова. Залишається також незрозумілим, для чого було потрібно

⁵⁸ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном. ЗНТШ. Т. 138–140. Львів, 1925. С. 159–245.

⁵⁹ Автор за верифікованою хронологією відносить події до 979 р., що залишається дискусійним.

⁶⁰ Ляска В. Між Прагою... С. 9–71; Його ж. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. Автореферат дис. к.і.н. Львів, 2015. С. 8.

⁶¹ Korduba M. Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII *Sprawy narodowościowe*. Warszawa, 1933. R. 7, cz. 6. S. 755–759; Kuczyński S. M. Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku *Początki Państwa Polskiego*. S. 240–254; Ejusdem. O wyprawie Włodzimerza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* Warszawa, 1965. S. 33–118.

⁶² Ратич А. Исследования городища в с. Перемиль на Волини в 1963–1964 гг. *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1963 г. в СССР*. Баку, 1965. С. 140–141.

⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 35.

⁶⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 235.

⁶⁵ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях... С. 365–367.

⁶⁶ Карпов. Ю. Владимир Святой. Москва, 1997. С. 379.

⁶⁷ Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століття *П'яті Ольжині читання. Пліснеськ, 7 травня 2010 р.* Львів, 2011. С. 63–67; Дибя Ю., Мицько І. Про видуманий похід 981 р. князя Володимира на ляхів. Львів, 2014 *Інтернетресурс*: zbruc.eu/node/28650.

“фальшування відповідного фрагменту літопису... прошеведськи настроєного князя Мстислава-Гаральда Володимировича у 1118 році”⁶⁸. Цих міркувань явно недостатньо, щоби заперечити літописне свідчення і довести як міг відбутися шлюб князя-язичника Володимира з християнською принцесою, та ще й за ситуації, коли володінням її батька Русь не загрожувала.

Після приєднання заходами князя Володимира Святославовича хорватських земель, наприкінці X ст. Прикарпаття включено до новоутвореної провінції, яка об'єднувала території колишніх волинських і хорватських супер-союзів-князівств під владою київського князя-намісника, що сидів у Турові, а потім – Володимирі⁶⁹. За гіпотезою Степана Томашівського⁷⁰, яку підтримав Ю. Диба⁷¹, Прикарпаттям (територією *Marchia Rutenorum*) у 1018–1031 рр. володів “князь русинів” (*dux Ruisorum*) Імре (Емеріх), син угорського короля Стефана І. Стосовно *руської марки* триває дискусія і місце її розташування ще не встановлено⁷². Немає підстав відкидати можливість походження цієї назви від руського (варязького) корпусу, який перебував в Угорщині у X – на початку XI ст., як про це здогадувався Владімір Пашуто⁷³. Принц Імре міг командувати окремим корпусом русів (варязьких найманців)⁷⁴. Звісно, розміщення корпусу не обмежувалося одним поселенням Оросвар (букв. *Руська фортеця*, пізніше Оросфольво, нині Оросі) біля Вишеграда, а займало значно більшу територію, яка тягнулася до північно-західних кордонів із Австрією і колись називалася *Ruzararchia*⁷⁵. Можливо, ця назва походить і від купців-русів, які мали тут свої факторії⁷⁶. Хоча твердження про давню належність Прикарпаття до Угорщини не наважувалася підтримати навіть угорська націоналістична історіографія, не можна виключати, що в період боротьби за спадщину Володимира Святославовича хорватська еліта не здійснила спробу відділитися від Київської Русі і не запросила до Перемишля угорського принца. Загадкою досі залишаються угорські поховання в Перемишлі, які польські археологи датують X ст.⁷⁷

Ю. Диба одним з аргументів навів архітектурні особливості вавельської і перемишльської ротонд, які дають підстави пов'язувати їх з угорськими квадрифоліями того часу. Зокрема, спорудження перемишльської ротонди

⁶⁸ Диба Ю., Мицько І. Про видуманий похід... С. 15.

⁶⁹ Брайчевський М. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) *ЗНТШ*. Т. 225. Львів, 1993. С. 147–166; Войтович Л. Волинські князівства у кінці XI–XII ст. *Його ж. Галицько-волинські етюди*. С. 117–119.

⁷⁰ Томашівський С. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 1(301). С. 10–12; *Його ж.* Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 29(329). С. 9–10; *Його ж.* Св. Емеріх в легенді й історії *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 40(340). С. 6–7.

⁷¹ Диба Ю. До питання “угорської спадщини” на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення) *Треті “Ольжині читання”* Пліснеськ 31 травня 2008 року. Львів, 2009. С. 55–60.

⁷² Назаренко А. О “Русской марке” в средневековой Венгрии *Восточная Европа в древности и*

средневековье. Москва, 1978. С. 302–306.

⁷³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 51.

⁷⁴ Calloc'h. B. Le Pourquoi le prince Imre fut-il appelé “dux ruisorum”? *Études finno-ougriennes*. Vol. 38. Paris, 2006. S.191–199.

⁷⁵ Диба Ю. Агіографічне джерело повідомлення ал-Масуді про споруди, вшановувані у слов'ян України: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 275–283.

⁷⁶ Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Серія: Політологія і етнологія. Вип. 29. Київ, 2006. С. 6–16.

⁷⁷ Koperski A. Cmentarzysko “staromadzarskie” w Przemyślu Z *Otchłani Wieków*. Wrocław; Poznań, 1979. Zesz. 3. S. 201–208; Kunyč A. *Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Rzeszów, 1981. S. 72.

і прилеглого палацового комплексу він відніс до 1056–1064 рр., коли, на його думку, в Перемишлі сидів князь Ростислав Володимирович⁷⁸, з чим можна погодитися. Правда, це аж ніяк не свідчить про належність цих територій до Угорщини у 1018–1031 рр., але й не дає підстав заперечити таку можливість.

Загалом, навколо ранніх перемишльських кам'яних споруд триває запекла полеміка. Будівництво ротонди, виявленої у 1960 р. на Замковій горі у Перемишлі, її перший дослідник Анжей Жакі відніс до часу перед 981 р., або ж 1018–1031 рр., трактуючи її однозначно польською пам'яткою на підставі нібито використання при розплануванні як будівельної міри римської (бенедиктинської) стопи (29,57 см)⁷⁹. Після розкопок Еви Сосновської у 1982–1986 рр. запропоновано тільки засноване винятково на знаних історичних подіях уточнене датування – після 1018 р.⁸⁰

На підставі детальних обмірів ротонди Іван Могитич виправив помилку А. Жакі, встановивши кратність будівельної міри грецькому ліктеві (46,24 см) (внутрішній діаметр ротонди сягає 16,5 ліктя, а товщина муру – 4 лікті⁸¹). Цілий ряд українських дослідників, зокрема Вітольд Ауліх⁸², Юрій Лукомський і Василь Петрик⁸³, Михайло Рожко⁸⁴, Юрій Диба⁸⁵ висловили обгрунтовані критичні міркування до попередніх висновків польських колег. Але польські дослідники і далі, не беручи під увагу їхніх зауважень, однозначно, без будь-яких застережень відносять ротонду і прилеглу палацову споруду до 1018–1031 рр., трактуючи їх одними з найдавніших пам'яток польської кам'яної архітектури передроманського періоду⁸⁶ і при цьому поєднуючи з ними й іншу перемишльську

⁷⁸ Диба Ю. До питання "угорської спадщини"... С. 58–59.

⁷⁹ Żaki A. Pierwsze zabytki budownictwa kamiennego w Przemyślu Z otchłani wieków. Wrocław; Poznań, 1960. Zesz. 3. S. 210–215; *Ejusdem*. Najstarsze reliktory architektotoniczne na zamku w Przemyślu (doniesienie tymczasowe) Sprawozdania z poszezeń komisji. Styczeń–Czerwiec 1960. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Kraków, 1961. S. 6–10; *Ejusdem*. Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji Ochrona zabytków. Warszawa, 1961. Zesz. 1–2(52–53). S. 38–49; *Ejusdem*. Wstępne badania archeologiczne w Przemyślu (Prace w latach 1956–1957) Rocznik Przemyski. T. 9, zesz. 2. Przemyśl, 1962. S. 345–351; *Ejusdem*. Preromańskie palatium i rotunda w Przemyślu. Z otchłani wieków. Wrocław; Poznań, 1962. Zesz. 2. S. 128–131; *Ejusdem*. Najstarsza architektura monumentalna Małopolski w świetle ostatnich badań archeologicznych Sprawozdania z poszezeń komisji. Lipiec–Grudzień 1961. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Kraków, 1962. S. 515–518; *Ejusdem*. Przemyśl w czasach Bolesława Chrobrego i Mieszka Rocznik Przemyski. T. 41, zesz. 2. Przemyśl, 2005. S. 145–256.

⁸⁰ Sosnowska E. Rotunda i palatium na Wzgórzu zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982–1985 Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. T. 37, zesz. 1. Warszawa, 1992. S. 55–61.

⁸¹ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури

(Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни Х–ХІІІ ст.). З історії міжслов'янських зв'язків. Київ, 1983. С. 22–25; Його ж. Нариси архітектури українських церков. Львів, 1995. С. 8.

⁸² Ауліх В. До історії давньої галицької архітектури Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині: Тези виступів на конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліановича Смішка. Вип. 2. Львів, 1992. С. 82–83.

⁸³ Лукомський Ю., Петрик В. Княжий замок у Перемишлі Перемишльські дзвони. Перемишль, 1992. № 10–12. С. 2–6; Їх же. Перемишльський замок за княжої доби Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 1995. № 3. С. 120–124.

⁸⁴ Рожко М. Центричні храми в історії розвитку галицької архітектурної школи Х–ХІІІ ст. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Івано-Франківськ; Галич, 1998. С. 135–138.

⁸⁵ Диба Ю. Українські храми-ротонди Х – першої половини ХІV століть. Львів, 2005. С. 75–78.

⁸⁶ Pianowski Z. "Sedes Regni Principales". Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim. Kraków, 1994. S. 217; *Ejusdem*. Królewska kaplica pałacowa na Wzgórzu przemyskim w świetle najnowszych badań Rocznik Przemyski. T. 38, zesz. 2. Przemyśl, 2002. S. 91–99; *Ejusdem*. "Który Bolesław?". Problem początku architektury monumentalnej w Małopolsce Początki architektury monumentalnej w Polsce / Red. Janiak T.,

ротонду святого Миколая⁸⁷, збудовану, як давніше вважали польські автори, десь на межі XI–XII ст.⁸⁸, а за новішими даними – щойно в середині XIII ст.⁸⁹ Винятком можна вважати, хіба, думку Єжи Гаврота, який приймав будівництво замкової ротонди в IX–X ст., вказуючи при цьому на моравські паралелі⁹⁰. Олег Іоаннісян теж не пов'язував обидві ротонди з руськими князями; зведення старшої він датував X ст., а молодшої – XI ст.⁹¹ А Антоні Куниш був готовий віднести спорудження старшої перемишльської ротонди щойно до XIV ст., але сприймав її тільки в пов'язанні з польською архітектурою часів Казимира III⁹².

Тенденційність та недоведеність цих поглядів цілком очевидна. Архітектурно-будівельні особливості старшої ротонди і палацової споруди, на угорські аналогії яких вказав Ю. Діба, дають аргументи для їх віднесення щойно до межі XI–XII ст. Вважати їх спорудженими неодмінно в 1018–1031 рр. не пропонують підстав жодні джерела, хіба надмірно патріотичний запал польських авторів, який не має нічого спільного з науковим смисленням фактів. Перемишль залишався прикордонним центром в умовах конфронтації Польщі і Русі, коли остання, завершуючи боротьбу за владу, переживала період піднесення, а перша, навпаки, – гострої кризи⁹³. Постійні війни Болеслава Хроброго (992–1025) практично розорили країну. Незважаючи на Бауценський мир із германським імператором (30 січня 1018 р.), за яким вдалося утримати за собою Лужицьку марку і Моравію (втрачену знову 1021 р.), походи до Чехії та Русі практично не принесли жодних політичних вигод, а через грабіжницьку політику виявилися втраченими захоплені території, а також частина поморських земель, звідкіля мусив утікати єпископ Рейборн. Християнство ще остаточно не утвердилось

Stryniak D. Gniezno, 2004. S. 257–281; *Ejusdem*. *Przemśl jako "sedes regni" monarchii pierwszych Piastów Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich* / Red. Gancarski J. Krosno, 2006. S. 355–372; *Ejusdem*. *Aula palatium przedromańskiego w Przemyslu po badaniach w roku 2006 Rocznik Przemyski*. T. 42, zesz. 2. Przemyśl, 2007. S. 129–132; *Ejusdem*. *Rzedromański zespół sakralno-pałacowy na grodzie przemyskim w świetle badań z lat 2000–2006 Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje* / Red. Janiak T. Gniezno, 2009. S. 419–431; *Pianowski Z., Proksa M. L.* *Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*. Przemyśl, 2003. S. 154; *Rodzińska-Chorąży T.* *Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań Początki sąsiedztwa*. S. 133–149.

⁸⁷ *Pianowski Z., Proksa M. L.* *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu*. Stan badań i interpretacji do roku 2000 *Dzieje Podkarpacia*. T. 5: Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. Red. Gancarski J. Krosno, 2001. S. 63–79.

⁸⁸ *Rodzińska-Chorąży T.* *Wczesnopiastowski zespół...* S. 133–149; *Fenczak A.* *S. Kwestia chronologizacji budowy rotundy Św. Mikołaja w Przemyślu Rocznik Przemyski*. T. 33. Przemyśl, 1997, zesz. 3. S. 121–138.

⁸⁹ Діба Ю. Архітектура ротонди св. Миколая в Перемишлі *Дрогобицький краєзнавчий збірник* /

Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 66–79; *Його ж.* *Українські храми-ротонди...* С. 52. Найновіше уточнення інтерпретації ротонди див.: *Його ж.* *Австрійський прототип ротонди святого Миколая у Перемишлі* (див. у цьому вип., с. 219–238).

⁹⁰ *Hawrot J.* *Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1962. Zesz. 3–4. S. 255–283.

⁹¹ *Іоаннісян О. К.* *Вопросу об интерпретации перемишльских ротонд Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. Киев, 1981. С. 112–125; *Его же.* *Зодчество Древнего Галича и архитектура Малопольши Acta Archaeologica Carpathica*. T. 27. Cracoviae, 1988. S. 210–216; *Его же.* *Храмы-ротонды в Древней Руси Иерусалим в русской культуре* / Сост. Баталов А., Лидов А. Москва, 1994. С. 101–115.

⁹² *Kunysz A.* *Przemyśl w starożytności i wczesnym średniowieczu Kunysz A., Persowski F.* *Przemyśl w starożytności i średniowieczu*. Rzeszów, 1966. S. 7–70; *Ejusdem.* *Pradzieje Przemyśla Tysiąc lat Przemyśla. Zarys historyczny*. Cz. 1. Rzeszów, 1976. S. 52–58; *Ejusdem.* *Przemyśl za Piastów i książąt ruskich Tysiąc lat...* S. 49–54; *Ejusdem.* *Przemyśl w pradziejach...* S. 196.

⁹³ *Kętrzyński S.* *Polska X–XI wieku*. Warszawa, 1961; *Borawska D.* *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w.* Warszawa, 1964; *Strzelczyk J.* *Bolesław Chrobry*. Poznań, 2003.

навіть у корінних польських землях. Болеслав нещадно карав тих, хто чинив йому опір, а будівництво храмів і на теренах головних міст не було завершено⁹⁴.

Де тут можна було знайти ресурси для спорудження такої резиденції на кордоні? Того, щоб подібну резиденцію міг будувати намісник, взагалі не доводиться брати до уваги. Про такого намісника мусили б зберегтися документарні чи матеріальні свідчення, як, наприклад, залишилися про діяльність палатина Сецеха. Навіть часу на будівництво нових укріплень у Перемишлі виявляється надто мало (фактично 1019–1025). Імперія, Русь, Чехія і Угорщина були ворогами Болеслава Хроброго. А його наступник Мешко II майже відразу ж зіткнувся із суперництвом з боку братів Бесприма і Оттона, а від 1029 р. – новою війною з потужним німецьким сусідом. Чи можна було за таких умов будувати якісь резиденції на далекому руському кордоні, звідки незабаром вторглися війська Ярослава та Мстислава Володимировичів?

Очевидно, що польські погляди на ранню історію Перемишля незміно схильні видавати бажане за дійсне на тлі небажання знати, а, щобільше, – належно враховувати при пропонованих розмірковуваннях зафіксований у літописанні старокиївської традиції “небажаний” непольський елемент...

Деталей появи Ростиславовичів на теренах Прикарпаття джерела не висвітлюють. Із розростанням династії Рюриковичів великий князь Ярослав Володимирович вніс обмеження до практики успадкування, за яким син втрачав право на престіл, якщо його батько помер за життя діда⁹⁵. Першою “жертвою” запроваджених новацій випало стати його найстаршому внукові – Ростиславові Володимировичу. Він випав із княжого стану, перетворившись на *ізгоя*, подібно до сина священика, який не навчився грамоти і через те не міг отримати сану. На його долю випадала звичайна боярська служба у щасливіших родичів. Історики *a priori* припускали, що Ростиславові Володимировичу надано в уділ у Волинській землі територію майбутньої Галицької землі чи її частини з центром у Перемишлі⁹⁶. Правда, під 1081 р. Васілій Татіщев назвав перемишльським князем його сина Володаря Ростиславовича⁹⁷, проте таке твердження сприймається явним відображенням уже пізнішого статусу самого князя. Але Ростислав Володимирович мусив бути намісником якихось земель на кордоні з Польщею, або ж отримати там бенефіцій. До такого висновку схиляє задокументоване його одруження з Ілоною (Ленке), донькою угорського принца Бели⁹⁸. І цей шлюб укладено між 1057–1060 рр., коли принц Бела теж був ізгоєм та шукав у Польщі союзників проти короля Ендре I, одруженого з тіткою Ростислава Володимировича, сестрою Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославовичів⁹⁹. Власне ця трійка братів, які постійно суперничали між собою, і домоглася позбавлення прав свого старшого племінника. Тому зазначений угорський шлюб мав бути, радше, скріпленням союзу ізгоїв, налаштованих боротися за свої права, і не міг отримати схвалення у Києві.

Якось надія засвітилася, коли 6 грудня 1060 р. після смерті короля Ендре I, якого він двічі розгромив на р. Тиси і при Мошонмодьоварі, Бела I нарешті

⁹⁴ *Zientara B. Bolesław I Chrobry Poczet krolów i książąt polskich*. Warszawa, 1980. S. 33–34.

⁹⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 27–30.

⁹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 408; *Котляр М.* Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі *Український історичний журнал*. Київ, 2011. № 3. С. 7.

⁹⁷ *Татищев В.* История Российская. Т. 2. Мо-

сква, 1963. С. 124.

⁹⁸ *Chronici Hungarici composition saeculi XIV (– 1334) / Ed. Domanovszky A. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Ed. Szentpétery E. T. 1. Budapestini, 1937. S. 423.*

⁹⁹ *Sroka S. Historia Wegier do 1526 roku. Bydgoszcz, 2000. S. 68.*

став королем Угорщини¹⁰⁰. Але Бела I, відстоюючи свій престіл у боротьбі з племінником, 11 вересня 1063 р. помер внаслідок нещасливого випадку, або ж підготованого замаху (під ним завалився трон і король отримав при цьому смертельну травму)¹⁰¹. Спираючись на підтримку Германської імперії, престіл захопив син Ендре I – Шоломан, племінник великого князя Ізяслава Ярославовича. Правдоподібно, тоді Ростислава Володимировича позбавили бенефіцію чи намісництва поблизу кордону і відправили кудись на схід, подалі від Угорщини, звідкіля він 1064 р. перебрався до Тмутаракані, де утвердився, прогнавши князя Гліба Святославовича. Але в Києві не могли змиритися із самовільним захопленням княжого престолу. Здається, у пригоді став союз із Візантією: 3 лютого 1067 р. під час бенкету в Тмутаракані Ростислава отруїв візантійський намісник (катепан) Херсонесу¹⁰², який прибув туди на переговори.

За повідомленням В. Татищева, княгиня, яку він назвав Анною, після загибелі чоловіка хотіла разом із дітьми виїхати на батьківщину до Угорщини, але Ізяслав Ярославович відпустив тільки її саму, без дітей¹⁰³. Помилку В. Татищева виправив Леонід Махновець. Дружину Ростислава Володимировича звали Ланка (тобто *Ленке* – угорське пестливе від *Ілона* (*Олена*))¹⁰⁴. 1099 р. вона перебувала в Перемишлі в сина Володаря Ростиславовича і провадила перемовини з угорським королем Калманом¹⁰⁵. Угорські історики не згадують *Ленке*, бо про неї немає записів в угорських джерелах. Тому Мартін Дімнік, не знаючи про тотожність імен *Ілона* і *Ленке* (*Ланка* – спотворення від *Ленке*), вирішив, нібито в короля Бели I були дві доньки *Ілона* і *Ланка*¹⁰⁶. І ця помилка і далі кочує генеалогічними довідниками й працями дослідників.

Ще одна помилка, пов'язана з принцесою Ілоною, стосується датування її шлюбу з баном Славонії Дмитром Звоніміром, який згодом, 1063 р. став королем Хорватії (1076–1089). У Хорватії королеву назвали Оленою Прекрасною (*Jelena Lijepa*). Її народження відносять до 1050 р., а після 1091 р. звістки про неї зникають із джерел¹⁰⁷. Літописець Никон (†1088), який на той час був ігуменом монастиря Богородиці в Тмутаракані, зафіксував зазначену докладну дату смерті Ростислава Володимировича – 3 лютого 1067 р.¹⁰⁸ Отже, *Ілона* (*Ленка*) не могла одружитися 1063 р. із Дмитром Звоніміром. Зрештою, у 1063 р. обставини не сприяли жодному політичному альянсу короля Бели I зі словенським баном, а після його смерті банові було небезпечно одружуватися з його донькою, не уникаючи при цьому конфронтації із сильним сусідом – угорським королем Шоломаном. Тому має рацію Н. Клаїч, датуючи шлюб часом близько 1070 р.¹⁰⁹ Тобто, *Ленке* (*Ілона*) після смерті чоловіка повернулася до Угорщини,

¹⁰⁰ Kristó G. Magyarország története 895–1301. Budapest, 2006. 122–123 old.

¹⁰¹ Kosztolnyik Z. J. Five Eleventh Century Hungarian kings: Their Policies and their Relations with Rome. Boulder, 1981. P. 81; Manteuffel T. The Formation of the Polish State: The Period of Ducal Rul, 963–1194. Detroit, 1982. P. 92; Kristó G., Makk F. Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988. 85 old.

¹⁰² Котляр М. Князі-ізгої... С. 8.

¹⁰³ Татищев В. История Российская. С. 126.

¹⁰⁴ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 103.

¹⁰⁵ Густинская летопись ПСРЛ. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003. С. 68.

¹⁰⁶ Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1054–1146. Toronto, 1994. P. 58–60.

¹⁰⁷ Krčelić B. A. De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoriae notitiae praelimiales. Zagrebiae, 1770. S. 101–192; Codex Diplomaticus Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae / Ed. Kukuljević-Saksinski I. Vol. 1. Zagreb, 1874. S. 177; Monumenta spectantia Historiam Slavum Meridionalium. Vol. 7. Zagrebiae, 1877. S. 146; Babić A. Zgodovina narodov Jugoslavije. Ljubljana, 1953. S. 201–202; Šišić F. Povijest Hrvata... S. 527; Goldstein I. Hrvatski rani srednje vijek. Zagreb, 1995. S. 401.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 155.

¹⁰⁹ Klaić N. Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb, 1990. S. 116–117.

або, радше, була відіслана до Шоломана, який невдовзі видав її за славонського бана. Враховуючи як вдовиний стан, так і її тодішнє становище загалом, подібний шлюб відповідав її рівню та інтересам угорської корони, а для бана він тим більше був престижним. Після 1091 р. Ілона повернулася на Русь до синів. У 1099 р., коли Перемишль обложив угорський король Калман Книжник, вона перебувала у місті і, як зазначено, брала участь у переговорах¹¹⁰.

Малолітні сироти-ізгої Ростиславовичі після відіслання їхньої матері опинилися під опікою двоюрідного діда – Ізяслава Ярославовича. І перші достовірні звістки про них пов'язують їх із Волинню, уділом спадкоємця Ізяслава – Ярополка Ізяславовича. Їх раптова поява близько 1084 р. у Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі, можливо, стала наслідком бажання великого князя Всеволода Ярославовича досягнути компромісу, водночас залагодивши проблему ізгоїв й ослабивши волинського князя Ярополка Ізяславовича, коронованого в Римі королем Русі згідно папської булли від 17 квітня 1075 р.¹¹¹ Але утриматися на своїх престолах Ростиславовичі змогли винятково за рахунок двох чинників: потужної підтримки місцевої еліти, яка ще не забула традиції хорватських князівств-суперсоюзів, та не менш істотної – сприяння Угорського й Хорватського королівств. В Угорщині правив рідний брат Ілони – Ласло I (1077–1095), а в Хорватії – її чоловік.

Тому не випадково старшим серед престолів Ростиславовичів виявився Перемишль. Близько 1032 р. після недовготривалого польського завоювання цю територію повернув до складу Київської Русі великий князь Ярослав Мудрий¹¹². Із цими подіями пов'язують звістку юдейського вченого рабина першої половини XI ст. Єхуда бен Меїр ха-Кохен у збірнику рецепцій юдейського права і ритуалів (1040) про продаж на рабському ринку в Празі жидівського хлопчика з Перемишля (Premisz)¹¹³. На підставі зазначеної звістки не випадало би стверджувати про наявність у Перемишлі початку XI ст. юдейської громади. Пізніший юдейський історик відносив початки їхньої громади в Перемишлі щойно до першої половини XIV ст.¹¹⁴ Але наприкінці XI ст. Перемишль уже функціонував важливим пунктом на міжнародному торговельному шляху Бугар–Київ–Перемишль–Краків–Прага–Регенсбург¹¹⁵. Місцева еліта, недоволена віддаленим правлінням намісників із Турова, а потім – Володимира на Лузі, в умовах боротьби за спадщину Володимира Святославовича у 1015–1018 рр. цілком могла запросити на престіл принца з династії угорських Арпадів, який протримався тут до своєї загибелі 1031 р. Питання це залишається відкритим. Але природньо, що коли тут близько 1082 р. з'явився Рюрик Ростиславович, родич Арпадів, місцева еліта повністю його підтримала.

¹¹⁰ Густынская летопись. С. 68; Щапов Я., Лимонов Ю. История Руси в западноукраинской хронографической компиляции XVI в. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. Москва, 1976. С. 207; Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. Варшава, 1999. С. 105–110.

¹¹¹ Рапов О., Ткаченко Н. Документи о взаимоотношениях папской курии с великим князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым в 1075 г. Вестник МГУ. Серия 9. Москва, 1975. С. 84–87.

¹¹² Ипатьевская летопись. Стб. 137.

¹¹³ Lewicki T. Źródła hebrajskie do dziejów Srod-

kowej i Wschodniej Europy w okresie średniowiecza (IX–XIII w.) *Przegląd Orientalistyczny*. Nr 15. Warszawa, 1955, S. 292–293; *Ejuszdem*. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemysła *Rocznik Przemyski*. T. 11. Przemyśl, 1967. S. 49–64; Kupfer E., Lewicki T. Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Srodkowej i Wschodniej Europy. Wrocław; Warszawa, 1956. S. 32–62.

¹¹⁴ Schorr M. Żydzi w Przemyśle do końca XVIII wieku: opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego. Lwów, 1903. S. 304.

¹¹⁵ Васильевский В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 257. Санкт-Петербург, 1888. С. 122–150.

Попри те, угорський вектор зовнішньої політики для перемишльського князя мусив залишатися головним. У 1088 р. сюзерен Польщі Владислав Герман одружився із Юдітою-Софією, донькою імператора Генріха III, вдовою угорського короля Шоломана. І хоча королева від 1074 р. проживала в Регенсбурзі, польський хроніст Ян Длугош зазначив, що ініціатором шлюбу виступив якраз угорський король Ласло I¹¹⁶. Союзник Владислава Германа – туровський князь Святополк Ізяславович і водночас легітимний спадкоємець київського престолу теж домігся союзу з угорським королем, скріпивши його у 1091 р. шлюбом свого сина Ярослава з донькою Ласло I¹¹⁷. Це вже було небезпечно, бо Святополк Ізяславович прагнув “повернути” князівства Ростиславовичів. Вони стали шукати підтримки Візантії. Теревовельська дружина Василька Ростиславовича взяла участь на стороні імперії у битві на р. Маріці (29 квітня 1091 р.). Ласло I, тим часом, втрутившись до боротьби за хорватську спадщину, спробував силою приєднати більшу частину цієї країни, що зачепило інтереси Візантії¹¹⁸. У відповідь Візантія організувала вторгнення половців до Трансильванії взимку 1091/1092 р.¹¹⁹ Угорський хроніст, автор “*Gesta Ladislai regis*”, зазначив, що половців привели руські¹²⁰. Очевидно, як союзник Візантії, теревовельський князь Василько Ростиславович домовився із половцями і пропустив їх на територію Трансильванії¹²¹. Ласло I розгромив половців на р. Темеші. Далі у відповідь 1092 р. Ласло I вторгся до земель Ростиславовичів¹²². Причому, він виступив не проти Василька Ростиславовича, а, правдоподібно, підійшов до Перемишля.

Угорський хроніст повідомив про руське посольство, яке визнало тоді зверхність короля Ласло I¹²³. Це повідомлення звично пропускають як панегіричний уступ угорського хроніста. Проте ситуація не була такою простою. У 1088 р. племінник Владислава Германа, син його старшого брата Болеслава Щодрого, князь Мешко одружився із руською княжною¹²⁴. Галл Анонім не знав імені й походження княгині¹²⁵. За Я. Длугошем, її звали Євдокією й вона була сестрою Святополка Ізяславовича¹²⁶. Однак ще Іван Вагилевич звернув увагу, що Євдокія Ізяславівна не могла бути дружиною Мешка, бо її мати була рідною сестрою її батька¹²⁷. Цей аргумент підтримали сучасні польські генеалоги Казімеж Ясіньські¹²⁸ та Ян Тенговські¹²⁹. Свого часу, я пропустив зазначені

¹¹⁶ Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. T. 1: Ks. 4. Kraków, 1867.

¹¹⁷ Wertner M. *Az Árpádok czaládi története*. Nagybaczkerék, 1892. 205–210 old.

¹¹⁸ *Deér J. A magyar-horvát államközösség kisedei Jancsó Benedek Emlékkönyve*. Budapest, 1931. 97–107 old.; Györffy G. *László király emlékezete*. Budapest, 1977. 79 old.

¹¹⁹ *Bárányi A. The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490) Ejusdem. The Expansion of Central Europe in the Middle Age*. Ashgate Variorum, 2012. P. 339.

¹²⁰ *Gesta Ladislai regis Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 1 / Ed. Szentpétery I. Budapest, 1937. P. 417.

¹²¹ *Kristó G., Makk F. Az Árpád-házi uralkodók*. 120–122 old.

¹²² Шушарин В. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная мо-

нархия (XI – середина XIII в.) *История Венгрии*. Т. 1. Москва, 1971. С. 142.

¹²³ *Gesta Ladislai regis*. P. 417–418.

¹²⁴ *Rocznik dawny / Wyd. Kozłowska-Budkowa Z. Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*. Series nova. T. 5. Warszawa, 1978. S. 11; *Rocznik kapituly krakowskiej / Wyd. Kozłowska-Budkowa Z. Monumenta Poloniae Historica*. S. 53.

¹²⁵ Galli Anonimi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum *Monumenta Poloniae Historica*. T. 1 / Ed. A. Bielowski. Lwów, 1864. S. 423; Аноним Галл. *Хроника*. Москва, 1961. С. 60.

¹²⁶ Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. S. 401.

¹²⁷ *Wagilewicz J. Genealogia książąt i królów polskich od roku 880–1195*. Lwów, 1866. S. 44–45.

¹²⁸ *Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 181.

¹²⁹ *Tęgowski J. Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. prof.*

зауваження, пішовши¹³⁰ за Н. де Баумгартеном, який довірився інформації Я. Длугоша¹³¹. Мушу визнати, що ця позиція була помилковою.

І. Вагилевич вважав Євдокію донькою тмутакаканського князя Ростислава Володимировича і сестрою Рюрика, Володаря і Василька, наводячи як один із аргументів на підтримку згадану "помсту" полякам князя Василька Ростиславовича¹³². Версію підтримував й Август Бельовскі¹³³. Підстави для такого твердження досить переконливі.

Опікуном князя Мешка був угорський король Ласло І. Він гарантував йому безпечне повернення до Польщі, де той виступав як спадкоємець Владислава Германа. Але саме така можливість привела до отруєння Мешка (напевно, разом із Євдокією Ростиславівною) у 1089 р.¹³⁴ За цим отруєнням стояли Владислав Герман, його нова дружина Юдіта-Софія і її коханець палатин Сецех. Відразу ж розгорнулася польсько-перемишльська війна 1089 р. у якій відзначився Василько Ростиславович¹³⁵.

Зрозуміло, що за посталих умов Ростиславовичі не могли воювати ще й із Ласло І. Крім того, на їхніх землях вибухнула ще й епідемія, від якої, можливо, помер і князь Рюрик Ростиславович¹³⁶. Отже, вони могли погодитися навіть на васальну залежність від дядька. А угорський король, уклавши угоду з племінниками, поставив для контролю над ними королеву Ілону, їхню матір. Прибувши до Перемишля, вона відразу ж стала по стороні синів і це відобразилося у підтримці Ласло І претензій Збігнева, бастарда Владислава Германа, який у 1092 р. силою захопив престіл у Познані. Скориставшись зайнятістю сил Владислава Германа у Помор'ї, Ласло І 1094 р. вторгся до Польщі і три місяці тримав Краків в облозі¹³⁷. Тому можна припускати, що королева Ілона допомогла синам достойно вистояти у складних перипетіях, вийшовши з них переможцями, наслідком чого стало затвердження за ними їхніх земель на Любецькому снемі 1097 р.

Але Давид Ігоревич зі Святополком Ізяславовичем, який вже став київським князем, захопили планом оволодіння землями Ростиславовичів. Підступно схопивши Василька Ростиславовича після Любецького снему, вони його осліпили. Коли ж головний противник Святополка – Володимир Мономах організував коаліцію князів, київський князь зробив єдиним винуватцем Давида Ігоревича. А після вигнання останнього Святополк Ізяславович виступив проти Ростиславовичів і був розгромлений на Рожному полі в середині квітня 1099 р.¹³⁸ Відступивши зі землі Ростиславовичів, київський князь послав до Угорщини сина Ярослава, одруженого з донькою Ласло І. Королем Угорщини після смерті Ласло І став Калман Книжник (1095–1116), двоюрідний брат дружини Ярослава Святополковича.

Новий угорський король мав свої амбіційні плани стосовно, принаймні, Перемишльського князівства¹³⁹. У другій половині червня 1099 р. військо на чолі з самим королем уже стояло під Перемишлем. Королева Ілона пробувала

Chynczewskiej-Hennel T. i prof. Jakowenko N. Lublin, 2000. S. 13.

¹³⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 354.

¹³¹ de Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle *Orientalia Christiana*. IX. Nr 35. Roma, 1927. P. 11–12.

¹³² Wagilewicz J. Genealogia... S. 45.

¹³³ Galli Anonimi Cronicae... P. 424.

¹³⁴ Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. S. 401.

¹³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 206.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Manteuffel T. The Formation... P. 101–102.

¹³⁸ Войтович Л. Битва під Перемишлем... С. 109.

¹³⁹ Паушто В. Внешняя политика... С. 53–54.

домовитися із племінником, але він відкинув можливість домовленості¹⁴⁰. Брутальна поведінка Калмана на цих переговорах (він відштовхнув тітку ногою), можливо, викликана тим, що Ласло I свого часу посадив його брата Алмоша на хорватський трон (1091–1093), а потім призначив своїм наступником. Калман, який був старшим, але мав фізичні вади (кульгав), міг підозрівати Ілону в підтримці Алмоша: той у 1097 р. після проголошення Калмана королем Хорватії відверто повстав проти брата. 1098 р. війська обох братів зустрілися на Тисі поблизу Тисаварконь (Tiszavárkony), але барони не допустили до битви¹⁴¹.

Угорське військо стало на р. В'ягрі (В'ярі), правій притоці Сяну. Його чисельність джерела подають на 8 тис.¹⁴² (наведені в літописі 100 тис.¹⁴³, безперечно, – якась епічна гіпербола). З військом було навіть 2 єпископи.

Володар Ростиславович зачинився у Перемишлі. Він міг розраховувати тільки на єдиного не дуже надійного союзника – колишнього волинського князя Давида Ігоровича, винного в осліпленні Василька Ростиславовича. Прогнаний із Волині, втративши все, Давид Ігорович залишив у Перемишлі свою сім'ю (напевно, як заручників), а сам звернувся до половецького хана Боняка, який прийшов йому на допомогу з 300 вершниками (теж, певно, поетичне перебільшення літописного джерела). Розділивши своє військо на кілька частин, Боняк послав молодого хана Алтунопу, який імітував атаку і відразу ж взявся утікати. Угорці піддалися на хитрість, кинулися його переслідувати, були відрізані військами Боняка та Давида Ігоровича від основних сил і перебиті. Поразка частини війська викликала паніку в угорському таборі, посилену вилазкою з Перемишля дружини Володаря Ростиславовича. Багато угорців втопилося у В'ягрі та Сяні. Половці переслідували противника упродовж двох днів¹⁴⁴. Втрати угорців були значними.

Конфронтація з Угорщиною тривала недовго. Ростиславовичі укріпили своє становище тіснішим союзом із Візантією. На той час стосунки Калмана Книжника з Києвом різко погіршилися. Особливо, коли його противник – вигнанець, колишній хорватський король Алмош знайшов підтримку на Русі, одружившись 21 серпня 1104 р. з Предславою, донькою Святополка Ізяславовича¹⁴⁵. Спроба Калмана поправити ситуацію одруженням у 1112 р. з Євфимією, донькою головного суперника Святополка Ізяславовича – переяславського князя Володимира Мономаха, виявилася невдалою: 1113 р. недовірливий Калман відіслав вагітну дружину до батька, закинувши її подружню зраду¹⁴⁶.

У 1117 р., вже за короля Іштвана II, галицько-угорський союз, правдоподібно, відновлено через шлюб Володимирка Володаревича з сестрою короля, донькою Калмана Книжника¹⁴⁷. Ця версія, яка спирається на інформацію В. Татищева¹⁴⁸,

¹⁴⁰ Густинская летопись, С. 68–69.

¹⁴¹ Kristó G., Makk F. Az Árpád-házi uralkodók. 137–138 old.; Font M. Koloman the Leamed, King of Hungary. Pécz, 2001. P. 22.

¹⁴² Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście. S. 403; Kronika Polska Marcina Bielskiego. T. 1. Warszawa, 1828. S. 206; Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi etc. T. 1. Warszawa, 1846. S. 178; Щапов Я., Лимонов Ю. История Руси... С. 207.

¹⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 276.

¹⁴⁴ Войтович Л. Битва під Перемишлем...

С. 110.

¹⁴⁵ Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Т. 1. Москва, 2001. Стб. 280; Ипатьевская летопись. Стб. 256.

¹⁴⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі...

¹⁴⁷ де Баумгартен Н. Первая ветвь князей Галицких: потомство Владимира Ярославича Летопись Историко-родословного общества. Вып. 4(16). Москва, 1908. С. 8–9; Ejusdem. Genealogies... P. 16; Forssman J. Die Beziehungen altrussischer Furstengeschlechter zu Westeuropa. Bern, 1970. Tabl. 3.

¹⁴⁸ Татищев В. История Российская. С. 232.

логічно вписується до тодішньої політичної ситуації і підкріплюється побіжними аргументами, тому її підтримали й інші дослідники¹⁴⁹. Заперечення Ференца Макка¹⁵⁰ (при підтримці Міхаїла Юрасова¹⁵¹), виявляються засновані тільки на тому, що на переговорах із угорським королем Гейзою II 1152 р. галицький князь Володимирко Володаревич, нагадуючи, що в 1135 р. він був союзником Бели II у війні з польськими князями, не згадав своїх родинних зв'язків із Арпадами. Володимирко був добрим дипломатом, він знав, що родинні пов'язання із Калманом Книжником (який осліпив діда і батька Гейзи II) та його сином Іштваном II (який переслідував сліпого батька Гейзи II та його прихильників, змусивши Белу Сліпця таємно ховатися у Печварадському монастирі¹⁵²) ніяк не зможуть підкріпити його позицію на переговорах, радше навпаки. Тому він і нагадав тільки про прихильність до Бели II Сліпця.

Іштван II підтримав князя Ярослава Святополковича, прогнаного з Волині Мономаховичами 1118 р.: той втік до Угорщини. Після першої невдалої спроби повернути собі князівство, Ярослав 1123 р. отримав підмогу угорських та польських військ. У поході мусили взяти участь Володар та Василько Ростиславовичі. Володар щойно звільнився із польського полону. Угорське військо на чолі з королем Іштваном II з'єдналося з поляками і руськими союзниками Ярослава саме поблизу Перемишля¹⁵³. Об'єднані сили обложили Володимир, але під час вилазки у травні 1123 р. Ярослав Святополкович випадково загинув¹⁵⁴. Запальний Іштван II готовий був продовжувати війну, але угорські барони змусили його повернути назад¹⁵⁵. Skorиставшись із волинського походу суперника, сліпий Алмош знову підняв бунт, після невдачі якого втік до Візантії¹⁵⁶. Іштван II розв'язав репресії проти родичів і прихильників Алмоша, а далі вторгся до візантійських володінь¹⁵⁷. Військові дії відбувалися поблизу Белграду і Браничева. Використовуючи підтримку флоту, який ввійшов у Дунай, візантійці нанесли поразку угорцям 1127 р.¹⁵⁸ Війна завершилася миром аж 10 листопада 1129 р.¹⁵⁹

Після відходу угорських військ, взимку 1124 р., скориставшись з походу краківського князя Болеслава Кривоустого до Данії, Володар Ростиславович із племінниками вторгся до польських земель. Його військо дійшло аж до міста Беч. Це була помста за полон¹⁶⁰. Перемишльський князь збирав данину і брав

¹⁴⁹ Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Івано-Франківськ, 2005. С. 47; Котляр Н. Княжеский двор Галича в XII веке *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 4(26). 2006. С. 56.

¹⁵⁰ Makk F. A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése *Ejusdem. A turul-madár a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, 1998. 186 old.

¹⁵¹ Юрасов М. Была ли жена Владимира Володаревича венгеркой? *“Слово о полку Игоревім” та його доба*. Галич, 2007. С. 136–140.

¹⁵² Его же. Мстислав Великий, Іштван II и междоусобища Володаревичей *Российская история*. Москва, 2011. № 3. С. 112–120.

¹⁵³ Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. S. 526.

¹⁵⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Ипатьевская летопись. Стб. 288.

¹⁵⁵ Kristó G., Makk F. Az Árpád-házi uralkodók. 156 old.; Engel P. The Realm of St. Stephen: A His-

tory of Medieval Hungary, 895–1526. London; New York, 2001. P. 49.

¹⁵⁶ Makk F. The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Budapest, 1989. P. 23.

¹⁵⁷ Gyula K., Makk F. Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1996. S. 158; Warren T. A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997. S. 631; Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontire: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge, 2000. P. 208.

¹⁵⁸ Успенский Ф. История Византийской империи. Т. 4. Москва, 2002. С. 223; Świat Byzancjum. T. 2 / Pod red. Cheynera J.-C. Kraków, 2011. С. 512.

¹⁵⁹ Makk F. The Árpáds and the Comneni... S. 27.

¹⁶⁰ У 1122 р. перемишльський князь Володар Ростиславович був підступно захоплений у полон і для його звільнення виплачено величезний викуп у сумі 20 тис. гривень: *Войтович Л. Галицько-Волинські етюди*. С. 157.

полонених аби повернути заплачені за нього гроші. Польський князь повернув і рушив йому назустріч. Під Веліхувом Володар був розбитий. У цій битві загинули галицькі богатирі Навротник і Защитник. Володар відступив нібито аж до Галича збирати нове військо, а поляки спалили кілька сіл на кордоні. Напевно Володар, радше, виїхав до Теробовельсько-Галицького князівства у зв'язку зі смертю свого молодшого брата Василька (28 лютого 1124 р.)¹⁶¹. Похід до Польщі був останнім у житті Володаря. Невдовзі він помер у Перемишлі 19 березня 1124 р.¹⁶² Війну з польським князем завершили вже сини Володаря, відтіснивши польську рать за Вислок¹⁶³. Те, що Я. Длугошу була відома докладна дата смерті і місце поховання князя, загалом дає підстави з довірою віднестися до передачі в нього викладених епізодів, припускаючи, що вони могли походити із втраченого перемишльського літописання¹⁶⁴. Ці та наступні події у землях Ростиславовичів добре збереглися якраз у Я. Длугоша та В. Татіщева, чия інформація повторює Длугошеві помилки (король Іштван II в обох названий Калманом).

Аналіз різноманітних джерел та зіставлення їх переказів дає підстави пропонувати реконструкцію початків Перемишльського князівства й роль у його становленні та піднесенні перших Ростиславовичів та їх матері Ілони (Ленке).

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹⁶¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Ипатьевская летопись. Стб. 288.

¹⁶² Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Ипатьевская летопись. Стб. 289; Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście. S. 533.

¹⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 415.

¹⁶⁴ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша ЗНТШ. Т. 147. Львів, 1927. С. 1–54; Присёлков М. История русского летописания. Москва, 1940. С. 42–44.

Олександр МУСІН, Наталя ВОЙЦЕЩУК

ПЕРЕМИШЛЬ ТА "ГІРСЬКА КРАЇНА ПЕРЕМИШЛЬСЬКА": МЕЖІ ЗЕМЛІ Й ГРАНІ ІСТОРІЇ

Уже сам факт існування Перемишля досі збиває з пантелику істориків, які намагаються зобразити середньовічну Східну Європу як унітарну державу Київська Русь та окреслити її кордони. Це місто в очах літописця початку XII ст. має однозначний хронологічний пріоритет порівняно з територіально близькими до нього Галичем та Звенигородом і навіть далеким Володимиром. В історичній пам'яті київської громади Перемишль став символом "промислу" князя Володимира Святого на західних кордонах його політичного впливу, що відносять до 6489 (981) р.¹ "Инъти бо князь не входилъ бѣ в землю Ладъскоу толь глоубоко проче Володимера Великаго иже бѣ землю крестилъ", – напише пізніше натхненний історичною пам'яттю автор Галицько-Волинського літопису про похід князів Данила та Василька Романовичів на Каліш під керівництвом Конрада I Мазовецького восени 1229 р.² Однак, після яскравого спалаху під час волинської кризи 1086–1000 рр.³ Перемишль ніби зникає з історії. Історія частково зосереджується у Звенигороді, переважно, – в Галичі і не залишає Перемишлю, здавалося б, заслуженого місця.

Це може пояснити, чому присвячена місту історіографія стереотипна і викликає відчуття дежавю. Убогість джерел та обмеженість підходів не залишають їй іншого вибору. Реконструкція історії Перемишля зводиться до спроб вирішити питання про його "державну належність" Пшемислідам, Рюриковичам, П'ястам чи Арпадам. А питання про територію поширення влади,

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 69; Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926. С. 81. Нещодавній розгляд основних гіпотез щодо походу, див. в: Юсупович А. "Перемишль, Червень и иные грады" и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь*. Вып. 12. 2016. С. 27–62; *Ejusdem*. "Червень и иные грады" or "гроды червеньскыя"? History of the domain of Cherven' in the written record (10th–13th centuries) / "Червень и иные грады" czy też "гроды Червеньскыя"? Dzieje ziemi czerwieńskiej w źródłach pisanych (X–XIII wiek) *From Cherven' Towns to Curzon Line – Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona / Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona / M. Wołoszyn (red.)* (U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas.

Vol. 3:1). Vol. 1. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2017. P. 31–105. Сьогодні визнавати Перемишль метою походу 981 р., як і достовірність самої події, в академічному товаристві не вважається обов'язковим.

² Ипатьевская летопись. Стб. 758. Пор.: *Chronica Galiciano-Voliniana* (*Chronica Romanowiczów*) / D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.) *Monumenta Poloniae Historica* (далі – MPH). Series Nova (далі – S. N). II. 16. Kraków; Warszawa, 2017. S. 141–142; *Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów / D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.)*. Kraków; Warszawa, 2017. S. 63, 138, przyp. 452. Пор.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 41. 1901. С. 1–72 (тут с. 23).

³ Ипатьевская летопись. Стб. 198, 231, 245, 249, 256; Лаврентьевская летопись. Стб. 206, 257, 270, 273, 274.

зосередженої у самому місті, – меж його “волості”, “Перемишльської землі” у розумінні істориків, – підмінюють пошуками західних та південних кордонів розселення русинів епохи пізнього Середньовіччя та Нового часу.

Ці справи визначили відповідне бачення ранньої історії Західної України. Галицьку й Волинську землі розглядали як уособлення первісної політичної та культурної уніфікації регіону. Колиш єдина земля припинила існування через боротьбу за незалежність від київських князів і подальшу феодальну роздробленість⁴. Перемишль, Звенигород та Галич виявлялися у цій структурі “пригородами” Володимира, які не хотіли йому підкорюватися. Вважається, ніби уже в 1080-х роках за князя Ярополка Ізяславовича (1078–1086) із єдиного масиву галицько-волинських земель київська центральна влада виокремила волості з центрами в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі для синів князя Ростислава Володимировича – Рюрика, Володаря й Василька, а, можливо, і раніше – для їхнього батька. Утім, Арсеній Насонов вважав, що Ростиславовичів покликали на княжіння “місцеве панівне середовище”, а Перемишль виявився центром особливій території не внаслідок розвалу “неіснуючої монолітної Київської Русі (як неправильно було б її собі уявляти)”: тут Київ встиг мало – доки сюди прийшло руське панування, тут уже існували міста з місцевим “панівним класом феодалів, що консолідував довколишню територію”⁵.

Після смерті Рюрика 1092 р. Володар зосередив у своїх руках владу над Звенигородом й Перемишлем, яку успадкували його сини – Володимирко та Ростислав. 1128 р., після смерті брата, Володимирко залишив у Звенигороді намісника – племінника Івана (сина покійного), а сам подався княжити до Перемишля. Осліплений Василько (помер 1124 р.) продовжував правити у Теребовлі і через сина Івана, якому передав управління Галичем, поширював свою владу і туди. У 1141–1144 рр., після смерті обох Іванів, Володимирко Володаревич об’єднав усі три волості в єдине Галицьке князівство. Лише 1199 р., після смерті останнього представника династії Ростиславовичів – Володимира Ярославовича, волинський князь Роман Мстиславович приєднав Галицьку землю до Волині. Однак на початку XIII ст. Перемишльська волость знову стала відносно незалежною й сіверські князі з династії Ігоревичів – Володимир та його брати Святослав, Роман і Ростислав змушені відновлювати тут ослаблену владу Галича. Подібне виокремлення Перемишля, нібито, відбувається у 1220–1239 рр., поки князь Данило Романович не поклав цьому край на початку 1240-х років⁶. Такою є “звикала схема” перемишльської історії.

Настільки ж узагальненим та схематичним презентується й сприйняття кордонів Перемишльської землі, особливо західних, що повністю залежать

⁴ Див., напр.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950; Ісачевич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії Перемишля і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі / С. Заброварний (ред.). Перемишль; Львів, 1996. С. 6–8; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. Киев, 1985; Майоров А. В.

Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 106–107, 228, 434. Пор.: Назаренко А. В. Галицкая Русь. Православная энциклопедия. Т. 10. Москва, 2005. С. 328 (і наст.).

⁵ Пор.: Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства: историко-географическое исследование. Москва, 1951. С. 130, 132.

⁶ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 548.

від уявлень істориків та етнографів про розселення східних слов'ян. Унаслідок такого підходу Краків виявлявся прикордонним містом, хоча приклади адміністративно-політичних розподілів етнографічно однорідних областей відомі упродовж усього Середньовіччя. Конструювання кордону стало результатом ретроспективної оцінки згадок руської/рутенської топоніміки в пізньосередньовічних текстах і безпідставних розмірковувань чиновників та книжників того часу про вже не існуючу на той час Русь князя Володимира та короля Данила. Однак мобільність та варіативність руської термінології упродовж Середньовіччя, про яку одному з авторів цієї статті вже доводилося писати, не дає змоги використовувати її для реконструкції ані історії політичної, ні історії етнічної⁷.

Від Діонісія Зубрицького та Антонія Добрянського прийнято вважати, що "Русь східна", де переплетені і Київ, і Москва, "звикла дивитися на області підкарпатські як на втрачене надбання Руського племені, особливо з часів запровадження в них унії та утвердження панування польського та мадярського"⁸. Микола Костомаров писав про "столітні вірування", межу руських земель по Віслі, відкликаючись при цьому до пам'яток народної творчості, яким у науці нібито "надають переважне значення перед іншими пам'ятками старовини"⁹.

Згадаємо й основні позиції дослідників, більшість яких різняться між собою лише деталями, та порівняємо сконструйовані їх зусиллями межі Перемишльської землі. Питання про її кордони торкалися Ніколай Барсов, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Котляр, Арсеній Насонов, Владімір Пашуто, Леонтій Войтович, Анджей Янечек, та ін.¹⁰ Одним із перших, хто зачіпав проблеми кордонів Перемишльської землі, був Н. Барсов, який, виділяючи кордони Галицької землі, виокремлював північну, західну та південно-західну межі Перемишльської землі – північна, на його думку, проходила боло-тистою долиною Сяну та Лонки на північ від Жешува в напрямку Сандомиру; західна – вододілом Сяноцького та Віслянського Віслоку, займаючи верхів'я Білого Попраду та Дунайця; південно-західна – південніше сучасного Бардієва¹¹.

Першим, хто приділив значну увагу кордонам Перемишльської землі як частини Галицької землі, був М. Грушевський. Не вдаючись до подробиць, відзначимо, що східна й північна межа, на його думку, проходили вододілом Дністра та Прип'яті, переходячи до басейну Західного Бугу, його середньої течії,

⁷ Мусин А. Е. "Погибель земли Руськой". Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв. *Colloquia Russica. Series 2, Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології* / В. Нагірний, М. Волощук (ред.). Івано-Франківськ; Краків, 2018. С. 93–148.

⁸ Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси: от водворения христианства при князях поколения Владимира Великого до конца XV столетия / Пер. с пол. и предисл. О. Бодянского. Москва, 1845; Добрянский А. И. О западных границах Подкарпатской Руси *Журнал министерства народного просвещения*. Т. 208. 1880. С. 134–159.

⁹ Костомаров Н. И. История казачества в памятниках южнорусского народно-песенного творчества. Москва, 1880. Через сто

років Борис Рибаків оголосить билини історією російського народу, яку він і написав. Див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.

¹⁰ Див., наприклад: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / П. С. Сохань та ін. (редкол.). Т. 2. Київ, 1991. С. 408–410. Пор.: Рудий В. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 24–39. С. 4–22; Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства *Русин*. 2011. № 3(25). С. 5–26. Пор.: Kunysz A., Persowski F. Przemyśl w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340) (Biblioteka Przemyska. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu. T. 1). Rzeszów; Przemyśl, 1966. S. 24–26; Пашуто В. Т. Очерки... С. 207–234 (карта).

¹¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. Варшава, 1873. С. 109–122.

границями рік Рата та Любачівка; західна межа проходила вододілом Віслоку й Сяну, південна обмежувалась Карпатським хребтом¹². Подібною думки щодо кордонів Перемишльської землі дотримувався і Я. Ісаєвич, тільки уточнюючи її східну межу річками Верещиця та Стрий¹³. Окреслював, правда, лише в загальних рисах, територію Перемишльської землі й І. Крип'якевич, зазначаючи, що від кордону з Польщею на заході, на сході границя проходила Верещицею, Дністром і басейном річки Свіча, на півночі межа стикалася з Белзьким князівством, на півдні доходила до Карпат¹⁴.

Суттєві відмінності в розумінні території та кордонів Галицької, втім і Перемишльської землі, простежуються у роботах М. Котляра, зокрема, це стосується західної та південного-західної меж. Так, кордон із Польщею він проводив Сяном у районі м. Ярослав, яке було порубіжним, південно-західна границя сягала Сяноку як прикордонного міста з Угорщиною. Отже, на думку дослідника, Карпати та Північне Передкарпаття до Дністра були в складі Угорського королівства, а передкарпатське Засяння – Польщі¹⁵.

Докладно кордони та територію Перемишльської землі описали А. Насонов, Л. Войтович та А. Янечек¹⁶.

А. Насонов у своїй роботі про складення території давньоруської держави не оминув увагою і питання кордонів Перемишльської землі. Так, на його думку, на заході границя проходила від верхів'їв Віслоку до середньої течії Сяну, на півдні займала територію верхів'їв Дністра¹⁷. Питання східної та північної межі залишилися поза його зацікавленням, оскільки вони були внутрішніми кордонами Галицької землі¹⁸.

На думку Л. Войтовича, на джерельній базі, яка існує на сьогодні, докладно визначити границі Перемишльської чи іншої земель в складі Галицької землі, а потім і Галицько-Волинського князівства не є можливим, позаяк будь-яка реконструкція буде приблизною, а окремі конкретні пункти – дискусійними. Однак, дослідник вважав, що в XII – першій половині XIII ст. північний кордон “проходив по вододілу басейнів Дністра і Прип'яті. На заході від Любачева кордон з Польською державою перетинав р. Вепр, простягався на 15–30 км на захід від Вепру, далі в південно-західному напрямку через ріки Сян та Віслук і до р. Яселці в Карпатах, де він змикався з угорськими кордонами. Цей кордон був настільки ustalений, що залишався дійсним аж до 1772 р., відокремлюючи Руське воєводство від Краківського та Люблінського. Західний кордон Галицької землі був західним кордоном Перемишльської волості, яка займала територію від цього

¹² Грушевський М. Історія... Т. 2. С. 455–459.

¹³ Ісаєвич Я. Перемишль... С. 6–15.

¹⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 30–33.

¹⁵ Котляр Н. Формирование территории... С. 75–117; Його ж. Галицько-Волинська Русь України крізь віки. Т. 5. Київ, 1998. С. 232–233; Див. також критику концепції М. Котляра в роботах Ярослава Дашкевича, зокрема: Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 2003. С. 8–23.

¹⁶ Насонов А. Русская земля... С. 129–144; Войтович Л. Перемишльське князівство. Державності Перемишль і Перемишльська земля протягом віків / С. Заброварний (ред.). Вип. 3. Львів, 2003. С. 39–50; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2014. С. 31–77; Janeczek A. The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages = Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym i późnym średniowieczem From Cherven' Town ... S. 125–157.

рела державності Перемишль і Перемишльська земля протягом віків / С. Заброварний (ред.). Вип. 3. Львів, 2003. С. 39–50; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2014. С. 31–77; Janeczek A. The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages = Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym i późnym średniowieczem From Cherven' Town ... S. 125–157.

¹⁷ Важливо, що А. Насонов на карті кордонів Галицько-Волинської землі частину їх не подав взагалі – там, де, на його думку, немає достовірної джерельної бази виділяти кордони, навіть дуже гіпотетично було б недоречно.

кордону до Верещиці, Дністра і басейну Свічі на сході, на півночі межувала з Белзьким князівством, а на півдні доходила до Карпат. Виходячи з кордону між Перемишельською та Львівською єпархіями 1398 р., межі волості проходили по річках Рак і Болозва до її гирла, далі Дністром і Стриєм. У складі Перемишельської землі залишалися замки Тустань і Самбір, а також вся пізніша Стрийщина і Дрогобиччина. На заході поряд з Перемишлем і Сяноком були такі міста як Ярослав, Перевореск, Ряшів і Коросно, ближче до белзької межі – Подтелич, Мостица і Вишня. Кордон з Угорщиною в цьому районі проходив вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського і Лупківського перевалів через Спас, Окіп на вершині Магури, Грозьову, Тустань, Синевідсько та Тухольські ворота¹⁹.

На окрему увагу заслуговують дослідження А. Янечека про територіальну організацію Галицько-Волинської землі. На основі аналізу джерельної бази він детально окреслив кордони Галицької та Волинської земель, а також, що особливо важливо, – окремих територіальних одиниць, зокрема таких, як Перемишльська земля. Південний та південно-західний кордони у нього проходять Карпатським хребтом від витоків Сяну далі на захід вододілом Віслоку та Сяну, доходячи до його середньої течії у районі впадіння до Сяну лівої притоки Танева. Північну межу А. Янечек проводить вододілом Вепру й Танева, вважаючи Росточчя природною межею між Перемишльською та Белзькою землями. Південно-східний кордон проходив верхів'ями Дністра і далі на північ, східний – долиною річки Верещиця²⁰.

Також у контексті кордонів інших земель про територію Перемишльської землі згадували Мирон Кордуба, Ярослав Погоральський, Віра Гупало та ін. М. Кордуба, досліджуючи історію Холмщини і Підляшшя, твердив, що межа між Перемишльською землею та Волинню проходила по лінії сучасних міст Краковець – Немирів – Кам'янка²¹. Проте така межа виглядає штучно, розділяючи природно-географічний регіон Роточчя на частини по лінії схід-захід без врахування рельєфу та гідрографії. Я. Погоральський вважав, що проводити межу між Перемишльською та Белзькою землями необхідно північними схилами Роточчя від витоків Танева і Рати попри Потелич, Крехів до Глинська (літописний Щекотів). Далі вододілом Рати та Полтви, де ще досі збереглася широка незаселена смуга лісів, яка слугували природним кордоном, до Західного Бугу (включаючи Кам'янку)²². В. Гупало, описуючи територію та межі Звенигородської землі, кордон із Перемишльською землею провела річкою Верещиця (лівий доплив Дністра) та по лінії міст Городок-Комарно²³.

Читання історично-географічних роздумів інколи залишає суперечливе враження. Причиною цього є не лише спроби авторів балансувати на межі між змістом тексту та його інтерпретацією. Як побачимо, його можна пояснити також особливостями середньовічних писемних пам'яток, які відображають неоднозначність географічного і політичного становища Перемишльської землі.

Почнімо з літопису. Прийнято вважати, що Карпати, які оточують Перемишль, називають тут Угорськими горами. Однак, видається,

шия. Краків, 1941. С. 34.

¹⁸ Насонов А. Русская земля... С. 130–136.

¹⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. С. 58–61.

²⁰ Janeczko A. The Territorial Organization... S. 143.

²¹ Кордуба М. Історія Холмщини і Підляш-

²² Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства Белз та Белзька земля. Науковий збірник. Вип. 1. Белз, 2004. С. 60–65.

²³ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 428–450.

історично-географічний вступ Повісті минулих літ (далі – ПМЛ) переносить їх далеко на схід “до Понетського моря на полунощныя страны, Дунаи, Днепръ и Кавькасиискыя горы рекше Оугорьскыя”²⁴. Ці землі було включено до “жеребу” або “уділу”, а якщо використовувати слововживання давніх слов’янських перекладів біблійних книг, – “причастя”²⁵, що його отримав син Ноя Яфет у результаті поділу світу після Всесвітнього потопу.

Історія цього спадкоємця Ноя, відома з Книги Буття, у грецькій Хроніці Іоана Малали отримала географічні уточнення, згідно з якими його “причастю” також належали такі території Східної Європи, як Причорномор’я, Подунав’я та Подоння. Вважається, що це долучення хронограф ПМЛ запозичив від грецького автора, або, ймовірніше, перекладача, хоча сам зазначений переклад залишається для нас невідомим. Однак, якщо грецький автор згадав лише Кавказькі гори (καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη)²⁶, то київський сміливо

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 3; Лаврентьевская летопись. Стб. 3.

²⁵ Пор. непритаманне епосі “богословське” тлумачення цього терміну в: Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 16, 22, 23, 24–27, 35 (прим. 87); Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 2006. С. 43–44. Іноді цей *termin technicus* Середньовіччя сприймається як пересічний книжний зворот, що трапляється в описі гострих конфліктів та має оцінюючу функцію (пор.: Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва, 2009. С. 74). Дискусію див.: Мусин А. Е. Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об “очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 242–257 (тут с. 251–252); Его же. *Corpus fratrum* или “союз архонтов”? Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века *Stratum plus*. 2018. № 5. С. 183–206 (тут с. 193).

²⁶ Алексей Шахматов своего часу писав про те, що джерелом цих відомостей був хронограф, на використання якого в автора ПМЛ може вказувати схожість коментарів у літописній статті 6622 р. й недатованій частині літопису; див.: Шахматов А. А. Толковая Палея и русская летопись *Статьи по славяноведению*. Вип. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 199–272 (тут с. 270); Его же. “Повесть временных лет” и ее источники *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 4. 1940. С. 11–150 (тут с. 77). Пор.: Вилкул Т. Л. Повесть временных лет и Хронограф *Palaeoslavica*. Vol. 25(2). 2007. С. 56–116 (тут с. 67–68); Ее же. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о “раздѣлении языкъ” *Ruthenica*. Т. 6.2. 2007.

С. 37–85 (тут с. 50, примеч. 43); Ее же. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ, 2015. С. 143 (прим. 172), 155–157. Давньослов’янський повний переклад Хроніки Малали як окремий твір і надалі залишається нам невідомим (не зберігся чи його не існувало?) й, здається, слов’янський еквівалент цього місця не трапляється поза літописом. У Софійському хронографі XVI ст., що, як прийнято вважати, дає уявлення про те, яким був слов’янський переклад 13 глави I книги Іоана Малали, що не зберігся в інших джерелах, його немає; див.: Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание / М. И. Чернышева (ред.). Москва, 1994. С. 11; пор.: Вилкул Т. Л. Повесть временных лет... С. 67–68 (сп. с. 71). Чи означає це, що книжник ПМЛ був якимось чином ознайомлений із грецьким текстом? Авторка (Ее же. Толковая Палея... С. 50, примеч. 43) пропонує нам “подробнее о заимствованиях из Малалы” подивитися в іншій своїй роботі (Ее же. Повесть временных лет...), однак жодних “подробниц” щодо цього сюжету тут знайти не вдається. Пізніше буде написано, що співставлення Кавказьких та Угорських гір (у Галицько-Волинському літописі?) “навеяно, видимо, ПВЛ” (див.: Ее же. Заимствования из Хроники Иоанна Малалы в Повести временных лет *Историография и источниковедение отечественной истории: сб. науч. статей* / А. Е. Жуков, В. К. Зиборов, А. В. Сиренов (ред.-сост.). Вип. 7: Историческое повествование в средневековой России. К 450-летию Степенной книги. Москва; Санкт-Петербург, 2014. С. 9–34 (тут с. 20–21, примеч. 37), а “запозичення” перетворюється на “мікрозапозичення”, знову ж таки без “подробниц”. Див.: Ее же. “Сторона / страна”: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. *Древ-*

ототожнив їх із горами Угорськими. Він також доповнив уділ Яфета, поряд із Понтійським морем і Дунаєм, Дніпром, але при цьому не згадав Дон, присутній у візантійського автора²⁷.

Пояснити причину такого співставлення складно якщо орієнтуватися на сучасну фізико-географічну карту Східної Європи. Наявні припущення, видається, суттєво модернізують принципи роботи середньовічного компілятора. Одне з них пояснює коментар ПМЛ знайомством автора з текстом розлогого "Житія Константина Філософа". Місіонер вирушив до Хазарії на кораблі і приплив "в Меотское озеро и Каспийская врата Кавкасижскихъ гор". Однак, у сусідній главі цього агіографічного твору була згадка про угрів, що загрожували місії. Літописець, нібито, міг уважати, що оскільки Кавказькі гори розташовані поряд з уграми, вони можуть називатися Угорськими і внести свій здогад до тексту у вигляді глоси "рекше Оугорьския"²⁸. У подальшому глосу перенесли безпосередньо до тексту літопису. Утім, існування такої глоси видається проблемним, оскільки воно гіпотетичне. Так само проблемним є й наділення середньовічного переписувача розвинутим асоціативним мисленням, яке дає змогу скомбінувати текст і простір, що притаманне сучасним письменникам на відміну від їхніх далеких попередників.

Інше припущення ґрунтується на тому, що конструкція літопису, що ототожнює Кавказькі та Угорські гори, нагадує шлях, яким, згідно з ПМЛ, угорці йшли до майбутньої Угорщини на Дунай наприкінці IX ст.: "Ідоша Оугре мимо Києвъ горою еже са зоветь ннѣ Оугорское и пришедше къ Днѣпру стаха вежами... и пришедше ѿ вѣстока и оустремишася чересь горы великия иже прозвашася горы Оугорьския"²⁹. За іншим автором, літописець об'єднав різні гори щоб окреслити східні та західні межі уділу Яфета. Однак, згідно з тим же автором, імовірнішою виявляється інша версія. Редактор літопису, який долучив до нього розповідь про Югру та мешканців Уральських гір, міг уявляти їх продовженням Кавказьких гір. Він ототожнив угрів та Югру, що певною мірою здається справедливим, і не побоявся назвати їх Угорськими, або ж – Югорськими³⁰.

Це припущення, видається, так само переоцінює здатність середньовічного автора до абстрактного мислення та його пізнання з географії. Етно-географічний вступ ПМЛ цілком міг опинитися під впливом подальших щорічних статей або ж, що імовірніше, – усного переказу, на якому вони ґрунтувалися і який став основою статті sub anno 6406. Ця стаття об'єднує слов'янські Київ та Дніпро, гору, "еже са зоветь ннѣ", тобто наприкінці XI – початку XII ст., "Оугорьское", "горы великия иже прозвашася горы Оугорьския" й одразу ж за цим – Дунай і слов'ян, що зазнали нападу угрів.

Дніпро в літописі однозначно є новим маркером уділу Яфета, як і Дунай був таким означенням у грецькій хроніці. Понад те, на Дніпрі існують

нейшие государства Восточной Европы: 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах / Г. В. Глазырина (отв. ред.). Москва, 2010. С. 115–134 (тут с. 123).

²⁷ Пор.: Иоанн Малала. Хронография. Книги I–VI / Н. Н. Болгов, А. М. Болгова (ред.-сост.) Мир поздней античности. Документы и материалы. Вып. 6. Белгород, 2016. С. 50.

²⁸ Толочко А. П. Об источнике одной ошибки в географическом введении "Повести временных лет": Кавказские, иначе

Карпатские, горы Древняя Русь: вопросы методологии. 2007. № 3(29). С. 107–109.

²⁹ Пор.: Ипатьевская летопись. Стб. 17–18 [6406 (898)]; Лаврентьевская летопись. Стб. 25 [6406 (898)].

³⁰ Петрухин В. Я. "Кавкасиинския горы, рекше Угорьски". О парадоксальном отождествлении в космографическом введении Повести временных лет *Finnisch-ugrische Mitteilungen*. Bd. 32/33. Jahrgang 2008/2009. 2010. С. 511–517.

Київ та “горы Киевские”³¹, частиною яких виявляється “гора” в урочищі “Оугорское”. Видається, що ці “горы Киевские” не лише співзвучні “горам Кавкасииским”. Заризикуємо припустити, що на ментальній карті літописця далекі й невідомі “горы Кавкасиискые” Іоана Малали і є близькими та відомими йому “горами Киевскими”. Іншої “Кавкасии”, окрім Києва, він просто не знав, тим паче, що в давньоруських текстах згадок про Кавказ більше не було. Саме в цій уявній географії, ландшафтних асоціаціях і концентрації літописних топонімів варто, нам видається, шукати причини ототожнення двох гірських масивів – Кавказу та Карпат, – яке є парадоксальним для сучасної людини, але не для літописця. У середньовічних реаліях літописець не ототожнював Кавказькі та Карпатські гори. Він вважав гори Київські та Угорські тими ж “горами Кавкасиискими”, які Яфет отримав в уділ.

У цьому випадку нам зовсім не важливо, що назва “Угорское” в усіх списках літопису середнього роду, тобто передбачається “село, селище”. Це назва поселення, а не “гори”, а спроба визначення топоніму як похідного від етноніму “оугри/угри” не має переконливих доказів³². Сьогодні дослідники справедливо вважають, що первинна мотивація ойконіму “Угорське” пов’язана з географічним терміном “угор” у значенні “гора, підвищення, схил гори/берега річки”, незважаючи на його незначну продуктивність в українській мові: укр. діал. у́го́рок “невелике узвишшя, пагорб”³³. Важливо лише те, що літописець і його сучасники, безперечно, вважали інакше й бачили тут передовсім пов’язану з уграми гору.

Отже, для київського літописця Угорські гори – це гори Київські, вони ж “Кавкасиискые”. Залишається зрозуміти, як “великие горы” на заході – Карпати, на яких стоїть Перемишль, перетворилися на Угорські гори. У цьому випадку нас буде цікавити не етнографічний аспект самої назви, адже зрозуміло, що за Карпатами мешкали “оугри”, до яких вели “ворота Оугорские”³⁴, розташовані біля Сянока, а його літературна історія.

Знайомство з літописами здатне переконати нас, що Угорські гори виявляються тут надзвичайно рідко використовуваним літературним штампом, здатним легко перемішуватися у просторі. Не виглядає на те, що їх варто визнавати звичайним найменуванням Карпатських гір у Середньовіччі, хоча сучасний дослідник літопису давно до цього звик³⁵. У ПМЛ, після вступу та статті

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 16; Лаврентьевская летопись. Стб. 23 [6390 (882)]. Гори взагалі виявляються описовою домінантою київського пейзажу в недатованій частині ПМЛ; пор.: “Поланомъ же живущимъ всоб по горамъ симъ... в лѣсъ на горахъ надъ рѣкою Днѣпрскою”; св. апостол Андрій “поиде по Днѣпру горѣ и по приключая приде и ста подъ горами на березѣ и заоутра вѣставъ рече к сущимъ с нимъ оученикомъ: видите горы сия яко на сихъ горахъ вѣсиаеъ блгодать Бжии, и вшедеъ на горы сия и блгсвиа... и слѣзе съ горы сеа идеже послѣже бысть Киевъ”; “сѣдаше Киї на горѣ кдѣ ннѣ оувозъ Боричевъ а Щекъ сѣдаше на горѣ кдѣ ннѣ зоветса Щеговица а Хоривъ на третейи горѣ внодуже прозваса Хоривца”. Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 5, 6–7, 12; Лаврентьевская летопись. Стб. 7, 8, 9, 17.

³² Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ: 2013. С. 145–153. Див. також: Козюба В. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наук. праць*. Ч. 8. Київ, 2005. С. 179–194; Климовский С. И. Где, когда и почему возник Киев. Киев, 2013. С. 160–167. Пор. традиційний погляд у: Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897.

³³ Железняк І. М. Київський топонімікон. С. 148; пор.: Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Сумы, 1984. С. 225.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 764 [6739 (1231)].

³⁵ Пор.: “Nazwa stosowana niejednokrotnie na Rusi na oznaczenie Karpat”. Див.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 149 (przyp. 430), із

6406 р., їх згадано лише раз³⁶ у художньому описі громадянської війни в Києві після смерті князя Володимира 1015 р., коли тут узагалі йдеться про Карпати, а не гору в урочищі Угорське³⁷. Утім, вірогідно, вже наприкінці XI – на початку XII ст. важливий ментально-географічний зсув зі сходу на захід мав відбутися. Саме так можна інтерпретувати опис подій, пов'язаних зі смертю Святослава Володимировича, що, ймовірно, поєднує київське урочище Угорське й утвір, куди князь, начебто, мав намір утікати.

Владіміро-Суздальському літописанню XII–XIII ст. гори з такою назвою невідомі. Залишається додати, що в літописі, який в українській та російській історіографічній традиції прийнято називати "Галицько-Волинський літопис", а в сучасній польській медієвістиці запропоновано іменувати "Хроніка Романовичів" або "*Chronica Romanoviciana*", вони з'являються згодом лише двічі у стилістично єдиній повісті стосовно історії Галича кінця 1220-х років³⁸. У першому випадку літопис повідомляє, що близько 1226 р. галицькі бояри повірили улесливому боярину Жирославові і "їдоша в землю Перемьшлескою в горы Кавокаськия рекше во Оугорськия на рѣкоу Днепръ"³⁹. Варто погодитися, що це співставлення автор узяв зі списку ПМЛ, якою він користувався⁴⁰.

Читання "Днѣпръ", притаманне обидвом старшим спискам літопису, – Іпатієвському та Хлебніковському, очевидно, первісне. Саме воно відповідає опису уділу Яфета в ПМЛ, де є і Дніпро, і Угорські гори, і гори Кавказькі. У пізніх копіях Хлебніковського списку – рукописі Бундура-Яроцького та Єрмолаєвському списку – присутнє не так правильне, як виправлене написання ріки: "Днѣстръ" (БАН. 21.3.14. Л. 183об.; РНБ. F.IV.231. Л. 231). Англійський та польський переклади Галицько-Волинського літопису так само старанно виправляють "очевидну помилку" книжника відповідно до реальної гідрографічної ситуації⁴¹.

Однак, саме ця "помилка" у ретроспективні надає додаткової надійності нашій гіпотезі про причину "неправильного" іменування Кавказьких гір Угорськими в недатованій частині ПМЛ. Угорські гори первісно були розташовані там, де й гора, "еже са зоветь ннѣ Оугорское", а саме – на Дніпрі. Літописна

відкликанням до: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Руси / О. С. Стрижак (відп. ред.). Київ, 1985. С. 165. Ця думка підкріплена авторитетом М. Грушевського, який писав, що "Карпатський хребет" і є "горы Угорьскыя", як їх звать наші памятки (Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507). Так ся границя усталила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім". Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. Т. 2. С. 459. Втім, вчений не приписує це ототожнення населенню і культурі середньовічної Східної Європи, а лише її "пам'яткам", історичним текстам.

³⁶ У цьому випадку інформація про урочище sub anno 6352 [854], яку містить новгородський літопис XV ст., нас не цікавить. Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов (ред.). Москва; Ленинград, 1950. С. 107.

³⁷ "Стополкъ жешканыи... оуби Стѣслава пославъ къ горѣ Оугорьскои бѣжашу ему въ Оутры"; см.: Ипатьевская летопись. Стб. 126; "пославъ в горѣ Оугорьстѣ": Лаврентьев-

ская летопись. Стб. 139 [6523 (1015)]. Пор.: *Петегирич В., Павлів Д.* Розкопки кургану "Могила Святослава" у Карпатах *Фортеця: збірник заповідника Тустань* / Р. Миська (ред.). Кн. 3. Львів, 2018. С. 94–116. Тут показано, що жодних зв'язків між археологічними реаліями і пізньою легендою про загибель князя Святослава Володимировича в Карпатах та його легендарною могилою біля Сколе не існує.

³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 747, 759 [6737 (1229)].

³⁹ Там же. Стб. 747–748 [6734 (1226)].

⁴⁰ Пор.: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. С. 143, прим. 172.

⁴¹ *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. LV–LVI, LXX, 108; *Kronika halicko-wołyńska*. S. 129–130, przyp. 363; див.: *The Galician-Volynian Chronicle* / G. A. Perfecky (ed.) *Harvard Series in Ukrainian Studies*. Vol. 16. München, 1973. P. 31 ("departed for the district of Peremyn' (sic! – прим. авт.), the Caucasian, that is, the Hungarian Mountains, and the Dniester river").

правда, як правда сакрального тексту, була для літописця важливішою, ніж правда географічна⁴², помилки тут немає. Варто припустити, що і автору, і сучаснику було цілком зрозуміло, про що йдеться у тексті, і як Галич, Дністер та Угорські гори пов'язані з Києвом, Дніпром, Київськими горами та горою в урочищі Угорське. Галич у цій процедурі "перенесення сакрального" виявляється новим Києвом, а Дністер – новим Дніпром.

Тому варто припустити, що ще до падіння Києва під натиском монголів у 1240 р. в колі князя Данила могли почати боротьбу за київський спадок і право називати його державу Руссю. Зазвичай історики вважають, що князі з династії Романовичів поширили назву Русь на свої землі лише тоді, коли заволоділи частиною історичної Руської землі з центром у Києві в середині XIII ст., а Володіро-Суздальські землі змогли присвоїти собі „київський бренд” ще пізніше⁴³. Проте, як свідчить літописання, цей процес почався не пізніше, ніж наприкінці XII – в першій третині XIII ст.⁴⁴

Відомо, що для автора тієї частини "Галицько-Волинського літопису", яку звично називають "Галицькою", насправді написаної або завершеної у Холмі, джерелом натхнення та цитування була ПМЛ, тоді як для автора продовження – наступної "Волинської" частини, яка включила Холмський літопис і була завершена у Володимирі, що й давало підстави називати її ще в XV ст. Володимирською⁴⁵, таким текстом був Київський літопис⁴⁶. Дослідники неодноразово відзначали "книжний" характер розповіді про події 1224–1227 рр. у літописі Романовичів, насичений цитатами та ремінісценціями. Мотив, пов'язаний із "волхвами угорськими", що передбачили смерть угорського короля, коли той побачить Галич⁴⁷, цілком можна порівняти з пророцтвом чародія-волхва, який віщував князеві Олегу смерть від свого

⁴² Пор. приклад перетворення історичного тексту на сакральний, коли складені на основі літопису паремії святим Борисом та Глібу почали публічно читати під час богослужіння: Успенский Б. А. Борис и Глеб. Восприятие истории в Древней Руси. Москва, 2000; Гиппиус А. А. "Летописные" паремийные чтения о Борисе и Глебе: история текста и исторический контекст *Факты и знаки: исследования по семиотике культуры*. Т. 2. 2010. С. 42–71.

⁴³ Plokhy S. The origins of the Slavic nations: premodern identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge (Mass.), 2006. P. 67–68. Пор.: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. Boulder (Col.), 1998.

⁴⁴ Мусин А. Е. "Погибель земли Руськой". С. 124, 126–127.

⁴⁵ Див. про це з відсиланням до джерела – йшлося про поставлення 1147 р. митрополита Кліма Смолятича як прецедент для поставлення 1415 р. митрополита Григорія (Цамблака) – "а то наши есмо, написано стоит въ лѣтописѣхъ Русскихъ, въ Киевскомъ и въ Володимирскомъ и въ иныхъ", в: Александрович В. Василівська ротонда і Володимирський літопис: дві невикористані можливості сучасного сприй-

няття історії княжого Володимира *Хроніки Ладомерії*. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції "Хроніки Ладомерії", присвяченої 850 річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2020. С. 6–11 (тут с. 7–9). Зазначене джерело див.: Окружная грамота Литовского великого князя Александра-Витовта об отделении Киевской митрополии от Московской и о поставлении в сан Киевского митрополита Григория Цамблака, 1415 г., после 15 ноября *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* / И. Григорович (ред.). Т. 1: 1340–1506 гг. Санкт-Петербург, 1846. С. 35–37, № 25 (тут с. 36).

⁴⁶ Юрьева И. С. Лингвистические параметры стилистических различий между Галицкой и Волынской летописями *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования* / J. Komendová (red.). Olomouc, 2016. С. 65–77.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 748–749 [6734 (1226)].

коня, закінченим розлогими роздумами на тему: "се же дивно єсть тако ѿ вольхвовання сбывается чародѣством"⁴⁸.

Окрім ПМЛ, літописець використав у своїй оповіді роман про Олександра Македонського⁴⁹, "Історію юдейської війни" Йосифа Флавія, інші хронологічні тексти і, звісно ж, біблійні книги⁵⁰. Написані звинувачення на адресу боярина Жирослава демонструють складнішу комбінацію текстів при залученні кількох біблійних висловів і цитат із перекладної літератури. Дослідники зауважують практично дослівне відтворення інвектив на адресу Іоана із Гіскали в "Історії Юдейської війни" Йосифа Флавія (II: 21), яку можна знайти в Архівському списку "Юдейського хронографу", а також вбачають відкликання до Буття. 4: 11–12; Лев. 10: 9; Втор. 29: 6; Пс. 68: 26; Діян. 1: 20⁵¹.

Перераховані ремінісценції – не єдині біблійні образи, використані в цій повісті. Опис діянь галицьких бояр, які "ѿидоша в землю Перемышлескую", явно перегукується зі Священним Писанням. Найвідоміші в літописі "виходи" до землі чи країни пов'язані з велінням Бога Аврамові: "изыди ѿ землѣ своеѣ... и прїиди в землю, въ нюже ти покажоу" (Буття. 12: 1)⁵², або ж історією волхвів, які поклонилися новонародженому Христу, – "инымъ путем ѿидоша во страну свою" (Мф. 2: 12). Проте в конотаціях обох текстів мало спільного з поведінкою бояр, що повірили наклепу на князя та покинули його, але невдовзі повернулися, як блудний син, і отримали пробачення.

Виглядає на те, ніби найближчі словесні та змістові паралелі вдається віднайти лише у пророка Єремії, який пише: "И рече Господь ко мнѣ во дни Иосіи царѣ: видель ли еси, таже сотвори ми дом Израилевъ? Поидоша на всѣху гору высокую и под всѣмъ древо листвѣно и соблудиша тамо" (Єр. 3: 6). Саме в нього можна побачити дослівну відповідність літописній фразі "ѿидоша въ землю" (пор.: "тако пророкъ и священникъ ѿидоша въ землю, еяже не ведяху"; див.: Єр. 14: 18)⁵³. Вихід

⁴⁸ Там же. Стб. 28–30; Лаврентьевская летопись. Стб. 38–40 [6420 (912)].

⁴⁹ Різні підходи див., напр., в: *Истрин В. М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. Ч. 2: Тексты. Александрия 1-й редакции. Москва, 1893. С. 61; Галицко-Волынская летопись / Под. текста, пер. и ком. О. П. Лихачевой Памятники литературы Древней Руси / Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев (ред.-сост.). Вып. 3: XIII век. Москва, 1981. С. 236–425 (тут с. 280, 284, 583); Вілкул Т. А. Біблія у Галицько-Волинському літописі Княжа доба: історія і культура. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 227–240 (тут с. 228). Думка про безпосереднє запозичення у літописі з "Олександрії", прирівняної зусиллями літописця князя Данила за її значенням до Писання, тобто Біблії, є обґрунтованою. Див. також: *Ее же. Хронографические заимствования как текстологический маркер в Галицко-Волынской летописи Древнейшие государства Восточной Европы. 2016 год. Памяти Г. В. Глазыриной / Т. В. Гимон, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев (ред.). Москва, 2018. С. 274–289.**

⁵⁰ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. № 13. 1926. С. 103–123; Вілкул Т. Рукописна традиція старословенського превода Осмокнижжя. Архаїзми і іновациї Збірник Матице Српске за Книжевност и Језик. Кн. 65(3). 2017. С. 787–799 (тут с. 797).*

⁵¹ Мецкерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва; Ленинград, 1958. С. 287; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець / Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. С. 382. Пор.: Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 232, 234, прим. 35. Наведене відкликання провадить не до видання джерела й первинного дослідження, а компілятивної статті, див.: Толочко А. П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве *Ruthenica. Т. 5. 2006. С. 252–256.*

⁵² Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 1. Варшава, 1900. Главы 1–12 (Прил. к кн. "Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе"). С. 74.

дому Ізраїлевого “на вську гору високу” “въ землю, еѣже не ведѣху” став не лише результатом незнання та омани, подібно до історії галицьких бояр, але й блуду як злочину релігійного характеру (пор.: “соблудиша тамо”). Ця деталь однозначно вказує на доконаний факт ідолопоклонництва ізраїльтян, порушення присяги на вірність Богові, завіту з Ним, який Біблія традиційно розглядає священним шлюбом. Аналогічним порушенням васальної присяги князю Мстиславу Мстиславовичу літописець вважав і вихід галицьких бояр “в землю Перемышлеськоую в горы Кавокаські”. Можна припустити, що ці гори Перемишльської землі виявилися у літописі синонімом “гори високої”, на якій старозавітні юдеї після того, як пішли зі свого священного міста, здійснили жертвоприношення чужим богам і на такий спосіб стали праобразом галичан. У цьому ототожненні вдається побачити не тільки київську, а й угорську складову. Присутність угрів і “земли Угорской” по той бік гір Перемишльської землі, вже без жодного зв'язку з горою в київському урочищі Угорське, перетворювала Карпати на гори Угорські.

Утім, складне переплетіння асоціацій виявилось доступним лише книжнику. Навіть у літописі цей штучний оронім не вийшов за межі повісті до 6737 р., де він і згаданий вдруге. Під час походу на Галич угорський гех іуніор Бела, “рекѣмъи король Оугорскѣи в силѣ тажѣцѣ... оустремисшисѣ приати градъ и землю” й увійшов “во горы Оугорскѣѣ”⁵⁴. Поєднання двох етнімічних назв лише підкреслює книжний характер конструкції. У підсумку Карпати так і не стали у свідомості жителів Центрально-Східної Європи “горами Угорськими”, проте історикам нового й новітнього часу ця назва припала до смаку.

З “Перемишльськими горами”, “реконструйованими” на основі повісті, що її редактор Іпатіївського списку літопису князя Данила вмістив *sub anno* 6737, неможливо не пов'язати “горную страну Перемышльскую”, згадану в літописі Романовичів при викладі подій початку 1240-х років. Цю країну, узурпуючи тут владу князя Данила, “мысляще одержати” ще один галицький боярин – двірський Григорій Васильович⁵⁵. Її літературна історія видається нам зрозумілішою, ніж її історія політична.

⁵³ Відомо, що наприкінці XV ст. укладачі слов'янської Біблії з оточення архієпископа Новгородського Генадія зіткнулися із суттєвими прогалинами в тлумачних списках книги пророка Єремії, які довелося перекладати з латинської Вульгати. Див.: Юнгеров П. А. Общее историко-критическое введение в Священные ветхозаветные книги. Казань, 1902. С. 522. Справді, ми не можемо назвати ранньосередньовічного слов'янського перекладу пророка з цікавим нам висловом “ѡидоша въ землю”, що міг би бути безпосереднім джерелом запозичення. Слов'янський переклад Хроніки Іоана Малали також не зберігся, проте саме він, як модно вважати на підставі текстологічного аналізу, вплинув на автора ПМЛ. Та це не може стати суттєвою перепороною, щоб висунути нашу гіпотезу, тим більше, що біблійність православної культури з її “відкритою традицією” цитування в принципі не передбачала скрупульозного поводження із текстом для відтворення сенсу і форми Святого Письма. І те, й інше було

поширене в оральній культурі “обслуханих” членів християнського суспільства. Беручи до уваги ці особливості культурно-антропологічного механізму православної проповіді і передачі Священного Передання, “керігми” як змісту Біблії і Євангелія, необхідно визнати, що “теорія текстуальних запозичень” і, особливо, “мікрозапозичень” у контексті східнохристиянської культури взагалі втрачає сенс. Повинно йтися не про запозичення, а мімезис, наслідування. Додамо, що цитування на основі безпосереднього звернення до тексту із зазначенням конкретного твору і конкретного пасажу було ознакою латинської писемної культури, використання якої в православній традиції має стати предметом доказів учених.

⁵⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 760 [6737 (1229)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 148–149.

⁵⁵ Пор.: “боѣре же Галичѣстии Данила кнѣземъ собѣ называхоу а самѣ всю землю держахоу Доброслав же вокнажилъсѣ бѣ и Соудьбѣч поповѣ вноукѣ и грабаше всю

Можна було б подумати, що поява цього терміну в літописі ситуативна і пов'язана з конкретними подіями й часом, коли контроль над усією Галицькою землею виявився зосередженим у руках галицького боярства “боаре же Галичѣстии Данила княземъ собѣ называхоу а самѣ всю землю держахоу”. Літописець князя особливо наголошує на факті боярського самовладдя на північному заході політичного утворення, в районі Верхнього Подністрів'я та Карпат, і його південно-східних кордонах, у Середньому Подністрів'ї та Поділлі: “Доброслав же вокнажилъсѣ бѣ и Соудычъ поповъ вноукъ и грабаше всю землю и въше во Бакотоу все Понизье приа безъ княжа повеления Григоры же Васильевичъ собѣ горноюу страну Перемышльскоую мышлалше шдержати”⁵⁶. У цій ситуації фізична й політична географія могла відобразитися у культурному структуралізмі літописного тексту, де “горный верх” співвідносився з “дольним низом”. Проте реальна політико-географічна ситуація у Галицькій землі, в основі якої лежала не двочастинна, а тричастинна структура з центрами влади в Галичі, Бакоті й Перемишлі, а також ознайомлення із методами роботи середньовічного книжника демонструють нам, що це не так.

Передусім варто згадати: автор літопису князя Данила значно частіше, ніж автор ПМЛ, вживає слово “страна” замість звичнішого для слов'янської мови “земля”. Це вважають характерним для книжників, що мали перед очима хронографічні образи та слов'янський переклад Біблії, у якому, зокрема, в книзі Ісуса Навіна, на це слово натрапляємо вельми часто⁵⁷ як відповідник грецького $\chi\omega\rho\alpha$ або $\gamma\eta$. Однак серед 30 випадків уживання слова “страна” у літописі лише тричі воно мало стосунок до назви конкретної країни⁵⁸.

У зв'язку з цим можна висунути низку міркувань. “Горная страна Перемышльская” є очевидним *haraх legomenon* середньовічної літератури Східної Європи. Попри справді гірський пейзаж перемишльського краю, біблійне джерело цієї фрази впізнати не особливо складно⁵⁹. Перед нами – звичне “перекладу 70 тлумачів” означення гористої Юдеї та гірських районів Ізраїлю, корені якого у класичній античності (до прикладу, Кіропедія, Дельфійське пророцтво, яке потрапило до всіх підручників грецької мови). Його традиційно вживали у формі грецького прикметника жіночого роду, здатного легко обійтися без підмета, що є звичним для слов'янського синтаксису: $\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$ (ср.: $\tau\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$, $\epsilon\nu\ \tau\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$, $\tau\eta\nu\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$; пор. також латинський переклад: *montes, in montibus*).

землю и въше во Бакотоу все Понизье приа безъ княжа повеления Григоры же Васильевичъ собѣ горноюу страну Перемышльскоую мышлалше шдержати и бѣсть матежъ великъ в землѣ и грабежъ ѿ нихъ”; див.: Ипатьевская летопись. Стб. 789 [6748 (1240)]. Пор.: “гор[ъ]нюю страну Премышльскоую” (в Іпатівському списку – “горноюу страну Перемышльскоую”; у Ермолаєвському списку “горноюу страну Перемышл[ъ]скую”); див.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 242.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 789 [6748 (1240)].

⁵⁷ Вилкул Т. Л. “Сторона / страна”... С. 124, 130, 132.

⁵⁸ Окрім “страны Перемышльской”, в описі подій 1230-х років тут згадано “Німецькі”

і “Чернігівські” країни: “яко така град не избрѣтохъ ни в Нѣмѣчкыхъ странахъ”; “поплѣнилъ бо бѣ всѣ Черниговские страны”; див.: Ипатьевская летопись. Стб. 765, 773 [6739 (1231), 6742 (1234)].

⁵⁹ У спеціальному дослідженні, присвяченому використанню у середньовічному літописанні Східної Європи термінів “страна / сторона”, вислів, що нас цікавить, не віднесено до біблійзмів. Авторка вважала, що це слово в біблійному контексті частіше означало “язык” як відмінний від юдеїв етнос або берег річки і тільки в літописі могло поєднуватися з назвою конкретних територій (пор.: Вилкул Т. Л. “Сторона / страна”... С. 121, 123, 124, 134). Варто відзначити нерозуміння біблійного контексту у деяких сучасних дослідників або ж неувагу до нього.

У слов'янській Біблії це родове поняття переважно перекладали як “горскыа” без необхідного уточнення (земля, область, країна), а згодом – в авторизованому нині тексті Єлизаветинської Біблії 1751 р. – “горная” (див.: ІсНав. 11: 21; 13: 6; 2 Хр. 26: 10). Рідше альтернативною пропонували “гора” (“бѣжаша в гору”, “ѡидите въ гору”, “горну”, “горы”, “гѣру”; див.: Буття. 14: 10; ІсНав. 2: 16; ср.: Єз. 35: 2). Попри декілька разів, все ж, використаний у Септуагінті підмет “земля” (γῆ), слов'янський перекладач лише раз зберігає це словосполучення у книзі Ісуса Навіна (“и избѣ Исъ всю землю горьскую”; див.: РГБ. Ф. 304-І. Собрание Троице-Сергиевой Лавры. № 2. Л. 24 об., пор.: Л. 26, 26 об., 28 об. ср.: τῆν γῆν τῆς ὀρεινῆς, див.: ІсНав. 10: 40; 11: 16).

В інших випадках переклад надає перевагу звичному прикметнику (пор.: “въ горьстѣи”, “ѡ дубравы до масерѣфосѣмаима горьскыа”, “всю горьскую”: пор. грецький текст Вт. 11: 11: γῆ ὀρεινῆ καὶ πεδινῆ, у пізнішій редакції, все ж, відображена притаманна грецькому текстові дихотомія – “землѣ нагорнаѣ и равнаѣ”, тобто рівнинна, рівнина). У більшості списків пізнішої російської редакції слов'янської Біблії можна натрапити на “гороу высокоую”⁶⁰. “Горная” трапляється й у Новому Завіті, наприклад, в описі зустрічі Діви Марії та святої Єлизавети (εἰς τὴν ὀρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰουδα; ἐν ὅλῃ τῇ ὀρεινῇ τῆς Ἰουδαίας; Лк. 1: 39, 65; пор. Остромирове Євангеліє 1056 р., арк. 216 зв.: “въставъши Маріа иде въ горьницѣ съ тѣцаниємъ”, Єлизаветинську Біблію: “иде в горная со тѣцанием, во град Иудов”, “горная Иудея” й переклад митрополита Іларіона (Огієнка): “пішла, поспішаючи, у гірську околицю, у місто Юдине”)⁶¹.

Природно, що “горная” присутня у Хроніках Георгія Амартола й Іоана Малали, як і в залежних від них слов'янських хронографічних творах, але тут сам зворот вкрай рідкісний⁶². Варто погодитися, що безпосереднім джерелом конструктору

⁶⁰ Див.: Лебедев В. К. Славянский перевод Книги Иисуса Навина по сохранившимся рукописям и Острожской Библии: Исследование текста и языка. Санкт-Петербург, 1890; Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 2: Главы 13–25. Прил. к кн. “Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе”. Варшава, 1901. С. 81–190 (тут с. 91). Див. також нещодавно видану книгу Ісуса Навина за Архівським списком Юдейського хронографу, з різницями в: Вілкул Т. Книга Ісуса Навина: Давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI століть (Серія “Київське християнство”. Т. 9). Львів, 2017. С. 12 (прим. 4), 19 (прим. 33), 20, 24 (прим. 49).

⁶¹ Звернемо увагу на надлишкову частоту використання терміну ἡ ὀρεινῆ (“горная”) у біблійній книзі Юдити (див.: Юдит 1: 6; 2: 22; 4: 7; 5: 1, 3, 5, 15, 19; 6: 7, 11; 7: 1, 12, 18; 11: 2; 15: 3, 5). Тут також у двох випадках присутнє традиційне поєднання гори й підніжжя-підгір'я як цілісного опису ландшафту, що складається із височин і рівнин (пор. церковнослов'янський textus recertus і грецький оригінал Септуагінти, що бере початок, як можна припустити, зі звороту

тів книги Ісуса Навина: “бѣжаху по всякому пути поля и нагорныя” / “ἐφευγον ἐπὶ πάσαν ὁδὸν τοῦ πεδίου καὶ τῆς ὀρεινῆς”, див.: Юдит 15: 2; “яже в горней и напольней” / “ἐν τῇ ὀρεινῇ καὶ πεδινῇ”, см.: Юдит 15: 7). Залишається тільки шкодувати, що цей біблійний текст, який ідеально підходить на роль джерела для відповідного запозичення у літописі Романовичів, навряд чи був відомий давньоруському книжнику, що аж до кінця XV ст. черпав знання про Юдит із хронографу (див.: Водолазкин Е. Г. Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палеоного повествования XI–XV вв.). 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2008. С. 323, 357; пор.: Евсеев И. Е. Очерки по истории славянского перевода Библии. Петроград, 1916).

⁶² Див.: Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы... С. 8 (I: VIII); Творогов О. В. Античные мифы в древнерусской литературе XI–XVI вв. Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 33. 1979. С. 3–31 (тут с. 23) (пор.: “Сервей же мудрый повѣдаеть сия: “На широцѣ поле живша, имѣвша рать съ нѣкими, жившими на высоких горах, и възлѣзоша на горная, акы змиевѣ, на руках и чревѣсы ползающе, и избииени быша от жи-

"горная земля Перемышльская" була Біблія. Можливо, повинно йтися конкретно про книгу Ісуса Навина – єдину, яка, правдоподібно, знає "землю горскую". У дослідженнях, присвячених книжним і біблійним впливам у Галицько-Волинському літописі⁶³, на таку можливість, як видається, раніше не звертали уваги.

Цьому можна запропонувати пояснення. Заведено вважати, що в укладачів Галицько-Волинського літопису мало просторих і докладних запозичень із Біблії. Вони полюбили оперувати короткими біблійними висловами, чим і відрізнялися від укладача ПМЛ. На загал, вони вільно опрацьовували біблійні тексти, сполучаючи й нанизуючи одна на одну кілька біблійних цитат⁶⁴, як ми вже бачили у викриванні боярина Жирослава. Однак у цьому випадку літописець не просто запозичує та переносить до свого тексту біблійний образ, детермінований лексично. Перед нами приклад культурного трансферу, не обмеженого цитуванням Біблії та додаванням її прообразу до певного типу події, сучасної літописцеві. У процесі перенесення відбувається щось більше, ніж цитування або запозичення.

По-перше, він зіставляє традиційну біблійну назву гористої місцевості, передовсім Юдеї, – "горская" у формі "горная" – зі Східними Карпатами, на яких стоїть Перемишль. Для цього вже було створено лексичну та змістову основу – "горы Кавокаськи" в "земле Перемышльской", яка фігурує в описі попередніх подій.

По-друге, він сміливо розвиває й осучаснює біблійну мову, передчуваючи або визначаючи логіку її подальшого розвитку у східнослов'янських Церквах. Літописець не лише змінює "горская" початкового перекладу на "горная", закріплене в пізніших редакціях біблійного тексту та кодифіковане в Єлизаветинській Біблії. На додаток він категорично відмовляється від нетипової для слов'янського синтаксису конструкції, що передбачає використання лише предиката без підмета, перетворюючи її на двоскладову, доповнену іменником. По суті, перед нами новий переклад чужого для слов'янської мови біблійного грецизму, надання йому звичної для сучасників форми⁶⁵.

По-третє, киянин використовує не традиційний для давньоруського літописання термін "земля", вже залучений в історії "виходу" галицьких бояр, а інший біблеїзм – "страна", що є його словесним і культурним маркером. У такий спосіб наголошено на винятковості подій, що відбулися в "горной стране Перемышльской", непорівнюваних з тим, що спостерігалось в інших "землях". Із цією винятковістю пов'язане "по-четверте". Літописець, по суті, вводить до кола

вущих на горах"). Пор.: Вілкул Т. А. Літопис і хронограф. С. 109–110.

⁶³ Див.: Перетц В. Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису *Збірник Історично-філологічного відділу УАН*. № 76, ч. 2: Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Київ, 1928. С. 213–219; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). Київ, 1958; Романова О. В. О хронології Галицько-Волинської летописи XIII в. по Іпатьевському списку *Прошлое Новгорода и Новгородской земли*. Новгород, 1997. С. 66–70; Пауткин А. А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. Москва, 2002; Вілкул Т. А. Біблія у

Галицько-Волинському літописі. С. 227–240. Пор.: Ее же. Хронографические заимствования... С. 274–289.

⁶⁴ Вілкул Т. А. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 228, 232, 233, 234.

⁶⁵ Цю логіку розвитку біблійної мови, яка передбачає трансформацію не лише прикметника, що виконує функції іменника, – "горная", але й "горы" в двоскладову конструкцію, добре видно на прикладі одного з пророцтв Єзекиїла. Пор. Синодальний переклад XIX ст. з церковнослов'янським текстом: "Человек! Обрати свой взор против горной страны Сеир и произнеси пророчество / Сыне человекъ, обрати лице твое къ горѣ Сеиръ и пророчи на ню" (Иез 35:2).

біблійних асоціацій діяння князя Данила, “нового Соломона”⁶⁶, перетворюючи свою історію Галицької та Перемишльської земель на місцеву “Книгу Царств”.

Боярин Григорій Васильович відомий нам не тільки тим, що задумав керувати всією “горной страной Перемышльской” замість Данила. Він негативно згадується і в інших ситуаціях. 1234 р. у битві поблизу Торчеська князь Володимир Рюрикович, галицький або волинський боярин Мирослав та інші бояри потрапили в полон “свѣтомъ безбожьнаго Григора Василевича и Молибоговичевъ”⁶⁷. 1238 р. він як двірський разом із єпископом Артемієм перекинувся від Ростислава Михайловича до Данила Романовича, взявши участь у закликанні князя до Галича⁶⁸.

Урешті, до початку 1241 р. Григорій Васильович і Доброслав Суддич очолили дуумвірат, що став уособленням боярської влади на околицях Галицької землі, в “горной стране Перемышльской” і Пониззі. Однак, восени 1241 р. між дуумвірами розпочався конфлікт (“свадивьшеса сами”). Доброслав звинуватив Григорія у порушенні відданості князю Данилу, розраховуючи при цьому на одноосібну владу в Галицькій землі (“присла Доброславъ на Григора река и ѿко невѣренъ ти естъ противлѣшеса емоу, а самъ хоташе всю землю удержати”). Під час аудієнції у Данила і Василька, більше схожої на суд над невірними васалами, які звинувачували один одного у зраді сюзеренів, обох бояр ув'язнено⁶⁹.

Не буде перебільшенням стверджувати, що в літописній повісті про відновлення влади Романовичів над околицями Галицької землі Данило виступає як біблійний пророк або праведний цар Старого Завіту. “Скорбаше и молашеса Бѣу w чинѣнъ своеи ѿко нечствѣмъ симъ (боярам – авт.) держати ю и wбладати ею”, “хота оуставити землю”⁷⁰, князь повертає собі й Пониззя мудрістю печатника Кирила і “горную страну Перемышльскую” зброєю двірського Андрія. Він очищує цю “землю горскую”, що чітко асоціюється в контексті попередніх подій із “высокими горами” пророка Єремії, на яких ізраїльтяни приносили жертви хибним богам, від охоплених гординою зрадників, подібно до Григорія, рязанського боярина (чи служилого князя?) Костянтина на службі в Ростислава Михайловича, анонімного перемишльського єпископа і “словоутному певцу” Митусі, який “древле за гордость не восхотѣста слоужити князю Данилоу”⁷¹. На такий спосіб князь руйнує в цій “горской/горной стране” вівтарі на честь хибних ідеалів, повертаючи її жителів до істинного служіння. На подібний кшталт за десятирок років до того князь Мстислав повернув блудних бояр галицьких із Кавокаських гір Перемишльської землі.

Повість про повернення буйної і заблукалої “горной страны Перемышльской” до істини завершується сентенцією літописця, яку він приписує авторові

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 860 [6771 (1263)]. Пор.: Мусин А. Е. Князь Александр Ярославович и король Даниил Романович как люди Средневековья Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 155–176 (тут с. 173).

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 774 [6742 (1234)]. Пор.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 63 (przyp. 195), 192 (przyp. 524); Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 311–312; Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów

(1205–1269). Studium prozopograficzne (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 2). Kraków, 2013. S. 220–221.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. С. 777–778 [6743 (1235)].

⁶⁹ Там же. С. 790–791 [6748 (1240)].

⁷⁰ Там же. С. 793 [6749 (1241)].

⁷¹ Там же. С. 793–794 [6749 (1241)]. Пор.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 255. Пор.: Ясіновський Ю., Кіндратюк Б. Данило Романович і літописний Митуса Княжа доба: історія і культура. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2008. С. 158–166.

Книги Притч царю Соломону: "сирѣчь ѿкоже рече приточникъ: "боуесть до-моу твоего скроушиться; бобръ и волкъ и ѿзвѣць снѣдаться". си же притчею речена бысть"⁷². Вірогідно, тут ми знову зіштовхуємося із творчим методом літописця князя Данила, здатного легко переплітати біблійні образи зі звичними для нього реаліями довколишнього світу.

Здогади про біблійні джерела цієї фрази, які існують у дослідженнях (Прит. 14: 11, "домове нечестивыхъ исчезнутъ"; Прит. 15: 25, "Домы досадителей разоржеть Господь"), видаються не точними, якщо не хибними⁷³. Неможливо тут побачити й контамінацію новозавітної притчі про два будинки, один з який зведений на камені, а інший – на піску (Мф. 7: 24–27), навіть якщо творцем будинку на піску, згідно з Євсевійським Євангелієм 1283 р., виявляється "мужъ боуень"⁷⁴. Незрозумілі й причини, з яких цей літописний текст іноді зіставляють із біблійними приписами ритуальної чистоти й заборонами на споживання до їжі нечистих тварин: серед них ні бобра, ні вовка, ні борсука не згадано (пор.: Лев. 11: 6; Втор. 14: 5–7)⁷⁵. Утім, як побачимо далі, зв'язок перелічених тварин із культурними заборонами й антиповедінкою епохи Середньовіччя може виявитися слухним.

Відповідь на запитання про джерело – в сенсі того, що відбувається. Вона пов'язана із боротьбою Данила з божевільною гординою місцевих мешканців, яких він вважає своїми підданими. Це цілком співвідноситься зі змістом Книги Премудростей Ісуса, Сина Сираха, на яку як джерело літописної цитати давно вказала Ольга Ліхачова, не запропонувавши, втім, конкретного вірша. Слов'янський переклад цих Премудростей міг бути відомим літописцеві завдяки різноманітним збірникам, що існували з кінця XI ст. і вміщували її фрагменти⁷⁶. На нашу думку, найближча за змістом літопису фраза "ѿкоже домъ разорень тако бужго премудрость" (Сир. 21: 21; пор.: Сир. 21: 5: "прещение и досаждение опустошаютъ богатство: тако и домъ гордыхъ запустѣтъ").

Наявний російський переклад літописної фрази: "Как сказал Приточник: "Тщеславие твоего дома сокрушится; бобр, и волк, и барсук будут съедены". Так в притче было сказано"⁷⁷ видається не зовсім точним. Наведене поєднання видів тварин Біблії не відоме, бобер і борсук узагалі не згадуються у Священному Писанні (пор. Притч. 30: 26, де "хірогрѣлл", що залишився без перекладу, – зовсім не "борсук" Синодального перекладу, а, радше, заєць, тушканчик, пор.: "οἱ χοιρογρόλλιοι ἔθνος οὐκ ἰσχυρόν οἱ ἐποίησαντο ἐν πέτραις τοὺς ἑαυτῶν οἴκους"). Лев і барс, згадані в Сина Сираха, навряд чи можуть знайти тут адекватну заміну (пор. Сир. 28: 26: "оставляющие Господа впадутся въ онъ [пламя], и въ них возгоритсѧ и не угаснетъ: послан будет на нѧ ѿкъ левъ, и ѿкъ

⁷² Пор.: "тѹлы их[ъ] богровые, прил[ъ] бѣць ѿ их[ъ] волчіе и босѹрковые" в Хлебніковському списку літопису Романовичів; див. Chronica Galiciano-Voliniana. S. 256. Видавці відзначають численні спотворення цієї фрази в Хлебніковському літописі, що пов'язують із поганим станом її протографу або недостатньою кваліфікацією переписувача: Kronika halicko-wołyńska. S. 168, przyp. 796 ("Zdanie to w X podane zostało z licznymi literówkami sugerującymi niską czytelność protografu, a bardziej nawet może nikłe kompetencje przepisującego"). На нашу думку, ці спотворення свідчать, що сенс

фрази був незрозумілий уже упорядникам і переписувачам XV–XVI ст. Див. також зауваження на цю тему: Mouchard F. Les citations scripturaires dans la Chronique Hypatienne *Revue des Études Slaves*. Vol. 74, No. 2/3. 2002. P. 419–429.

⁷³ У статті, спеціально присвяченій виконанню Біблії в Галицько-Волинському літописі, цей очевидний бібліїзм залишився поза увагою авторки, пор.: Вілкул Т. Л. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 227–240.

⁷⁴ Пор.: Толочко А. П. Галицкие "приточники" *Ruthenica*. Т. 2. 2008. С. 201–209 (тут с. 203–204).

пардѣ погубить ж"). Найімовірніше, згадка про тварин, які "снѣдаться", на думку автора, не була цитатою з Біблії, а мала стосунок до описаних вище подробиць літописного епізоду, будучи лише формою реалізації притчі-пророцтва.

Зміст фрази видається ось у чому. Пророцтво про знищення "буести", зроблене у вигляді притчі ("си же притчею речена бысть"), передбачало противників Данила. Одним із наслідків цієї поразки, його знаком стало знищення одягу (?) перемишльського владика, його "гордых слуг" і співця Митуси. Саме ці предмети й були виготовлені з бобрових, вовчих та борсучих шкур. Відомо, що Андрій, двірський Данила, переслідуючи противників князя, які втекли з Перемишля, "оудоси владыкоу и слоуги его разыграби гордые и тоулы ихъ бобровые раздра и прилбичѣ ихъ волчьѣ и борсоуковые раздраны быша слоуоутного пѣвца Митоусоу древле за гордость не восхотѣста слоужити князю Данилоу раздраного икы связаного приведоша"⁷⁸.

"Раздрание" вказних одягу або їхніх частин найкраще відповідає подальшій фразі про те, що "бобръ и волкъ и азвѣць снѣдаться". Саме це, алегорично, й провістив Приточник, користуючись асоціацією "знищення гордості" – "раздирання/обдирання одягу"⁷⁹.

Спеціально відзначимо, що коли вибір тварин пов'язаний, імовірно, з деталями конкретної події, то моральна сентенція і формально, й лексично, звісно ж, залежить від Біблії. Як її основа розпізнається або пророк Ісайя ("сокрушатсѣ беззаконнии и грѣшници вкупѣ, и оставившии Гда скончуютсѣ", "καὶ συντριβήσονται οἱ ἄνομοι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἅμα καὶ οἱ ἐγκαταλείποντες τὸν κύριον συντελεσθήσονται"; Іс. 1: 28), або книга Притч ("путіє нечестивыхъ ѿ земли погибнуть, пребеззаконнии же изринутся ѿ неж", "ὁδοὶ ἀσεβῶν ἐκ γῆς ὀλοῦνται οἱ δὲ παράνομοι ἐξωσθήσονται ἀπ' αὐτῆς"; Притч. 2: 22). Правдоподібно, літописець князя Данила справедливо назвав Приточника джерелом усього натхнення: беззаконники і грішники, що залишили Господа й символами яких стали бобер, вовк і борсук, "сокрушатсѣ", "скончуютсѣ", "изринутся" или же "снѣдаться".

Не зовсім зрозумілим залишається те, що в очах літописця і його сучасників мали символізувати хутра або шкури бобра, вовка й борсука та які елементи одягу малюся на увазі. Ішлося про статусні облачення самого єпископа чи тільки його слуг, як іноді припускають, у цьому випадку не важливо. І те, й інше взаємозв'язане. Для істориків ця побутова подробиця виявляється свідченням багатства та багатолюдності єпископського двору як двору "крупного феодала"⁸⁰, слуги якого, як і будь-які одягнуті в хутра слуги знатного господаря з добре влаштованим зовнішнім побутом, пишались своїм становищем⁸¹. Розграбування та вилучення покинутих єпископом багатств і припасів, на

⁷⁵ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 256, przym. 698.

⁷⁶ Див. думку про датування перекладу в: *Рождественский А. П., прот.* Книга Премудрости Иисуса, сына Сирахова: Введение, перевод и объяснение по еврейскому тексту и древним переводам. Санкт-Петербург, 1911. Пор. також: *Сперанский М. Н.* Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и тексты. Москва, 1904. Визнаємо, що в найвідоміших Ізборниках 1073 і 1076 рр. такої фрази немає.

⁷⁷ Див.: Галицко-Волынская летопись.

С. 302, 303, 588. Пор. ближчий до змісту літописного тексту український переклад: "Се так реченням сказано було": Літопис Руський. С. 400.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 793–794

⁷⁹ Див. переклад Л. Махновця: Літопис Руський. С. 400.

⁸⁰ Пащенко В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 228.

⁸¹ Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1: Период первый киевский и домонгольский. Первая половина тома. Москва, 1901. С. 559.

думку деяких дослідників, нагадувало не захоплення бойової здобичі, а судову розправу у вигляді "потока и разграбления"⁸².

Зауважимо, що літопис, зрештою, не протиставляє владу і його оточення. До цього оточення належав і Митуса-співець. Те, що літописець використовує однокореневі слова ("раздраные" прилбиці, "раздраный" Митуса), вказує на співця як одного з пограбованих, одягненого в тулу (?) і прилбицю. Для правильного розуміння того, що відбулося, та долучених до цього категорій людей варто зіставити рід занять Митуси – спів, а, отже, лицедійство, та можливе трактування таких предметів, як "тоулы и прилбичѣ" шапками й масками.

Така інтерпретація суперечить усталеним в історіографії переконанням. Обидва згадані атрибути зазвичай розглядають або у зв'язку з престижним одягом єпископського оточення чи його самого⁸³, або в контексті середньовічної військової справи.

Тул, відповідно до середньовічного слов'янського слововживання, відомо вже в XI ст., традиційно інтерпретують як "колчан для стріл". Саме в такому значенні це слово вжите в перекладених текстах замість грецького терміну "φαιέτρα"⁸⁴. Проте лише Александр Бестужев-Марлінський впровадив до літератури думку, що в Середньовіччі існували "бобровые колчаны". На це словосполучення можна натрапити у його "старовинній повісті" "Роман и Ольга" (1823)⁸⁵. Очевидно, воно походить від "тул бобровых" Галицько-Волинського літопису, з якими він міг познайомитися у Ніколая Карамзіна: його працями, за власним зізнанням письменника, як і багато хто в тогочасній Росії, він був натхненний⁸⁶.

Звернемося до археології. Вироби з бобрової шкіри мають унікальну текстуру поверхні й тому їх легко розпізнати в археологічних матеріалах. Під час розкопок пам'яток середньовічної Східної Європи вони трапляються вкрай рідко⁸⁷ й ніколи не пов'язані з військовою справою⁸⁸, зазвичай

⁸² Гайденок П. И. О праве суда над епископатом на Руси (XI–XIII вв.). Постановка проблемы Христианское чтение. 2020. № 1. С. 90–108. Пор.: Его же. Страсти по русским архиереям XI–XIII веков (кто имел право судить русских архиереев?) Княжа доба: історія і культура. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 69–83 (тут с. 77, 81).

⁸³ Пор.: Черная Л. Антропологический код древнерусской культуры. Москва, 2008.

⁸⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 3, вып. 2: Т–Я. Санкт-Петербург, 1893. С. 1036–1037; Словарь русского языка XI–XVII вв. / С. Г. Бархударов (отв. ред.). Вып. 1: А–Б. Москва, 1975. С. 254.

⁸⁵ Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения в 2-х т. / В. И. Кулешов В. И. (сост.; подгот. текста; вступ. статья и коммент.). Т. 1: Повести; Рассказы. Москва, 1981. С. 65.

⁸⁶ Пор.: Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1819. С. 12, примеч. 20.

⁸⁷ Див.: Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого Труды Новгородской археологиче-

ской экспедиции. Т. 2 / А. В. Арциховский, Б. А. Колчин (ред.) (Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 65). Москва, 1959. Рис. 11, 13; Матехина Т. С. Археологические находки из "необычной" кожи Новгород и Новгородская земля: история и археология. Вып. 22. 2008. С. 184–203; Курбатов А. В. Кожевенное сырье, техническое обеспечение его выделки и сортамент кож средневековой Руси Stratum plus. 2010. № 5. С. 169–218 (тут с. 180); Его же. Мех и кожа бобра в культуре средневековой Руси Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии. Материалы XXI международной научной конференции, 29 мая – 1 июня 2018 г., г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2018. С. 32–35. Пор. нові знахідки піхов зі шкіри бобра в Новгороді: Гайдуков П. Г., Олейников О. М., Богомолов А. В., Короткова Е. В., Перейма Д. В. Археологические исследования на Торговой стороне Великого Новгорода в 2018 г. Новгород и Новгородская земля: история и археология. Вып. 33. 2020. С. 24–31 (тут с. 27. Рис. 5: 4).

⁸⁸ Див.: Курбатов А. В. Кожаные детали вооружения и амуниции в древности и средневековье по письменным и археологическим

характеризуються невеликими розмірами, ніяк неспівставні з сагайдаком для стріл.

Прилибицю (прилибицю) дослідники звичайно інтерпретують як шолом або, частіше й переважно, – підшоломник⁸⁹, обшитий хутром чи шкурою тварини⁹⁰. Ще в XIX ст. висловлено гіпотезу, що ми маємо справу не з простими слугами, а дружинниками, які носили за спинами сагайдаки, покриті бобрим хутром, а на головах – якийсь убір, також хутрянний. Він називався прилибицею і був підшоломником або чохлам на шоломі⁹¹. Відповідно, український переклад згадує “сагайдаки і прилибиці”⁹².

Однак, напевно чи під “тулами” малися на увазі сагайдаки для лука і стріл. Середньовічна слов'янська мова Східної Європи могла використовувати це слово в зовсім іншому значенні. Звернімося до словникового запасу давнього новгородця, зафіксованого завдяки берестяним грамотам. Цьому словникові рідко вживане слово “туль” або “тула” добре відоме. Воно трапляється в берестяній грамоті № 818 (Н-98, Тр-ХІІ-І, пл. 10-кв. 1335-№69/152), знайденій у садибі “Е” Троїцького розкопу в шарах, дендрохронологічно датованих 1160–1170-ми роками. Це цілковито збережений заповіт⁹³, у якому, зокрема, написано: “въ тоуль д гривънъ серебра, се даю въхо брату”⁹⁴. У номінативі це слово могло бути й чоловічого, й жіночого роду: “туль” або “тула”. Воно означало “укриття”, “таємне місце”, що знаходять відповідники в діалектах російської мови, де “тула”, “затуль” і “притуль” могли означати приховане, недоступне місце, місце для захисту, притулку. Це слово пов'язане зі старослов'янським дієсловом “тулити” у значенні “укривати”, “приховувати”, “ховати” (пор. російські дієслова “укрывать”, “скрывать”, “прятать”, “притулित”, “найти притулок”; пор. також дієслово “затулито” в значенні “зачинити” в укр. м.). Проте образ тула як сагайдака продовжував тяжіти над інтерпретаціями не лише істориків, а й лінгвістів, не схильних відкидати можливості, що гроші на чорний день, згадані в заповіті, мали іноді ховати в порожній сагайдак, придатний для цього як “сакраментальна панчоха нашого часу”⁹⁵.

данным Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова / С. В. Белецкий (ред.). Санкт-Петербург, 2019. С. 245–257 (тут с. 249–250). Утім, автор переконаний в існуванні середньовічних сагайдаків, обшитих бобримими шкурами, і прилибиць як частин бойового головного убору, обшитих вовчими й борсучими шкурами, див.: *Его же*. Биоресурсы в древности: о месте бобра в материальной и духовной культуре Руси *Записки Института истории материальной культуры РАН*. № 23. 2020. С. 119–131 (тут с. 120). Переконавання підкріплено відсиланням до словника російської мови, пор.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1. С. 254.

⁸⁹ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2, вып. 4: П. Санкт-Петербург, 1902. Стб. 1427; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* / Г. А. Богатова (гл. ред.). Вып. 19: П. Москва, 1994. С. 195. Пор.: *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 3: До-

спех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Ленинград, 1971. С. 31; *Петрухин П. В.* К переводу новгородской берестяной грамоты № 383 *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*. 2020. № 1: Грамматические процессы и системы в диахронии. Памяти А. А. Зализняка. 2020. С. 217–221.

⁹⁰ Пор.: *Курбатов А. В.* Биоресурсы... С. 120.

⁹¹ *Иловайский Д. И.* Прилибица *Его же. Исторические сочинения*. Ч. 2: 1859–1897 гг. Москва, 1897. С. 62–63.

⁹² Див.: *Літопис Руський*. С. 400.

⁹³ *Гиппиус А. А.* К прагматике и коммуникативной организации берестяных грамот *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты на бересте. Т. 11: Из раскопок 1997–2000 годов. Москва, 2004. С. 183–232 (тут с. 209).

⁹⁴ *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты... С. 40, 160.

⁹⁵ *Зализняк А. А.* Древненовгородский диалект. Москва, 2004. С. 367–368. Тут власне час згадати слова самого Андрея Зализняка,

Нове для істориків літописного тексту значення слова тул/тула, відкрите зусиллями археологів, і його зв'язок із грішми дає нам змогу попроситися зі штучною інтерпретацією "бобровых тулов" (або "тул") як сагайдаків. Водночас не варто прив'язуватися й до розуміння цього слова як позначення "таємного місця". Тул або тула, безперечно, слугували вмістилищем для грошей, куди, як до гаманця, їх можна було заховати, тобто просто покласти. Варто зауважити, що археології Середньовіччя відомі гаманці й торбинки з бобрової шкіри. У похованнях древніх марійців IX–XI ст., досліджених у межиріччі р. Ветлуга і В'ятка (Росія), трапляються гаманці ліроподібної форми зі шкіри хвоста бобра⁹⁶, а в Старій Ладозі (Ленінградська область, Росія) у шарах кінця IX – початку X ст. знайдено торбинку із зав'язками, також виготовлену з бобрової шкіри⁹⁷.

Тлумачення "бобровых тул" як гаманців було очевидним спрощенням завдання, яке стояло перед дослідниками. До того ж, контекст літописної оповіді навряд чи вказує на це значення, хоча й не виключає його. Проте використання тули для срібних гривень змушує нас згадати про ще одне традиційне вмістилище грошей. Окрім панчоx і гаманців, гроші могли ховати в шапках або під їхньою підкладкою, безпосередньо в тулі⁹⁸.

Автори вважають, що "тули" Галицько-Волинського літопису варто було б інтерпретувати як накриття голови чи його частину, виготовлену з хутра бобра або обшиту ним. Нагадаємо: недавно автори і коментатори польського перекладу літопису Романовичів припустили, "że terminy „tęły” i „przyłbicy” użyte zostały raczej w znaczeniu przenośnym: „ozdoby ciepłego stroju”, niż w dosłownym: „kołczany” i „przyłbice, hełmy”⁹⁹. Водночас прилбицю, що доволі рідко трапляється у давньоруському словнику, можна розуміти як маску, також виготовлену зі шкіри або хутра вовка й борсука¹⁰⁰.

Варто привернути увагу й до форми слова, вжитої в Іпатіївському списку літопису: "прилбиць". Деякі дослідники дотримуються думки, що залучено спотворене "прилбиць" за аналогією із читанням Хлебніковського списку ("прилбѣць")¹⁰¹. Проте очевидна часова і смислова першість Іпатіївського кодексу стосовно іншим збереженим спискам літопису Романовичів дає підстави з довірою поставитися до цього слововживання літописця і припустити інше призначення описаного атрибуту, тут відмінного від військової прилбиці і, ймовірно, пов'язаного з личиною*.

який якийсь сказав у колі колег: "Таки сильним дурманом є ейфорія, яка настає, коли ти вирішиш, що що-небудь відкрив".

⁹⁶ Никитина Т. Б. Поясные кошельки/сумочки в средневековых могильниках Ветлужско-Вятского междуречья *Поволжская археология*. 2013. № 2. С. 151–161.

⁹⁷ Курбатов А. В. Кожаные предметы из раскопов 3–5 на Земляном городище Старой Ладogi *Ладога и Ладожская земля в эпоху Средневековья* / А. Н. Кирпичников (отв. ред.). Вып. 5. Санкт-Петербург, 2015. С. 48–100 (тут с. 50).

⁹⁸ "Тулья, тулея, тулейка, часть шапки и шляпы, покрывающая голову сверху, кроме полей, околыша, ушей, козырька и пр. Иногда подкладка под верхнюю тулью, род втулки в шляпу". Див.: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4.

Санкт-Петербург; Москва, 1882. С. 453.

⁹⁹ Kronika halicko-wołyńska. S. 168, przyp. 796.

¹⁰⁰ Ще Сергей Соловйов припускав, що прилбиці – це лише "опушки у шапок под дле лба". Див.: Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Кн. 2, т. 3–4. Москва, 1960. С. 172. Пор. сучасну думку про те, що прилбиця може бути "меховою опушкою шапки", не пов'язаною безпосередньо з військовою справою, однак без жодного відкликання до С. Соловйова в: Комаров О. В. Дискуссия о доспешной терминологии *Novogardia*. 2019. № 1. С. 267–287 (тут с. 280–281).

¹⁰¹ Петрухин П. В. К переводу новгородской берестяной грамоты... С. 218.

* Цікаво відзначити, що в сучасній польській мові захисна пластикова маска, що

Цей новий підхід не видається неможливим. Чи не маємо ми справи зі скоморохами в оточенні єпископа? Писемні джерела свідчать, що скоморохи могли проживати при архиєрейському домі й не протиставлятися Церкві¹⁰³. Це було пов'язано з традиціями античної та візантійської аристократії, що передбачали утримання артистів для виступів на публічних бенкетах¹⁰⁴. Єпископат у середньовічній Східній Європі, безумовно, виступав носієм візантійських звичаїв¹⁰⁵. Однак у деяких випадках вказівка на зв'язок єпископа зі скомороством і навіть публічне уподібнення його блазню могло бути частиною громадянської страти владики.

Зокрема, таке було присутнє в антицерковній політиці Івана Грозного 1570-х років. Архиєпископа Новгородського Пимена виставили на всезагальне посміховисько верхи на коні з музичними інструментами – атрибутами скомороха в руках, а його наступника архиєпископа Леоніда віддали на розтерзання собакам у ведмежій шкурі – ведмідь був невід'ємним учасником вистав скоморохів у пізньосередньовічній Росії¹⁰⁶. Не можна не зауважити, що в соціальному приниженні новгородських владик особливу роль було відведено тваринам: коню, ведмедю, псам. Чи не можна побачити у згадці княжого літопису про боброві тули й вовчі прилбиці в архиєрейському оточенні натяк на скоморохів перемишльського владки з метою принизити одного з противників князя Данила в очах сучасників?

З огляду цього питання-припущення варто пригадати про символічне значення згаданих у літописі тварин у народних повір'ях. Величний образ московських бояр з їх високими бобровими шапками, де боброве хутро, безумовно, було символом престижу й багатства, не варто лінійно переносити на раннє Середньовіччя. У традиційній культурі вовк асоціювався не тільки із хтонічними й демонічними силами, його образ міг мати еротичний сенс¹⁰⁷, аналогічно до того, як ведмідь викликав подібні асоціації в уявленні скоморохів. До цього антисвіту належав також бобер і більшість хутрових звірів, зокрема й борсук. Бобер хтонічно пов'язаний із підземним світом та душами померлих: за лікувальною магією хвороба мусила покинути хворого і піти в боброві "исты"¹⁰⁸, він згадувався в еротичній жіночій та весільній символіці¹⁰⁹, лише пізніше можна

закриває обличчя, називається "przylbica", а в українській розмовній – "щит".

¹⁰³ Панченко А. М. Русская культура в канун Петровских реформ. Ленинград, 1984. С. 63 (і наст.); Лихачев Д. С. Скоморох Всеслава и ток на Немиге *Древности славян и руси* / Б. А. Тимощук (отв. ред.). Москва, 1988. С. 138–140; Скоморохи в памятниках письменности / З. И. Власова, Е. П. Фрэнсис (Гладких) (сост.). Санкт-Петербург, 2007.

¹⁰⁴ Симонова В. Э. Представление о быте высшего римского сословия в сатирах Ювенала *Классическая и византийская традиция. 2017: сборник материалов XI научной конференции* / Н. Н. Болгов (отв. ред.). Белгород, 2017. С. 114–119.

¹⁰⁵ Мусин А. Е. Загадки дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв. Санкт-Петербург, 2016. С. 22–24.

¹⁰⁶ Там же. С. 218–219, 221. Про маски в новгородській культурі див.: Овчинникова Б. Б., Копнина Е. В. Маски и их роль в средневеко-

вой культуре Новгорода *Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие* (Проблемы истории России. Вып. 3). Екатеринбург, 2000. С. 118–134.

¹⁰⁷ Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 122–159.

¹⁰⁸ Алексеева А. С., Гиппиус А. А. Наблюдения над текстом Олонецкого сборника заговоров *Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2019. № 2(76)*. С. 141–158 (тут с. 148).

¹⁰⁹ У зв'язку з цим варто згадати дворянне графіті останньої чверті-кінця XIV в. на стінах драбинної вежі в церкві св. вмч. Федора Стратилата на Ручії в Новгороді. Вислів "Поиду бобромъ възлѣ рѣку" повторено п'ять разів. Ці написи традиційно інтерпретувалися як частина пісні або загадки, або ж як фрагмент фольклорного тексту, дворянність якого обумовлена його структурою; Див.: Медынцева А. А. Древнерусские надписи из церкви Федора Стратилата в Новгороде

спостерігати редукцію стійкої для слов'ян семантики бобра до теми бобрового хутра як символу багатства¹¹⁰. Відомі приклади, коли "боброва шапка" виявлялася атрибутом сміхової, скоморошої поведінки¹¹¹. Отже, все, що середньовічна людина могла знати про вовка, бобра й борсука, було пов'язане з недобрим світом та антиповедінкою¹¹², яскравим прикладом якої було скоморошшя.

Вважаємо, що сказаного достатньо, аби мати можливість висунути гіпотезу про зв'язок частини оточення анонімного перемишльського єпископа зі скоморохами й інтерпретації "бобровых тул" і "волчьих и барсучьих прилбиц" атрибутами скоморохів – шапками й масками. Цей наративний прийом, як і відмова назвати єпископа на ім'я, відповідали цілям літописця створити у своїй повісті негативний образ недругів князя Данила.

Отже, "горная страна Перемышльская", очищена від ворогів братів Романовичів та уподібнена горам Київським і гірській Юдеї, знаходить своє місце на ментальній карті¹¹³ середньовічного мешканця Східної Європи. Як ми бачили, гори Перемишльської землі так і не стали для нього "горами Угорськими", оскільки цей оронім стосовно Карпат трапляється лише двічі, а по-суті – один раз, адже належить одному автору. Обидва рази вони згадані в літописній повісті "6737 р.". Стилiстична й лексична єдність цієї розповіді очевидна.

Як уже зауважено, Лаврентіївський літопис згадує Карпати одинокий раз на початку XIII ст. просто як "гори" на шляху з Угорщини до Галича і Володимира¹¹⁴. Із цим самим неперсоніфікованим іменем їх раз згадано також і в Київському зводі. У літописних статтях 6657–6658 рр., судячи з усього, використано розлогі відомості галицького інформатора. Проте "горы" у множині видаються до певної міри випадковим варіантом.

Звернемося до літопису. На початку 1150 р. король Геза, надіславши князю Ізяславу Мстиславовичу військову допомогу в його протистоянні з Києвом, мав намір "поступити подъ горы галичскаго кнѣза". Цим він хотів перешкодити князю Володимирі Володаревичу взяти участь у конфлікті Волині з Руською

Славяне и Русь: Сб. статей: К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова / Е. И. Крупнов (отв. ред.). Москва, 1968. С. 440–450 (тут с. 449); Рощественская Т. В. Надписи и рисунки в церкви Федора Стратилата на Ручью Царевская Т. Ю. Роспись Церкви Федора Стратилата на Ручью в Новгороде. Москва, 2007. С. 339–382 (тут с. 343–344); надписи № 7, 8 (2 рази), 11, 12; Илл. 362, 363, 364; Ее же. Язык и письменность средневекового Новгорода: Богослужебные надписи и берестяные грамоты XI–XV вв. Санкт-Петербург, 2008. С. 75. У 2018 р. Марина Бобрик на Історико-філологічних читаннях в м. Великий Новгород, Росія, в доповіді "Напис про бобра в церкві Федора Стратилата на Ручьї" висловила обгрунтоване припущення про зв'язок цього напису з весільними обрядами. Автори дякують Марині Бобрик за люб'язні консультації та можливість ознайомитися з текстом ще неопублікованого виступу.

¹¹⁰ Гура А. В. Бобр Славянские древности. Этно-лингвистический словарь / Н. И. Толстой

(отв. ред.). Т. 1. Москва, 1995. С. 199–200; *Его же. Символика животных...* С. 200–236, 253–257; особливо с. 201, 206, 212, 213–214, 216, 217, 253.

¹¹¹ Пор.: "Шляпа бобровая, без тульи, без полей, шут.[очное] женихово богатство". Див.: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. С. 453.

¹¹² Середньовічні уявлення про бобра походять з античної літератури, автори якої могли вважати, що бобер здійснює акт самокастрації. Див.: Rosa I. Motyw bobra w kulturze antycznej i średniowiecznej – między toposem literackim a rzeczywistością *Rocznik Antropologii Historii*. 2017. Rok 7(10). S. 203–231. Див. також: Parzyśzek M. Stosunek człowieka do bobra w pradziejach i średniowieczu, na podstawie źródeł archeozoologicznych i pisanych. Praca magisterska. Promotor: dr hab. prof. UW A. Lasota-Moskalewska. Warszawa, 1999.

¹¹³ Див. на цю тему: Downs R., Stea D. Maps in minds: reflections on cognitive mapping. New York, 1977.

¹¹⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 427 [6714 (1206)].

землею на боці останньої (“не дати же са ему двигнути”)¹¹⁵. Вислів “поступити под горы” не зовсім конкретний з географічного погляду, але подальші події дають змогу прояснити його.

Угорський похід відбувся лише восени того року. Літописна стаття в цьому випадку поєднує попереднє повідомлення угорських інформаторів князя Володимира стосовно початку походу Гези й подальші реляції про перемоги. Король “вшель в гору и ту поверга возы свои”, “прошедъ гору и взъ Санокъ городъ и посадника его аша”, “самъ гна съ дружиною своею к Перемышлю” і “села оу Перемышля многа взъ”¹¹⁶. За літописцем, Володимир був вимушений заплатити королівському оточенню, зокрема архієпископу і двом єпископам, щоб ті вмовили Гезу припинити похід. Отже, похід “под горы” мав на меті захоплення північно-східних схилів Карпат. Звідси можна було не лише погрожувати галицькому князю, а й, як побачимо пізніше, взяти під контроль важливі для усієї Східної Європи торгові шляхи, що пролягали через Перемишль.

Залишається узгодити розуміння ороніму “гора”. Спроба трактувати “гору” як усі Карпати, навіть відповідно до принципу *pars pro toto*, видається необережною¹¹⁷. Гора, що впливає з літопису, є конкретною межею цього гірського хребта на шляху до Угорщини.

1238 р. князь Данило, дізнавшись про вторгнення угорського війська на чолі з Ростиславом Михайловичем, “посла на нѣ вое свое и гнаша по нихъ до горы и возвратишася”¹¹⁸. Близька лексична конструкція трапляється під час опису раніших подій, що відбулися, судячи з усього, восени 1231 р. Тоді Данило вигнав із Перемишля князя Олександра Белзького, а боярин Владислав Юрійович “тонаше їшли и до Санокъ воротъ Оугорьскыхъ”¹¹⁹.

Згадка Сяноку й “Угорських воріт” дає змогу уточнити розташування “горы”. Її близькість до Сяноку була зрозумілою ще з уже відомої нам літописної статті 6658 р., що оповідала про конфлікт Гези й Володимира, а опис подій *sub anno* 6739 і 6743 рр. надійно ототожнює її з “Угорськими воротами”, в яких зазвичай бачать Лупківський перевал¹²⁰.

Не виключено, звичний для літописця опис перемоги в Карпатах з обов'язковим вигнанням противника через “Угорські ворота” походить із “Повісті про осліплення Василька Теревольського”. Саме тут є опис битви 1099 р. на р. В'яр (Вігор, Wiar), правій притоці р. Сян, між військом Володаря

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 385 [6657 (1149)].

¹¹⁶ Тем же. Стб. 406 [6658 (1150)].

¹¹⁷ Див.: Літопис Руський. Стб. 234, 393.

¹¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 778 [6743 (1235)].

¹¹⁹ Там же. Стб. 763-764 [6739 (1231)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 160-161.

¹²⁰ Втім, М. Грушевський писав, що знаходяться “недалеко Сянока “ворота Угорські”” як “прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дукалянським проході”. За його ж словами, у верхів'ях р. Стрий “тутешній прохід звється “Руськими воротами” (*porta Ruscie*) в угорських джерелах XIII в.”, відкликаючись до *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta*, ch. XIV, XX: *Грушевський М. Історія*

України-Руси. Т. 2. С. 460 (див. останнє видання: *Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum. Anonymus, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians. Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta. Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars* / M. Rady, L. Veszprémy, J. M. Bak (ed., transl., ann.) *Central European Medieval Texts*. Vol. 5. Budapest; New York, 2010. Існує й інша думка: звичайним шляхом на Русь з Угорщини служив Верещський перевал через Карпати у верхів'ях Тиси, див.: *Западноевропейские источники. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. / А. В. Назаренко (ред.-сост.). Москва, 2010. С. 210, примеч. 5.

Перемишльського і половецького хана Боняка, з одного боку, й угорського короля Коломана – з іншого, яка завершилася тим, що “побѣгоша Оугре и мнози истопоша оу Вагру друзии же въ Сану и бѣжаще возлѣ Санѣ оу гору и спихаху другъ друга и гна по нихъ два дѣни сѣкущи ѿ”¹²¹. Однак цей літописний “топос” необхідно вважати історично детермінованим. Угри, які переправилися через Сян у місці впадання до неї ріки В’яр, вирушили вгору за течією Сяну “оу гору”, очевидно, до Сяноку й перевалу. Перед нами – перша літописна згадка “горы” як перевалу, що веде до Угорщини, власне “Угорських воріт”, ще з кінця XI ст.¹²²

Зважаючи на це все, згаданий шлях через Сянок був не єдиною дорогою до Угорщини з Галицької землі й Польщі. На початку 1241 р. Данило, який перебував тоді при дворі короля Бели, вирушив “изо Оугорѣ во Лахы на Бардоуевѣ и приде во Соудомирѣ”, після чого зустрівся зі своїм сімейством і братом, які пішли “из Роуское землѣ в Лахы предѣ безбожными Татары”, “на рѣцѣ рекомѣ Полцѣ”¹²³. 1285 р., під час походу монголів на Угорщину, вони використовували інші шляхи: “Ногаи поиде на Брашевѣ, а Телебоуга поиде попереку Гору”¹²⁴.

Отже, існувало щонайменше дві дороги. Крім Угорських воріт, у землю Угорську можна було потрапити через Бардоуєв і Брашев, безперечно, – Бардеїв (Bardejov, Bardfa prope Sarus) і Пряшів (Prešov, Fragaropolis, Eperiessinum), які знаходяться на одному шляху¹²⁵. Яків Головацький не надто й помилявся,

¹²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 246 [6605 (1097)].

¹²² Судячи з усього, битва між русько-угорською коаліцією короля Гези й київського князя Ізяслава Мстиславовича й галицьким князем Володимиром Володаревичем у 1152 р. також сталася біля гирла р. В’яр, а не біля міста Ярослав, як заведено вважати. Дійсно, перша зустріч короля і князя відбувається біля цього міста (“Изславъ же приде на Санѣ рѣку ѿже иде” подѣ Перемышль и ѿкоже прибреде рѣку Санѣ... поѣха оутрии же днь Изславъ поиде къ Ярославлю помина и ста вбѣду и ту присла к нему король мужа своего”), де ухвалюють рішення “поѣхати битса к рѣци к Санови”. У підсумку війська вирушають до Перемишля, де й зупиняються нижче від міста на ріці (“придоша к рѣцѣ к Санови ниже города Перемышля”). Відомо, що р. В’яр впадає в р. Сян саме нижче від міста. Усі подальші події: розгром галицького війська, втеча воєводи Збігнева, розграбування княжого двору “на лугу” – розгортаються поблизу Перемишля й закінчуються створенням табору переможців на р. В’яр (пор.: “только единъ оутече съ Избыгнѣвомъ же съ Ивачевичемъ в городъ Перемышль городъ же Перемышль тогда взяли быша зане нѣкому са башетъ из него бити но про то его не вѣзша вже баше дворъ кнѣжъ вѣхъ города на лузѣ надѣ рѣкою надѣ Саномъ и ту бѣ товаръ в немъ много и тамо наринувшъ вси воѣ Изславъ же и король скупивше всѣ своа воа . и всю свою дружину ту же и стага товары перед городомъ

надѣ рѣкою надѣ Вагромъ”). Оскільки удача того разу супроводжувала угорців, король не втікає, переслідований неприятелем, а спокійно повертається до своєї землі. Заризуємо припустити – через добре відому нам “гору” чи “Угорські ворота” (“Изславъ же с королемъ съѣхавшася по мѣсту и тако пребывше въ величѣ любви и оу величѣ весельи и разѣхашас король оу свою землю въ Оугры а Изславъ оу Рускую землю”: Ипатьевская летопись. Стб. 447, 449, 454 [6660 (1152)]).

¹²³ Ипатьевская летопись. Стб. 787 [6748 (1240)]. Найімовірніше, Пілиця, можливо піка і місто (Pilica, siedziba władz gminy miejsko-wiejskiej, powiat Zawiercie, województwo śląskie, Polska). Див.: Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 121, przyp. 54.

¹²⁴ Див.: “бысть идоущоу сканьномуу и безаконномуу Ногаеви и Телебоузу с нимъ воевавшима землю Оугорскоую. Ногаи поиде на Брашевѣ а Телебоуга поиде попереку Гору, што башетъ переити треими дѣньми и ходи по дѣ днии блоуда в горахъ водимъ гнѣвомъ Бжиимъ и бысть в нихъ голодъ великъ”. Ипатьевская летопись. Стб. 890–891 [6790 (1282)]. Про дату й обставини походу у зв’язку з написанням так званої Волинської кормчої книги ультрамартовського 6794 року, див.: Мусин А. Е. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей Княжа доба: історія і культура. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 95–119 (тут с. 108–111).

коли написав, що в давнину ці міста були відомі під назвою “Угорських воріт”¹²⁶, оскільки мав на увазі не стільки міста, скільки простір. Це не до кінця зрозумів Н. Барсов, який йому заперечував у тому сенсі, що Угорськими воротами називалася “тіщина”, не міста, яку “должно искать не в Венгрии, а в Галиции и Саноцком уезде”¹²⁷. Видається, обидва автори по-своєму мали рацію.

Торкаючись середньовічних уявлень про Карпатські гори й “горы” біля Сянока, неможливо оминати увагою очевидне в певних випадках ототожнювання гір і лісу. Як народний географічний термін слово “лес” може позначати “лесной горный пояс”, “горный лес”¹²⁸. У літописі найяскравіші приклади такого суміщення належать до гірських масивів, розташованих на культурному, етнічному чи політичному прикордонні. Те, що ці масиви були залісненими, малося на увазі. Так, широко відомий епізод з розповіді Володимира Мономаха у “Повчанні”: “посла ма Сѣслава въ Лахѣ ходивъ за Глоговы до Чешскаго лѣса ходивъ в земли ихъ дѣ мѣсаці и в то же лѣтъ и дѣта са роди старѣишее новгородское”¹²⁹. Повість минулих літ відносить цю подію до 6584 р. (1075/1076 р.): “Ходи Володимеръ сѣ Всеволожъ и Влгъ сѣ Сѣславъ Лахомъ в помощь на Чехы”¹³⁰.

Перші коментатори співвіднесли вказаний топонім із гірським хребтом на німецько-чеському кордоні Český les (Szumawa, Oberpfälzer Wald, Böhmischer Wald, Bemerwald), що простягається від південно-західної Чехії до східної Баварії. Проте зазначений літописний термін від самого початку інтерпретували не як гори, а саме ліс, розташований “в Герцинській гірській системі й тягнеться на південь від Егера, між Богемією та Моравією, утворюючи вододіл між Дунаєм і Влтавою”. Щоправда, вважаючи цю географічну локалізацію малоюмовірною, оскільки в такому разі Мономаху і його загону довелося б пройти всю Богемію, починаючи від Сілезьких кордонів, і звернувши увагу на згадане місто Глогув (Глогова) як найближчий населений пункт до Чеського лісу, коментатор дійшов висновку, ніби русини не проникали настільки глибоко до Чеської землі – доходили тільки до Сілезько-Моравських гір (Schlesisch-Mährische Gebirge), які й називали Чеським лісом¹³¹. Сучасні коментатори Повісті минулих літ дослівно відтворили цю думку¹³².

Дійсно, згадування Глогува на ріці Одер, останнього польського міста при західному кордоні¹³³, очевидно, вказує на Судети як гірське прикордоння

¹²⁵ Ранні згадки про ці міста див.: Hudaček P. Boli Nemci v Bardejove už v 13. století? K listině z roku 1247, cistercitom a nemecským hostom z Prešova *Středověké mesto a jeho obyvatelia : Medieval Town and its Inhabitants* / M. Štefánik (ed.). Bratislava, 2017. S. 131–160.

¹²⁶ Головацкий Я. Ф. О Галицкой и Венгерской Руси (Пер. с чешского из “*Časopis Českého Museum*” А. В. Старчевский) *Русин*. Т. 9(2). 2018. С. 6–31 (тут с. 15–16). Пор.: *Его же*. О Галицкой и Венгерской Руси (пер. с чеш. из “*Časopis Českého Museum*”). Пер. с чеш. А. Старчевский *Журнал Министрства народного просвещения*. 1844. Т. 3 (март). С. 204–246.

¹²⁷ Барсов Н. П. *Очерки...* С. 16.

¹²⁸ Мурзаев Э. М. *Словарь народных географических терминов*. Москва, 1984. С. 207.

¹²⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 247.

¹³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 190; Лав-

рентьевская летопись. Стб. 199 [6584 (1076)].

¹³¹ Барсов Н. П. *Очерки...* С. 13, VIII. Пор.: Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его поучение. Ч. 1: Поучение к детям, письмо к Олегу и отрывки. Москва, 1901. С. 42, 149.

¹³² *Повесть временных лет* / Подгот. текста Д. С. Лихачева; Пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Ч. 2: Приложения. Москва; Ленинград, 1950. С. 411, 441.

¹³³ Labuda G. Polska granica zachodnia: tysiąc lat dziejów politycznych. Poznań, 1974; Hendel Z. Głógów wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych *Głogowskie Zeszyty Naukowe*. 1993. T. 3. S. 25–43; Kozaczewski T. Głógów średniowieczny do końca XIII w. Głógów, 2006; Głógów. Średniowieczne miasto nad Odrą / K. Czapla (red.). Głógów, 2018.

Польщі й Чехії, сприйняте у слов'янській картині світу Чеським лісом. До цього безумовно відсилає й один із пасажів "Діянь імператора Фрідріха", які в 1158–1160 рр. за Оттоном Фрейзингенським продовжив його секретар Рахевін¹³⁴. Описуючи похід імператора Фрідріха Барбаросси на Польщу в серпні 1157 р., він так визначає межі цієї країни: "Польща (Polunia), яку зараз населяють слов'яни (Sclavi), якщо вірити тим, хто описує розташування земель, розміщена в межах Верхньої Германії (Germania Superior), маючи з заходу ріку Одер (Oddera), зі сходу – Віслу (Vistula), з півночі – Русь (Rutheni) і Скіфське море (mare Sciticum), з півдня – Чеський ліс (silvae Boemorum)"¹³⁵.

Коментатори російськомовного видання вважають, що в цьому випадку Рахевін, згадуючи silvae Boemorum, перекладає латинню польськомовну географічну номенклатуру. Втім, залишається незрозумілим, чи включає автор Montes Sacratius, які також обмежують Польщу з півдня, до silvae Boemorum. Проте зрозуміло, що Чеський ліс Повісті минулих літ і є silvae Boemorum, згаданий як південний кордон Польщі в Gesta Friderici I imperatoris, а саме Судетські гори, хоча в німецьких латинських джерелах цей термін найчастіше застосовують для позначення кордону між Чехією і Баварською східною маркою, тобто до сучасного гірського хребта Český les. В інтерпретації польського видання німецький автор знову акцентує на лісі, а не горах. Гори тут виявляються вторинними. Додатково зауважимо: джерелом географічних даних для Мономаха, очевидно, слугували його польські супутники, словником яких він і скористався. У цій ситуації не доводиться стверджувати, ніби Повість минулих літ свідчить про безпосереднє знайомство русинів із географічними кордонами Чехії та Моравії.

Це не єдиний лісовий образ прикордонних гір на стику Польщі, Чехії і Моравії. Гірський ліс взагалі є важливим політичним і адміністративним кордоном у сприйнятті простору в Чехії, як про це свідчить "Чеська Хроніка" Козьми Празького. Межі володінь лібіцького князя Славника описано на такий спосіб: "на захід, у напрямку до Чехії, потік Суріна, і град, розташований на горі Осек біля річки Мжі, на південь в напрямку Австрії, гради: Хинов, Дудлеби, Нетолице, аж до середини лісу, на сході, в напрямку до Моравського королівства, град, розташований над лісом і носить назву Літомиш, і далі [аж до потоку] Світава, який знаходиться всередині лісу; на півночі, у напрямку до Польщі, град Кладсько, розташований на річці Ниса"¹³⁶. Подібну термінологію можна спостерігати і в грамоті Празької єпископії 1086 р., безсумнівно копійованій, але з цілком традиційним описом її кордонів: "На заході межі Празького єпископства наступні: Тугаст [з областю], яка простягається до середини річки Хуб, Седлець, лучани та дечани, літомержці, лемузи аж до середини лісу, що становить кордон Чехії. Потім на півночі ці кордони такі: пшовани, хорвати та інші хорвати, слезани, тржебовяни, бобряни, дедошани

¹³⁴ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I imperatoris / G. Waitz, B. de Simson (eds.) *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*. T. 46. Hannover, 1912. P. 167.

¹³⁵ Пор.: Западноевропейские источники. С. 250.

¹³⁶ Козьма Празький. Чешская хроника / Г. Э. Санчук (вступит. ст., пер. и коммент.). Москва, 1962. С. 70 (I: 27), 260 (укр. переклад авторів). Пор.: "similiter plagam ad australem

contra Teutonicos orientales has urbes habuit terminales: Chinov, Dudlebi, Netholici usque ad mediam silvam item solis ad ortum contra Moravie regnum castrum sub silva situm, nomine Lutomisl, usque ad rivulum Zuitaua, qui est in media silva; item ad aquilonalem plagam contra Poloniam castellum Kladzco, situm iuxta flumen nomine Nizam". Див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / B. Bretholz (ed.) *Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Nova series*. T. 2. Berlin, 1923. P. 49–50 (lib. I: 27).

до середини лісу, де проходить кордон з мільчанами. Звідси на схід [Празьке єпископство] кордоном якого є річки Буг і Стир з Краковом і областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищезгаданого міста, яким є Краків. Звідси єпископство, збільшене за рахунок прикордонної угорської землі, тягнеться аж до гір, які називаються Татрами. Потім, в південній частині, ця єпархія, з приєднанням Моравської області, тягнеться до річки, яка зветься Ваг, і до середини лісу, який називається Море, і до тих гір, які утворюють кордон Баварії¹³⁷. У цьому випадку постійне позначення кордону латинським терміном *media silva* вказує, радше, на прийняту чеською хронографією німецьку географічну традицію опису на такий спосіб кордонів, що проходили через лісові масиви та гірські хребти, ніж польську, як вважають коментатори російського перекладу “Діань імператора Фрідріха” (див. вище).

Залишається додати ще один історичний епізод. У червні-серпні 1253 р. відбувся похід угрів за участі половецьких загонів на Моравію й Опаву, в якому взяли участь польський князь Болеслав Встидліви, Владислав Локетек, а також князь Данило і його син Лев й литовські князі¹³⁸. Об'єднавшись у Кракові, союзники дійшли до ріки Одер біля міста Козьле (“на рѣкоу Вдру къ городу Козлии”*) й вирушили “к рѣцѣ Псинѣ”, лівій притоці Одру. Подальше розгортання походу не зовсім зрозуміле. Данило й Болеслав вирушили до Опави, а Лев, Товтивіл, Едивід і двірський Андрій пішли в напрямку, що його вказав Владислав, який виявився неправдивим і мав на меті розділити сили союзників. Лев, зрозумівши це, “иде и воева и видѣ яко лжють вожевь и не слоуша ихъ иде в горы лесныа и вза полонѣ великѣ”, після чого “прид Левъ с вои имы плѣнъ вели со собою” на об'єднання із батьком біля Опави. Попри низку невдач, “сгадавше Данило и Болеславъ яко всю землю поплѣнили есмы” і повернулися за Одер¹⁴⁰.

Обставини й географія походу Данила і Лева доволі близькі до кампанії Володимира Всеволодовича й Олега Святославовича 1075/1076 р., про яку йшлося вище, коли вони ходили “за Глоговы до Чешьскаго лѣса” “Лахомъ в помощь

¹³⁷ Козьма Празский. Чешская хроника. С. 151 (II: 37) (укр. переклад авторів). Південна границя, дійсно, обмежується двома залісненими гірськими масивами, до яких відсилає краща форма *ad medias silvas* – Море і, ймовірно, Шумава, даючи змогу “закрити” цей рубіж. Пор.: “Termini autem eius occidentem versus hii sunt: Tugust, quę tendit ad medium fluminis Chub, Zedlza et Lusane et Dazana, Liutomerici, Lemuzi usque ad mediam silvam, qua Boemia limitatur; Deinde ad aquilonem hi sunt termini: Pssouane, Chrouati et altera Chrowati, Zlasane, Trebouane, Pobarane, Dedosize usque ad mediam silvam, qua Milcianorum occurrunt termini. Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir cum Gracoua civitate provintiaque cui Uuag nomen est cum omnibus regionibus ad predictam urbem pertinentibus, quę Gracoua est. Inde Ungorum limitibus additis usque ad montes quibus nomen est Triti dilatata procedit. Deinde in ea parte, quę meridiem respicit, addita regione Morowia usque ad flumen, cui nomen est Wag et ad medias silvas cui nomen

est Möre et eiusdem montis eadem parrochia tendit, qua Bauuaria limitatur”. Див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Р. 138–139. Про дискусію на тему того, що в первинному тексті грамоти повинно було читатися “ad medias silvas”, див.: Hrubý V. Původní hranice biskupství pražského a hranice říše české v 10. století *Časopis Matice moravské*. Т. 50. 1926. С. 85–154; Hauptmann L. Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Т. 62. 1954. С. 148–154.

¹³⁸ Hosak L. Uhorsko-kumansky vpád na Moravu r. 1253 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Historica*. Т. 1. 1960. С. 279–284; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... С. 344–345.

* Козле (Koźle); до 1975 р. самостійне місто, сьогодні складова частина міста Кендзієжин-Козьле (Kędzierzyn-Koźle) (woj. opolske).

¹⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 821–826 [6762 (1254)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. С. 334–347.

на Чехы". Якщо похід XI ст. передбачав вторгнення до Моравської землі з північного сходу, то воєнні дії XIII ст. зачіпали її південно-східні рубежі. Проте ці рубежі пролягали в гірсько-лісовій зоні Судетів, що дає нам усі підстави для ототожнення Чеського лісу Володимира Мономаха з "горами лесными" Лева Даниловича. Не виключено, що ПМЛ і літопис Романовичів відобразили вплив центральноєвропейської латинської традиції опису кордонів, імовірно – чеської, яка могла передатися через посередництво польських союзників.

Ці спостереження про зв'язок гір і лісу можуть виявитися корисними для розуміння словника і просторових уявлень літописця. Крім "горной страны" і "гор лесных", літопис Романовичів згадує також "лесную страну", через яку влітку 1235 р. князь Данило хотів повернутися додому після вдалого походу на Лівобережжя, коли він до свята Вознесіння (того року – 17 травня) "попленил все Черниговские страны". Князь виїжджав з Києва, захопленого половцями, і прямував, як стане зрозуміло пізніше, до Галича. Проте відомо, що Данило повернувся, аби взяти участь у битві поблизу Торчеська, в якій коаліція Володимира Рюриковича зазнала поразки¹⁴¹.

В історіографії "лесная сторона" літопису зазвичай розуміється як Полісся¹⁴². У такому разі князь, перейшовши через Руську й Деревську землі до Погориння, міг попрямувати далі на південь річковою системою Горинь-Гнізна-Серет-Дністер¹⁴³. Однак, найімовірніше, літописець мав на увазі Подільську височину, північним краєм якої пролягала дорога на захід по лінії Острог-Шумськ-Кременець-Пліснеськ-Буськ, а південним – шлях на Пониззя, яке мало безпосереднє сполучення з центральними районами Галицької землі. У цьому разі гірська й лісова країна термінологічно збігалися.

Уявлення про гори й височини як про ліс, окрім природно-географічного обґрунтування, могло мати й біблійний характер, що додатково закріпило центральноєвропейську традицію опису земель у староруському літописанні. У слов'янських перекладах Біблії гора або лісиста височина легко перетворювалися на діброву, як, наприклад, у книзі Ісуса Навина (ср.: "ἐν τῷ ὄρει καὶ ἐν τῇ πεδιάδι", "на поли и дубравы", пор. Синадальний переклад: "на горе, на низменных местах, на равнине, на местах, лежащих при горах"; ІсНав. 12: 8; "ὁ γὰρ δρυμὸς ἔσται σοὶ ὅτι δρυμὸς ἔστιν καὶ ἐκκαθαρίεις αὐτὸν καὶ ἔσται σοὶ", "єдиного дубрава да будет тебе єгда потребиши", "зане дубрава будет тебе, понеже дубрава есть, иотребиши ю, и будет тебе, и концы ея", "гора будет твоею, и лес сей; ты расчистишь его, и он будет твой до самого конца его"; ІсНав. 17: 18; див.: Троицкий сборник РГБ. Ф. 304-І. № 2. Л. 27 об., 34 об.).

Один із таких прикладів особливо відомий середньовічній людині, бо був частиною перекладу пророцтва Авакума: "Бог от юга приидет, и святыи из горы приосененныя чащи: покры небеса добродетель его, и хваления его исполнь земля" (Авак. 3: 3; "ὁ θεὸς ἐκ θαλάσσης ἤξει καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος διάψαλμα ἐκάλυψεν οὐρανούς ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ καὶ αἰνέσεως αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ"). Така популярність пояснюється використанням цього фрагменту в ірмосі 4-й пісні 1-го гласу канону прп. Косми Маюмського на

¹⁴¹ "Данилъ же хоташе изиити домови лѣсною страною"; Ипатьевская летопись. Стб. 773 [6742 (1234)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 189, 192. Видавці літопису Романовичів вважають, що "książę miał na myśli

północną drogę z Kijowa na zachód, wiodącą przez lasy", не уточнюючи, які саме ліси мають на увазі.

¹⁴² Літопис Руський. С. 391.

¹⁴³ Про цей шлях і його значущість див.: Мусин А. Е. Corpus fratrum... С. 191.

свято Різдва Христового (“Жезль изъ корене Иессеова, и цвѣтъ ѿ негѣ, Христе, ѿ Девы прозавѣль еси, изъ горы, Хвальный, прише́щенныа чащи, прише́ль еси, воплоща ѿ Неискусомужныа, Невещественный и Боже: слава силъ Твоей, Господи!”; див.: *Миней служебная на декабрь, XIII в., РГАДА. Ф. 381 (Син. тип.). № 97. Л. 215; ср.: Миней нотная служебная на декабрь, XII в., ГИМ. Син. № 162. Л. 245 об.*). Безпосередній зміст грецького тексту “от горы тенистой густопокрытой” був, очевидно, сприйнятий перекладачем як образ гори, покритої густим зеленим лісом. Шкода, що сучасні переклади, втім Синодальний, надали перевагу конкретним оронімам ніж біблійної образності (пор.: “Бог от Фемана грядет и Святыи – от горы Фаран”).

Отже, Перемишльська земля, або, принаймні, її частина, могли бути сприйняті в літописця і його сучасників як гірська країна. Водночас питання, що стосуються її меж, виявляються складними до вирішення. Іноді вся західна частина Галицької землі ототожнюється з “горной страной Перемышльской” як Перемишльським князівством або Перемишльською землею *sensu stricto*, та, у свою чергу, розглядається зі сприйняттям “древнейшего территориального образования Галицко-Волынской Руси”¹⁴⁴. Сучасні коментатори літопису схильні змішувати географічні позначення і “горная страна Перемышльская” виявляється “Підгірською”¹⁴⁵.

Таке змішування є зрозумілим. Деякі дослідники відзначають “нестатусний характер” літописного терміну “Перемышльская земля”. Вони вважають, що це було пов’язано з відсутністю самостійного князівства: термін “земля”, на їхню думку, не мав територіально-політичного відтінку, а просто позначав регіон навколо Перемишля, який не був центром окремого князювання¹⁴⁶. Перемишльське “князювання”, не князівство, ніби-то згадується в 1288 р. під час спроби Лева Даниловича здійснити новий розділ спадщини Романовичів. Тоді князь Володимир Василькович через перемишльського єпископа Мемнона дорікає кузенів: “мала ть своя земля вже Берестья хочеш, а самъ держа княжения три Галичкое, Перемышльское, Бельзское, да нѣтоу ти сыти все”¹⁴⁷. Однак сучасна історіографія справедливо зазначила, що в цьому випадку “князювання” позначає лише феномен влади, а сам термін знаходиться “poza znaczeniem terytorialnym”¹⁴⁸. При цьому автори зазначають легкість, з якою у середньовічних текстах – літописах, хроніках, офіційних актах різні визначення території, що оточувала Перемишль, взаємозамінюються і перетікають одне в одне: земля, країна, князювання, волость (після 1349 р. та в 1352 р.)¹⁴⁹, воеводство¹⁵⁰. Отож,

¹⁴⁴ Клеванов А. С. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV века Москва, 1849. С. 217–218; Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 37; Гудима Ю. В. Галицко-Волыньское князівство в XI–XIV ст.: территория, природні та людські ресурси. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2020. С. 77.

¹⁴⁵ Пор.: Літопис Руський. С. 398.

¹⁴⁶ Див.: Горський А. А. Русь. От славянського расселения до Московского царства. Москва, 2004; Его же. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. Санкт-Петербург, 2016.

¹⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 913 [6796 (1288)].

¹⁴⁸ Janeczek A. The Territorial Organization... P. 109, 127, 134 (пор.: the domain of Przemyśl, dzielnica przemyska).

¹⁴⁹ Czołowski A. Dokument graniczny czerwono-ruski z 1352 r. *Kwartalnik Historyczny*. T. 14. 1900. S. 51–54; Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. / В. Розов (ред.). Київ, 1928. С. 64.

¹⁵⁰ Див.: Szyszka J. Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej *Średniowiecze Polskie i Powstanie*. 2011. T. 3(7). S. 123–140; пор.: *Ejusem*. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku. Kraków, 2016.

необхідно знову звернутися до оригінальних текстів, що відображають багато-складовість і багаточастинність середньовічних територій.

Книжна подвійність Перемишльської землі, термінологічна взаємозамінність її позначень (земля, країна, князівство) могли віддзеркалювати складність адміністративно-політичної структури, до якої була включена сама територія. Попри те, що ця подвійність знайшла відображення у середньовічних текстах, вона так і не отримала належного осмислення в історіографії.

Досі автори пропонували читачеві дивитися на Перемишльську землю з перспективи Східної Європи, очима її літописців і книжників. А як бачили цей регіон латинські автори?

Ще на початках наукового вивчення історії Перемишльської землі данський історик Петер Фридерик Сум (Peter Friderich Suhm, 1728–1798) звернув увагу на те, що Великопольська Хроніка (*Chronica magna seu longa polonorum seu lechitarum, Chronica Poloniae Maioris*) називає південно-західну частину Галицької землі *Montana Regna*. Тут, у Східних Карпатах, він вміщав Сяноцьку, Жидачівську й Самбірську землі, "колись розділені між королівством Галиційським і князівством Перемишльським"¹⁵¹.

Насправді ж текстологічна ситуація в Хроніці складніша. У XIII главі, яка розповідає про правління Болеслава Сьмялого (1039–1081) і його походи на Русь (1069) та до Угорщини (1074?), повідомляється не лише про гірську Русь ("montanis Russie et Hungariae"), а й "дві частини Русі", "інші землі Русі" й "саму Русь" ("utriusque Russie partibus", "alios fines Russie", "ipsam [Russie]"). Нагадаємо, згідно з Хронікою, король, "хоробро вторгшись до земель Русі, воював у багатьох битвах з князями Русі і, перемігши їх, досягнув міста Києва. Хоча кияни якийсь час і опиралися йому, проте довго чинити опір не могли і здалися на милість переможця. Він прийняв їхній послух і запевнення у відданості та вирушив на завоювання інших земель Русі, і там упродовж багатьох років, хоробро беручи в облогу руські фортеці, полонив обидві частини Русі. Саму Русь відповідно до потреб своїх особистих і свого війська обклав даниною, особливо їстівними припасами. Після цього він вирушив до Угорщини, бажаючи відновити мети (кордони) Польського королівства по ріках Дунаю, Тисі й Мораві. Соломон, король Угорщини, маючи намір перешкодити приходу Болеслава до свого королівства, спішить йому назустріч зі своїм військом у гірських місцях Русі й Угорщини, але, втративши багатьох зі свого війська у першому ж зіткненні з ним, біжить у фортецю, і там його зусібіч оточують"¹⁵².

¹⁵¹ Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии Чтения в обществе истории и древностей Российских. 1848. Т. 5. С. 57–98.

¹⁵² Див.: Boguphali II. episcopi Poznaniensis Chronicon Poloniae: cum continuatione Pasconis custodis Posnaniensis *Scriptores rerum Silesiacarum*. Т. 2 / F. W. Sommersberg (ed.). Wrocław, 1730. S. 18–78 (тут s. 26, 27). Пор.: Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Pasconis custodis Posnaniensis МРН. Т. 2 / W. Maciejowski (ed.), A. Bielowski (red.). Lwów, 1872. S. 467–598. Пор.: "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (Перевод и комментарии) / В. Л. Янин (ред.), Л. М. Попова,

Н. И. Щавелева (сост.). Москва, 1987. С. 71(13). Цей погляд із заходу на Русь, яка складається із двох частин, цікаво порівняти зі звісткою імператора Костянтина Багрянородного про "зовнішню Русь" (див.: Constantinus Porphyrogenetus. De administrando imperio / G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (trans., ed.) *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Vol. 1. (Dumbarton Oaks Texts. Vol. 1). Washington, D.C., 1967. P. 56, 57 (IX. 5); Константин Багрянородный. Об управлении империей / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев (ред.). Москва, 1989. С. 44–45; пор.: Назаренко А. В. Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и "внешняя Русь" Константина Багрянородного *Сложение русской*

Коментатори російськомовного перекладу, не звертаючи уваги на “горную Русь”, вирішили, що повідомлення про дві частини Русі є відображенням історичної ситуації XIII ст., коли для західного спостерігача Русь видається розділеною на “самую Русь” – Київ і підвладні йому князівства, і Русь, що охоплює інші землі Східної Європи, пов’язані з Рюриковичами¹⁵³.

Пізніше, в ХІІ главі, розповідаючи про події у Галицькій землі упродовж 1180–1190-х років та участь у них Казімежа Справедливого (1138–1194), Хроніка згадує “*montalius Regna*”. Результатом його політики стало те, що всі “горные страны” охопив страх¹⁵⁴. Сучасний російськомовний переклад “всі східні королівства охопив такий страх, що вони усі тремтіли перед волею Казімежа”, як і близький до нього термінологічно польський переклад, цілком припустимий, хоча обидва вони орієнтуються на відповідне місце в Хроніці Вінсента Кадлубка, а не безпосередньо текст Великопольської Хроніки¹⁵⁵. Але, розуміючи “*montalium Regne*” як “восточные королевства/східні королівства”, він не враховує згадану раніше “горную Русь”. Найімовірніше, йдеться не лише про Галицьку землю, а й Угорщину, як і в ХІІІ главі. Угорських королів, які вже 1189 р. йменували себе “*Galaciae Rex*”, а пізніше – “*Galitiae Lodomeriaeque Rex*”¹⁵⁶, безпосередньо стосувалося те, що відбувалося у Галичі. Видається, що “*montalius Regna*” варто розуміти як “горную Русь и Венгрию” у повній відповідності до згаданих у ХІІІ главі “*montanis Russie et Hungariae*”. Цей переклад відповідає й орієнтації сторін світу польського літописця, і його уявленням про особливості ландшафту найближчих східних та південно-східних сусідів Польщі.

Такий висновок дає змогу зробити два нові умовиводи. По-перше, розуміння Галицької землі як “горной страны” є свідченням зовнішнього спостерігача, який не враховує регіональних, культурних та адміністративних відмінностей цієї землі. По-друге, у сприйнятті Галицької землі в польського хроніста переважав образ “горной страны Перемышльской”, розташованої у Східних Карпатах.

Отже, “горная страна Перемышльская”, яку іноді через нерозуміння іменують “Перемишльська підгірська (sic!) волость/сторона/земля”¹⁵⁷, виявляється для латинських авторів своєрідним ключем до розуміння й опису того, що відбувається у Галицькій землі, зокрема її поділу на окремі волості або регіони.

У зв’язку з уже згаданою складною структурою Галицької землі, яка включала “горную страну” й Пониззя, варто зупинитися як на інших згадках про цей історичний регіон на Середньому Дністрі, так і гірській і рівнинній термінології літопису. Системний аналіз таких переказів та їхнього

государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света / Д. А. Мачинский, Б. С. Короткевич, Т. Б. Сениченкова (ред.) (Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49). Санкт-Петербург, 2009. С. 411–429 (тут с. 419). На нашу думку, це підтверджує гіпотезу про колоніальний характер відносин русі з Києва, власне Руської землі, з іншими східноєвропейськими землями, що перебували під їх впливом. Див.: Мусин А. Е. *Corpus fratrum*... С. 183–206; Его же. “Погибель земли Руськой”. С. 93–148. Див. також нижче.

¹⁵³ “Великая хроника” ... С. 212.

¹⁵⁴ “unde *montalium Regna* tantus terror conuffit, ut omnes ad Kazimiri nuncium plus quam tremule folium tremescerent”. Див.: Во-

guphali II. *episcopi Poznaniensis Chronicon Poloniae*. S. 48.

¹⁵⁵ Пор.: Западноевропейские источники. С. 315 (укр. переклад авторів).

¹⁵⁶ Необхідно зауважити неоднозначність цього титулу, право застосування якого й досі викликає дискусію. Див.: Волощук М. *Dominus noster Bela Galaciae Rex*. Проблема оновлення титулу угорських королів у контексті військових подій рубежу 80–90 рр. XII ст. *Военна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р.* / В. Карпов, В. Горелов, І. Мороз (ред.). Львів, 2010. С. 63–66.

¹⁵⁷ Літопис Руський. С. 562.

контексту – географічного, археологічного й історичного допоможе нам зрозуміти особливості історії землі Перемишльської та її кордонів.

Передовсім варто відзначити поспішність висновків про тотожність Пониззя й Поділля в історії України. Попри синонімічність обох топонімів, було б неправильно стверджувати, нібито один із них колись замінив інший¹⁵⁸. На думку Ярослава Дашкевича, малоімовірно, аби "Поділля" територіально замінило назву "Пониззя", що з'явилася у першій половині XIII ст. Він вважав Пониззя разом із Побужжям не тотожними з Поділлям, яке в XIV ст. охоплювало значно більшу територію, ніж літописне Пониззя¹⁵⁹. Також дослідниця Поділля Ольга Білецька твердила про початок формування історичної області Поділля лише від другої половини XIV ст. і, відповідно, літописне Пониззя та Поділля не мають послідовної територіально-адміністративної ("генетичної") традиції¹⁶⁰.

Історико-етнографічні й археологічні дослідження показують можливість розглядати Пониззя з центром у Бакоті, розташований за 240 км на південний схід від Галича, окремим регіоном, культурно-регіональні особливості якого здатні виводитися від часів Середньовіччя¹⁶¹.

Окреслюючи межі Пониззя, М. Грушевський, відкликаючись до грамоти короля Ендре 1228 р., вважав, що Семигородські гори були західним кордоном галицького Пониззя, яке він ототожнював із Руссю¹⁶², а крайнім відомим пунктом регіону на південному сході виступав Калюс на середньому Дністрі. Проте, відсилаючись до описаних у літописі подій (спроби галицьких князів XII ст. приєднати південну частину Погориння або Побузькі міста та їхній союз із болохівськими громадами у верхів'ях Південного Бугу й Случі), він вважав галицьке Пониззя не обмеженим басейном Дністра, а простягнутим і на північний схід, до межиріччя Південного Бугу та Дністра й на саме Побужжя, визнаючи, однак, ці території нетісно пов'язаними з Галицькою землею¹⁶³. Втім, східні кордони Пониззя відомі також завдяки літописному повідомленню про відступ князя Данила з Галицької землі в жовтні 1219 р., де крайніми пунктами його шляху вказані Онут, Плав і Кучелемин¹⁶⁴.

У Галицько-Волинському літописі Пониззя згадано чотири рази, однак усі ці записи пов'язані з єдиною розповіддю. Окрім уже відомого нам епізоду з

¹⁵⁸ Пор.: Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи / Л. А. Муравьева, Л. Ф. Кузьмина (сост.); В. И. Буганов (отв. ред.). Москва, 1975; Chronica Galiciano-Voliniana. С. 118 (przur. 353) з відсиланням до: Етимологічний словник. С. 107.

¹⁵⁹ Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011. С. 505.

¹⁶⁰ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004. С. 8.

¹⁶¹ Див., напр.: Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994; Маярчук С. П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї Археологія. 2009. № 2. С. 23–33; Мельник В. Стінопис скельного монастиря у Бакоті Волинська ікона: дослідження та

реставрація. Вип. 22: Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 року. Луцьк, 2015. С. 86–88.

¹⁶² Пор.: "deinde progreditur ad alpes Clementis, et inde ad Rusciam". Див.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / G. Fejer (ed.). Т. 3, V. 2. Budae, 1829. Р. 132.

¹⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 460–461.

¹⁶⁴ Див.: "отоудоу проидоша в Оноутъ и идоша в поле бывъшу же гладоу великоу поидоша вози и къ Плавоу на каноунъ стго Дмитрѣа вземше возы накормишася изобилно и похвалиша Бѣ и стго Дмитрѣа яко накорми а ѿтоудоу же придоша ниже Коучелемина мѣслаще коудѣ преити рѣкоу Днѣстръ Бжїею же милостию придоша лодѣа из Олешѣа и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ и насытишася рѣбѣ и вина". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 735 [6721 (1213)].

дуумвіратом Доброслава Суддича і Григорія Васильовича, поширеним на Перемишль і Бакоту¹⁶⁵, цей регіон відіграє важливу роль у подіях 1227–1230 рр. На початку 1227 р., на тлі приписаних зусиллями літописця симпатій галичан і князя Мстислава Мстиславича до князя Данила, (“галичаномъ бо хоташимъ Данила...; шномоу же не хоташю дати королевичю наипаче хоташю дати Данилови”), унаслідок інтриги галицького боярина Судислава “Мстьгиславъ дасть Галичъ королевичю Андрѣви, а самъ взъ Понизье ѿтоудоу иде к Торьцкому”¹⁶⁶.

Наступного, 1228 р., перед Великоднем Мстислав кається у скоєному (“сгрѣшихъ не давъ тобѣ Галича но давъ иноплеменикоу Соудислава льстыца свѣтомъ шболсти бо ма”) і пропонує Данилу зайняти Галич із тим, щоб самому залишитися в Пониззі (“аще Бгъ дасть его нама ты возми Галичъ, а азъ Понизье”)¹⁶⁷. 1230 р., коли князь Данило перебував в Угровську, “прислаша Галичанѣ рекоуще ѿко Соудиславъ шелъ естъ во Понизье, а королевичъ в Галичи всталъ, а поиди борже”. Данило з малою дружиною вирушає до Галича, водночас відправляючи воеводу Дем’яна заблокувати або розгромити Судислава в Пониззі¹⁶⁸.

У цих подіях розподілу влади між Галичем і Бакотою простежується певна закономірність. Такий розподіл є наслідком кризової ситуації як загрози галицькому князеві. В обох випадках для ролі співправителів вибирають потенційних наступників. Але легкість, з якою відбувається такий розподіл, однозначно свідчить: йдеться про цілком самостійні й у чомусь автономні райони, на певних умовах (і за певних умов!) включені до складу Галицької землі.

Така подвійність або двочастинність була характерною для багатьох середньовічних територій Східної Європи. Свого часу в історичній науці піднімалося і обговорювалося питання про дуалізм верховної влади у хазар¹⁶⁹ і русів¹⁷⁰. Сьогодні ця проблема дискутується у зв’язку з історією угорців¹⁷¹. Під час аналізу описаних подій деякі дослідники намагалися виявити фольклорний мотив випробування наступника¹⁷². Проте нам здається, що зазначена двочастинність управління земель Західної України не пов’язана з цими штучно створеними і

¹⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 790–791 [6748 (1240)]. Докладніше див. вище.

¹⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 750 [6734 (1226)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 118. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 20.

¹⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 752 [6735 (1227)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 124; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 21–22.

¹⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 758 [6737 (1229)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 143.

¹⁶⁹ Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962. С. 276–280; Бубенок О. Б. Дуализм верховной власти у хазар: случайность или закономерность? *Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние государства Европы и Азии. Проблемы политогенеза: XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*, Москва, 19–21 апреля 2011 г.: материалы конференции / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2011. С. 6–21.

¹⁷⁰ Бейлис В. М. Ибн-Фадлан о двоевластии у русов в 20-е гг. X в. *Образование древнерусского государства: спорные проблемы. Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто / А. П. Ново-*

сельцев (отв. ред.). Москва, 1992. С. 3–5; Калинин Т. М. Интерпретация некоторых известий о славянах в “Анонимной записке” *Древнейшие государства Восточной Европы. 2001 г.: Историческая память и формы ее воплощения* / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2003. С. 204–216; Петрухин В. Я. “Русь и все языки”: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. Москва, 2011. С. 106–108; Королев А. С. Проблема дуальной организации власти у русов X в. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2018. № 1. С. 3–14.

¹⁷¹ Юрасов М. К. Характер верховной власти у венгров IX века *Мир истории*. 2012. № 12 (доступ: 06.12.2020: <http://www.historia.ru/2012/02/yurasov-02-2012.htm>).

¹⁷² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 471–477; Езо же. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (черты семейных отношений в практике политических союзов князей Древней Руси) *Вестник Удмуртского университета. Серия “История”*. № 7. 2005. С. 25–38.

фольклоризованими проблемами історичного дослідження. Виявлені тенденції варто розглядати безпосередньо як взаємозв'язок із багатокомпонентністю територіального виміру – політичною, соціальною, етнічною подвійністю цих територій та їхньою етно-політичною організацією¹⁷³. Зрештою, держави перших П'ястів та Рюриковичів склалися з двох рівнозначних осередків влади – Гнезно і Кракова або Новгороду та Києва, володіння якими наставало лише при повній владі князів польських і руських¹⁷⁴.

У той же час дуплікація влади в Придністровсько-Бузькому регіоні була пов'язана з реалізацією кризового управління. У Середньовіччі розподіл влади між Бакотою, Галичем і, як побачимо, Перемишлем, виявляється важливим способом її утримання. Упродовж короткого періоду восени 1237 р. або навіть другій половині 1238 р. князь Данило отримує владу над Перемишлем ("Данилови же в томъ же лѣте пошедьшоу на Михаила на Галичъ шнем же мира просащим даша емоу Перемышль"; Михаил "Ростислава сѣна своего встави в Галичи и ѿаша ѿ Данила Перемышль бывшю же межю ими швогда мироу швогда рати")¹⁷⁵. Однак, передача Перемишля Романовичу була, як видається, узалежненою від походу "неверных галичан" у союзі з болохівськими князями до району, пов'язаного з Пониззям, і їхнього подальшого розгрому зусиллями коаліції князів Данила й Володимира Київського ("Придоша Галичане на Каменецъ и вси Болоховъсци кнззи с ними и повоеваша по Хомороу и поидоша ко Каменцю вземши полонъ великъ поидоша"; "побѣжени быша невѣрнии Галичане и вси кнззи Болоховъсци изоимани быша и приведоша е Володимѣрь. ко кнзю Данилови")¹⁷⁶. Отже, компромісну передачу Данилові Перемишля визначила не лише перемога князя Василька над загонами Конрада Мазовецького поблизу Червена (про це див. нижче), а й закріплення у Пониззі.

Подальше утвердження Данила в "горной стране" й Пониззі на початку 1240-х років знову було пов'язане, крім ліквідації боярського дуумвірату, із зовнішньою загрозою південним регіонам Галицької землі за участі вже відомих нам болохівських князів: "Ростиславъ собра кнзѣ болоховъские и встанокъ галичанъ приде ко Бакотѣ"¹⁷⁷.

Варто привернути увагу до ще одного епізоду, що стався за чверть століття до того. Восени 1214 р. укладено угоду в м. Спіш між угорським королем Ендре II і краківським князем Лешком Бялим стосовно спільного протекторату над Галицькою землею¹⁷⁸. Після ув'язнення тимчасового правителя Галича боярина Владислава Кормильича угорський монарх "посади сѣна своего в Галичи

¹⁷³ Див. подібний підхід у: Шавелев А. С. "Племена" восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, Церковь, культура* / Н. А. Макаров, А. В. Назаренко (отв. ред.). Москва; Вологда, 2017. С. 24–48.

¹⁷⁴ Див.: Dalewski Z. Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w. Warszawa, 1996; Мусин А. Е. Загадки... С. 9. Пор.: Роменский А. К проблеме территориальной организации государства Рюриковичей в X – первой половине XI в. *Хазарский альманах*. Т. 17. 2020. С. 243–270.

¹⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 776, 777 [6743 (1235)]. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 27–28.

¹⁷⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 774 [6743 (1235)].

¹⁷⁷ Там же. Стб. 791, 793–794 [6749 (1241)].

¹⁷⁸ Докладніше про це див.: Procházková N. Postavenie haličského kráľa a slávnostného kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*. 1998. Т. 2. С. 64–75; Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Білого та її наслідки *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 12–13. 2013. С. 127–147.

а Лестькови да Перемышль а Пакославоу Любачевъ". Розділення колись єдиного територіального утворення на дві частини – Галич та Перемишль знову відповідає як передбачуваному нами принципу автономності адміністративно-господарського життя цих регіонів, так і відомим з літопису умовам кризового управління. Судячи з усього, Пониззя або ще не виділялося у самостійний регіон (це відбудеться через десятиліття), або відходило до володінь принца Коломана, який через рік стане rex Ruthenorum.

Важливо зауважити тісну пов'язаність міста Любачів з Перемишлем і входження у його "власть-волость". Цей факт впливає з того, що через якийсь час (1215–1216?) "король ѿа Перемышль ѿ Лестька и Любачевъ Лестько же сжалиши ш срамотѣ своеи и посла к Новоугородоу по Мстислава и реки брать ми еси поиди и сади в Галичѣ Мстислав же поиде на Галичѣ со свѣтомъ Лестьковымъ"¹⁷⁹. Залишимо на совісті літописця переконання щодо одноосібно розпоряджався угорського правителя долею Перемишльської землі. Той же літописець безумовно повідомив про участь вдруге краківського князя Лешка Бялого у політичній долі Галича через сприяння утвердженню тут Мстислава Мстиславовича та церковній долі Перемишля, оскільки прихід князя з Новгороду на Дністер потягнув за собою переведення на перемишльську кафедру архієпископа Антонія з Новгороду¹⁸⁰.

Очевидно, взимку 1217/1218 р. ("времени же миновувшю") Данило починає повертати під свою владу землі, які він вважав власними за правом спадковості: "еха Даниль ко Мстиславоу в Галич, рекы на Лестька, ѿко штѣиноу мою держить... Данилоу же возвратившоуся к домови и ѣха с братомъ и приа Берестии и Оугровескѣ и Верещинѣ и Столпѣ, Комовѣ, и всю Оукраиноу... Вѣснѣ же бывшии и ѣхаша Лаховѣ воевать и воеваша по Боугоу".

Незважаючи на те, що події від самого початку стосувалися міст середньої течії Західного Бугу, невдовзі вони торкнулися і Перемишля. Восени 1219 р. Лешек Бялий заявив угорському королю: "не хочу части в Галичи, но дай его зати моемоу. Король же посла вои многи и Лестко, и придоша к Перемышлю Иронови же тогда тысящю держащю в Перемышли избѣже передъ ними"¹⁸¹. Ця подія виявилася ключовою для подальшого розгрому союзного війська Мстислава й Данила угорсько-польською коаліцією. Є очевидною роль Перемишля як ключа до всієї Галицької землі та можливість його перебування під владою краківського князя перед поверненням до Галича Мстислава Мстиславовича 1221 р. Літописець не повідомив подробиць, але розлогий опис бід і втечі іноплеменників ("Спсѣ Бгоу ѿ инопленьникѣ. Вси бо Оугре и Лахове оубѣени быша а инии ати быша а инии бѣгающе по землѣ истопоша друзии же смерды избѣени быша и никомоу же оутекши тако бо мстѣ ѿ Бга Роуской землѣ"¹⁸²) дає підстави вбачати також встановлення контролю князя Мстислава й над Перемишлем.

Прийнято вважати, ніби тільки взимку 1226/1227 р. князь Мстислав, знову ж таки на тлі нової політичної кризи й пошуку виходу з неї, "по совѣтѣ льстивыхъ боарѣ галичкихъ вда дщерь свою меншоую за королевича Андрѣа и дасть емоу Перемышль", хоча переговори про цей союз могли початися декількома роками раніше¹⁸³. Однак "Андрѣи же послушавъ лестиваго Семьонка

¹⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 731 [6719, 6720 (1211, 1212)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 53–56.

¹⁸⁰ Мусин А. Е. Загадки... С. 108–110.

¹⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 733[6721

(1213)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 61–63.

¹⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 748 [6734 (1226)].

¹⁸³ Там же. Стб. 738 [6727 (1219)]. З приводу часу і обставин укладення шлюбу див.:

Чермного и бѣжа во Оутры и нача воздвизати рать бѣвши же зимѣ прииде ко Перемышлю. Юрьеви тогда тысашюу держащюу преда Перемышль и бѣжа самѣ ко Мьстиславоу". На підставі літопису перебіг інтриги з'ясувати не вдається. Але зрозуміло: самого рішення князя для утримання Перемишля за угорським королевичем виявилось недостатньо – довелося використати приведені з Угорщини військові загони.

Прагнення польських та угорських сусідів повернути собі Перемишль і в 1219 р., і в 1227 р. однозначно свідчать про ключову роль цієї волості для функціонування Галицької землі. Ці спостереження знову підтверджують також її композитний характер. Галицька земля до кінця 1220-х років складалася щонайменше з трьох частин, наділених потенційною здатністю до самоуправління й автономного господарського існування. Збалансована система влади в усіх регіонах могла гарантувати єдність землі Галицької, сформованої навколо річкових шляхів Дністром, Західним Бугом і Сяном.

Варто привернути увагу до вкладених в уста польського князя слів про "часть в Галичи", яку він не хотів мати, претендуючи водночас на Перемишль. Цей вислів необхідно розглядати як ще один спосіб присвоєння Галицькій землі статусу і значення землі Руської, про що писалося вище¹⁸⁴. "Часть" у землі або "причастие" землі у середньовічній системі влади в Центрально-Східній Європі необхідно розглядати як форму і спосіб входження в "совет" корпоративного управління конкретною територією, участі в колективній владі в цій землі¹⁸⁵. Однак, фактично цей книжний топос, присутній і в ПМЛ, і в Київському зводі, має, крім ідейної функції, цілком конкретне соціально-політичне обґрунтування та походження. Візьмемо до уваги й демонстративну заміну "причастия" на "часть" у відповідних статтях Київського зводу¹⁸⁶, зауважену притаманною й слововживанню літописця князя Данила, що свідчить про функціональність цього терміну. Отримання уділу, жеребу або причастя у Руській землі, безумовно, було метою княжої політики XI–XII ст. Але це політичне прагнення виявлялося узалежненим не лише від не зовсім зрозумілих для нас привілеїв, а й із серйозними обставинами. Аналіз літописного слововживання, пов'язаного з "причастием", свідчить, що йшлося, переважно, про обов'язки "блюсти", "соблюдать", "стеречь" Руськую землю, "страдать" і "утирать пот" за неї (пор.: "отсель имемса въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли"; "яко не радуется кровипролитью но Бога ради въсхощеть мира, то бо съблюдаеть землю Роуськоюю"; "много пота оутерь за землю Роускоюю"; "Роуских дѣла земель и христьянъ дѣла Роускои земли блюсти", "за Рускоюю землю хочю страдати", "постережи земле руской оттоле..." тощо)¹⁸⁷. Це сприйняття середньовічних цінностей управління як частини/участі/participio видається важливим для розуміння політичного статусу Перемишльської землі й інших територій русько-польсько-угорського прикордоння на тлі міжнародних відносин того часу.

"Anno Christi 1222. Idem Honorius Andream Regem a iuramento regnum Galliciae Colomanno filio suo debitem, ad tertio gentium Andream transefrendi, non item a sponsalibus cum filia Misozlai contractis absoluit; neque quoad Episcopum Iaurinensem exauditi": Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / G. Fejer (ed.). T. 3, V. 1. Buda, 1829. P. 355–357. Документ датований 3 лютого 1222 р. ("Datum Laterani VI Kal. Febr. Ponti-

ficatus nostris anno sexto").

¹⁸⁴ Див. прим. 42 і 43.

¹⁸⁵ Див.: Мусин А. Е. Некоторые мысли... С. 242–257 (тут с. 251–252); Его же. Corpus fratrum... С. 193.

¹⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 374 (6657 [1149]), 683 (6703 [1195]), 701 (6704 [1196]).

¹⁸⁷ Там же. Стб. 256 [6605 (1097)], 302 [6647 (1139)], 303 [6648 (1140)], 365, 366, 367, 368 [6656 (1148)].

Перемишльська земля, подібно до Галицької, характеризується у середньовічних текстах як мінімум уже відзначеною двочастинністю. Звернемося ще до одного протиставлення географічного характеру з наголошенням відмінності між “горной страной” і Підгір’ям. У Галицько-Волинському літописі є лише дві згадки про так зване Підгір’я. Навесні або влітку 1236 р. князь Михайло Всеволодович Чернігівський, що зайняв галицький стіл, київський князь Ізяслав Мстиславович зі своїми союзниками половцями й польський князь Конрад Мазовецькі, виступаючи до походу проти Романовичів, вирішили об’єднати сили (“бо башеть на Данила Михайль и Изаславъ Лахъ и Роусъ и Половецъ множество”). Пам’ятаємо, саме тоді “Кондратови же ставшю кде нгынъ град Холмъ стоить пославшю емоу ко Червнюю воевать”. Проте, військо Василька Романовича розбило його загони: “Василковичем же срѣтившимъ е и бившимъса с ними поимаша Ладыские боаре”¹⁸⁸.

Під час зазначених подій “Михайлови же стоащю на Пѡд[ъ]горьи хотащю снатиса с Кондратомъ и вжидающю Половецъ со Изаславомъ”¹⁸⁹. Звідсіля складається враження, ніби Конрад і його загони намагалися об’єднатися із чернігівсько-галицько-київсько-половецькими силами з півночі, імовірно, вибравши шлях на схід від Люблінської височини і Розточчя через Грубешівську низовину і Сокальську грядю на південь до Галицької землі через Звенигород. Подальші події відомі: “половци придоша в землю Галичъкоюу, не восхотѣша ити на Данила вземшю всю землю Галичъкоюу, возвратишаса”, “Михайль возвратиса в Галичъ”, а “Кондратъ побѣже до Лаховъ чересь ноцъ и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество”¹⁹⁰.

До топографії воєнних дій 1236 р. ще повернемося. А зараз звернемо увагу на географічну назву, використану у літописі. Якщо Хлебніковській список 1550–1560 рр., як і залежні від нього список Яроцького та Єрмолаєвській, описують місце зустрічі з допомогою ороніма “Подгорье” (пор. відповідно: пѡд[ъ]горьи, под[ъ]горьи, под[ъ]горьи), то найстарший текст – Іпатіївський літопис пропонує альтернативне читання “Подгорай” (пор.: подъгораи).

Майже через десять років, приблизно в 1243–1244 рр., Данило й Василько зі своїми воеводами вторгаються до Польщі: “Данилови же со братомъ Василкомъ заратившимса с Болеславомъ княземъ Ладыскимъ внидоша во землю Ладыскоую четырьми дорогами: самъ Данило ваева школо Люблина, а Василко по Изволи и по Ладѣ школо Бѣлои, дворьскыи же Вндрѣи по Саноу, а Вышата воева Подъгорье”¹⁹¹. Безперечно, відправними пунктами походу для Данила слугував Холм, для Василька – Володимир, а Андрій і Вишата

¹⁸⁸ Ипатьевская летопись. С. 775 [6743 (1235)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 197–198.

¹⁸⁹ Там же. Стб. 775 [6743 (1235)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 197–198. Пор.: *Грушевський М. Хронологія...* С. 25–26.

¹⁹⁰ Див. прим. 184 і 185.

¹⁹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 795796 [6753 (1245)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259–260.

¹⁹² Пор.: *Kronika halicko-wołyńska*. S.152, *прзрп.* 600.

¹⁹³ *Коструба Т.* Виписки з різних друкованих джерел до історії містечка Підгорай Бельського повіту за 1377–1882 рр. (1930–ті

роки) / Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 3 (Бібліотека монастирів василіян). Оп. 3. Спр. МВ 1322/20 Арк. 1–6; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939. S. 303–304; *Swieżawski A.* “Districtus Podhorayensis” a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł *Przegląd Historyczny*. T. 59, zes. 1. Warszawa, 1968. S. 122.

¹⁹⁴ *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 34.

¹⁹⁵ *Janeczek A.* Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1985. Nr 1–2. S. 3–28 (тут

вирушили до Підгір'я і Надсяння з Галича або безпосередньо Перемишля, на початку 1240 р. перейнятого під владу князя Данила. Нас цікавитиме питання про локалізацію Підгір'їв 1236 та 1243/1244 рр. і можливість їх ототожнення.

Практично всі дослідники погоджуються, що місцем зустрічі Михайла, Ізяслава й Конрада в 1236 р. була територія, сьогодні znana як Підгораї або Підгорайська волость, відома джерелам пізнього Середньовіччя. Це відповідає старішому прочитанню літопису, хоча, згідно з принципами текстології, древність не є гарантом початкового і правильного відчитання. До уваги беруть також інші обставини, зокрема й прочитання більшості списків. Так, автори польського перекладу літопису Романовичів, визнаючи присутність у більшій кількості рукописів форми "Подгорьї", зауважили, що "identyfikacja tej nazwy budziła kontrowersje w literaturze". Загалом вони погоджуються із наявним в історіографії ототожненням цього ороніму з Грядовим Побужжям (Pobuże Grzędowe), "czyli obszar położony równoległe do Roztocza, na wschód od niego i na północ od Gołogór"¹⁹².

Локалізація Підгір'я "6743 р." на Підгораї має свою історію. На сьогодні ця адміністративно-територіальна одиниця отримала низку історично-археологічних інтерпретацій різних дослідників. Так, увагу Підгораю в джерелознавчому аспекті приділив Теофіл Коструба, питанням локалізації Підгорайської волості займався Пшемислав Домбковскі, вважаючи, що назва є орографом "під Гологорами", пов'язуючи її з сучасними селами Підгірці на Львівщині, або Підгірці Томашівського повіту Люблінського воєводства (Podhorce, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski, woj. lubelskie). Не оминув увагою цього питання й Антоні Свежавскі, пояснюючи труднощі пошуку Підгораю його ймовірним знищенням під час татарських набігів: на його думку, волость потрібно шукати в районі сучасного села Великосілки Львівської обл. (поряд із королівським трактом, що прямував до Неслухова)¹⁹³. І Крип'якевич припускав розташування Підгораю на місці городища в селі Зарудці Жовківського р-ну Львівської обл.¹⁹⁴ Подібно А. Янечек, базуючись на власній інтерпретації територіального контексту воєнних подій, вважав ніби йшлося про городище Підгорай у Східному Розточчі на шляху з Галича до Холму та Володимира¹⁹⁵. Іноді твердили про трактування Підгораю як назви певного місця північної частини Звенигородського князівства¹⁹⁶.

Остання за часом робота, що локалізує події 1236 р. в Підгорайській волості, кордони якої відповідають Districtus Podhorayensis, згаданому в джерелах з XIV ст., виглядає доволі солідно¹⁹⁷. Вона багато в чому впливає на

s. 7–9); див. також: *Ejusdem. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa, 1993; *Ejusdem. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych Galiцько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р.* Львів, 1993. С. 105–108; *Ejusdem. Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. Materiały z konferencji.* Rzeszów, 9–11 V 1995. Rzeszów, 1996. S. 291–299.

¹⁹⁶ Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство... С. 77–78.

¹⁹⁷ Ляска В. Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації галицько-волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях Княжа доба: історія і культура. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 114–115. Див. також: *Його ж. Підгорайська область: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя у княжу добу* Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 14–15. 2012. С. 107–151. Пор.: "У XIII–XIV ст. частина беззких полів, що лежала "під горами", була відома як По(і)до-го(і)р'є"; див.: *Його ж. (Без)людні поля між Львовом та Белзом у XIII столітті Княжа доба: історія і культура.* Вип. 11. С. 75–93 (тут с. 92).

судження сучасних істориків. Її автор вважає, що існують підстави ототожнити територію пізньосередньовічних джерел, окреслену як “na Podhoray”, з “на Подъгораи” літопису Романовичів і розмістити її у межах Волинсько-Прикарпатського порубіжжя. Додатково запропоновано відкликання до А. Петрушевича і М. Грушевського, які звернули увагу, що Розточчя і Грядове Побужжя у народній географії XIX ст. називалися Гораєм.

Відповідно до цієї реконструкції, територія, розташована на північ від підвищень Розточчя та Давидівського пасма, в Середньовіччі була відома як Підгорай, або ж Підгір'я. Таку локалізацію показує польський варіант тексту надання князя Владислава Опольского на село Печихвости (1376), вміщений у Коронній Метриці, де зазначено, що “*liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim rowiethie*”. Зафіксований у писемних джерелах під 1392 та 1393 pp. *Districtus Podhorayensis* “вказує на присутність у цьому регіоні окремої одиниці тогочасного адміністративно-територіального устрою”. Отже, є достатньо аргументів для “перенесення” меж пізньосередньовічного Підгорайського повіту на ґрунт територіального простору княжої доби¹⁹⁸.

Не заперечуючи самого факту існування Підгорайської волості, межі якої, як і номенклатуру поселень, переконливо реконструював автор викладеної гіпотези, дозволимо собі висловити сумніви щодо безальтернативності локалізації подій 1236 р. на території пізньосередньовічного Підгораю. Існує можливість того, що в цьому випадку Підгір'я – першочергове прочитання, а Підгорай, яке збереглося в Іпатіївському літописі, – вторинне. Таке прочитання саме й могло виникнути у пізньому Середньовіччі під впливом добре відомого переписувачу *Districtus Podhorayensis*. Ретроспективний підхід, продуктивний у вивченні інших мікрорегіонів, у цьому випадку вводить сучасних істориків в оману, змушуючи їх інтерпретувати на подібний спосіб топоніми, співзвучні назві *Districtus Podhorayensis*.

Видається цілком характерним і навіть тенденційним, що дослідники, ототожнюючи Підгір'я “6743 року” з Підгораєм, не беруть до уваги доволі важливого літописного уривку, прочитання якого ставить під сумнів чіткість запропонованої концепції. Йдеться про вже знайому читачеві другу згадку Підгір'я в Іпатіївському літописі під 6753 р. при викладі походу князів Данила й Василька та їхніх воевод проти князя Болеслава Встидливого.

Існує дві територіальні інтерпретації згаданого тут Підгір'я. Обидві орієнтуються на сучасний культурно-етнографічний поділ регіону. Передовсім йдеться про дністровське Передкарпаття, Дрогобицьке або Верхньодністерське передгір'я на правобережжі Дністра, яке займає широке межиріччя, окреслене з півночі й заходу р. Дністер, зі сходу – р. Колодницею, а від півдня – краєм Карпат, й доволі часто фігурує у дослідженнях¹⁹⁹. Його вважають частиною Перемиської землі, складеною з чотирьох волостей – Самбірської, Дрогобицької, Стрийської і Жидачівської, головним цементувальним елементом яких були солеварні й дороги²⁰⁰. При цьому відзначається концентрація городищ у Дрогобицькій і в гірській частині Самбірської волості²⁰¹. Також припускається,

¹⁹⁸ Ляска В. (Без)людні поля... С. 113, 118 (та ін.).

¹⁹⁹ Мацкевий Л. Г., Козак В. Й. Старожитності Дрогобицького передгір'я. Дрогобич, 2010; Природа Львівської області / За ред. К. Геренчука. Львів, 1972. С. 107–133 (тут с. 126).

²⁰⁰ Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. Верхньодністерське Підгір'я у X–XIV ст. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / V. Nagirnyy, T. Pułłocki (eds.). Kraków, 2013. С. 11–32.

²⁰¹ Там само. С. 30–31. Рис. 1.

що ця територія сформувалася ще за княжої доби, а королівські палатини й каштеляни замінили тут воевод княжого часу²⁰². Подібно А. Янечек вважає, що як "Підгір'я", чи "Подгорье" позначали тільки дністровське Передкарпаття з центрами в Старому Самборі, Самборі, Дрогобичі і Стрию²⁰³.

Однак історіографічний аналіз показує, що виділяти поняття дністровське Підгір'я у його широкому територіально-етнографічному значенні та сприймати як культурно-історичну цілісність, не дивлячись на щільне заселення і важливу роль в епоху Середньовіччя, безпідставно, позаяк сьогодні не існує наприклад, конкретних етнографічних матеріалів, здатних засвідчити локальну специфіку традиційно-побутової культури місцевих автохтонів²⁰⁴. Також немає жодних аргументів виділяти і в історичному контексті Підгір'я (Передгір'я) дністровське чи Дрогобицьке, оскільки сам термін вживається більше в географічному значенні²⁰⁵. Найправдоподібніше, термін дністровське Підгір'я з'являється у науковій літературі тільки від другої половини XIX ст., не без впливу Івана Франка (див. вірш: "На Підгір'ї села невеселі", вперше опублікований у журналі "Життє і слово" 1894 р.)²⁰⁶, за часів національного романтизму та становлення ранньомодерної нації. Хоча для самого І. Франка Підгір'я – це топонім, а не назва регіону чи певної етнографічної одиниці.

Інший варіант інтерпретації допускає, що Підгір'ям могли іменувати не тільки область Підкарпаття у верхів'ях Сяну та Дністра (колись – горішня частина Галицької землі, тепер територія відповідає південній частині Львівської обл.²⁰⁷), а й ширшу природно-історичну область на південь від верхів'їв Вісли до Карпат²⁰⁸, однак не пропонує точнішої локалізації цього ороніму.

Спробуємо звернутися безпосередньо до історичної географії, археології та писемної історії подій 1243–1244 рр., пов'язаних із літописним Підгір'ям. Нагадаємо обставини походу Романовичів 1243–1244 рр. на підтримку польського князя Конрада I Мазовецького в його боротьбі за Краків проти Болеслава Встидливого. Данило воював поблизу Любліна, його брат Василько "по Изволи и по Ладѣ (в Іпатіївському списку – Лади – авт.) школо Бѣлои (в Іпатіївському списку – Бѣлое – авт.)", Андрий – по Сяну, Вишата – на "Подъгорье"²⁰⁹. Перш за все нас цікавитиме зона воєнних дій князя Василька й воеводи Вишати.

Очевидно, що відправним пунктом походу для Данила слугував Холм, оскільки до цього літописець згадує про перебування там князя у зв'язку з

²⁰² Там само. С. 15–16.

²⁰³ Janeczek A. The Territorial Organization... P. 109, 132 (Podgorye or the Carpathian "foothills", ie, Subcarpathian area [Staryi Sambir and Sambir, Drohobych, Stryi] / Podgórze, kraj pod Karpatami). Пор.: *Ejusdem*. Terytoria... С. 105–108; *Ejusdem*. Granice... С. 291–299.

²⁰⁴ Глушко М. Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 48. Львів, 2013. С. 299–318.

²⁰⁵ Природа Львівської області. С. 27–39 (тут с. 33).

²⁰⁶ Франко І. На Підгір'ї села невеселі *Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т.* Т. 2: Поезія. Київ, 1976. С. 242.

²⁰⁷ Пор.: Рудий В. А. Перемишльська зем-

ля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 130, 131, 146 (підгірська смуга Перемишльської землі, карпатське підгір'я).

²⁰⁸ Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство... С. 77–78.

²⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796 [6753 (1245)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259–260; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 31. Зауваження авторів критичного видання літопису Романовичів і його польського перекладу про те, що "działania rozgrywały się – jak widać z relacji – na lewym (sic! – прим. авт.) brzegu Wisły" можна пояснити тільки помилкою друку або непорозумінням. Усі бойові дії відбувалися винятково на правому березі цієї ріки. Пор.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259, przyp. 709; *Kronika halicko-wołyńska*. S. 169, przyp. 812.

будівництвом міста: почувши про повернення Батия, “Даниль же затворивъ Холмъ еха ко братоу си Василкови пойма с собою Коурила митрополита”²¹⁰. Василько мав вирушити на війну з Володимира, оскільки після покарання перемишлян “Василко еха во Володимѣрь”²¹¹. Андрій і Вишата, ймовірно, вийшли до Підгір’я і Надсяння з Галича, або безпосередньо Перемишля, який на початку 1240 р. перейшов під владу князя Данила. Характерно, що літописець дотримується строгого алгоритму опису театрів воєнних дій: з півночі на південь і, можливо, на південний схід. Звернімося до літописної топоніміки. Привертає увагу, що всі топоніми, пов’язані з воєнними діями Василька Романовича, знаходяться на південно-східному краю Розточчя. Коментуючи вислів “по Изволи”, автори сучасного видання літопису розуміють річку (“ciek wodny”) біля сучасного села Дзволя неподалік від сіл Біла Перша та Біла Друга над рікою Білкою (Dzwola, Biała Pierwsza, Biała Druga, gm. Dzwola, Biała, pow. janowski, woj. lubelskie)²¹². Але коментатори, як нам здається, не звернули уваги на те, що поряд із селами існує і річка з такою назвою – Дзволя, яка раніше називалася Зволя, що відповідає читанню літопису “по Изволи”, тобто вздовж об’єкту, в цьому випадку – річки. Річка Дзволя (Зволя, Изволя) бере початок із “чотирьох джерел”, протікає через Ліси Янівські (Lasy Janowskie) і є правою притокою річки Букова (Bukowa), впадаючи в неї неподалік від села Уйсьце (Ujście, gm. Janów Lubelski, pow. janowski, woj. lubelskie). Букова ж впадає до Сяну біля села Хлопська Воля (Chłopska Wola, pow. stalowowolski, woj. podkarpackie). Додамо: у XIX – на початку XX ст. вона була прикордонною рікою між Російською та Австрійською імперіями.

Бойові дії “по Лади” варто розуміти як вздовж течії ріки Біла Лада, правої притоки Танева. Вона пливе з півночі західного Росточчя через Білгорайську рівнину на південний захід. У районі Білгорою до Білої Лади впадає Чорна Лада, в давнину Лада Руська. Події „вколо Бѣлои” могли відбуватися біля сучасних сіл Біла Перша та Біла Друга, що знаходяться поряд.

Привертає увагу не унікальність цього літописного свідчення про воєнну активність Романовичів у зазначеному регіоні. Деяко пізніше, в середині 1240-х років, вони “пакыи изидиоста и повоеваста землю Любльнскоую доже и до рѣкы Вислы и Саноу и прѣхавша подѣ Завиховсть стрѣли Василко князь чересь рѣкою Вислоу не могоша бо переѣхати ей рѣкы понеже наводнилася баше и возвратистаса”. Однак “малоу же времини миновушоу приѣхавъши же Лахове и воеваша вколо Андрѣва. Оуслышавъ же Данило князь со братомъ Василкомъ совокоупиша силоу свою и повелѣста престроити праща и иные сосоудыи на взятѣ града и придоста на градъ Люблинь, вдиного дне быста подѣ градомъ ис Холма”²¹³.

Цього разу нам важлива не лише згадка Завихосту та броду поряд із ним, непридатного для використання через повінь. Звернемо увагу, що у зв’язку з польсько-руським протистоянням згадано населений пункт Андрєїв, зазвичай ототожнений або з Анджеювом у Хелмському повіті (Andrzejów, gm. Kamień, pow. chełmski, woj. lubelskie)²¹⁴, або з Анджеювом у Влодавському повіті (Andrzejów, gm. Urszulin pow. włodawski, woj. lubelskie)²¹⁵. На таке тлумачення

²¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 794.

²¹¹ Там же. Стб. 793; пор.: Грушевський М. (1245)].

Хронологія... С. 30.

²¹² Chronica Galiciano-Voliniana. S. 260. Пор.: Літопис Руський. С. 401.

²¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 796 [6753

²¹⁴ Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1936. S. 38, przyp. 6.

²¹⁵ Dąbrowski D. Król Rusi... S. 247, przyp. 639.

могла вплинути згадка Холму в тому ж літописному виданні. Проте з урахуванням концентрації літописних топонімів, пов'язаних із війсьними діями на південно-західному Розточчі, вважаємо, що йдеться про Анджеюв Янувського повіту в гміні Годзішув (Andrzejów, gm. Godziszów, pow. janowski, woj. lubelskie).

Як побачимо, й пізніше, в 1260–1280-х роках, напрямки й райони військових походів залишалися практично тими самими. Так, навесні 1266 р. князі Шварн, Василько й Володимир "поидоша в Лаховѣ воевати. Шварно же почав воевати школо Люблина, а Володимѣрь школо Бѣлоу і взапша полона много, и тако поидоша во своаши. Шварно поиде к Холмови, а Володимеръ поиде к Червѣноу, тоу башетъ шѣм емоу Василко и Щервена же поиде к Володимерю пришедшимъ же имъ домовъ и посемъ Лаховѣ почаша воевати школо Червѣна"²¹⁶. Отже, Володимир Василькович через двадцять років після батька воює далі там само – "школо Бѣлоу" і щоб потрапити додому до Володимира перетинає Розточчя і проходить біля Червѣна-Чермно.

Ще через двадцять років, восени 1287 р., відбувся татарський набіг на Польщу. "Хотащю поити шканьномуу и безаконьномуу Телебуозѣ на Лахы", "Левъ князь со шмѣм своим Юрьемъ, а Мѣстиславъ со своєю ратью, а Володимѣрь со своєю ратью, и тако поидоша ко Завихвосту и придоша ко рѣцѣ ко Вислѣ, река же не стала башетъ и не могоша еѣ переити и поидоша во вѣрхъ еи к Соудомироу и переидоша Санъ рѣкоу по ледоу, тоу же на Санѣ Володимеръ воротиса ш нихъ назадъ, а Вислоу переидоша по ледови выше Соудомира и пристоупиша к городу со всѣхъ сторонъ но не оуспѣша ничто же и почаша воевати землю Ладѣскоую и стоаши на неѣ ш днии"²¹⁷.

Цього разу метою походу був не Завихост, а Сандомир, до якого князі підступили не нижче за Віслою, як зазвичай, а вище, перейшовши Сян. Але, щоб вийти до Сяну, військовий похід мав пролягати переважно територією на південь від Розточчя, де концентрується військова активність попереднього часу – 1240-х і 1260-х років. Судячи з усього, здебільшого саме Завихост був головним перевальним пунктом на військовому шляху до Польщі з Галицької і Володимирської земель. Про це додатково свідчить загибель тут князя Романа 1205 р.²¹⁸ Варто припустити існування у районі Завихосту не тільки броду через Віслу, а й перетину торгових шляхів²¹⁹. Дорога до цього броду пролягала через мікрорегіон, у літописі йменований "школо Бѣлоу".

Варто відзначити особливу увагу правителів до цього мікрорегіону не лише в XIII ст., а й пізніше. Так, у середині XIV ст. один із значних персонажів польської історії, Дмитро з Гораю (Demetrio de Goray), за грамотою короля Ладислава Угорського 1377 р. володів "castrum nostrum Goray alio Lada... cum villis Lada". Важлива не тільки особа власника цієї ключової території на шляху з Польщі на Русь як опікуна молодій королеві Ядвізі і маршалка та підскарбія великого коронного (supremus marszalcus regni) в 1364–1370 і 1377–1391 рр., а й належність цих земель й укріплень до королівських володінь (castrum nostrum). Судячи з усього, Дмитро мав владу над зазначеним мікрорегіоном

Lwów, 1878. P. 16.

²¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 864–865 [6776 (1268)].

²¹⁷ Там же. Стб. 894–895 [6791 (1283)].

²¹⁸ Rocznik Traski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. Lwów, 1872. P. 836; Kalendarz krakowski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. P. 923; Rocznik malopolski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 3.

²¹⁹ *Slupecki L. P. Bitwa pod Zawichostem, niedziela 19 czerwca 1205 Zawichost we wczesnym średniowieczu* / S. Tabaczynski, D. Wyczółkowski, D. Cyngot (red.) *Origines Polonorum*. T. 12. Warszawa, 2018. S. 57–64; *Ejusedem. Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem Zawichost we wczesnym średniowieczu*. S. 47–56.

понайпізніше на початку 1360-х років, оскільки він згадується як Demetrius de Lada i de Goraj уже 1362, 1373 і 1375 р.²²⁰

Окрім Гораю у північній частині Білгорайського повіту (Goraj, gm. Goraj, pow. biłgorajski, woj. lubelskie) на шляху з Любліна до Білгорою, що виник у XVI ст.²²¹, Дмитро володів королівщинами у Щебрешині (відомий в документах як Szczebrzeszyn haeres), Радзенціні (Radzanczyn) – селі на річці Лада (Radzięcin, gm. Frampol, pow. biłgorajski, woj. lubelskie), Браневі (Brenwicza; Branew, gm. Dzwola, pow. janowski, woj. lubelskie), а також і Стружі, Вижніці, Красніку та Жечиці (Stróża, Wyżnica, Kraśniki i Rzeczyse, gm. Kraśnik, Dzierzkowice, Szastarka, pow. kraśnicki, woj. lubelskie). Так уся область, контроль над якою слугував перепусткою до Завихосту на шляхах зі сходу на захід, опинилася у єдиному власницькому масиві.

Звернімося до археології цього мікрорегіону. Безпосередньо в околицях Гораю, Лади, Білої і Дзволі ранньосередньовічних городищ і поселень не виявлено²²². Найближчі городища знаходяться на Розточчі. На заході розташовано городище в Здзеховичах (Zdziechowice, gm. Zaklików, pow. stalowowolski, woj. podkarpackie, obszar AZP 87–77). Існування городища закінчила велика пожежа, ймовірно, наприкінці X – на початку XI ст.²²³ На півночі розташовано городище Батож “Замчище” (Batorz, gm. Batorz, pow. janowski, woj. lubelskie, obszar AZP 86–81), де є матеріали VIII–X і X–XIII ст.²²⁴ На півдні лежить ймовірне городище в Павліхах (Pawlichy, gm. Księżpol, pow. biłgorajski, woj. lubelskie), однак воно також датоване ранішим часом²²⁵. На сході, на відрогах Розточчя, у долині р. Вепр знаходяться городища Гуцьов, Сусец та Майдан Гурний (Guciów, gm. Zwierzyniec, pow. zamojski; Susiec, Majdan Górny, gm. Susiec, pow. tomaszowski, woj. lubelskie), де зафіксовано матеріали від XI до XIII ст.²²⁶

Біля північних схилів Розточчя, приблизно за 30 км на північний схід від Горайської волості, збереглося городище в Сонсядці (Sąsiadka, gm. Sułów, pow. zamojski woj. lubelskie), ототожене зі згаданим в ПМЛ містом Сутейск, яке можна розглядати найзахіднішим форпостом Русі, також існуюче до XIII ст. включно²²⁷.

Аналізуючи археологічну ситуацію у регіоні, не можна оминати увагою пам'яток долини р. Ходлік – Ходельської низовини²²⁸. Ріка впадає до Вісли в

²²⁰ Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. Lublin, 1981; Sikora F. Krag rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi *Genealogia – Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* / J. Wroniszewski (red.). Toruń, 1989; Sochacka A. Własność ziemiska w województwie lubelskim w średniowieczu. Lublin, 1987. S. 27.

²²¹ Żuk T. Goraj *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.). T. 2. Warszawa, 1881. S. 691–692.

²²² Pękalski M. W poszukiwaniu śladów grodziska w Goraju, powiat Biłgoraj *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*. T. 21. 1952. S. 179–181.

²²³ Florek M. Grodzisko w Zdziechowicach koło Zaklików *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*. T. 58, nr 1–4. 2003. S. 84–87; *Ejusedem*. Grody plemienne południowej

Lubelszczyzny *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie. Praca zbiorowa* / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). Lublin, 2018. S. 71–123 (tytuł s. 121); *pop.*: доступ 06.12.2020; <http://atlasgrodzisk.pl/?view=details&location=1311>.

²²⁴ *Ejusedem*. Grody plemienne... S. 77–78.

²²⁵ *Ibidem*. S. 107–110.

²²⁶ Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie) *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008. С. 304–315; Florek M. Grody plemienne... S. 89.

²²⁷ Sutejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne / J. Kalaga (red.). Warszawa, 2013.

²²⁸ Hoczyk-Siwkowska S. Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze. Lublin, 2006.

районі міста Казімеж Дольни, де існували броди й переправи на лівий берег. Тут було чотири укріплені поселення²²⁹. Окремі городища, здатні контролювати значенний шлях, припиняють існування у X–XI ст., як Ходлік і Клодніца (Chodlik, Kłodnica, gm. Karczmiska, Borzechów, pow. opolski, woj. lubelskie)²³⁰. Але на деяких пам'ятках фіксують рештки матеріальної культури XIII–XIV ст., зокрема, пов'язані з воєнною активністю. Для городища в Подгужі (Podgórz, gm. Wilków, pow. opolski, woj. lubelskie) основний період існування припадає на VIII–XII ст., а наступний етап – XIV ст.²³¹ На городищі в Зміювісках (Zmijowiska, gm. Wilków, pow. opolski woj. lubelskie) та в Ходліку (Chodlik, gm. Karczmiska, pow. opolski, woj. lubelskie), а також у матеріалах курганної групи поряд з ним виявлено декілька шпор XIII ст. та пізнішого часу й деякі предмети озброєння цієї епохи²³².

Ці відомості варто зіставити з повідомленням про знахідку сокири типу Vd за А. Надольским та М. Глосеком біля села Горай. На жаль, сокира має доволі широке датування XIII–XV ст.²³³, що не дає змоги використовувати її для інтерпретації подій епохи, яка нас цікавить. Однак поєднання низки важливих характеристик у волості Горай: інформації писемних джерел про воєнні дії, виявлення у регіоні предметів озброєння пізнього Середньовіччя²³⁴, контроль над регіоном з боку найважливіших політичних еліт Польського королівства у XIV ст., проходження воєнних і торгових шляхів з Русі до Польщі в напрямку Завихосту й Сяну – все це дає можливість знову поставити питання про локалізацію на географічній карті такого літописного топоніму, як Ворота. Зазначена назва позначала шлях або частину шляху, який, безперечно, пролягав на теренах нашого інтересу²³⁵.

Топоніми, пов'язані з "воротами", неодноразово згадано в літописі Романовичів. Ми вже вдавалися до можливої інтерпретації "Угорських воріт" поблизу Сяноку як перевалу, що з'єднував Перемишльську й Угорську землі.

Окрім того, в тексті літопису згадано також "ворота" при конкретних містах. Так, під 6713 р. в Іпатіївському кодексі зафіксовані "ворота червенские": "Влехсандроу сѣдацю в Володимерѣ а братоу его Всеволодоу в Червнѣ Литва же и Атвѣзѣ воевахоу и повоева же Тоурискѣ и школо Комова или и до Червена и бишаса оу воротѣ червенескихъ и застава бѣ Оуханахъ... бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстѣи ѿ воеванъ Литовьского и Атважьскаго"²³⁶. Перелічені

²²⁹ Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody w Kotlinie Chodelskiej *Grody z okresu plemiennego...* S. 25–70.

²³⁰ Ibidem. S. 96, 97.

²³¹ Rozwałka A., Rejnowicz Ł., Niedźwiadek R. Gród w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota Kotliny Chodelskiej *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga Jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby / J. Libera, A. Zakosić (red.)*. Lublin, 2004. S. 381–395; Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody... S. 61.

²³² Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody... S. 42. Рис. 17. Автори широко дячні колезі Лукашу Меховічу за додаткову інформацію про знахідки та консультації.

²³³ Wichrowski Z. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. T. 5. 2000. S. 212–214.

²³⁴ Куснеж Е. Находки мечей и топоров с XIV–XV вв в пограничной зоне Червоной

Руси и Польского Королевства на фоне вооруженных конфликтов Венгрии, Польши и Литвы за Русь и войны с Тевтонским орденом в 1410 г. *Русское наследие в странах восточной и центральной Европы. Материалы межгосударственной научной конференции 5–8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде / А. В. Антюхов (ред.-сост.)*. Брянск, 2010. С. 327–341. Див. також: Kotowicz P. N. Problematyka badań bronzoznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. T. 34. 2013. S. 51–71.

²³⁵ З приводу зв'язку середньовічних поселень Східного Розточчя з функціонуванням шляхів між Волиню і Перемишльської землею див.: Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. Львів, 2008. С. 87–92.

в літописі томоніми концентруються на північ від Чермно-Червеня: Комов (Kumów, gm. Leśniowice, pow. chełmski, woj. lubelskie), Уханє (Uchanie, gm. Uchanie, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie), Турійськ (Волинська обл., Україна). В описі війни Конрада Мазовецького та князями Данилом й Васильком на Каліш 1229 р. згадані “ворота калешьские”²³⁷, а внабігу ятвягів на володіння Романовичів під 6756 р. – “ворота дорогичиньские”²³⁸. Не буде перебільшенням написати, що в усіх трьох випадках йшлося про ворота конкретних міст, поряд з якими, на передмістях, розгорталися воєнні дії. Літописець постійно використовує словосполучення “бишаса оу воротъ” “бьющимса оу воротъ пристоупившими же има вѣѣма ко воротомъ”, а щодо подій біля Каліша висловлюється цілком виразно – “Лахове же врата вѣѣа оугасиша градъская”.

Інший зміст має літописне видання під 6776 р. про відступ польських загонів у бік кордону та подальший їх розгром зусиллями війська князів Шварна Даниловича й Василька Романовича. Тут ворота постають як частина горбистого ландшафту, достатньо вузька, яку неможливо обійти: “мѣсто твердо зане немощно бысть вѣѣити его никоуда же тѣм же нарѣчяхуться Ворота тѣсноюю своею” (див. переклад І. Крип’якевича: “це було місце оборонне, бо не можна було обійти нікуди – тому звалися Ворота через тісноту свою”). Дата “битви біля Воріт” добре відома – 19 червня 1266 р., в суботу, на пам’ять свв. мчч. Гервасія і Протасія (in festo sanctorum Gervasii et Prothasii ... in die sabbati), оскільки згадка про неї як про бій „que Porta dicitur” присутня у польських джерелах (Kronika Dzierzwy, Rocznik kapituły krakowskiej, Rocznik krótki, Kronika wielkopolska, Rocznik Traski)²³⁹.

Прийнято вважати, що складно визначити докладну локалізацію цього місця. Ще І. Шараневич пов’язував літописний топонім із селом Вороблячин (тепер Яворівського р-ну Львівської обл.), де є потік Воротний і частина села з назвою Воротня²⁴⁰. За ним пішов й І. Крип’якевич, намагаючись прив’язати вказане місце до прикордонної ситуації та торгових шляхів. Він писав: “на шляху з Перемишля на Волинь головним містом був Любачів – центр окремої волості, далі на схід стояв Подтелич (с. Потелич Нестерівського р-ну Львівської обл.), на південь від Подтелича, поблизу сьогоднішнього с. Вороблячина Яворівського р-ну Львівської обл., знаходився стратегічно важливий перехід через горби Розточчя, що звався Ворота”²⁴¹. Здається, з цією локалізацією погодився й А. Янечек, який раніше вважав за можливе утотожнювати “Ворота” з урочищем “Воротня” біля Немирова²⁴². А. Насонов, ґрунтуючись на загальних географічних орієнтирах літописної статті 6776 р. й не намагаючись прив’язати їх до конкретної місцевості, вважав ворота розташованими поблизу кордону між польською Тарнавою та княжим Белзом²⁴³. Його припущення лягло в основу поглядів окремих сучасних дослідників²⁴⁴. Деякі видання дають доволі широкий спектр локалізацій:

²³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 721 [6713 (1205)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 21.

²³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 755 [6737 (1229)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 134, 135.

²³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 799 [6756 (1248)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 268.

²³⁹ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 462–463. Поп.: Rocznik kapituły krakowskiej / Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.) MPH. NS. T. 5. Warszawa, 1978. S. 229–244 (тут s. 242); Kronika Dzierzwy / K. Pawłowski (wyd., wstęp, przyp.) MPH. NS. T. 15. Kraków, 2013. S. 79; Kronika wielkopolska / B. Kürbis (wyd.) MPH. NS. T. 8. Warszawa, 1970. S. 121; Rocznik Traski. S. 839–840.

²⁴⁰ Див.: Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

²⁴¹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 30–31.

²⁴² Janeczek A. Nie tylko garnkami sławny. Potylicz w średniowieczu Archaeologia Historica Polona. T. 5. 1997. S. 51–68 (тут s. 53–54).

²⁴³ Насонов А. Н. Русская земля... С. 132.

²⁴⁴ Ворота могли бути “najpewniej zwężenie między górami/pagórkami na pograniczu

ущелина у Волинській землі або Галицькому князівстві, очевидно, в межиріччі верхів'їв Гучви, Вепру й Солокії, поблизу Томашува Любельського (Tomaszów Lubelski), за іншими міркуваннями – то в Сонсядці (Sąsiadka), то біля Горайця (Gorajec), то біля Звезжинця (Zwierzyniec) Люблінського воєводства²⁴⁵.

Проте літопис Романовичів пропонує цілком конкретні географічні орієнтири подій 1266 р., які, в поєднанні з даними інших літописів, здатні вказати практично точну локалізацію "Воріт". Звернімося до тексту, його можна розбити на дев'ять послідовних епізодів²⁴⁶:

1. "Поидоша в Лаховѣ воевать. Шварно же поча воевати школо Люблина а Володимѣръ школо Бѣлоѣ". За сценарієм двадцятирічної давності дуумвірат розділився щоб перерізати важливі для Польщі шляхи з півночі на південь біля Любліна та з заходу на схід у Горайській волості.

2. "Шварно поиде к Холмови, а Володимеръ поиде к Червѣноу... поиде к Володимерю. Пришедшимъ же имъ домовъ, и посемь Лаховъ почаша воевати школо Червѣна тоє же недѣли, и не вземше ничего же, и тако поидоша назадь". Виконавши поставлені перед ними воєнні завдання, князі повернулись до своїх міст, а польські загони вторглися до Грубешівської низовини на північний схід від Розточчя. Конфлікт мав вирішитися перемовинами в Тарнаві, де в серпні-вересні 1262 р. відбувся з'їзд князя Болеслава з Романовичами та їхніми синами: Шварном, Левом і Володимиром. Імовірно, йдеться про Тарнаву недалеко біля Красноставу²⁴⁷. Характеристика "недалеко Красноставу" видається глибоко відірваною від географічних реалій мікрорегіону. Сьогодні це населені пункти Тарнава Велика та Тарнава Мала (Tarnawa Duża i Mała, gm. Turobin, pow. biłgorajski, woj. lubelske) на півночі Білгорайського повіту над річкою Пор, на північному кордоні Розточчя, приблизно за 15 км на північний захід від Сутейська-Сонсядки та приблизно за 30 км на південний захід від Красноставу.

3. "Василко поиде к соньмови до Тернави и бывшоу ему оу Грабовци и приде к нему вѣсть вже Лаховѣ лєсть оучинилѣ, к соимови не шли, но шбишедше школо на Ворота и тако поидоша к Белзоу и почаша воевати и села жечи".

Неможливо встановити, чи був польський набіг свідомою інтригою Болеслава, чи тут діяли якісь незалежні від князя воєнні загони. З тексту лише зрозуміло, що польський загін, який, згідно з баченням ситуації з боку Шварна й Василька, мав піти до Тарнави, пройшов через Ворота й вирушив у інший бік – до Белза, на південний схід. Ці вказівки вкрай важливі для локалізації "Воріт". Василько дізнався про це біля Грабовця (Grabowiec, gm. Grabowiec, pow. zamojski, woj. lubelske), де опинився на шляху з Володимира, минувши Устилуг і Волинь – Грудек-над-Бугом, а, може, і Грубешів. Імовірно, тут він зустрівся зі Шварном Даниловичем, який ішов із Холма. Довідавшись про воєнний набіг, князі різко змінили маршрут і вирушили на південний схід, у бік Белза.

4. "Василько же поиде вборзѣ ѿ Грабовца Шварномъ и сѣмъ своимъ Володимеромъ придоша ко Червѣноу²⁴⁸ и видиша вже села горать а Лаховѣ

S. 436–437.

między Bełzem a Tarnawą". Поп.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 459–460.

²⁴⁵ Див.: Літопис Руський. С. 545.

²⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 865–866 [6776 (1268)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 459–460.

²⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 857–858 [6770 (1262)]; Chronica Galiciano-Voliniana.

²⁴⁸ Видавці літопису відзначають розбіжності між версіями Хлебніковського та Іпатієвського списків літопису (в Хлебніковському записано назву городища "Чрѣмно", натомість в Іпатієвському – "Червѣн[ъ]") і задаються питанням: "czyżby było to świadectwo zaniku nazwy starej i zastąpienia jej nową?". Поп.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 460.

воюють". Як видно, шлях Василька і Шварна від Грабовця до Белза пролягав через Грубешівську низовину, р. Гучва й Червень-Чермно. Проте польські загони також рухалися до Белза через Червень, оминаючи північні відроги Розточчя.

5. "Василко же поусти на на воропъ идеже бахоуть Лахове розогналиса воюючи по селомъ и оубиша ѿ нихъ многи а друугиѧ изоимаша. Лахове же оубоавъшес поидоша во своѧси". Місце не зовсім зрозуміле. Хлебніковський список наводить інакше читання: "поусти на на ворот[ъ], идежер бахъ лахове възогналиса" / "поусти на наворот"²⁴⁹. Однак очевидно, що "воропъ" як "наліт, набіг, натиск, напад" тут доречніше, ніж ворота. До того ж, польські загони розосередилися, забезпечивши на такий спосіб володимирським силам можливість маневру, як це вказують і подальші події.

6. Далі Василько віддає наказ: "не бѣите же са с ними близь но поустите ѣ во свою землю шлѧны поидоуть роздѣлившеса тоже биитеса с ними и тако по нихъ Шварно с Володимѣромъ поиде во силѣ тажѣтъ". Дрібні групи поляків починають відходити, очевидно, на захід, до воріт, північним краєм Розточчя.

7. "Лаховѣ же бахоу и еше не вошли во свою землю но токмо и башеть Ворота прошли се же бѣашеть мѣсто твердо зане немошно бысть вбиити его ни коуда же тѣм же нарѣчахуться Ворота тѣснотою своею". Отже, Ворота, які були на території Володимирського князівства, не могли розташовуватися біля Вороблячина, що знаходився далеко на південному сході. Виклад про місцевість як тісний прохід, безперечно, пов'язаний з однією із сідловин Розточанського кражу. Якою саме?

8. Подальший опис нібито не пропонує чітких вказівок на це, крім того, що князі наздогнали польські загони саме біля "Воріт", на тісноті яких знову наголошено: "тоу же и оугониша ѣ Шварно впередѣ и да своимъ полкомъ и не помна рѣчи строѧ своего но дождавъ полка брата своего Володимѣра и оустрѣмиса на бои, сразившими же са челома и тако поломиша полкъ Шварновѣ, а инѣмъ полкомъ немочно бысть помощи ни ѿ коуда же тѣснотою. И тако побѣдиша Лаховѣ Роусъ и оубиша ѿ нихъ многихъ ѿ боарѣ и ѿ простѣхъ люди".

9. Нарешті, фінальний епізод розповідає про укладення миру: "Посем же оумиришася Лахове с Роусью Болеславъ с Василкомъ и со Шварномъ и начаша быти в любви велицѣ".

Отож, Воротами, безперечно, називалася одна із сідловин у центральній частині північного Розточчя, можливо, неподалік Тарнави. Пройшовши через неї, поляки, які початково рухалися у напрямку Тарнави, повернули до Чермно. Літописна стаття 6776 р. не зберегла інших топографічних вказівок, але в цьому випадку видається можливим залучити інші літописні повідомлення, пов'язані з набігами польських загонів на Західну Волинь і подальшим їх розгромом.

Навесні 1218 р. "еха Даниль ко Мъстиславоу в Галич, рекы на Лестька, ѿко штиноу мою держить... Данилоу же возвратившоуся к домови и ѣха с братомъ и приа Берестии и Оугровескъ и Верещинъ и Столпъ, Комовъ, и всю Оукраиноу. Лестько же великъ гнѣвъ имѣа на Данилоу. Вѣснѣ же бывши и ѣхаша Лаховѣ воевать и воеваша по Боугоу... и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра"²⁵⁰. Крайнім рубежем, за який Романовичі відтіснили загони князя Лешка Бялого, була річка Вепр.

1236 р. Конрад Мазовецькі після поразки від загонів князя Василька біля Червеня, так і не дочекавшись бажаного об'єднання із силами князів Михайла

²⁴⁹ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 460; Ипатьевская летопись. Стб. 865.

²⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 733[6721 (1213)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 61–63.

й Ізяслава та їхніми половецькими союзниками, "побѣже до Лаховѣ", очевидно, з району Грубешівської низовини, "чересь ношѣ и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество"²⁵¹.

Отож, шлях відступу обидва рази пролягав через Вепр, праву притоку Вісли, яка бере свій початок у східному Розточчі та протікає повз Гучув, Звезжинець і Щебрешин східніше від Сонсядки. Літопис не дає вказівок, на якій саме ділянці річки поляки переходили на лівий, західний берег. Проте саме біля Щебрешина існували історичні переправи-броди, очевидно, поблизу сучасних поселень Броди Дуже і Мале (Brody Duże i Małe, gm. Zwierzyniec, pow. zamojski, woj. lubelskie), на схід від Щебрешина.

Видається, було б правильним локалізувати Ворота саме у східній частині Щебрешинського Розточчя, відділеного від Горайського Розточчя річкою Гораєць; обидва цих регіони утворюють Західне Розточчя. Однак найвідповіднішим місцем для них виявляється долина у верхів'ях Вепру в північно-східній частині Щебрешинського Розточчя, яка відділяє його від Томашівського Розточчя²⁵². Додамо: 1266 р. на Тарнаву ближче було б іти саме долиною річки Гораєць, натомість польські загони, за літописцем, обійшли цю місцевість ("Лаховѣ леств оучинилѣ, к соимови не шли, но вбишедше вколо на Ворота"), що більше відповідає напрямку на Червень через долину ріки Вепр і Щебрешин.

Горайська волость, розташована в північній стороні Сandomirської низовини, на її кордоні, займаючи частину Білгорайської рівнини та Щебрешинського Розточчя, що її літопис Романовичів іменує "вколо Бѣлоѣ", виявлялася ключем для відкриття "Воріт" із Сandomirської землі до землі Волинської. Саме на цьому перехресті шляхів північ-південь і схід-захід "вколо Бѣлоѣ" воювали Василько Романович у 1243–1244 рр.²⁵³ і Володимир Василькович в 1266 р.²⁵⁴ в той час, як "старші" князі брали під контроль околиці Любліна. Цей регіон на північ від Лежайська й Любачева дослідники зазвичай трактують відносно порожньою зоною без поселень²⁵⁵ і її основною цінністю був саме перетин головних доріг.

Локалізувати прохід до Волинської землі між Білою і Щебрешином дає змогу ще одна описана в літописі подія. У 1253 р. після походу на Морави князь Данило з Кракова "проиде землю Соудомирскоую і приде во град Холмь"²⁵⁶. Цей перехід має бути локалізований на Розточчі, можливо, в тих самих "Воротах".

Варто відзначити зміну назви волості "вколо Бѣлоѣ" і переміщення її центру упродовж середини XIII – середини XIV ст. Очевидно, спершу центром території було поселення Біле/Біла, історична назва якого досі збереглася у топонімах сіл Біла Перша та Біла Друга. Однак через сто років волосним центром

²⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)].

²⁵² Brzezińska-Wójcik T., Kociuba W. Transformacja roztoczańskiego odcinka doliny Wieprza w plejstocene. *Przegląd Geologiczny*. Vol. 49, nr 3. 2001. S. 257–266.

²⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796 [6753 (1245)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 259–260; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 31. Пор.: "Daniel zaś z bratem Wasylkiem zaczęli obaj wojnę z Bolesławem księciem lackim Weszli w ziemię lacką czterema drogami. Sam Daniel wojował około Lublina, a

Wasylko wzdłuż Izwoli i wzdłuż Łady około Białej, dworski książęcy Andrzej wzdłuż Sanu, a Wyszata wojował Pogórze"; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 259, przyp. 709; Kronika halicko-wołyńska. S. 169, przyp. 812.

²⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 864–865 [6776 (1268)].

²⁵⁵ Janeczek A. Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. 77. 2016. S. 143–178 (tut s. 160).

²⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 826 [6762 (1254)].

стає поселення Горай, інакша назва Лада (Goray alio Lada). Дійсно, й сьогодні Горай і Лада є найближчими один до одного населеними пунктами.

Важливо, що новий центр волості перемістився на схід приблизно на 20 км. Очевидним є факт перенесення ключового поселенського центру, покликаного контролювати наземні комунікації. Причини його перенесення на схід, ближче як до "Воріт", що з'єднували Сандомирську землю з Волинню, так і перевалів через Ростоцтя, призначених поєднували цей регіон із Люблінською землею, залишаються нам невідомі. Можливо, військові дії Романовичів в середині XIII ст. привели до руйнування і занепаду поселення Біле/Біла, спричинивши перенесення центру волості в інше зручне, але розташоване поруч місце. Немає також підстав відкидати зміни демографічної та поселенської структури регіону внаслідок об'єктивних причин, як і зростання важливості комунікацій між Любліном, з одного боку, і Сандомирською та Перемишльською землями – з іншого, що природним способом призвела до появи нового політичного та адміністративного центру волості.

З'ясувавши важливі подробиці кордонів мікрорегіонів і воєнної історії Горайської волості "уколо Бѣлоу", повернемося до нашої головної мети – локалізації літописного Підгір'я. Враховуючи виклад у літописця князя Данила розгортання воєнної операції Романовичів із півночі на південь, Підгір'я 1243 р. варто шукати південніше від місця злиття Сяну й Вісли, оскільки "Саном" у його пониззях воював двірський Андрій. Очевидно, цим регіоном не може бути Дністровське Підгір'я, розташоване далеко на сході, яке було володінням самих Романовичів.

Складно бачити тут і широкую природно-історичну область Підкарпаття на південь від верхів'їв Вісли. Найімовірніше, в цьому випадку Підгір'я було мікрорегіоном на північний захід від Перемишля та Ярослава, обмеженим Карпатами, Сяном і Віслоком. Польські землі починалися безпосередньо на північ від Карпат, тобто в передкарпатському Засянні.

Саме ці землі, а не Підгорайська волость далеко на сході мають бути головним претендентом на Підгір'я подій 1235 р., умовного "6754" р. Така локалізація зовсім не скасовує очевидного існування ні пізньосередньовічного дистрикту, ні, можливо, попередньої ранньосередньовічної волості. Йдеться лише про адекватне прочитання літопису й коректну географічну локалізацію конкретних свідчень та подій.

Переїдімо від відомого до невідомого. Нам відомо, що київський князь Ізяслав Мстиславович зі своїми союзниками половцями та польський князь Конрад Мазовецький, виступаючи в похід проти Романовичів, вирішили об'єднати сили ("бо башеть на Данила Михайль и Изаславъ Лахъ и Роусъ и Половецъ множество"). Під час цих подій "Михайлови же стоящоу на Пѡд[ъ]горыи хотащю снати с Кондратомъ и вжидающю Половецъ со Изаславомъ"²⁵⁷. Запам'ятаємо, що в цей час "Кондратови же ставшоу кде нынѣ град Холмъ стоить пославшю емоу ко Червнюу воевать". Однак воїни Василька Романовича розбили його загони: "Васильковичем же срѣтившимъ е и бившимъ с ними поимаша Ладские боаре"²⁵⁸.

У зв'язку з цим може скластися враження про намагання Конрада разом з його загонами пробитися на об'єднання із чернігівсько-галицько-київсько-половецькими силами від півночі. Можемо припустити, що їхнім маршрутом

²⁵⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 197–198. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 25–26.

²⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 197–198.

був шлях на схід від Люблінської височини й Розточчя через Грубешівську низовину та Сокальську грядку на південь до Галицької землі через Звенигород. Подальші події відомі: "половци придоша в землю Галицькоюу, не восхотѣша ити на Данила вземшю всю землю Галицькоюу, возвратишася", "Михаилъ возвратиса в Галичъ", а "Кондрать побѣже до Лаховъ чересь ноць и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество".

Із цього опису стає очевидно, що Конрад Мазовецькі зовсім не йде в бік Підгорая, а в протилежному напрямку – до Розточчя й ріки Вепр, де ми й пропонуємо локалізувати літописні "Ворота" з Волинської землі в землю Сandomirську. Саме тут, у Посянні, між річками Віслок і Танев варто шукати Підгір'я "6754" р., де Михайло Чернігівський, прийшовши з Верхнього Подністрів'я, очікував своїх союзників Конрада й Ізяслава. Інакше зовсім незрозуміло, чому він не поспішив на допомогу мазовецькому князеві, якби перебував безпосередньо близько від воєнних подій біля Червеня, а саме на Підгорай.

Конкретний напрямок походу князів після об'єднання видається незрозумілим. Вони могли йти на Волинь і через "Ворота", і через Белз. Для закріплення запропонованої версії подій варто нагадати вже відомий нам епізод повернення князя Данила до Холму з Кракова через Сandomirську землю в 1253 р.²⁵⁹ Його перехід на Волинь має бути проведений саме через Розточчя, локалізовані "Ворота", а сам шлях – пролягати межиріччям Вісли, Віслока й Сяну, яке й було літописним Підгір'ям.

У підсумку "гірська країна Перемишльська" починає набувати реальних географічних обрисів, відповідним, на нашу думку, уявленням людини Середньовіччя. У цих уявленнях те, що в історіографії заведено вважати Перемишльською землею або волостю, не виступало територіальною єдністю. Як і в структурі Галицької землі з її багатоскладовістю, тут очевидно розрізняються "гірська країна" та "підгір'я", своєрідні "верх" і "низ" місцевої просторової та соціальної організації. Процес їх об'єднання у територіально-адміністративне ціле займе тривалий час і закінчиться лише з включенням цих земель до Польського королівства не раніше, ніж у другій половині – наприкінці XIV ст.

Сучасному історикові складно уявити собі Перемишль без Києва, а місто – без сільської околиці. Однак тривалий час такі домінанти у сприйнятті Середньовіччя існували паралельно й до певної міри самі по собі. Головними організаційними елементами епохи були (як дають змогу судити писемні й археологічні пам'ятки) комунікації та вузлові пункти, що давали змогу контролювати відповідні шляхи. Лише з часом влада над цими центрами й дорогами перетворювалася на волость як конкретну територію. Інакше кажучи, тоді не волость народжувала владу, а влада народжувала волость.

Судячи з усього, базуючись на археологічних матеріалах, у боротьбі за контроль над шляхами в районі Перемишля у X ст. зіштовхнулися русь, угри та ляхи. Як можна гадати на підставі хронології випадання скарбів арабських дирхемів на теренах Центральної Європи, надходження монетного срібла до регіону було найактивнішим у 880-х роках, натомість на межі IX–X ст. у міжріччі Прип'яті, Бугу й Вісли відзначається концентроване випадання скарбів (Йосипівка, Львівська обл.; Ключовичі [Klukowicz]; Чехов [Lublin VI – Czechów]; Дорогичин [Drohiczyn II])²⁶⁰. Нові знахідки, зокрема з околиць Любомля, дають

²⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 826 [6762 aus Kleinpolen / B. Reyman-Walczak [et al.] (1254)]. (eds.) *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen*.

²⁶⁰ Див.: *Frühmittelalterliche Münzfunde* Bd. 4. Warszawa, 2013. S. 90–111. Kat. nr. 62;

зможу розширити цей часовий проміжок до першої третини X ст., включивши сюди і скарби буго-придністровського регіону²⁶¹. Проте очевидно, що в першій половині X ст. аналізований регіон випадає із зони активного обігу арабського срібла, а знаменитий Перемишльський скарб (Przemysł II), який так і залишається без надійного датування²⁶², не додає нам знань про торгівлю цієї епохи.

Імовірно, саме експансія русі на західні славині²⁶³ призвела до занепаду місцевої транзитної торгівлі, оскільки грошові потоки з арабського Сходу, які йшли через Східну Європу на захід, перескерувалися у меридіональному напрямку – на Балтику, внаслідок чого це монетне срібло зіграло свою роль у становленні ранньої держави П'ястів²⁶⁴. Отже, наслідки цієї експансії носили суперечливий характер. Очевидно, що крім перетворення населення славині на данників-“пактіотів”²⁶⁵ і

Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masowien, Podlachien und Mittelpolen / D. Gorlińska, S. Suchodolski, M. Bogucki, P. Ilisch, D. Malarczyk, T. Nowakiewicz (eds.) *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen*. Bd. 3. Warszawa, 2015. S. 120–133, 162–171. Kat. nr. 33, 52. Можливо, до цієї групи відносяться монетні знахідки з Граєво-Простки (Grajewo-Prostki) (tpq 906), гміни Лів у повіті Венгров (Liw, pow. Węgrów) (tpq 900), Плуты (Pluty) (tpq 910/911) і Тжичанка (Trziczanka) (tpq 880), тоді як скарб з Чапле Гурне (Czaple Górne) може широко датуватися X ст.; див.: Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masowien... S. 97–98, 151–152, 193–198, 304–305, 444–445, Kat. nr. 19, 40, 66, 109, 180. Пор.: Фомин А. В. Топография восточноевропейских кладов с дирхемами конца IX – начала X в. *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Тезисы докладов. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашиуты*, Москва, 12–14 апр. 1993 г. / А. П. Новосельцев (отв. ред.). Москва, 1992. С. 78–79; Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 14–15 трав. 2004 р.)* / Р. Шуст (ред.). Львів, 2005. С. 20–25; Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу *Вісник Інституту археології Львівського національного університету*. Вип. 2. 2007. С. 176–184.

²⁶¹ Malarczyk D., Ostapiuk O. Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyń, zach. Ukraina) – skład i chronologia rozpoznanej części depozytu *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Вип. 63: Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль / Г. Бондаренко, О. Остапук, А. Силук (упоряд.). Луцьк, 2017. С. 308–314.

²⁶² Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). Санкт-

Петербург, 1910. С. 109. № 7; Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen. S. 135–136. Kat. nr. 79. Пор.: Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemysła *Дzieje Przemysła*. T. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. 2. Analiza źródeł i synteza / A. Koperski (red.). Przemysł, 2004. S. 77–216 (тут с. 95).

²⁶³ Мається на увазі відображення в ПМЛ історичної пам'яті про походи на древлян, згадані під 6391 (883) і 6422 (914) рр., рать з уличами і тиверцями під 6393 (885), а також включення хорватів, дулібів і тиверців до руської антивізантійської коаліції, про що повідомляється у статті 6415 (907) р. Див: Лаврентьевская летопись. Стб. 24, 29, 42.

²⁶⁴ Існуючі уявлення про те, нібито випадання зазначених скарбів свідчить про включення Побужжя до трибутарної зони Києва вже на початку X ст., де руси регулярно збирали данину, нам здаються парадоксальними. Вони суперечать даним археології і писемних джерел, які підтверджують, що до цього часу можна віднести лише перші і виразно невдалі спроби русів утвердитися на західноукраїнських землях. Про це див. в: Adamczyk D. The Logic of Tribute versus the Logic of Commerce. Why Did Dirhams Reach East Central Europe during the Tenth Century? *The Medieval Networks in East Central Europe. Commerce, Contacts, Communication* / B. Nagy, F. Schmieder, A. Vadas (eds.). London, 2018. P. 155–173 (тут р. 161–163). Пор.: Jankowiak M. Wer brachte im 10. Jahrhundert die Dirhams in die polnischen Gebiete und warum Fernhändler, Dynasten, Kleriker. *Die piastische Herrschaft in kontinentalen Beziehungsgeflechten vom 10. bis zum frühen 13. Jahrhundert* / D. Adamczyk, N. Kersken (eds.). Wiesbaden, 2015. P. 41–54.

²⁶⁵ Мельникова Е. А. Экономические системы в эпоху образования государства: Древняя Русь и Скандинавские страны *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневеко-*

сумнівної зацікавленості в "імпорті овруцького сланцю"²⁶⁶, інтереси русі у регіоні, безперечно, пов'язані з утвердженням на торгових шляхах у міжплеменних контактних зонах²⁶⁷. Проте військове вторгнення русі на початку X ст. призвело до зворотних результатів і випадіння регіону з трансконтинентальних торгових зв'язків. Мине більше ніж два покоління, перш ніж на відповідних територіях відновляться звичні комунікації і сюди почне надходити арабське срібло. Закріплення русі на вказаних шляхах відбудеться набагато пізніше.

Варто звернутися до особливостей руської експансії у цьому регіоні, зокрема й хронологічної²⁶⁸. Передовсім йдеться про фактичну відсутність скандинавів і русі у Галицькій і Волинській землях упродовж практично всього X ст., не відображених у матеріальній культурі місцевого населення²⁶⁹. У дослідженнях уже висловлювалося припущення, що причиною цього могла бути угорська політична й культурна активність першої половини X ст., яка витісняла русь із суміжних територій. По суті, угорці ізолювали південно-західні землі Східної Європи від північного впливу, відігравши тут роль етнокласу, що консолідував місцеве поліетнічне суспільство²⁷⁰, як це сталося з етносоціумом русь на шляхах "із варяг в греки" та "із варяг в араби". Сказане має безпосередній стосунок до Перемишля.

Так, про можливий контроль угорської політики над басейном Сяну свідчить некрополь, відкритий у Перемишлі на вул. Рицерській, зазвичай датований рубезем IX/X ст. – першою половиною X ст.²⁷¹.

Дослідження та висновки археологів і їх хронологічні припущення дали змогу деяким історикам, навіть не імітуючи власних аналітичних зусиль, висловитися про те, ніби важливе торгове значення Перемишля спонукало невелику групу угрів не йти з рештою на Середній Дунай, а залишитися тут до другої третини X ст. Лише після зміцнення влади Ігоря Київ поступово встановив свій контроль над місцевими торговими шляхами, що змусило мешканців угорського анклаву піти в Подунав'я²⁷². Утім, незрозуміло, чому ця група

вє / А. С. Щавелев (отв. ред.). Москва, 2017. С. 390–440 (тут с. 406–407).

²⁶⁶ Про цю дискусійну можливість див.: Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries *Situne Dei*. 2009. P. 7–20.

²⁶⁷ Щавелев А. С. Русы/росы в Восточной Европе: модель инвазии и некоторые особенности интеграции в мире восточных славян (вторая половина IX–X век) *Уральский исторический вестник*. № 1(38). 2013. С. 112–121 (тут с. 112–113).

²⁶⁸ Пор.: Щавелев А. С. Хронотоп держави Рюриковичей (911–987 годы). Москва, 2020.

²⁶⁹ Пор.: Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: каталог. Paris, 2012. Матеріали каталогу, попри наміри укладачів і видавців, безперечно, свідчать про спорадичність і рідкість елементів матеріальної культури, як скандинавської, так і власне руської, на цих землях аж до початку XI ст. Критику нових спроб "населити" Побужжя русами в ранній період див.: Мусин А. Е. *Corpus fratrum...* С. 192; *Его же*. Рюриково городище, Ярославово дворище

и Великий Новгород *Археологические вести*. Вып. 28. 2020. С. 45–75 (тут с. 51–52).

²⁷⁰ Рябцева С. С., Рабинович Р. А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică*. S. N. Vol. 3(1–2). 2007. С. 195–230.

²⁷¹ Koperski A., Parczewski M. Wczesnośredniowieczny grob Węgra-koczownika w Przemyślu *Acta Archaeologica Carpathica*. T. 18. 1978. S. 188–194; Koperski A., Parczewski M. Das Altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. 30(1–2). 1978. S. 213–230; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: u źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. Kraków, 1991. S. 40–41; Koperski A. Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / E. Sosnowska (ed.) (*Origines Polonorum*. T. 3). Warszawa, 2010. S. 365–388. В останній публікації автор датує його вже ширше, зазначаючи усе X ст.

²⁷² Юрасов М. К. Венгерский анклав в Юго-Западной Руси в первой половине X в.

“залишилась”, а не прийшла з-за Карпат в інтересах майбутньої угорської монархії, як і не зрозуміло, про які заходи князя Ігоря, що змусили цих угрів покинути Перемишль, може йтися. Очевидною є й безпосередня залежність таких публікацій від не завжди відповідального читання археологічних праць. Передовсім це стосується можливого коригування хронології угорського некрополю в Перемишлі до її омолодження.

Низка елементів матеріальної культури в похованнях дає змогу датувати перебування угрів у регіоні до третьої чверті X ст. включно або навіть ширше – до кінця цього століття. Окрім кераміки, що має широку дату до рубежу X–XI ст., до цієї групи хронологічних індикаторів входить залізний топірець типу Ша за Анатолієм Кірпи́чником із поховання № 5, який міг бути характерним і для початку XI ст.²⁷³

Утім, ключовим предметом для розуміння й датування некрополю можуть виявитися накладки з рослинним орнаментом на сумку-ташку з поховання № 6²⁷⁴. Цей орнамент створено на традиційній криноподібній основі, однак форма накладок відрізняється від інших парою круглих отворів, пробитих додатково, які ніби імітують очі звіра, що загалом надає їм схожості з лев'ячими мордами. Близькі образотворчі паралелі до цього узору є в Києві. Ступінь схожості київських і перемишльських бляшок дуже високий. Це дає підстави думати про їх започаткування від однієї моделі, але рослинний орнамент на київських бляшках пропрацьований не настільки чітко, як на угорських²⁷⁵. Морфологічні аналогії до перемишльських накладок походять з місцевості Рьоста (Rösta) в західній Швеції, а певні паралелі до них можна побачити серед знахідок із Білорусі (Рогачевський р-н, Гомельська обл.) і Гньоздово²⁷⁶. Є очевидно належність стилістичних та ремісничих особливостей

История: электорный научно-образовательный журнал. Т. 10, вып. 9(83). 2019 (доступ 06.12.2020; <https://history.jes.su>; DOI 10.18254/S207987840007239-1).

²⁷³ Koperski A. Początki osadnictwa... S. 83. Немає підстав відкидати, що початкова хронологія некрополю – рубіж IX/X – перша половина X ст. – виникла безпосередньо зі спроби узгодити дані археології та інформацію писемних джерел, перш за все ПМЛ, яка датує появу угрів у Подунав'ї і Прикарпатті якраз кінцем IX – початком X ст., а також із візантійських повідомлень про протистояння печенігів русам і угорцям на просторах від Північного Причорномор'я до нижнього Подунав'я, що включали і Нижнє Подністрів'я наприкінці IX – в першій половині X ст. Можливо також, що раннє датування стало наслідком “історіографічної залежності”, пов'язаної із публікацією знахідки з Галича, яку Надор Фетіх датував початком X ст., як це очевидно мало місце пізніше при датуванні комплексу знахідок із Судової Вишні в Ельжбети Домбровської. Див. про знахідки з Галича і Судової Вишні нижче, а також прим. 278–280.

²⁷⁴ The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue / I. Fodor (ed.). Budapest, 1996. P. 200–

202. Fig. 1, 206–208; Koperski A. Conquest period sites beyond the Carpathians – Przemyśl I The Ancient Hungarians. P. 436–460 (тут р. 444, 445–446; fig. 3, 4:2, 4:4). Пор.: Ejusdem. Początki osadnictwa... S. 87–89, 90–92. Рyc. 6.

²⁷⁵ Пескова А. А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д. В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ОАБЕиС ГЭ, коллекция № 637) Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. / Д. Д. Ёлшин (ред.) (Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65). Санкт-Петербург, 2012. С. 185–210 (тут с. 187, 189; ил. 1: 6).

²⁷⁶ Gräslund A.-S. Beutel und Taschen Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde / G. Arwidson (ed.). Stockholm, 1984. S. 141–154. Abb. 16: 3; Кенько П. М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.): свод археологических источников. Минск, 2012. С. 57. Пор.: Мурашева В. В. Древнерусские ремешковые наборные украшения (X–XIII вв.). Москва, 2000. С. 41, 73, 93. Див. також: Белавин А. М., Крыласова Н. Б., Подосенова Ю. А. Лицевые накладки поясных сумочек “венгерского типа” из Волго-Камья Вестник Пермского университета. История. Вып. 1(36). 2017. С. 107–121.

цих предметів до другої половини – кінця X ст., тоді як їх поява може бути датована 920–930 рр.²⁷⁷ У деяких випадках близькі аналогії і ремінісценції таких накладок можна віднести до першої половини – середини XI ст.²⁷⁸, що пов'язано з виходом угорської моди поза етнічні кордони. Водночас цей процес спричинив також поширення пост-моравських речей та ремісничих традиційних навичок на землях П'ястів і Рюриковичів й формування активних культурних зв'язків, які проходили через усю територію Східної Європи аж до Скандинавії, а також утворення нового ремісничого середовища в Середньому Подніпров'ї²⁷⁹.

Загалом, знахідки староугорських речей на території Підкарпаття і Малополющі небагаточисельні й позбавлені археологічного контексту разом із надійною хронологією²⁸⁰. З-поміж предметів озброєння варто виокремити випадкову знахідку шаблі, як і численні мечі та бойові сокири IX–XII ст., виявлені біля переправи через р. Сян у м. Радимно (Radymno, pow. jarosławski, woj. podkarpackie)²⁸¹. Зазвичай шаблю датують X ст., проте, на нашу думку, побутування такого типу зброї може сягати й XI ст.

Необхідно також врахувати знахідки угорських речей із Галича та Судової Вишні, датування яких на сьогодні залишається дискусійним. Надзвичайно цікавим і важливим для історичної інтерпретації є випадково виявлене на вершині пагорба у Судовій Вишні 1962 р. багате поховання, яке Олексій Ратич відніс до захоронень місцевої еліти з городища Судова Вишня I і датував кінцем X – початком XI ст.²⁸² Речі з нього пізніше, після ознайомлення з матеріалом, Е. Домбровска визначила, як такі, що належали представниці угорської знаті і датуються, найімовірніше, першою половиною X ст.²⁸³ Знахідка з Галича,

²⁷⁷ Див. дискусію в: Révész L. Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról Agria. T. 25–26 (1989–1990). 1990. O. 275–309; Gall E., Lezsák G. M. A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. Jahrgang 46. 2018. P. 85–112.

²⁷⁸ Рябцева С. С., Рабинович Р. А. Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (предметы торевтики и ювелирные украшения) 3. *Nemzetközi korai magyar történeti és régészeti konferencia, Budapest, 2016. június 6–10* / А. Тюрк, А. С. Зеленков (отв. ред.). Budapest, 2018. С. 429–464 (тут с. 433, 437). Тут див. і про географію подібних виробів у Східній Європі.

²⁷⁹ Про ці процеси див.: Duczko W. Postwielkomorawski fenomen. Wczesnośredniowieczna sztuka złotnicza w Środkowej i Wschodniej Europie *Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej* / W. Piotrowski, A. Grossman, B. Gediga (ed.). Wrocław, 2018. S. 107–119. Див. також: Корзухина Г. Ф. Туры рога Черниговских курганов *Труды ИИМК РАН*. Т. 48: В камне и бронзе: сборник статей в честь А. Песковой / А. Е. Мусин, О. А. Щеглова (отв. ред.). Санкт-Петербург, 2017. С. 620–634; Matla M. Wpływy czeskie i morawskie w

kulturze materialnej ziem polskich w dobie formowania się państwa wczesnopiastowskiego i ich geneza *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. Nr 2(25). S. 151–202.

²⁸⁰ Поп.: Bronicki A., Michalik M., Wołoszyn M. Kolejny tzw. staromadziarski zabytek z Małopolski *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin* / J. Gancarski, Z. Woźniak (eds.). Kraków; Krosno, 2003. S. 211–236.

²⁸¹ Див.: Koperski A. Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu *Materiały i Studia Muzealne*. T. 3. 1980. S. 95–118 (тут с. 100, рyc. 35); Nowakowski P. A. Analiza archeologiczna militariów z Radymna *Przemyskie Zapiski Historyczne*. T. 11. 1998. S. 7–59 (тут с. 14, tab. 4:1); Kotowicz P. N. Wojowie i Rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Sanok, 2004. S. 8, 37. Kat. nr 128. Fot. 29.

²⁸² Ратич О. Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні *Середні віки на Україні* / Ф. Шевченко (відп. ред.). Вип. 1. Львів, 1971. С. 162–168.

²⁸³ Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 163, 235. Поп.: The Ancient Hungarians. S. 437–439.

найправдоподібніше, – накладка руків'я батога “угорського типу” з поховання, яке Надор Феттіх та Галі Корзухіна датували початком X ст.²⁸⁴

Однак, враховуючи у випадку з похованням у Судовій Вишні, де локалізація місця виявлення залишається невідомою, а сама документація відсутня, та подібну ситуацію зі знахідкою із Галича, за наявною інформацією виявленою біля Крилоса, але де докладно – до кінця незрозуміло, питання датування, як зазначалося, і надалі залишається відкритим. Тому ці матеріали залежно від контексту можуть мати ширшу дату, ніж початок чи перша половина X ст., а властиві деяким із них елементи орнаменталізації безумовно відомі на предметах другої половини X ст.

Усе це свідчить про можливість перебування домінуючої угорської групи в районі Перемишля упродовж X ст., принаймні до його кінця²⁸⁵. Уявлення про те, що вже в 930–940-х роках Перемишль перейшов під контроль русів і лише після смерті князя Ігор в 945 р. угри відновили своє панування, зумівши повторно домогтися цього і в 1017 р.²⁸⁶, джерела не підтверджують. Лише при відзначенні подій кінця X ст. історична пам'ять літопису фіксує тут активність “руських мужей” князя Володимира Великого із Середнього Подніпров'я (див. вище), які, згідно з доводами археологічних матеріалів, витіснили своїх конкурентів.

Перш за все йдеться про комплекси зі зброєю русі, виконані в характерному слов'янсько-скандинавському, власне руському або київському стилі²⁸⁷. До

²⁸⁴ Див.: Fettich N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn *Archaeologia Hungarica*. Bd. 21. Budapest, 1937. S. 297, 299–300. Taf. CXXXV: 4–5, 20; Корзухина Г. Ф. Турьи рога... С. 628. Рис. 11. Пор.: Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр. Львів; Краків, 1944. С. 54–55.

²⁸⁵ Не можна виключати появу угрів у Сandomirській землі в першій чверті XI ст. і пізніше, як про це свідчать археологічні матеріали (див.: Florek M. Węgrzy w Przemyslu. Historia alternatywna *Transkarpaccie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu* / J. Gancarski (red.). Krosno, 2013. S. 453–492; *Ejusdem*. Materials of Hungarian provenience from the turn of the 11th century from Lipnik, Opatów District, Świętokrzyskie Province. Contribution to the study on foreign settlement in Early Medieval Lesser Poland *Acta Archeologica Carpathica*. T. 52. 2017. S. 209–233; *Ejusdem*. Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych *Slavia Antiqua*. T. 59. 2018. S. 281–312 (тут с. 302–303); пор.: Matla M. Obecność ludności obcej na ziemiach polskich w X i pierwszej połowie XI w. – uwarunkowania, problemy i perspektywy badawcze *Nauka*. 2020. Nr 3. S. 71–98 (тут с. 85, 89). Однак ці спостереження не дають підстав датувати угорський некрополь у Перемишлі часом пізнішим, аніж друга половина – кінець X ст. Очевидно також, що південні

імпульси в Сяноцько-Перемишльському регіоні, що йшли з Подунав'я, повинні відноситися до ранішого часу. Див.: Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Elementy “południowe” w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. *Transkarpaccie kontakty...* S. 381–432. Для пізнішого часу, з огляду на загальні тенденції розвитку східноєвропейської культури, варто враховувати пріоритетну можливість впливів, а також міграції стилів, речей та ремісників, які їх виготовляли, а не носіїв культури, об'єднаних у мілітарні колективи.

²⁸⁶ Див.: Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemyslidzi i ich państwo od X do połowy XI wieku. Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania. Poznań, 2008. S. 132; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2014. S. 296–300.

²⁸⁷ У літературі іноді обговорюється питання про участь Олава Трюгвассона в поході князя Володимира на Перемишль і Червенські гради в 981 р. Пор.: “За сарогою, Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль”; див.: Войтович Л. Скандинавські горизонти князя Володимира Святославовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святій Володимир Великий 1015–1015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 91–115 (тут с. 97). Якщо постановка такого питання в принципі допустима, то це пов'язано не з вмістом саг, а із загальними роздумами та хронологічни-

цих комплексів, безперечно, належать поховання у великих курганах Пліснеська²⁸⁸, датовані, найімовірніше, початком XI ст., а також знахідка меча в районі Розточчя²⁸⁹. Парадоксальним способом угри, які до певного часу стримували просування русі в Карпатський регіон, самі створили передумови для її експансії на захід, сприяючи формуванню привабливої матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї, порівнянної з власне угорськими зразками.

Власне в контексті зміни політичного контролю над місцевою системою транс'європейських комунікацій північ-південь і схід-захід довкола Перемишля варто розглядати появу тут братів Ростиславовичів – перших відомих у регіоні Рюриковичів²⁹⁰, що надійно фіксується в літописі не раніше, ніж у другій половині

ми збігали: Олав приблизно в цей час міг перебувати при дворі князя Володимира і, можливо, брав участь в походах, згаданих в ПМЛ. У сагах можна знайти лише найзагальніші слова, що вихваляють свого героя і гіпертрофують його роль на Русі щодо повернення колись підконтрольних князю Володиміру земель. Так, "Большая сага об Олаве Трюгвассоне" повідомляє, що "були великі і сильні держави, які довго перебували під владою Хольмгарда, а тепер інші хевдінги і воїни підкорили їх силою і війною. Як тільки конут роз'яснив Олаву цю справу, Олав перший раз вивів свої бойові кораблі з Гардів ... Вів він з ними великі битви і у всіх здобув перемогу. І, повернувшись в перше літо всі ті держави і землі, зобов'язані даниною, які раніше належали конунгу Вальдамару. Повернувшись він назад в Хольмгард восени". "Сага об Олаве Трюгвассоне" монаха Одда в редакції "А" пропонує дещо іншу версію подій. Отримавши від князя Володимира воїнів і кораблі, Олав "відправляється з цим військом, було у нього багато битв, і здобув він велику перемогу над своїми недругами. Повернувшись він назад всі міста і фортеці, які раніше перебували під владою конунга Гардів". Див.: Джексон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе: тексты, переводы, комментарии. Москва, 2012. С. 135, 143–144, 174, 182–183 (укр. переклад авторів). Для оцінки серйозності гіпотези щодо активності Олава в Перемишлі варто звернути увагу на зв'язок зісток зі саг із північною Східною Європою, перш за все, Новгородом і морськими походами.

²⁸⁸ Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.) / А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин (ред.-сост.). Санкт-Петербург, 2010. С. 486–492; Liwoch R., Müller-Wille M. "Druzhina" Graves Dating to

the Time around AD 1000 in Pidgirci (Western Ukraine) *Archäologisches Korrespondenzblatt*. Bd. 42(3). 2012. S. 421–438. Матеріальна культура місцевої еліти із поховань, власне, руська, київська, а не північна, скандинавська. Рунічне письмо, що безпосередньо свідчить про проживання скандинавів на поселенні, датується лише XII ст.; див.: Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва, 2001. С. 213. № 5.4.

²⁸⁹ Bagińska J., Kotowicz P. N., Kucypera P., Rybka K. Sword fragment from Nowosiółki Kardynalskie, Tomaszów Lubelski District. Materials and Conservation Remarks *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe* / L. Marek (red.) (Wratislavia Antiqua. T. 18). Wrocław, 2013. S. 31–40. Див. також знахідку скандинавоподібного наконечника піхов меча в Дрогощинському Побужжі: Kotowicz P. N., Śnieżko G. Unikatowy trzewik pochwy miecza z Mielnika nad Bugiem na Podlasiu *Acta Militaria Mediaevalia*. T. 14. 2018. S. 221–228.

²⁹⁰ Саме з активним освоєнням місцевого регіону та його шляхів Рюриковичами варто пов'язувати появу предметів скандинавської матеріальної культури XII ст. в Звенигороді, Пліснеську та Галичі, втім пряслиць з рунічними написами та поясики розділювачів північного типу (Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... С. 209–213. № 5.1–4; Парчевский М. Скандинавская находка из княжеского города Галича *Stratum plus*. 2011. № 5. С. 175–182). Незважаючи на неодноразові спроби археологічного вивчення Галичиної могили, на сьогодні немає практично жодних детальних та достовірних свідчень про їх результати і, щобільше, – фахового аналізу виявленого речого матеріалу та так званих археологічних досліджень (див.: Ziemiński T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce) *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. T. 8. 1884. S. 87–94 (тут с. 93); Пастернак Я. Старий Галич. С 51–52).

XI ст. Про можливі обставини виникнення і зміни системи контролю й управління цими територіями з кінця X до третьої чверті XI ст. можна лише припускати.

Вважається, що поява русів в околицях Перемишля призвела не тільки до витіснення угрів із цих територій, а й закріплення в історичній пам'яті угорського суспільства думки про існування контролю над цими землями. Актуально нам не відомі джерела, здатні стати підставою для твердження про відновлення угорської адміністрації у Перемишлі в середині – третій чверті XI ст.* Проте, як тільки в 1099 р. королю Калману, після відповідного запрошення князя Святополка ("Стополкъ... Ярослав посла в Угры ваба Оутры на Володара"), випала можливість участі в місцевих політичних подіях, він одразу нею скористався ("король Колманъ и ѿ пѣспа и стаща школо Перемышля по Вагру, а Володаръ затвориса в градѣ")²⁹². Не можна виключити обумовленість зазначеного походу також і пам'яттю про угорську присутність на терені Перемишля в X ст. Подальша участь угрів у подіях у Галицькій землі впродовж XII – в першій половині XIII в., втім і використання угорськими королями відповідної титулатури (Rex Galitiae в кінці XII ст., Galitiae Lodomeriaequae Rex після 1205 р.), а також зайняття галицького столу синами короля Ендре Калманом та Ендре в 1214–1219, 1227–1229 й 1231–1234 рр., на нашу думку, було пов'язано не тільки з політичними можливостями, які надавала угорським правителям політична ситуація на той час, а й реалізацією "політики історичної пам'яті". Ці події добре відображені в джерелах та описані в історіографії²⁹³.

Польська присутність у регіоні в 1018–1031 рр. також неодноразово ставала предметом історичного аналізу, перш за все у контексті подій навколо

Поховання в Галичині могили, виявлені під час останніх досліджень 1991 р., не можуть бути взяті до уваги, оскільки не мають доброї археологічної фіксації для їх точного датування та етно-культурної інтерпретації. Див.: Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Кринос Галицького району, в ур. Качків. Галичина Могила НА ІА НАНУ, 1992/98. 24 с. (звіт на сьогоднішній недоступний для дослідників); Баран В., Томенчук Б. Галичина Могила Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 30–31; Томенчук Б. Археологія некрополів Галича та Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 14–21, 171–181. Не дивлячись на те, що тут, імовірно, фіксується поховання у човні (довбанці?), яке деякі дослідники хотіли б співставити зі скандинавським поховальним обрядом (про використання човна в поховальному обряді інших народів див. напр.: Lajoye P. Les Rous d'Ibn Fadlân : Slaves ou Scandinaves ? Une approche critique Vers l'Orient et vers l'Occident. Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne / P. Bauduin, A. Musin (eds.). Caen, 2014. P. 155–163), поховання загалом не може відноситися до північної матеріальної

культури. Також варто відзначити, що зафіксовані в Польському Помор'ї поховання у човнах-довбанках (Гура Хелмська біля Кошаліна, Цедина) найправдоподібніше, не несуть у собі скандинавської традиції і, радше, є слов'янськими, див.: Kajkowski K. Słowiańskie (?) pochówki w łodziach. Rozważania nad aspektami obrzędowości pogrzebowej wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich. Śmierć w dziejach człowieka. Starożytność i średniowiecze *Mare integrans* / M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk (red.) (Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. T. 10). Toruń, 2016. S. 43–80 (тут s. 56–60, 77–78).

* Автори дякують колезі Мирославу Волощуку за обговорення цього питання.

²⁹² Лаврентьевская летопись. Стб. 270; Ипатьевская летопись. Стб. [6605 (1097)].

²⁹³ Див.: Волощук М. Dominus... С. 63–66; Гарди Д. "Rex Ruscie" olim "Rex Galliciae" Дорогичинъ 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак (ред.). Івано-Франківськ, 2008. С. 37–49; Юрасов М. К. "Татищевское известие" о попытке вмешательства венгров в борьбу за Галицкое наследство после смерти Владимира Ярославича Русин. 2014. Вып. 2(36). С. 117–125.

Червенських міст. З огляду на це не обов'язково ставити під сумнів переказ Яна Длугоша під 1071 р. про завоювання Перемишля зусиллями польського князя Болеслава Сьмяłego²⁹⁴, хоча очевидно є потреба переконливого підтвердження такої інформації. Однак, можливість належності Перемишля і Червенських градів до сфери впливу П'ястів перед кінцем X ст. продовжує викликати не цілком зрозумілу авторам дискусію²⁹⁵, оскільки в історичній пам'яті київського суспільства кінця XI ст. ці території чітко перейшли від ляхів до русі в результаті військових дій князя Володимира Святого, ПМЛ віднесених до 6489 р. Незважаючи на зміну угорських пам'яток у регіоні безпосередньо старожитностями русі з Києва, ляхи могли деякий час контролювати територію Перемишльської землі й Побужжя. Це коротке "перебування" не дозволило сформуватися тут виразним слідам матеріальної культури "лядської" військової еліти. Досить швидко, в останніх десятиліттях X ст., ляхів витіснили з регіону русі, про що пам'ятав автор ПМЛ.

Додатково зауважимо: очевидний для русі XI ст. контроль П'ястів над цими землями перед кінцем X ст. не повинен а priori пов'язуватися із ширшим

²⁹⁴ Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 3-4 / S. Budkowa (ed.). Varsoviae, 1970. S. 103.

²⁹⁵ Основні гіпотези про належність регіону П'ястам чи Рюриковичам, або ж і штучність самої літописної конструкції див. в: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Львів, 1904. С. 491–492; Kuczyński S. M. O powstaniu wzmiarki z r. 981 w "Powieści z lat doczesnych" *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. T. 8. Wrocław, 1955; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 88; Kuczyński S. M. O wyprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmiarki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych: studium krytyczne Ejsudem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* Warszawa, 1965. S. 33–118; Kowalczyk E. Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii *Kwartalnik Historyczny*. R. 107. 2000. S. 56–65; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков. Москва, 2001. С. 393–411; Florek M. Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwiańskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie: Skarby z przeszłości. Praca zbiorowa* / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). Lublin, 2009. S. 23–34; Головки О. Похід київського князя Володимира на "Перемишль, Червен і ины грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) *Colloquia Russica. Series I*, Vol. 2: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / V. Nagimyy, T. Pudłocki

(red.). Kraków, 2013. С. 40–43; Kollinger K. *Polityka wschodnia...* S. 270–295; Ляска В. Червен та "Червенські гради": історіографічні міфи на тлі труднощів археології *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 18. 2014. С. 167–211; Юсупович А. "Перемишль, Червень..."... С. 27–62; Головки О. "Червенські гради" в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. Львів, 2013. С. 72–82; Арістов В. Боротьба за "Червенські гради" в історичній схемі "Повісті временних літ" *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 18–19 жовтня 2016 р.* / С. Серяков (наук. ред.). Харків, 2016. С. 52–60; Jusupović A. "Червень..."... Р. 31–105; Blachowska K. Cherven' Towns: "golden apple" of archaeology – "gordian knot" of historiography: the region's history up to 1340 in the perspective of Polish, Russian and Ukrainian historians, 19th–20th centuries *From Cherven' Towns to Curzon Line: the lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc.* / M. Wołoszyn (ed.). Vol. 2 (Frühzeit Ostmitteleuropas/U źródła Europy Środkowo-Wschodniej. Vol. 3:2). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2017. P. 17–594. Пор. з оглядом результатів останніх археологічних висновків в: *Dziękowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krapiet M. Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czeremno-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives* *Sprawozdania Archeologiczne*. Vol. 72: 2. 2020. P. 409–466.

тлумаченням інформації імператора Костянтина Багрянородного, який близько 950 р. серед данників русів називає чотири славинії, іменування яких може бути транскриптоване на такий спосіб: кривитеїни, лендзаніни, ультини, дервленіни²⁹⁶. Іноді в лендзанінах-лендзянах намагаються побачити ранньосередньовічне населення Польщі і/або польсько-руського пограниччя на Побужжі²⁹⁷.

Основою для такого тлумачення служить інтерпретація даних історичної лінгвістики і ретроспективне перенесення до минулого сучасної етнічної номенклатури. Не підлягає сумніву, що в середньовічній скандинавській традиції лехіти-поляки могли називатися *lesar*, руси щодо ляхів могли вживати прикметник “лядський”, а сучасні уторці називають поляків *lengyel*²⁹⁸. Однак жоден з цих фактів не дає підстав ні однозначно ототожнити лендзанінів з ранньосередньовічним польським населенням, ні докладно локалізувати їх на географічній карті Центрально-Східної Європи. Інше використання етнонімічних джерел – споживацьке й методологічно некоректне. “Міграції”, “трансформації” та “узурпації” етнонімів епохи Середньовіччя іноді є парадоксальними і вимагають для свого розуміння та виявлення механізмів апробованої методики, спроможної забезпечити можливість простежити весь ланцюжок культурного трансферу й успадкування. Так, київські роси-руси в X–XI ст. навряд чи могли припустити, що мешканці Владіміро-Суздальської землі, яку вони, найвірогідніше, розглядали як свою колонію, в XVI–XVII ст. назвуть себе росами і росіянами, та, перетворившись на Імперію, – стануть у XIX ст. “руськими”.

Незважаючи на, як здається, незалежну інформацію “Баварського географу” (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*) про існування у Центральній Європі населення, яке мало близьку до лендзаніни назву (*Lendizi*)²⁹⁹, ототожнення обох груп є проблематичним. У будь-якому разі відповідна інформація не дає підстав для “західної” локалізації відомих візантійцям лендзанінів ні на території Сандомирсько-Люблінської землі, ні на півночі

²⁹⁶ Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio* / G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (eds.). Washington, D.C., 1985. P. 56, 57, 168, 169; *Его же*. Об управлении империей / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосильцев (ред.). Москва, 1991. С. 44–45, 156–157.

²⁹⁷ Поп.: *Parczewski M. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / W. Chudziak (red.). Toruń, 2003. S. 151–165; *Ejusedem*. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych* / M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.). Rzeszów, 2007. S. 161–176; *Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą Acta Archeologica Carpathica*. T. 38. 2003. S. 135–155; *Ejusedem*. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru *Przegląd Historyczny*. T. 45. 2004. S. 441–455; *Ejusedem*. Lędzanie — how far from the Empire? *Byzantium, new peoples, new powers: the Byzantino-Slav contact zone, from the ninth to the fifteenth century* / M. Kaimakamova, M. Salamon (eds.). Kraków, 2007. P. 109–122; *Matla-Kozłowska M.*

Pierwsi Przemyślidzi... S. 128, 130.

²⁹⁸ *Łowmiański H. Lędzanie Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 97–111; *Lehr-Splawiński T. Lędzice – Lędzanie – Lachowie Opuscula Casimiro Tymieniński septuagenario dedicate* / A. Horst et al. (red.). Poznań, 1959. S. 195–209; *Labuda G. Czechy, Rus i kraj Lędzian w drugiej połowie X wieku Ejusedem. Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. Poznań, 1988. S. 167–211; *Banaszkiewicz J. “Lestek” (Lesir) i “Lechici” (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej Kwartalnik Historyczny*. R 108, t. 2. 2001. S. 3–23.

²⁹⁹ Див.: *Kucharski E. Zapiska karolińska zwana niewłaściwie “Geografem bawarskim” Sprawozdania Tow. Nauk. we Lwowie*. T. 5. Lwów, 1925. S. 81–86; *Nalepa J. O nowszym ujęciu problematyki plemion słowiańskich u “Geografa Bawarskiego”*. Uwagi krytyczne *Slavia Occidentalis*. T. 60. 2003. S. 9–63; *Betti M. La Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. Lo spazio oltre il “limes” nel IX secol Mélanges de l’École française de Rome – Moyen Âge* [En ligne]. T. 125 : 1. 2013 (доступ 06.12.2020: <http://journals.openedition.org/mefrm/1078>).

Подільської височини, ні навіть просто на Волині на захід від Погоринні, як цього хотілося б деяким авторам³⁰⁰. Виникаюча з тексту Костянтина Багрянородного близькість цієї склавинії до Дніпра, поєднаного з їх землею не річками, а, радше, заболоченими просторами, до деревленінів, у яких, за звучанням, можна побачити древлян ПМЛ, а також печенізької феми Іавдіертім дає підстави шукати ареал розселення лендзанінів на південний схід від річки Горинь.

У цій ситуації складно погодитися з локалізацією лендзанінів на просторах від південних приток річки Прип'ять до болотистої місцевості між річками Стрв'яз, верхній Дністер і Луква, з якою може бути пов'язаний відомий у текстах XVI ст. топонім *Silva Piesczynagum* або Чорний ліс³⁰¹, і ототожнити їх зі східними волинянами³⁰². Водночас запропоноване ідентифікування лендзанінів із дніпровськими полянами³⁰³ є штучним і вступає у протиріччя з історичною пам'яттю ПМЛ про взаємні відносини русі і полян. При оцінці відомостей візантійського джерела необхідно взяти до уваги й ієрархію джерел, відображену ПМЛ, візантійськими творами та археологією. Коли Костянтин Багрянородний називає не менше чотирьох слов'янських етнонімів у південній частині Східної Європи, то літопис – удвічі більше, а дані археології показують територію від правобережжя Вісли до Дніпра, де писемні джерела фіксують від 4 до 8 племен, зайнятою пам'ятками археологічної культури типу Луки-Райковецької, свідчаючи про регіональну недиференційованість матеріальної культури місцевого населення³⁰⁴.

На закінчення відзначимо, що немає підстав повністю виключити й імовірності існування у Центральній Європі етнічного утворення зі співзвучною лендзанінам назвою. Можливо, одним з механізмів такого етнічного дублювання були різноспрямовані міграції колись єдиної культурної групи, або ж застосування до різних груп мігрантів екзоніму, колись панівного в регіоні, звідки могла відбутися міграція. Існування географічно різних, але омонімічних груп

³⁰⁰ Пор.: Wasilewski T. Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku *Przegląd Historyczny*. T. 67, zes. 2. 1976. S. 181–194; Войтович Л. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви *Вісник Інституту археології Львівського університету*. Вип. 10. 2015. С. 126–137; Алимов Д. Е. "Пражская империя" и лендзяне: размышления о появлении славянской идентичности в Восточной Европе *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 2. С. 117–144.

³⁰¹ Див.: Kuczynski S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 *Slavia antiqua*. T. 5. 1956. S. 255–275 (тут с. 274), карта між с. 276 і 277.

³⁰² Див.: Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 390 (комментарии). Пор.: Wasilewski T. Dulebowie... S. 181–194.

³⁰³ Див.: Конча С. В. Lenzaninói Константина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Т. 11. 2007. С. 4–7; Щавелев А. С. Еще раз об идентификации и локализации сла-

вянского "племени" *Λενζανῖνοι / Λενζενίνοι / *lędjane Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: Призвание, творчество, общественное служение историка: Материалы XXVI Международной научной конференции*. Москва, 2014. С. 424–427; *Его же. Хронотоп...* С. 276–284, 308. Пор.: Żmudzi P. Kulturowy kontekst nazw "Polanie", "Polacy", "Polska" w średniowiecznej historiografii polskiej i ruskiej *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu* / S. Gawlas, P. Żmudzi (eds.). Warszawa, 2017. S. 165–219.

³⁰⁴ Варто зазначити, що частина дослідників не окреслює західної межі поширення пам'яток типу Луки-Райковецька через відсутність інформації та доступу до матеріалів, інші – сміливо окреслюють її територію від Дніпра до Вісли. Див.: Баран В. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів, 1997. С. 119–133 (тут с. 130); Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007.

хорватів підтверджують ранньосередньовічні тексти³⁰⁵, а дреговичі-другубити (Δρουγουβίται; Drugubitae) могли водночас локалізуватися й у центрі Східної Європи як можливі данинники Києва в сусідстві з дервленінами і лендзанінами, і в Македонії – як данинники Фессалонік (Thessalonicensibus tributarii)³⁰⁶. Однак тут проблема в іншому: імператор Костянтин Багрянородний писав не про них. У будь-якому разі ототожнення лендзанінів імператора з польськими племенами під владою П'ястів навряд чи можливе хоча б через відсутність відомостей про данину, яку ляхи в X ст. нібито платили київській русі. У цьому сенсі можливості існування “лендзанінського Перемишля” вже в X ст., де угорці в ті часи могли запозичувати і використовувати аж до сучасності специфічну назву поляків³⁰⁷, джерела не підтверджують. Акурат так само в протиріччі з інформативними можливостями середньовічних текстів знаходяться спроби сконструювати “хорватський Перемишль” і локалізувати хорватів у Східних Карпатах. “Володарі великої країни”, як їх називає імператор Константин Багрянородний, серед яких існували “Chrouati et altera Chrowati”³⁰⁸, насилу вміщаються до територіальних рамок, відведених їм у розмірковуваннях дослідників³⁰⁹.

На тлі чітко відображених у джерелах інтересів угорців, русів і поляків у цьому регіоні в X–XI ст. гіпотези про присутність тут четвертої сили, чеської, мають характер загальних міркувань, або ґрунтуються на рестроспективному аналізі джерел. Єдине джерело, яке може про це свідчити, збереглося у складі Хроніки Козьми Празького як копія грамоти 1086 р. з “підтвердженням” певних границь церковної юрисдикції та права Празької архієпископії на ці землі, нібито даровані ще в 970-х роках³¹⁰. Незважаючи на справжність грамоти, яку іноді називають “привілеєм св. Войцеха”, ідеологія, що лежить у її основі, радше, фальсифікат³¹¹, або конструкт, висхідний і об'єднуючий територію як Празької, так і відтвореної у 973–976 рр. Моравської єпархії, єпископ якої був ординарієм єпископа Празького. Факт існування Моравської єпархії в останній чверті X ст. деякі дослідники встановлюють на підставі низки непрямих ознак, втім і за результатами аналізу особливостей описаних у джерелі кордонів³¹². Також необхідно враховувати, що грамота 1086 р. характеризує

³⁰⁵ Дискусію див. в: Алимов Д. Е. Этногенез хорватов: Формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург, 2016.

³⁰⁶ Див.: Ioannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi Theophanes continuatus: Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus / I. Bekker (ed.) (Corpus scriptorum historiae byzantinae. Vol. 22). Bonnæ, 1838. P. 485–600, 496 (cap. 6); Иоанн Камениата. Взятие Фессалоники Две византийские хроники X века: Псамафийская хроника, Взятие Фессалоники / А. П. Каждан, С. В. Полякова, И. В. Феленковская, Р. А. Наследова (изд.). Москва, 1959. С. 163.

³⁰⁷ Пор.: Łowmiański H. Lędzanie. S. 186–197; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży... S. 35nn; Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzanie Onomastika. T. 36. 1991. S. 5–45; Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków, 2004. S. 154; Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi... S. 132.

³⁰⁸ Див.: Constantinus Porphyrogenetus. De administrando imperio. P. 146, 147 (31.6–8); Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 134–135; Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. P. 138 (II: 37); Козьма Пражский. Чешская хроника. С. 151.

³⁰⁹ Складності і неоднозначності середньовічних текстів відображаються у поліфонії наукових гіпотез та домислів, з якими можна познайомитися в: Lewicki T. Państwo Wiślan-Chorwatow w opisie al-Mas'udi'ego Sprawozdania PAU. T. 49:1. 1949. S. 24–34; Королюк В. Д. Западные славяне... С. 77–78; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–132; Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru Przegląd Historyczny. T. 95. 2004. S. 441–456; Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян

винятково церковне право, не торкаючись питання про кордони держави або політичного впливу. Про це свідчать обставини появи грамоти, пов'язані з боротьбою празького єпископа Габхарда, брата короля Вратислава, за скасування самостійності Моравської єпархії, формально відкритої знову лише в 1063 р.³¹³

Проте в історіографії здавна склалося переконання на об'єднання церковного і політичного простору, що ця грамота здатна ретроспективно описувати кордон Русі з державою перших Пшемислідів у другій половині X ст. по річках Буг і Стир (Стрий?)³¹⁴. Штучність цієї конструкції добре простежується у підходах російської історіографії радянської епохи. З одного боку, радянська

Прикарпатського регіона. Санкт-Петербург, 2006; *Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi...* S. 291; *Vojtovýč L. Chrouati et altera Chrowati Ukrajinski Karpati: etnogeneza-arheologija-etnologija* / J. Paščenko (ed.). Zagreb, 2014. S. 207–254; Алимов Д. Е. Этногенез хорватов...; *Щавелев А. С. Как найти хорватов? О монографии Д. Е. Алимова "Этногенез хорватов..."* *Slověne*. 2018. № 1. С. 437–448.

³¹⁰ Див.: *Potkański K. Przywilej z 1086 roku Kwartalnik Historyczny*. T. 17. 1903. S. 1–28; *Buczek K. O dokumencie biskupstwa praskiego z r. 1086 Roczniki Historyczne*. T. 15. 1939. S. 1–48; *Labuda G. Studia nad początkami Państwa Polskiego*. T. 2. UAM. Seria historia. Nr 140. Poznań, 1988. S. 125–151; пор.: *Королюк В. Д. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского Краткие сообщения института славяноведения АН СССР*. № 29. 1960. С. 3–23; *Его же. Западные славяне...* С. 119–151.

³¹¹ Королюк В. Д. Грамота... С. 6.

³¹² Див.: *Třeštík D. "Veliké město Slovanů jménem Praha". Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II* / L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík (eds.). Praha, 2000. S. 49–70 (тут с. 50–51). Пор.: *Labuda G. Krakowscy biskupi przed rokiem 1000. Przyczynek do dyskusji nad dziejami misji metodiańskiej w Polsce Studia Historyczne*. R. 27, zesz. 3(106). 1984. S. 388–399. Нові варіанти цієї гіпотези, які стосуються "лендзян" див. в: *Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi...* S. 202–219. Це цікаве припущення, можливо правдоподібне, має свої недоліки, оскільки гіпотетично вміщує до реконструйованого протографу статутної грамоти 970-х років нотатку при річках Буг і Стир про плем'я... лендзянінів: *Ibidem*. S. 211–212. Відомо, що згадування чеських племен є характерним елементом "празької частини" грамоти 1086 р., де описуються західні межі дієцезії, тоді як на сході, в "моравській частині", племен не подано. Їх вилучення із гіпотетичного протографу при складанні документу XI ст. пояснюють серйозними соціально-політичними змінами

в цьому регіоні, які зробили не актуальним відкликання до племен. Однак автор забуває, що локалізація зусиллями історіографії лендзянінів у цьому регіоні залежить втім і від... тексту самої грамоти у зв'язку з реконструкцією подій чесько-польських відносин кінця X ст. Нові спроби пов'язати "лендзян" з "Празькою імперією" і документом 1086 р. явно перевищують інформативні можливості середньовічних текстів й зводять історіографічні гіпотези до рангу самостійного історичного джерела, див.: *Алимов Д. Е. "Пражская империя" и лендзяне: размышления о появлении славянской идентичности в Восточной Европе Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 2. С. 117–144.

³¹³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. S. 134–140; *Его же. Чешская хроника*. С. 150 (и след.); *Западноевропейские источники*. С. 186–187.

³¹⁴ Текст, що описує кордони, див. вище, прим. 134. Пор.: *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Р. 138–139. Див. на цю тему: *Греков Б. Д. Киевская Русь*. Москва, 1953. С. 487; *Ejusdem. Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*. Warszawa, 1951. С. 69–70; *Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи: сборник статей* / В. Д. Королюк (отв. ред.). Москва, 1972. С. 107–124 (тут с. 115–117); *Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. Киев и западные земли Руси в XI–XIII вв.: Сб. статей* / Л. Д. Поболь и др. (ред. кол.). Минск, 1982. С. 25–45; *Ляска В. Червен та "Червенські гради"...* С. 167–211; *Його ж. Між Прагом, Києвом та Гнезном. Zeriuane / zuireani "Географ Баварського": до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8 / Відп. ред В. Александрович. Львів, 2014. С. 11–20.

наука маніпулювала історичною пам'яттю ЧССР і ПНР, розширюючи їх середньовічні кордони на Схід, водночас зіштовхуючи на такий спосіб дві національні історичні традиції. З іншого боку, історики радянського періоду намагалися затвердити в сприйнятті минулого стереотипи епохи Варшавського договору, штучно зіставляючи з літописною звісткою про князя Володимира, який „бѣ жива съ князи околними миромъ: съ Болеславомъ Лядьскымъ и съ Стефаномъ Оугрьскымъ и съ Андрихомъ Чешьскымъ и бѣ миръ межю ими и любы”³¹⁵. Внаслідок сформувалася панівна думка, що похід князя Володимира 981 р. “к Лахомъ” був спрямований не проти Давньопольської або Давньочеської держав, а проти незалежних східнослов'янських племінних князівств на великому торговельному шляху, який поєднував Київ, Краків і Прагу³¹⁶.

Знайомство з працями нового покоління істориків залишає суперечливе враження від дослідницьких зусиль з прагненням примирити академічну традицію і відомі джерела. З одного боку, стверджується, що не існує прямих доказів про входження польсько-руського пограниччя, як і всієї південної частини Польщі, до складу Давньочеської держави, або ж на цих територіях не було безпосередньої присутності влади чеських князів. Сама грамота 1086 р. є фальсифікатом, автор якого не мав поняття про кордони в X ст., проте з невідомих причин міг зробити висновок, що фактично кордони Празької єпархії могли доходити до р. Стир. Для обґрунтування цієї гіпотези висувається нове припущення, ніби в розпорядженні Козьми Празького могли бути невідомі нам записки (*privilegium moraviensis ecclesiae, primitive illa parrochia cum omni terminorum suorum*), у яких, імовірно, були описані дієцезіяльні кордони, і які могли бути пов'язані навіть з епохою князя Бржечислава I та його експансіоністськими планами. Ці кордони, “згадані” в гіпотетичних записках, відображали не реальну ситуацію єпархіяльних кордонів, а потенційні наміри церковної адміністрації, або виражали уявлення її представників³¹⁷. Однак, такі наміри й уявлення використано в XI ст. для створення документу, спрямованого на підвищення престижу Празької єпархії та поглинання нею Моравської дієцезії. У результаті залишається незрозумілим, яке відношення реальний текст Хроніки й “уявні” записи мають до можливої реконструкції церковних і політичних кордонів X ст.

На нашу думку, присутні в грамоті 1086 р. географічні орієнтири могли бути пов'язані з напрямками місіонерської діяльності відновленої в 970-х роках Моравської єпархії, яка, імовірно, певний час існувала поряд із новоствореною Празькою єпархією, або і самої Празької єпархії. Це була діяльність *in partibus infidelium*, а саму традицію відроджена єпархія успадкувала від церковної організації Великої Моравії. Нагадаємо: ще Генрік Ловмянський пропонував вбачати в описі кордонів грамоти 1086 р. кордони Моравської митрополії початку X ст.³¹⁸, однак ця гіпотеза може бути прийнята тільки при ретроспективній оцінці кордонів, що нас цікавлять, – кінця X–XI ст. Водночас варто пригадати, що ще

³¹⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 126; Ипатьевская летопись. Стб. 111 (6504 [996]). Літописець мав на увазі польського князя Болеслава Хроброго (992–1025), Стефана, короля Угорщини (997–1038), і чеського князя Ольджриха (1012–1034).

³¹⁶ Королюк В. Д. Западные славяне... С. 88. Пор.: Kuczyński S. M. O powstaniu wzmianki...

³¹⁷ Див. про це: Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy *Prace Komisji Historycznej*. T. 70. Poznań, 2012. S. 64–70, 102–104. Пор.: Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi... S. 219.

³¹⁸ Див.: Lowmiański H. Początki Polski. T. 1. Warszawa, 1964. S. 172 (i наст.); Ibidem. T. 4. Warszawa, 1970. S. 479–493.

Вільгельм Регель, традиційно "забутий" у польській та чеській історіографії, відмовлявся бачити в згадці західноукраїнських річок політичні кордони Давньочеської держави, а розглядав їх "місійними кордонами" *in partibus infidelium*³¹⁹.

Ці напрямки місіонерської діяльності, зазначені "місійними межами", що фіксують потенційні можливості нової церковної організації незалежно від історичних реалій або особистостей, схильних і здатних до місіонерської діяльності, неприпустимо змішувати з політичними кордонами, як неприпустимо ототожнювати церковну і світську юрисдикції епохи раннього Середньовіччя на просторі "молодшої" або "новонаверненої Європи", сформованої за межами римського лімесу і античного континуїтету³²⁰.

Саме на таку потенційну можливість вказують поодинокі сліди великоморавської культури другої половини IX – початку X ст. у Малопольщі, зосереджені переважно в долинах річок Дунаєць і Попрад. На теренах Посяння відомо кілька знахідок сокир і фрагментів шпору з аналогіями у Моравії: Ветжно-Бубрка, Небечани, Трепча, Перемишль, Туліглови (Wietrzno-Bóbrka, Niebieczany, Trepcza, Przemyśl, Tuligłowy), окремі предмети такого типу відомі з Люблінського воєводства (Chodlik IV – Żmijowiska, Krasnystaw, Zastawie, Łąki, Byki, Nowosiółki Przednie)³²¹.

Якщо моравська присутність у Перемишльській землі мінімальна, то дані археології й топоніміки не зберегли жодних свідчень про наявність тут слідів чеської культури та її носіїв³²². На території ранньоп'ястівської Польщі чеські впливи наприкінці X – початку XI ст., окрім політичних подій, простежуються у поширенні виробів поствеликоморавського ремесла і, можливо, міграції ремісників, покликаних обслуговувати, перш за все, нову польську еліту, наділену ресурсами й потребує статусних речей³²³.

Коли на теренах ранньоп'ястівської Польщі таке поширення могло відбуватися на основі існуючих польсько-чеських зв'язків, то угорсько-руські зв'язки

³¹⁹ Регель В. Учредительные грамоты Пражской епархии *Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его научной и профессорской деятельности*. Санкт-Петербург, 1883. С. 265–330 (тут с. 321); *Его же. О хронике Козьмы Пражского*. Критическое исследование *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 270. 1890. С. 221–261; Ч. 271. С. 108–148; *Ejusdem. Ueber die Chronik des Cosmas von Prag*. Dorpat, 1892. Пор.: Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Т. 1. Прага, 1935. С. 30; Корольук В. Д. Грамота... С. 21.

³²⁰ Див.: Kłoczowski J. *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Warszawa, 1998; Musin A., Wołoszyn M. *Newly-Converted Europe – Digging In Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* / M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.). (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 1(2)). Vol. 2. Kraków; Leipzig; Rze-

szów; Warszawa, 2013. P. 683–711.

³²¹ Див.: Poleski J. *Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*. Kraków, 2013; *Ejusdem. The Contact between Tribes Inhabiting the Oder and Vistula Basins and the Moravian State in the 9th and Early 10th Century* *Quaestiones Mediaevi Novae*. T. 20. 2015. P. 369–394; Matla M. *Influence of Southern Cultures and Great Moravia on People on Polish Lands (Late 9th and 10th Centuries)* *Quaestiones Mediaevi Novae*. Vol. 24. 2019. P. 343–376; пор. думку про низьку ймовірність виділення великоморавського елементу в угорському некрополі Перемишля у: *Ejusdem. Obecność ludności obcej... S. 89*.

³²² Див.: Matla M. *Obecność ludności obcej... S.79; Ejusdem. Wpływy czeskie... S. 197*.

³²³ Matla M. *Wpływy czeskie... S. 151–202*. Пор.: Tomková K. *Der Kulturwandel des 10. Jahrhunderts in Böhmen aus archäologischer Sicht Der Wandel um 1000: Beiträge der Sektion zur Slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009* / F.P. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (eds.). Langenweißbach, 2011. S. 199–208.

переносили зразки і традиції моравського ремесла до Східної Європи, де на них склався попит серед Рюриковичів та їхнього оточення³²⁴. Втім, не виключено, що поява в Давній Русі в другій половині X ст. першого витонченого і стилістично єдиного жіночого убору зі срібла із зерню, генетично наближеного до золотарського мистецтва Великоморавської держави, співвідноситься з територією Чехії, хоча угорське посередництво також не виключається³²⁵.

За умов відсутності будь-яких слідів чеського перебування у регіоні виникає думка, що угорська громада в Перемишлі могла бути пов'язана в Пшемисльми і від їх імені здійснювала контроль над регіоном. Однак вона є хибною. "Співпраця" чехів, моравів і угрів у військових операціях і розбійницьких набігах обмежувалася, як свідчать джерела, початком X ст.³²⁶ Уже 955 р. у битві при Аугсбурзі чехи як союзники короля Оттона I виступили проти угорського війська, що закінчилося перемогою коаліції. Чесько-угорське протистояння другої половини X ст. робить малоюмовірним виконання уграми в районі Перемишля адміністративних функцій Давньочеської держави. Найправдоподібніше, ця група відстоювала тут безпосередньо пріоритети Угорської землі в умовах її монархічної консолідації.

У зв'язку з інтересами угорської політики в регіоні доцільно критично розглянути попередню історіографію, де міцно утвердилося переконання стосовно спадкових прав Ростиславовичів на Галицькі землі. Воно витікає і з загальних уявлень про основи соціально-політичної організації Східної Європи, і з надмірної довіри до вчених роздумів XVIII ст. Варто належно оцінити спроби істориків створити "отчину" Ростиславовичів у цьому регіоні, "відправивши" на волинське і/або галицьке князювання між 1057 і 1064 рр. їхнього батька, князя Ростислава Володимировича. Ця хибна наукова думка вперше трапляється у Василія Татищева й не знаходить підтвердження серед середньовічних текстів. До певного ступеню вона є логічним висновком і літописця, і сучасного історика, які думають, що князівські претензії на володіння або управління конкретною територією можуть ґрунтуватися винятково на спадковому праві³²⁷.

Задля виправдання галицького князювання Ростислава Володимировича й було створено та запущено до наукового вжитку гіпотезу, ніби він у 1050–1060-х роках уклав шлюб із Ланкою, донькою угорського короля Бели І³²⁸. Але

³²⁴ Duczko W. Post-wielkomorawski fenomen. S. 107–119.

³²⁵ Корзухина Г. Ф. Турьи рога... С. 631.

³²⁶ Див: Havlík L. E. Kronika o Velké Moravě. Brno, 1992. S. 247; Lutovský M. Jihočeská hradiště, 10. století. K problematice přemyslovského zaboru jižních Čech Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999) / L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík (eds.). Praha, 2000. S. 174–178; Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemyslidzi... S. 39, 42, 43, 59–60.

³²⁷ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва, Ленинград, 1963. С. 83–84; Плехонин А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Вольны Вестник Удмуртского университета. Серия "История". 2003. С. 98–107; Его же. "История Российская" В. Н. Татищева и исследование генеалогии Рюриковичей Средневековая Русь. 2004. Вып. 4. С. 321–330;

Его же. Давньоруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) Спеціальні історичні дисципліни. Вип. 6. 2001. С. 136–152; Його ж. Перша волинська криза (1084–1087 рр.) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. 2003. С. 49–68; Його ж. Друга волинська криза (1097–1100 роки) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. 2006. С. 177–213; пор.: Куза А. В. Малые города древней Руси. Москва, 1989. С. 85.

³²⁸ Пор.: Baumgarten N. V. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes *Orientalia Christiana*. Vol. 9/1(35). 1927. P. 5–95. Tabl. III, no 1; Raffensperger Ch. Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'. Cambridge (Mass.), 2016. P. 58, 59, 217, 218, 348, 351. Обережніше Олександр Наза-

така гіпотеза не має під собою інших підстав, окрім уже відомої історіографічної хибної думки – начебто наявного зв'язку Ростислава з Галицькою і Волинською землями. Близькість цих земель до Угорщини і спонукала істориків знайти йому угорську дружину.

Водночас Ланку, "княгиню Премыскую", матір князя Володаря Ростиславовича і, відповідно, дружину князя Ростислава Володимировича, можна вважати цілком реальною постаттю, натомість її належність до сімейства угорських правителів – лише факт історіографії, якщо не сказати більше – історіографічний міф. Більш ніж імовірно, що й В. Татищев, і укладач Густинського літопису (єдиного в цьому жанрі, де згадано Ланку), користувалися тим самим джерелом. Нам точно відомо, яким, однак це джерело нічого не повідомляє про угорські зв'язки зазначеної руської княгині. Звернімося безпосередньо до текстів.

У Густинському літописі читаємо: "Коломанъ, корол Угорский, со великим множеством вой помагати Святополчичом, и ста около Перемышля по Вягру, и два епископа с нимъ. И зыйде же Ланка, княгиня Премская, мати Володарева, къ Коломану, моля его, да не дружит обстояниемъ неповинна града и людей. Коломанъ же, хром сый и шкарад, не токмо не послушавъ ея, но и уничижи ю и ногою отопхну от себе, глаголя: "Не достоит царю храбру со женами дружбы имѣти", и изгна ю от себе. Давыдъ же Игоревич въ то время возвратися з Ляхов и посади жену свою у Володаря, а самъ поиде по Половци". На правому полі рукопису дописано: "Коломанъ уничижи княгиню Премыскую"³²⁹.

Джерело цього видання в укладача легко упізнається, оскільки той сам його і вказав: "Мар. Бѣлс.". Дійсно, в "Польській Хроніці" Марціна Бельського в абзаці, що має близьку назву "Przemysł obleżen. Lanka. Koloman" читаємо польський оригінал, покладений в основу відповідної розповіді українського літопису, щоправда, без додаткових видань, що їх позичив густинський укладач із ПМЛ: "Lanka Xiężna Przemyska wyszła przeciw iemu, prosząc o laskę, aby od obleżenia odstąpił. Iż Koloman będą czepetny, chromy, pchnął ją nogą od siebie, mówiąc: Iż nie słusna rzecz Krolom około Rycerskich rzeczy z niewiastami się obierać; odeszła smutna"³³⁰.

Залишається з'ясувати, звідки цей епізод запозичив сам М. Бельскі. Очевидно, що цим джерелом не могли бути твори Яна Длугоша, де подібні відомості відсутні, ані Мацея Стрийковського, який сам користав з М. Бельського (пор.: Наес ex... Bielscio... excerpta). У відповідному розділі його Хроніки під заголовком "O przyzwaniu Colomana, króla Węgierskiego, na pomoc Swatopelkowi, a porażeniu jego i o spolnych bitwach xiążat Ruskich, i ugodzie ich", де розповідається про облогу Перемишля та поразку Коломана, про матір Володаря не йдеться³³¹.

Утім, джерело відомостей М. Бельського надійно встановимо. Це Угорська латинська ілюмінована хроніка XIV ст., звідки відповідний фрагмент, що розповідає про угорську облогу Перемишля 1099 р., майже повністю запозичено й перекладено польською мовою: "Post hec autem rex invasit Rusciam et ducissa

ренко в: Западноевропейские источники. С. 210, 361; *Raffensperger Ch. Ties of Kinship...* Р. 58, 59, 217, 218, 348, 351.

³²⁹ Густынская летопись ПСРЛ. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003. С. 68–69.

³³⁰ Bielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Kraków, 1597. S. 85.

³³¹ *Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska,*

Zmodzka, y wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich, y inszych krain Krolestwu Polskiemu y Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych [...] / Z wielką pilnością y węzłowatą pracą [...]. Krolewec, 1582. S. 198, 200 (V: 7).

Rutenorum nomine Lancaa, venit obviam regi, pedibus provoluta obsecrabat regem cum lacrimis, ne disperderet gentem illam. Cumque regem non audientem instantissimis sollicitaret precibus, calcitravit eam rex et ammovit a se dicens: Non oportet regalem maiestatem fletu muliebri deturpari. Illa autem gemens reversa est retrorsum et rogabat omnipotentis Dei auxilium. Plurimi autem Kuni cum Mircode cum precibus venerant in auxilium Rutenorum”³³². Відзначимо: тут немає інформації про родинні зв’язки Ланки ні з Володарем, ні з Калманом. І те й інше є домислами історіографів Нового часу та сучасних істориків.

Причини збереження унікальної інформації про руських правителів в Угорській Хроніці потребують пояснення. Можна було б надіятися, ніби Хроніка дійсно вважає Ланку угорською династкою та сестрою Коломана, що й послужило приводом до збереження в тексті зазначеного епізоду. Але тут немає ні найменшого натяку на щось подібне. Героїню відчужено названо “ducissa Ruthenorum nomine Lanca”³³³, чим, на нашу думку, виключено її гіпотетичний зв’язок з Угорщиною та Арпадовичами³³⁴.

Залишається взяти до уваги моралізаторський зміст цього видання, який не так давно став предметом аналізу в контексті середньовічного ритуалу й символічної комунікації. Автор дослідження добачає можливою причиною зриву примирення княгині й короля або порушення процедури reconciliatio з боку середньовічної жінки, а саме відсутність попередньої взаємної згоди й вироблення суспільно значущої процедури, домінування принципу *iustitia versus clementia* в королівській політиці, або ж спонтанну реакцію правителя³³⁵.

Нам видається, цей аналіз не враховує заключної частини історії: у словах княжна відійшла геть від короля, який її образив, прохаючи заступництва всемогутнього Бога. У відповідь на її молитви багато хто з половців, серед них

³³² *Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV. = Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex* / J. M. Bak, L. Veszprémy, N. Kersken (eds., trans., pref.). Budapest; New York, 2018. P. 268–269 (145).

³³³ Автори найновішої публікації та перекладу середньовічного літопису намагаються пов’язати Ланку з Янкою Всеволодівною, хоча й визнають труднощі її ідентифікації (The identity of ‘Lanka’ is obscure. It may refer to Janka, a nun, daughter of the Grand duke Vsevolod Yaroslavich of Kiev (reigned 1078–93). The fate of this tradition is unclear). Не зовсім зрозуміло також, що видавці мали на увазі, припускаючи, що “пізній російський автор” міг користуватися угорськими хроніками (the later Russian author may have used the Hungarian chronicles), відкликаючись при цьому до: *Ипатьевская летопись*. Стб. 197, 199, 273–274. Літопис, безумовно, нічого не повідомляє про цей персонаж. Немає відкликання до нього і в монографії: *Senyk S. A history of the Church in Ukraine. Vol I: To the end of the thirteenth century*. Rome, 1993. P. 198.

³³⁴ Думка ніби Ланка – угорська форма імені Анна або Олена, як і припущення, немов відступ в латинському тексті хроніки після її

імені залишений спеціально для вказівки в майбутньому на ступінь споріднення Ланки і Калмана (sogor, amita?), що і дозволяло їй сподіватися на милість короля при особистій бесіді, є тільки думкою і припущенням у руслі традиційної історіографії. Можна лише погодитися, що “кем была эта русская княгиня, остается загадкой”. Див.: Западноевропейские источники. С. 361, прим. 63. У принципі, з поваги до авторів гіпотези можна навіть допустити, ніби укладач, який намагався думати подібно до сучасного історика, дійсно мав намір щось додати до характеристики Ланки, можливо навіть – “ступінь спорідненості” з королем. Тому він залишив відступ і відбув на пошуки родинних зв’язків. Однак нічого не знайшов і, як результат, – нічого не додав. Втім, існуючі в тексті середньовічної хроніки відступи правильніше було б пояснювати не “допущенням” про невиконані намірів укладача, а обставинами технічного характеру, пов’язаними з роботою переписувача над ілюмінованим рукописом.

³³⁵ *Zupka D. Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 39. Leiden; Boston, 2016. P. 97–99.

і Міркод*, прийшли на допомогу русам. Як відомо, Коломана розгромили, а єпископів, що супроводжували його в поході, – вбили. Очевидно, для хроніста допомога половців руським князям була Божою відповіддю на молитву Ланки, а сама перемога половців і русів – чудом Бога, осоромленням пихатого короля. Утім, не варто відкидати й натяку в тексті на благородну реакцію степовиків на публічне приниження жінки-володарки. Принаймні, повість адресовано нащадкам і наступникам угорського правителя, що погордливо відкинув смиренну просьбу жінки, якого Бог покарав за гординю. За визнання цього посилу головним змістом відповідного розділу Хроніки роздуми дослідників про “причини відторгнення” ритуального примирення втрачають свій конкретно-історичний сенс.

Отже, єдина наукова надія забезпечити Володарю Ростиславовичу “спадкові” права на Перемишль, а його братам – Теробовлю і Звенигород не має нічого спільного з науковістю. Головне, чим приваблював молодших Рюриковичів цей регіон, були не власні “спадкові права”, а торгові шляхи та укріплення, які їх контролювали, – майбутні міста Перемишльської та Галицької землі. У боротьбі за ці міста вони, безперечно, здобували свої права³³⁷.

Зробимо невеликий відступ. Складається враження, ніби створена зусиллями літописця князя Володимира Мономаха в другій половині 1110-х років концепція “старійшинства” й “отчини”, закріплена в Повісті минулих літ, надалі штучно перенесена його заходами та історіографією Нового часу на події XI ст. Несуперечливе прочитання відомостей про Любецький з’їзд 1097 р. не дає змоги поширити поняття “отчини” на всі території Східної Європи, пов’язані з Рюриковичами. Повідомлення літописця гранично конкретне, що підкреслює і його лексична структура: “сѣблюдемъ Рускую землю – каждо да держить отчину свою: Стополкъ – Києвъ Изяславль, Володимерь – [Переяславль] Всеволожь, Давыдь и Олегъ и Ярославъ – [Чернигов] Святославъ; а имже роздалъ Всеволодь городы – Давыду-Володимерь, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Теробовль Василкови и на том целоваша крестъ”³³⁸. Дослідники звертали увагу на цю дихотомію, але не надавали їй належної значимості³³⁹. Зрівнювання прав обох груп князів у тенденції перетворювало міста, роздані молодшим князям або “заднім числом” затверджені за ними волею князя Всеволода Ярославовича, на отчини, стираючи такі суттєві для епохи відмінності³⁴⁰.

Несуперечливе прочитання літописного тексту демонструє, що “отчини” були передбачені тільки в межах Руської землі – це Київ, Переяславль і Чернігів. Для територій поза Середнім Подніпров’ям вони ще не існують. На Волині й у Галицькій землі київський князь лише “раздает грады” князям – процедура,

* Цього половця навряд чи можна отождествляти з ханом Боняком або Алтунапою, згаданими в ПМЛ. У зв’язку з подіями 1099 р. хроніка називає ще одного половецького вождя – Мопоч’а, який, можливо, більше надається на цю роль.

³³⁷ Див. також: Мусин А. Е. Как Прохор-Лебедник киевлян накормил... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 39–57 (тут с. 55–57); *Его же*.

Corpus fratrum... С. 183–206.

³³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 231; Лаврентьевская летопись. Стб. 256–257

³³⁹ Див.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1, т. 1–2. Москва, 1962; Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. Ижевск, 2007. С. 382

³⁴⁰ Пор.: Повесть временных лет / Д. С. Лихачев (подгот. текста, пер., ст. и коммент.), В. И. Адрианова-Перетц (ред.), М. Б. Свердлов (доп.). 2-е изд. Санкт-Петербург, 1996. С. 248.

в очах літописця започаткована із практики самого Рюрика, “раздававшего грады” своїм мужам³⁴¹.

Можна було б припустити, ніби ці міста забезпечували контроль над територіями і за топонімами приховуються землі, які до них тяжіють. Однак, у нас немає підстав для таких висновків, окрім ретроспективних міркувань загального характеру. Очевидно, що увага східноєвропейської еліти була прикована не так до територій, як конкретних пунктів, осередків влади. Залишається визначити характер влади в цих центрах, безумовно, змінюваної.

Дворівнева соціально-політична система “успадкування отчин – роздача міст” (або фактична легалізація у них влади конкретного князя) була необхідною та достатньою умовою для нормального співіснування Руської землі, що складалася, власне, з Київської землі, і територій, розцінюваних у джерелах та історіографії як її “топархії-волості-анекси-колонії”³⁴². Це спостереження підтверджує постійне пригадування міст об’єктами політичної боротьби молодших Рюриковичів у подіях XI ст.

Географічне розташування міст – предметів жадання молодших Рюриковичів вказує на інші причини, які змусили князів прагнути до отримання влади в них, аніж стягування данини або “окняжнення” конкретної території з тенденцією перетворення її на спадкову вотчину. Так, у 1064 і 1065 рр. в Тмутаракані утверджується Ростислав Володимирович³⁴³, в 1077–1079 рр. тут зібралися Роман і Олег Святославовичі й Борис Вячеславович, що перебували в опозиції до Руської землі³⁴⁴, в 1081–1083 рр. місто захопили Давид Ігоревич і Володар Ростиславович³⁴⁵. Після вигнання з Тамані в 1084 р. двоє Ростиславовичів, можливо Рюрик і Василько, намагались утвердитися у Володимирі на Волині, натомість Давид захопив Олешшя³⁴⁶ і “зая Грѣчнѣки... и зая в них все имѣнье”, завдавши тим збитків торгівлі Києва з Візантією і змусивши князя Всеволода Ярославовича віддати йому Дорогобуж³⁴⁷. 1097 р. Давид Ігоревич

³⁴¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 20; згадак волостей в Іпатієвському списку видається невдалою вставкою й анахронізмом, пор.: “раздаа мужемъ своимъ волости и города рубити”, див.: Іпатъевская летопись. Стб. 14.

³⁴² Пор.: Nicetae Choniatae Historia / J.-P. van Dieten (ed.) *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Bd. 11: 1–2. Series Berolinensis. Berlin; New York, 1975. P. 141 (1165 A.D.); Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории: Киевская Русь. Москва, 1993. С. 340. Пор. уявлення про взаємини митрополій Руської землі і їх колоній, відокремлених від них не тільки великими, але й не підвладними князю територіями в: Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) *История СССР*. 1971. № 2. С. 32–61 (тут с. 46).

³⁴³ Лаврентьевская летопись. Стб. 163, 164; Іпатъевская летопись. Стб. 152, 153.

³⁴⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 199–204, Іпатъевская летопись. Стб. 190–196.

³⁴⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Іпатъевская летопись. Стб. 205.

³⁴⁶ Олешшя відігравало важливу роль у функціонуванні не тільки Дніпровського, а й Дністровського шляху, про що свідчать події відступу князя Данила з Пониззя у жовтні 1219 р. Пор.: “Бжиею же милостию придоша лодыя из Олешши и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ и насытитишася рыбъ и вина”. Див.: Іпатъевская летопись. Стб. 735 [6721 (1213)].

³⁴⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Іпатъевская летопись. Стб. 205. Твердження, що трапляється в історіографії, мовляв, Ростиславовичі до того часу вже проживали в Ярополка на Волині, не має підстав у джерелах. Звідки Давид напав на Олешшя, нам теж не відомо. Можливо, в момент авантюри вони ще перебували разом. Читання Іпатієвського літопису “гречники” (купці, що торгували з Грецією, пор.: Там же. Стб. 526 [6675 (1167)], 538 [6677 (1168)], 538 [6679 (1170)]; Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте [из раскопок 2001–2014 гг.]. Москва, 2015. С. 111–113 [№ 1012]) видається кращим, аніж згадані в Лаврентієвській редакції “греки”.

пропонує Васильку Ростиславовичу обміняти Теребовлю на Всеволож, Шепель або Перемишль³⁴⁸. У 1100 р. з'їзд Рюриковичів в Уветичах передає Давиду Ігоревичу в управління міста Буськ, Дубно, Острог і Чарторийськ; пізніше до нього повертається і Дорогобуж³⁴⁹.

Іноді придбання Давида Ігоровича характеризуються в історіографії як розташовані у глушині та другорядні в економічному й політичному сенсі³⁵⁰. Проте їх географія свідчить про інше. Влада в цих пунктах забезпечувала контроль над торговими шляхами в міжріччі Бугу, Стиру, Горині та Случі, які пов'язували Галицьку й Волинську землі з Руською землею. Боротьба за Тмутаракань та Олешіа через їхню історичну специфіку – бути воротами Східної Європи до Чорноморсько-Середземноморського регіону³⁵¹ – свідчить, що йшлося саме про контроль над далекою торгівлею. Така практика сягає витоків ІХ–Х ст., характерна і для усього ХІ ст. на всій території Східної Європи³⁵².

Молодші Рюриковичі, претендуючи на ці міста, не виступали "ізгоями"³⁵³. Вони були повноправними політичними фігурами Східної Європи свого часу. При цьому вони добре знали "ахіллесову п'яту" Київської Русі – її залежність від далекої торгівлі та контролю над торговими шляхами. Відродження після смерті Ярослава Мудрого моделі влади русі Х ст. у формі "союзу архонтів", освяченого практикою домовленостей між Імперією ромеїв і північними варварами, зробило актуальним визнання прав усіх Рюриковичів, зокрема й молодших, на участь в управлінні Руською землею³⁵⁴. Для цього потрібно було змусити київського князя зважати на себе, чого ці князі й досягали обмеженням свободи торгівлі, життєво необхідної Києву. В аналогічний спосіб правитель Київської землі, роздаючи міста молодшим Рюриковичам, а по-суті, визнаючи тут їхню владу, іноді встановлену "явочним порядком", укладав з ними своєрідний "ряд-договір", розраховував з їхньою допомогою контролювати комерційні шляхи.

Така мобільність Рюриковичів уздовж торгових шляхів і зацікавленість їх у пануванні над ними свідчить, що сини та внуки Ярослава Мудрого так і не перестали бути схожими до їхніх предків річковими вікінгами, ще не обмеженими уявленнями про князя як власника конкретної території³⁵⁵. Ця модель,

³⁴⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 265; Ипатьевская летопись. Стб. 239.

³⁴⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 274; Ипатьевская летопись. Стб. 249–250.

³⁵⁰ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 47, 54.

³⁵¹ Про це див., наприклад: Котляр Н. Ф. Тмутараканские заботы киевских князей Норна у источника Судьбы: сборник статей в честь Е. А. Мельниковой / Т. Н. Джаксон и др. (ред.). Москва, 2001. С. 191–197; Чхаидзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. Х – 90-е гг. ХІ веков Вестник Московского городского педагогического университета. 2010. № 1(5). С. 20–37.

³⁵² Значно раніше, в 1021 р., після перемоги князя Ярослава Володимировича над Брячиславом на річці Судомі, перший як заставу майбутнього союзу передає переможеному міста Усвяти і Вітебськ, які відігравали важливу роль у системі торгових шляхів Дніпро-Двінського регіону. Див.: Новгородская IV

летопись ПСРЛ. Т. 4, ч. 1. Москва, 2000. С. 111 (6529 [1021]); Новгородская Карамзинская летопись ПСРЛ. Т. 42. Москва, 2002. С. 62 (6529 [1021]); Софийская I летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. С. 172–173 (6529 [1021]). Пор.: Еремеев И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья). Труды ИИМК РАН. Т. 44. Санкт-Петербург, 2015. С. 126–131 (та ін.).

³⁵³ Пресняков А. Е. Княжое право... С. 45–46; Пестерев В. В. "А се четвертое изгоство и себе приложим..." в Уставе князя Всеволода Новгородика-2012. У истоков российской государственности: материалы IV международной научной конференции, 24–26 сентября 2012 г. Ч. 1 / Д. Б. Терешкина и др. (сост.). Великий Новгород, 2013. С. 206–214.

³⁵⁴ Мусин А. Е. Corpus fratrum... С. 196–197.

³⁵⁵ Див.: Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. Москва, 1906.

створена в Середньому Подніпров'ї "розбійницькою торгово-промисловою колонією варягів"³⁵⁶, відтворювала себе на інших землях Східної Європи в міру поширення там впливу Рюриковичів, які боролися за право називатися "архонтом Росії", і пов'язаних з ними "мужів руських".

Саме ці причини спонукали Ростиславовичів утвердитися на берегах Сяну, Серету й Білки, що відбулося у середині 1080-х років, можливо безпосередньо між 1084 і 1087 рр., після шантажу київських правителів блокадою Олешня й Володимира. Очевидно, спроби призвели до певних результатів і, подібно до Давида Ігоровича, який отримав в управління Дорогобуж на річці Горинь, Рюрику, Василюку й Володарю Ростиславовичам київський князь Всеволод "роздав", відповідно, міста Перемишль, Тереховлю і Звенигород. Це ті скупі свідчення, які можна отримати на основі аналізу наявних історичних текстів. Міркування про "запрошення" Ростиславовичів "місцевою плеємною старшиною" неісторичні, оскільки не мають джерелознавчого обґрунтування. Також важко реконструювати форми й методи контролю місцевих комунікацій з боку Києва і/або Володимира упродовж XI ст. Можливо, цю функцію виконували безіменні "мужі руські", подібні до похованих у великих курганах Плісеська. Нестабільна воєнно-політична ситуація у регіоні в цьому столітті, пов'язана зі суперництвом Рюриковичів і П'ястів, нових претендентів на контроль над комунікаціями в районі Перемишля і Червеських градів, що з'явилися наприкінці X ст., робить таку реконструкцію ще складнішою.

Про те, що роздані Всеволодом міста були безпосередньо пов'язані з торговими операціями, знову можна дізнатися з наявних середньовічних текстів. Якщо справедливо ототожнювати міста *Primiš*, що його згадав Ієгуда бен Меїр га-Коєхен із Майнца, автор оповідання "Сефер ха-Диним"³⁵⁷, з Перемишлем, то вже у другій чверті XI ст. тут могла існувати жидівська община, залучена до транс'європейської торгівлі³⁵⁸.

Ця гіпотеза відповідає даним Києво-Печерського патерика про роль Перемишля й Галича в транзитній торгівлі та постачанні солі наприкінці XI ст.³⁵⁹ Соляну кризу в Середньому Подніпров'ї варто пов'язати з другим етапом волинської кризи кінця 1090-х років, коли, вигнавши Давида Ігоровича з Володимира,

³⁵⁶ Пресняков А. Е. Княжое право... С. 292.

³⁵⁷ Lewicki T. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla. Przemyśl, 1932. S. 54–56; Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy / F. Kupfer, T. Lewicki (eds.). Wrocław; Warszawa, 1956. S. 32; Lewicki T. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla *Rocznik Przemyski*. T. 11. 1967. S. 53–56.

³⁵⁸ Див.: Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом *Журнал Министерства народного просвещения*. 1888. № 7. С. 121–150; *Ejusdem*. Kiev's Handel mit Regensburg in alter Zeit *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*. Bd. 57. 1905 (Neue Folge. Bd. 49). S. 185–223; Schreiner P. Königin Richenza, Polen und das Rheinland. *Królowa Rycheza, Polska i Nadrenia. Historische Beziehungen zwischen Deutschen und Polen im 11. Jahrhundert*. Pulheim; Poznań, 1996; *Osterrieder M.*

Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev (10. – 13. Jahrhundert) und die Rolle der Iren Bayern und Osteuropa. Aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Rußland, der Ukraine und Weißrußland / H. Beyer-Thoma (ed.) (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. Reihe Geschichte. Bd. 66). Wiesbaden, 2000. S. 57–93.

³⁵⁹ "егда же Святѡплѣхъ съ Давидомъ Игоревичемъ рать зачастую про Василкову слепоту, егоже ослепи Святѡплѣхъ, послушавъ Давида Игоревича, с Володимиромъ и съ самемъ Василкомъ, и не пустиша гостей из Галича, ни людей изъ Перемишля, и не бысть соли въ всей Руской земли". Див.: Патерик Киевского Печерского монастыря / Д. И. Абрамович (изд.) *Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1911. С. 107–108, 207–208.

Святополк Ізяславович між 9 квітня і 12 червня 1099 р. виступив проти Володаря й Василька Ростиславовичів і зазнав поразки в битві "на поли на Рожни". Торгова блокада Києва мала стати наслідком перемоги галицьких Ростиславовичів над київським князем, які відмовилися переслідувати Святополка, що відступав, але традиційно заблокували київську торгівлю та постачання товарів до Києва³⁶⁰.

Характерно, що "товар", однозначно інтерпретований у літописному контексті як результат торгових експедицій, становив звичайний конвой княжих поїздок правителів Карпатського та Підкарпатського регіонів, якщо не слугував однією з головних цілей їхньої діяльності. Так було в 1097 р., коли Василько Ростиславович разом із товаром прибув до Києва, переправившись через Дніпро біля Видубичів³⁶¹. Так було в 1152 р., коли під час битви між коаліцією угорського короля Гези II та київського князя Ізяслава Мстиславовича з галицьким князем Володимиром Володаревичем Перемишль не взяла тільки тому, що "мужі руські" зайнялися грабуванням товарів, які були в приміському княжому дворі³⁶². Так було і в 1156 р., коли київський князь Мстислав Ізяславович захопив зненацька у Володимирі свого дядька Володимира Мстиславовича, відібрав привезені з Угорщини товари, а самого змусив утікати до Перемишля, а відтак до угорського короля, одруженого з його сестрою Євфросинією³⁶³.

Важливість торговельних комунікацій, що пронизували цей регіон, визначила його долю у Середньовіччі та, як можна припустити на основі неупередженого прочитання наявних історичних текстів, особливий міжнародний правовий статус. Спробуємо простежити й коротко охарактеризувати цей статус.

Як уже зазначено, зусилля з контролю околиць Перемишля, майбутньої Галицької землі і Червенських городів з боку Рюриковичів можна впевнено описати лише від другої половини 1080-х років. Проте очевидно, що зосередження комунікацій у цьому регіоні ставило місцевих правителів у центр "великої політики" Центрально-Східної Європи й Візантійської імперії, що закріплювалося з допомогою династійних зв'язків. Але такі союзи могли порушувати баланс сил. Це передбачало систему "стримувань і противаг", передовсім з боку Києва. Так, водночас зі шлюбом 1104 р. доньки Володаря Ростиславовича перемишльського з неназваним на ім'я сином імператора Олексія Комніна³⁶⁴ доньку київського князя Святополка Предславу видали заміж за принца Алмоша, брата короля Калмана³⁶⁵.

До тієї ж низки подій належить і історія з осліпленням князя Василька Теребовлянського, в якій не варто бачити "візантійську підступність"³⁶⁶, попри, здавалося б, візантійський спосіб політичної страти³⁶⁷. Основним двигуном цих

³⁶⁰ Мусин А. Е. Как Прохор-Лебядник... С. 50–51. Пор.: *Его же. Corpus fratrum...* Passim.

³⁶¹ "Василько с товаром прииде... и перевезеса на Выдобичь иде поклонитса кь стому Михаилу в монастырь и оужина ту а товары своя постави на Рудици вечеру же бывшю прииде в товарь свои". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 232 Лаврентьевская летопись. Стб. 258 [6605 (1097)]. Пор.: Гиппиус А. А. "Повесть об ослеплении Василька Теребовльского" в составе Повести временных лет: к стратификации текста *Древняя русь: вопросы медиевистики*. 2005. № 3(21). С. 15–16.

³⁶² "баше дворъ кнѣжъ внѣ города на лузѣ надѣ рѣкою надѣ Саномъ и ту бѣ товаръ в немъ многъ и тамо наринушисѣ вси воѣ Изаславъ". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 449 [6660 (1152)].

³⁶³ "Тогда же и Мстиславъ Изаславичъ ѿхъ изъѣздомъ на стрѣа своего на Володимира Володимиру и ѿ жену его и мѣрь его и всадивъ ѿ на возы везе ѿ Лучьску посла а стрѣи его Володимеръ оутече Перемышлю, а дружину его изограби, и товаръ весь ѿа, иже бѣ принесла изъ Оугоръ Мстиславля, а Володимеръ ѿтуда бѣжа въ Оугры кь королевѣ затеви своемъ". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 484–485 [6664 (1156)].

подій була конкуренція з боку інших Рюриковичів – Святополка Київського, головного бенефіціарія далекої торгівлі, й Давида Дорогобузького, який контролював шлях по р. Горинь. Власне, саме так варто інтерпретувати застережливі слова Давида Святополку: “Василко брата ти оубилъ Ярополка и тебе хоче оубити и заяти волость твою Туровъ и Пинескъ и Берестіе и Поборишу, а заходилъ ротъ с Володимиром яко състи Володимеру Кыевъ, а Василкови Володимери”³⁶⁸. Під “Поборишею” Лаврентіївського літопису, очевидно, варто розуміти “Погорину”, як це читається в Радивилівському й Академічному списках.

Домисли Давида, який приписував теребовлянському князю експансіоністські плани, начебто підтверджує і сам Василько, маючи намір звернутися до свого брата Володаря Ростиславовича й самого Давида Ігоревича з такими словами: “даита ми дружину свою молотшою, а сама пиита и веселитаса, и помыслихъ на землю Ладъскую наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Ладъскую и мыщю Руськую землю, и посемъ хотѣль ксѣмъ переати Болгары Дунаискѣтъ и посадити ѿ оу собе, и посемъ хотях проситиса оу Сѣополка и оу Володимера ити на Половци, да любо налѣзу собѣ славу а любо голову свою сложю за Руськую землю ино помышленье в сердци моемъ не было”³⁶⁹.

Наскільки ці відомі з літопису “плани”, що охопили військовою активністю практично всю Центрально-Східну Європу, відповідали реальній політиці прикарпатських Ростиславовичів? Видається, що так описана позиція не відповідала їхнім інтересам і не знаходить підтвердження у джерелах. Варто звернути увагу на практичну відсутність знахідок арабських дирхемів і їхніх скарбів на підконтрольній Ростиславовичам території в XI ст., незважаючи на те, що в попередній час сюди надходили візантійські номісми VI–VII ст. (Бесько, Беч,

³⁶⁴ За кого саме з імператорських синів, Ісаака або Андроніка, неназвана на ім'я донька князя Володаря була видана заміж залишається невідомим. Найбільш академічним кроком вважається утриматися від відповіді на це питання (пор.: *Chalandon F. Les Comnènes: études sur l'Empire byzantin aux XI^e et XII^e siècles. II. Jean II Comnène (1118–1143), et Manuel I Comnène (1143–1180).* Paris, 1912. P. 13–14; *Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180.* Cambridge, 2002. P. 205), однак без достатніх підстав цей союз часто приписується Ісааку, а Володарівна може називатися Іриною (див.: *Baumgarten, de, N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X^e au XIII^e siècle. Orientalia Christiana. Nr 35. T. 9. Roma, 1927. P. 16; Jurewicz O. Andronik I. Komnenos. Warszawa, 1962. S. 39–42; Войтович Л. Перша галицька династія *Генеалогічні записки*. Вип. 7. 2009. С. 1–25). Хоча найімовірніше, що Ісаак був одружений із Катериною, донькою грузинського князя Давида IV (пор.: *Prinke R. Kata of Georgia, Daughter of King David IV the Builder, as Wife of Sebastokrator Isaakios Komnenos Foundations.* 2011. Т. 3 (6). P. 489–502). Див. також: *Васильевский В. Г. Из истории Византии в XII веке. Союз двух империй (1148–1155) Славянский сборник. Т. 2. Санкт-Петербург,**

1877. С. 210–290; *Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries Harvard Ukrainian Studies. Vol. 12/13: Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. 1988/1989. P. 414–429.*

³⁶⁵ “Ведена дщи Володарева за црѣвичъ за Ѡлексиничъ Цсрюгороду мсца июлиа въ к, томъж лѣт ведена Передѣслава дщи Сѣополча в Угры за королевичъ августа въ ка днь”. Див.: *Ипатьевская летопись. Стб. 256; Лаврентьевская летопись. Стб. 280 [6612 (1104)].* Пор.: *Назаренко А. В. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в.) Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Паиццо / Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1999. С. 166–179.*

³⁶⁶ *Будовниц И. У. Владимир Мономах и его военная доктрина Исторические записки. № 22. 1947. С. 42–100 (тут с. 78).*

³⁶⁷ Пор.: *Плахонін А. “Сего не бывало в Руськеи земли”: Вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. 2003. С. 197–208.*

³⁶⁸ *Лаврентьевская летопись. Стб. 263; Ипатьевская летопись. Стб. 232, 233–234 [6605 (1097)].*

Дукля, Перемишль) (Besko, Biecz, Dukla, Przemyśl)³⁷⁰. Підкісні знахідки східних монет у Прикарпатсько-Перемишльському регіоні не піддаються визначенню (Дембіца, Гродзиско-Дольне, Жулків) (Dębica, Grodzisko Dolne, Żółków)³⁷¹, а вже згаданий Перемишльський скарб (Przemyśl II) не має докладної хронології³⁷². Це повинно свідчити, на наш погляд, не про відсутність торговельних зв'язків і шляхів, а, навпаки, – їхню надійність, гарантовану місцевими правителями. Занепокоєність Ростиславовичів підтриманням порядку й безпеки комунікацій на власних землях знайшла відображення й у причинах відмови Василька від запрошення на святкування іменин Святополка Ізяславовича в Києві: "Василко же штопрѣса, река: не могу ждати еда будеть рать дома"³⁷³. Запобігання невідомій нам війні виявляється головним клопотом теребовлянського князя, до обов'язків й інтересів якого входило забезпечення стабільності на трансконтинентальних шляхах.

Отже, згадані в літописі "експансіоністські плани" князя Василька варто пояснювати літературним прийомом, за допомогою якого автор вводить свого героя до кола інтересів київських князів, вказує на його прихильність до теорії "причастя Руської землі", а також підкреслює культурно-політичне спадкоємство із засновниками Русі, передусім князем Святославом Ігоровичем, який не тільки захоплював болгарські міста на Дунаї, а навіть мав намір, згідно з літописцем, перенести туди свою резиденцію, оскільки в Переяславці, як і в Теребовлі й Перемишлі, було "середовище землі", де "вса благаа сходать", тобто перетиналися торговельні шляхи, приносячи із собою блага цивілізації³⁷⁴.

Докладно так само спроба Василя Васильєвського побачити "русинів прикарпатської Русі" на чолі з Васильком Ростиславовичем³⁷⁵ у п'ятитисячному загоні "хоробрых і войовничих жителів гірських країн", який під час візантійсько-половецької війни 1091 р. відділився від половецького стану та приєднався до грецького табору³⁷⁶, приречена на джерелознавчу невдачу. Як справедливо зауважив Ярослав Любарський, усі відомі спроби ототожнювання цих "мешканців гірських областей" з русинами (В. Васильєвській), болгарами (Василь Злотарський) чи волохами (Бернард Лейб) – "не більш ніж довільні гіпотези"³⁷⁷. Приклади, що їх наводить В. Васильєвській, спільних військових походів князя Василька й половців у 1092 р. на Польщу ("в се же лѣто воєваша Половци Лахы с Василькомъ Ростиславичем"³⁷⁸; "в се же лѣтѣ воєваша Половци Лахи с Василькомъ Ростиславичем"³⁷⁹) або в 1091 р. на Угорщину (пор.: "autem rex gloriosus inuasit Rusciam, eo quod Kuni per consilium eorum Hungariam intrauerunt")³⁸⁰

³⁶⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 266; Ипатьевская летопись. Стб. 240 [6605 (1097)].

³⁷⁰ Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen. S. 29–30, 36–37, 136–137. Kat. Nr. 15, 29–30, 80–83.

³⁷¹ Ibidem. S. 36, 50, 179, Kat. Nr. 14, 28, 121.

³⁷² Ibidem. S. 135–136. Kat. Nr. 79.

³⁷³ Лаврентьевская летопись. Стб. 258; Ипатьевская летопись. Стб. 232 [6605 (1097)].

³⁷⁴ "Иде Стославъ на Дунаи на Болгары и бившимъса шдолъ Стославъ Болгаромъ и вза городовъ пѣ по Дунаю и сѣде княжа ту въ Переяславци ема дань на Гръцѣхъ... хочю жити в Переяславци в Дунаи яко то есть среда земли моеи. Яко ту вса благаа сходать... Прииде Стославъ Переяславцю

и затворишася Болгаре в городъ". Див.: Лаврентьевская летопись. Стб. 66, 67, 69; Ипатьевская летопись. Стб. 53, 55 57 [6475 (967), 6477 (969), 6478 (970), 6479 (971)].

³⁷⁵ Васильевский В. Г. Византия и печенегы (1048–1094) Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 164, отд. 2. 1872. С. 116–165, 243–332 (тут с. 282–283, примеч. 197).

³⁷⁶ Анна Комнина. Алексиада / Я. Н. Любарский (вступ. ст., пер., ком.). Москва, 1965. С. 235.

³⁷⁷ Там же. С. 541. Пор.: Там же. С. 235.

³⁷⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 215.

³⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 206 [6600

(1092)].
³⁸⁰ Там же. Пор. паралельно інформацію в: Ioannis Thwroc. Cronica Hungarorum. Ab

мають, на нашу думку, свідчити не так про експансію, як заходи превентивної охорони комунікацій від зовнішніх загроз. Спроба побачити в повідомленні Ієгуди бен Меір га-Кохена інформацію про події русько-польського зіткнення 1031 р. й розгром жидівської торгової громади в місті та продаж її членів у рабство³⁸¹ не відноситься до обов'язкового прочитання джерела.

Турботливий контроль над тонким механізмом трансконтинентальних комунікацій передбачав не лише систему міжнародних угод, а й взяття до уваги інтересів місцевого населення у тій чи іншій формі. Було б, утім, необережно стверджувати, що поява русі в регіоні на межі X/XI ст. й кінець панування угрів пов'язані з гіпотетичним встановленням союзу лендзян із Києвом³⁸². Просування до регіону Перемишля і Червенських городів угрів, русі і ляхів мало мілітарний характер, який навряд чи допускав "союзницькі відносини". Однак, інтереси місцевого населення могли враховуватися у підсумку міждержавних домовленостей, що передбачали особливий статус територій, які нас цікавлять.

Історикам добре відомий феномен подвійної лояльності або подвійної залежності, притаманної прикордонним територіям і більшим утворенням епохи пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу від південних меж Новгородської землі до України й Угорщини³⁸³. У цьому зв'язку головне питання, що його історики ставили місцевій історії: яким князям був підвладний регіон Перемишля і Червенських городів перед приєднанням до Києва – польським, чеським чи незалежним місцевим правителям, виявляється другорядним і неісторичним.

Знана в XI–XIII ст. воєнна активність сусідніх держав у регіоні, що нас цікавить, і її відображення у літописанні й латинських хроніках начебто суперечить пропонованій нами гіпотезі про полівасалітет цих земель, підтверджений міжнародним правом. Події, що розгорталися у Галичі й Перемишлі, як і на русько-польсько-угорському прикордонні загалом, сьогодні однозначно сприймаються як "експансія", "агресія", "узурпація" й "окупація", а самі землі та міста розглядаються як руські землі, куди вторглися вороги або ж "спірні території". Не заперечуючи цих важливих аспектів середньовічної політики, необхідно визнати, що ми перш за все маємо справу з давньою або сучасною інтерпретацією подій, часто позначеною емоційним, а не юридичним характером. З погляду права війна виявляється способом вирішення конфлікту,

origine gentis inserta simul Chronica Ioannis arhidiaconi de Kikullew / I. G. Schwandtner (ed.). Pars 1. Tyrnaviae, 1765. P. 132 (II, 58).

³⁸¹ Головка О. "Червенські гради"... С. 80.

³⁸² Цю гіпотезу див. в: Labuda G. Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku *Rocznik Przemyski*. T. 24–25. 1986. S. 275–294; Parczewski M. Początki kształtowania się... S. 41–42.

³⁸³ Musin A. "Czernokuństwo" – nowogrodzko-litewskie kondominium w południowej części Ziemi Nowogrodzkiej w XV w. *Unie między państwowe-parlamentaryzm-samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów* / W. Uruszczak, Z. Noga, M. Zwierzykowski (eds.). Warszawa, 2020. S. 111–131. Див. також: Шабульдо Ф. М. Кондоминантний статус українських земель в XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши

и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамая *Balkanica Poznaniensia. Acta et studia*. T. 14: Ludy koczownicze Eurazji / I. Czamanska, W. Szulc (eds.). Poznań, 2007. S. 157–182; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011; Ágoston G. *Defending and Administering the Frontier: The Case of Ottoman Hungary The Ottoman World* / Ch. Woodhead (ed.). Milton Park; Abingdon; Oxon, 2012. P. 220–236. Пор.: Кежа Ю. Н. Феномен границы как зоны межгрупповых коммуникаций (на примере Полоцкой земли второй половины XII в.) *Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты. Электронный сборник статей IV Международной научно-практической online-конференции (Новополоцк, 26 ноября 2020 г.)*. Новополоцк, 2020. С. 563–569.

викликаного порушенням звичного порядку речей, заснованого на системі міжнародних угод і звичаїв.

Нам залишаються невідомими ні тексти цих гіпотетичних угод, які гарантували міжнародне право західноукраїнських земель, ні зміст звичаєвого права, що стосувалося прикордонних територій. Але питання множинної лояльності або підкорення природним способом опиняються у центрі інтересів сусідніх політичній на прикордонні й уздовж трансконтинентальних шляхів як зон особливого ризику. Порушення прав однією зі сторін неминуче тягнуло за собою воєнну операцію з метою повернути втрачені статус і привілеї. Історико-політичним парадоксом такої реакції є ескалація прикордонної напруженості і зростання дисбалансу сил та інтересів. Однак зловживання правом війни не заперечує у принципі існування кондомініального права на територіях, що слугували приводом для цієї війни.

Ще Я. Ісаєвич припускав існування союзницько-трибутарних відносин Перемишльської і Червенської земель з Давньочеською державою, одночасно вважаючи ці території частиною давньої Русі. У такій ситуації обіцянки племянних князів і знаті надавати військову допомогу або навіть платити данину Пшемислді могли сприймати як визнання залежності. Однак, для місцевої верхівки це було своєрідним викупом за право вирішувати свої внутрішні справи, уникаючи втручання сусідів і використовуючи їх у власних інтересах. Згідно з дослідником, лідери Червенських графів могли давати політичні зобов'язання одночасно й Києву, й Празі, що забезпечувало місцевим політичним утворенням фактичну незалежність від обох центрів³⁸⁴.

Положення Перемишля та його околиць, як, зрештою, й Галича, в серці Центрально-Східної Європи, на прикордонні руського, польського й угорського політичних утворень ідеально відповідало нашій гіпотезі про їхній можливий кондомініальний статус. Хрестоматійним відображенням такої ситуації може бути відомий коментар арабського географа Аль-Ідрісі "Ал-Кітаб ар-Руджжарі" (Tabula Rogeriana) середини XII ст., який згадує Перемишль, що, за його словами, виходив як до землі Сандомирської та і до Руської³⁸⁵.

Заризикуємо припустити, що така ситуація існувала не лише на теренах верхнього Посання, а й загалом Побужжя. У зв'язку з нашою гіпотезою варто привернути увагу до повідомлень Великопольської Хроніки кінця XIII ст., які стосуються правління Казімежа II Справедливого кінця XII ст. Тут йдеться про те, що польський князь "узяв в управління" деякі руські землі – Перемишльську, Володимирську, Берестейську та Дрогичинську із замками, фортецями, муніципіями разом з їхніми околицями, а "руське місто Берестя, відмовившись від покори Казімежу, перестало виплачувати звичні податі та почало готувати зброю для спротиву"³⁸⁶.

³⁸⁴ Ісаєвич Я. Д. Грады Червенские... С. 120. Автор підкріпив свою гіпотезу відсиланням до думок Анджея Грабського і Владіміра Мавродіна, які не так чітко, але припускали подібну історичну ситуацію. Пор.: Grabski A. F. Bolesław Chrobry: zarys dziejów politycznych i wojskowych. Warszawa, 1966. S. 248; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 298.

³⁸⁵ Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle "Księgi Rogera": geografa arabskiego z XII

w. al-Idrīsī'ego = La Pologne et les pays voisins dans le "Livre de Roger" de al-Idrīsī, géographe arabe du XIIe siècle. Cz. 1 Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Nr 34. Krakow, 1945. S. 138; Cz. 2 Prace orientalistyczne. T. 2. Krakow, 1954. S. 35, 120–124, 170. Пор.: Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Москва, 2004. С. 281–299.

³⁸⁶ "Великая хроника"... С. 118, 122, 224; Kronika wielkopolska / K. Abgarowicz (tł.), B. Kürbis (red.). Kraków, 2010. 115, 119. Пор.:

Очевидно, ці свідчення могли залежати від відповідної інформації Хроніки Вінсента Кадлубка, яка уточнює зміст подій, що важливо, адже автор був їх сучасником. Відповідно до його версії, в 1182 р. Казімеж посадив у Бересті свого ставленика, можливо, червенського князя Святослава Мстиславовича, а пізніше розпоряджався галицьким столом, передаючи владу над ним то Володимирові Ярославовичу, то Романові Мстиславовичу³⁸⁷. У 1192/1193 рр. “якийсь русин (*quidam Ruthenorum*), князь Дорогичина (*princeps Drohiczensis*), ... закритий у місті, що є столицею його князівства (*principatus*) і зветься Дорогичиним (*Drohiczin*), унаслідок бід облоги” мусив не так погодитися на умови здачі, як прийняти умови “вічного підданства” від Казімежа³⁸⁸. Пізніше обидва хроністи приписують польському князю Лешку Бялому вирішальну роль у переході галицького князювання до Романа Мстиславовича³⁸⁹.

Російські історики традиційно розглядали зазначені повідомлення як “самохвальство” польських авторів або “очевидне перебільшення”, оскільки не могло йтися про “підкорення цих земель у власному сенсі слова”, а лише “заручення підтримкою князів, які там правили”, або ж нейтрально констатували, що “повідомлення хроніста про залежність руських міст від польських князів не підтверджується даними джерел”³⁹⁰.

У подібний спосіб відкидали й повідомлення про політичну залежність Перемишля і Галича від сусідніх політич у першій половині XII ст., наприклад, інформацію Додатку до “Цвифальтенської Хроніки” Ортлиба про перенесення руки св. Стефана Першомученика (*Ortliebi Zwifaldensis Chronicon*, 1141 р.), де повідомлялося про взяття у полон поляками “короля Русі (*Ruszia*), що виявляв ворожість до польського князя, свого господаря”. Очевидно, йшлося про події 1122 р., перемишльського правителя Володаря Ростиславовича і польського князя Болеслава Кривовустого³⁹¹. Сучасні історики припускають, що твердження польських інформантів цвифальтенського автора про якусь політичну залежність Перемишля від Польщі є “перебільшенням”³⁹². На аналогічний спосіб заперечують також відомості Великопольської Хроніки про угорського принца на галицькому столі в 1120–1130-х роках, що в ньому деякі дослідники бачать Бориса Калмановича (*De expulsiōe Colomanidis Regis Haliciensis*)³⁹³.

Однак літопис Романовичів описує подібну політичну ситуацію на польсько-волинсько-галицькому прикордонні на початку XIII ст. При цьому його автор ніяк не виражає своїх негативних емоцій стосовно того, що відбувалося. Цілком правдоподібно, що участь польського правителя в улаштуванні політичного життя у регіоні відповідала звичному для літописця порядку речей, оскільки свідчила про “велику любов” Лешка Бялого до князя Данила. Так, у 1207–1214 рр. князь Лешко дав жителям Берестя Василька Романовича в князі,

Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae [1872]. S. 467–598.

³⁸⁷ Западноевропейские источники. С. 311–312 (IV, 14–15). М. Грушевський вважав, що ці повідомлення стосуються не Берестя, а Галича: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. С. 574–577.

³⁸⁸ Западноевропейские источники. С. 317–318 (IV, 19).

³⁸⁹ Пор.: Западноевропейские источники. С. 321–322; “Великая хроника” ... С. 135–137.

³⁹⁰ Татищев В. Н. История Российская. Ч. 2

Его же. Собрание сочинений в 8-ми т. Т. 4. Москва; Ленинград, 1964. С. 457. Пор.: “Великая хроника” ... С. 224.

³⁹¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 292; Ипатьевская летопись. Стб. 286.

³⁹² Западноевропейские источники. С. 199, примеч. 9. Пор.: Там же. С. 281, 297.

³⁹³ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae ... С. 515–517; “Великая хроника” ... С. 103–106, 220; Юрасов М. К. Борис Калманович и русско-венгерские отношения *Российская история*. 2013. № 4. С. 60–79 (тут с. 63).

а згодом, на прохання “княгині Романової”, передав йому в управління Белз. Тоді ж за допомогою польського правителя князь Олександр Всеволодович підкорив собі Володимир. Пізніше, згідно з літописцем, саме Лешко знову передав Белз Олександру, а Данило й Василько з його допомогою забрали від Олександра Тихомль і Перемиль.

Польський правитель розпоряджався князями Кам’янця, Володимира й Белза та їхнім військом: “Лесько же поа Данила ис Каменца, а Влександра из Володимера, а Всеволода из Белза кождо ихъ со своими вои”. Проте Лешек Бяли сам мав стати бенефіціарієм третьої політичної сили на цій території – угорського короля, який у 1214 р. передав йому у владарювання Перемишль, а його воєводі Пакославу – Любачів, однак через деякий час, очевидно, в 1215–1216 рр., відібрав обидва міста. Лешко міг брати участь у зведенні на галицький стіл князя Мстислава Мстиславовича, а в 1219 р. заявити угорському правителю: “не хочу части в Галичи, но даи его зати моему”³⁹⁴.

Необхідно визнати, що спільна й узгоджена участь руських, польських та угорських правителів у долях західноукраїнських земель, підтверджена незалежними літописними традиціями, не повною мірою співвідноситься із сучасними поняттями “агресії” та “окупації”. Судячи з усього, тексти польських хронік і руських літописів привідкривають для нас дещо більше, що може бути назване полівасальним або кондомініальним статусом прикордонних земель. Понад те, використання літописцем вислову “частка в Галичі”, вкладеного в уста Лешка Бялого, навряд чи було фігурою мови, як ми вже припустили. Воно безпосередньо відсилає до базового поняття політичної організації Східної Європи – “причастя/частки Руської землі”, що була кондомініумом в ідеології князів із династії Рюриковичів.

Сформульована вище гіпотеза про кондомініальний статус Перемишльської землі й усього русько-польсько-угорського прикордоння здатна знайти підтвердження в існуванні подвійних, а то й потрійних лояльностей правителів земель Західної України в XIII–XIV ст., хоча такий підхід не завжди знаходить однозначну підтримку в науковій спільноті³⁹⁵.

³⁹⁴ Ипатьевская летопись. С. 720–721 [6712 (1204)], 728–730 [6718 (1210)], 730–731 [6719 (1211)], 731 [6720 (1212)], 733[6721 (1213)].

³⁹⁵ Дискусію див. у: Волощук М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бела IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. *Specimina Nova. Pars Prima* / Redigit M. Font. Sectio Mediaevalis III. Pecs, 2005. P. 83–113; *Его же*. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х гг. XIII в. *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы / А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров (ред.). Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341; *Его же*. Terra Praemiziensi in regnum Hungariae в XIII веке. Хронология проблемы *Colloquia Russica*. Series 1, Vol. 2: Przemyśl i ziemia Przemyśka w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / V. Nagirny, T. Pudłocki (red.). Kraków, 2013. S. 101–111; Головки А. Б. Юго-За-

падная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в. *Rossica Antiqua*. 2010. Вып. 2. С. 113–139 (тут с. 115, 133–135; *Александрович В.* “Угорське підданство” короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 133–190. У зв’язку з новими публікаціями в рамках дискусії хотілося б зауважити наступне. І сама дискусія, і відповідь на критику є важливим і необхідним елементом наукового життя. Однак, реакція на критичні зауваження вимагає суворого дотримання правил дискусії, де використання того, що прийнято називати *argument ad personam* неприпустимо. У цьому сенсі одне з останніх слів у дискусії виходить за рамки наукової етики і академічної коректності, що знецінює наведені контр-аргументи й не дозволяє використовувати їх у подальших дослідженнях, або просто відкликатися до відповідної публікації.

Передусім викликає запитання про політичний статус князя Данила Романовича в його відносинах з угорським королем Белою IV, які можуть розглядатися як ленні й васальні. Ключовим свідченням тут є інформація “Угорського хронікального зводу” XIV ст. (*Cronica Hungarorum*; *Cronica de gestis Hungarorum*). Хроніка повідомляє, що король Бела був коронований “напередодні жовтневих ід, у перший тиждень, ...в кафедральній церкві святого Петра в Секешфехерварі, яка за його наказом і була освячена; брат його герцог Кальман збоку від нього урочисто тримав королівський меч, а руський князь Данило з великою повагою вів перед ним його коня”³⁹⁶.

Опис цього ритуалу близький до повідомлення про події 1013 р., в яких як *miles armiger* імператора Генріха II брав участь польський князь Болеслав Хроби, який ніс під час урочистої процесії його меч. У подібному ритуалі брав участь і князь ободритів, а потім герцог Померанії Богуслав I (1156–1187) після попереднього складення васальної присяги королю Даниї Кнута VI. Згідно зі “Сагою про Кнютлінгів”, перед Великоднем, очевидно, 1185 р. або відразу після, Богуслав прибув до данського короля Кнута в Роскільд і “був з ним на Великдень у великій любові і ніс перед королем меч”, на цей раз – у великодній процесії³⁹⁷. Обряд, у якому брали участь Болеслав, Богуслав і Данило, пов’язаний із несенням меча та веденням коня за вуздечку, має однозначно трактуватися як визнання власного становища у васальній ієрархії, навіть якщо угорська хроніка, на відміну від Тітмара Мерзебурзького, не згадує самого факту складання присяги³⁹⁸.

Участь князя Данила Романовича в королівській процесії як стременого дійсно є “одиноким доступним конкретним епізодом”³⁹⁹ перебування князя в Угорщині у 1235 р. Однак, цей епізод красномовний і символічний, залишається тільки зрозуміти його мову і його символізм. Тому видається некоректним стверджувати, що “участь Данила в церемонії не була знаковою подією”⁴⁰⁰. Для правильного розуміння необхідно, перш за все, відмовитися від такого сприйняття особистості і діянь князя Данила, епіграфом якого могли б стати слова Діонісія Зубрицького: “Хто тільки уважно вдивився у благородний величавий

³⁹⁶ Западноевропейские источники. С. 372 (укр. переклад авторів). Пор.: “Rex Wela filius eius post eum coronatus est in Cathedrali Ecclesia beati Petri in Alba, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce, fratre eiusdem ensem regalem ad latus eius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverencia ducente”. Див.: *Chronicon Posoniense* / M. Florianus (ed.) *Historiae Hungariae fontes domestici*. Vol. 4. Budapestini, 1885. P. 35–36; Heinrichs von Mugeln *Chronik der Hunnen* / Hrsg. M. G. Kovachich *Sammlung kleinem noch ungedrucktem Stucke*. Vol. 4, Bd. 1. Ofen, 1805. S. 82; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* / A. Domanovszky (ed.) *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Budapest, 1937. P. 217–505 (тут р. 467); *Chronicon Budense* / I. Podhradczky (ed.). Budae, 1838. P. 197–198; *Chronicon Dubnicense* / M. Florianus (ed.) *Historiae Hungariae fontes domestic*. Vol. 3. Budapestini, 1881. P. 103–104; Johannes de Thurocz *Chronica Hungarorum* / Studio et

opera J. G. Schwandtneri *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Vindobonae, 1766. P. 186.

³⁹⁷ Sögur Danakonunga / C. Petersen, E. Olsen (eds.) *Textaútgáfa*. T. 46. København, 1919–1925. P. 294 (cap. 130). Пор.: *Sven Aggesøn. Svenonis Aggonis filii Brevis Historia Regum Dacie* / M. C. Gertz (ed.) *Scriptores minores historiae danicae medii aevi*. Vol. 1. Copenhagen, 1917. P. 141 (cap. 20). Див. також: Сага о Кнютлінгах / Т. Н. Джаксон (пер. с древнеисл., ст., комм.). Санкт-Петербург, 2021.

³⁹⁸ Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung / R. Holtzmann (Hrsg.) *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. Vol. 6 (*Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Vol. 9). Berlin, 1935. S. 382 (VI. 91); Западноевропейские источники. С. 67–68, примеч. 25.

³⁹⁹ Александрович В. “Угорське підданство”... С. 187.

⁴⁰⁰ Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 134.

характер нашого героя, той переконався, що він швидше позбувся б останньої п'яді землі, ніж наважився б бути чиймсь конюхом"⁴⁰¹.

Таке емоційне ставлення до князя Данила відповідає модерним підходам позитивістської історіографії XIX–XXI ст. У Середньовіччі могло бути інакше. Відносини лену, сюзернітету й васалітету не повинні розглядатися й оцінюватися у сучасних категоріях "системи панування-підпорядкування", "підпорядкування" "підданства", "неспроможності", "меншовартісності" "вищості/зверхності", "протекції", "другорядності" чи "несамостійності". Перенесення цих емоційних оцінок на зміст васальної ієрархії суттєво спотворює її сенс і функції та ускладнює адекватне осягнення минулого.

Було б правильніше описати середньовічний васалітет як усвідомлену необхідність, пов'язану з усебічною та реальною оцінкою наявної ситуації, коли визнання "права сильнішого" гарантувало васалу захист власних прав з боку сюзерена. Такі гарантії давали змогу не лише здійснювати самостійну політику на своїй території, а й розраховувати на діалог із сюзереном як з *primus inter pares*. Отже, вивчення середньовічного васалітету вимагає відповідного адекватного осмислення самої залученої мотивації⁴⁰², що привела до складання присяги й участі в символічній церемонії, яка закріплювала й візуалізувала цю клятву. Усе, що нам відомо про Середньовіччя, свідчить, що особи, які перебували у васальній залежності, не розглядали свій статус як відображення "неспроможності", "меншовартісності", "другорядності" чи "несамостійності" й не вважали участь у відповідному ритуалі "принизливою", такою, що зводить їх до становища "конюха".

Одночасно не варто приховувати реальні відносини середньовічних суспільств і їхніх правителів за твердженнями про "формальну залежність", так, ніби васал у момент присяги допускав *reservatio mentalis*, на такий спосіб скасовуючи її значимість щодо суверена⁴⁰³. Аналогічно було б необачно вважати, що суверена влаштовував "формальний васалітет", який задовольняв його марнославство, але не відповідав дійсному станowi речей. Символи і ритуали не були для людини Середньовіччя порожнім звуком і за визнанням васальної ієрархії стояло визнання Божественного світопорядку – основи буття середньовічного суспільства, який передбачав двосторонні зобов'язання і права.

Незважаючи на те, що характер стосунків васала й сюзерена складно визнати рівноправними, їх результатом могло бути досягнення конкретних політичних цілей, які переслідував правитель, що погодився на васалітет. Про можливу мотивацію князя Данила, яка спонукала його до участі у васальному ритуалі, що неминуче мав на увазі і складання васальної присяги, дослідники писали неодноразово⁴⁰⁴. Серед цілей майбутнього короля називали прагнення налагодити свої відносини з Угорщиною, покласти край втручання Угорщини до галицьких справ й навіть отримати допомогу сюзерена у поверненні Галича⁴⁰⁵. Про те,

⁴⁰¹ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 124–125 (укр. переклад авторів).

⁴⁰² Александрович В. "Угорське підданство"... С. 188.

⁴⁰³ Див. подібну думку ("абсолютно неприемлемыми являются попытки рассмотрения истории взаимоотношений Венгрии с Галицкой землей в первой половине XIII в. как системы господства-подчинения") в: Голо

ловко А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 115.

⁴⁰⁴ Див. напр., опис історичного контексту, вкрай несприятливого для князя Данила, з яким пов'язані події церемонії 1235 р. в: Головко А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 133–135.

⁴⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 53; Александрович В. "Угорське підданство"... С. 155, 172.

наскільки така політика була вдалою⁴⁰⁶, можна судити хоча б із того, що король Бела надавав перевагу на галицькому столі іншим князям, а не Данилу, а саме – чернігівським Михайлові Всеволодовичу та його сину й своєму зятю Ростиславу Михайловичу. Васальна присяга угорському королю з боку Ростислава, який у 1247–1262 рр., очолював бани Славонії і Мачви, в джерелах не згадується, але виконання певних політичних функцій її, безумовно, передбачало⁴⁰⁷. Середньовічна ієрархія дозволяла суверену мати васалів, які переслідували діаметрально протилежні цілі, про що самі васали, без сумніву, знали. Це не заважало їм вбудовуватися до наявної ієрархії відносин з надією домогтися бажаних результатів.

Не можна заперечувати того, що часто історичні гіпотези “віднаходять зроджене на “невловимих” з наукового огляду підставах переконання”⁴⁰⁸. Однак це не означає, що такі уявлення про історію неправильні. Очевидно, князь Данило визнавав, що займає визначене місце стосовно короля Угорщини у васальній ієрархії, однак ні це визнання, ні ця ієрархічність не перетворювали його в рядового чиновника угорського двору, або “угорського підданого”, як це іноді сприймається масовою свідомістю⁴⁰⁹. Йшлося, перш за все, про місце князя Данила в ієрархії влади Центрально-Східної Європи, що не скасовувало його самостійного політичного значення, а навпаки, підкреслювало співучасть в управлінні регіоном, який, як ми припустили, з огляду міжнародного права, перебував під змішаною юрисдикцією і володів кондомініальним статусом, що допускає участь сусідніх політій у соціально-політичному житті держави князя. Участь у васальному ритуалі має розглядатися як одна з необхідних форм реалізації князем свого права на співучасть у владі.

Неоднозначність змісту середньовічного васалітету й його оцінок сучасною історіографією виявляється й у вивченні подій, що відбулися на 100 років пізніше від участі князя Данила в королівській процесії в ролі васала. Йдеться про старосту Руської землі, боярина Дмитра Детька (Децько, Дедько, *Demetrius Dedko*), що його деякі історики вважають фактичним правителем Львова й Галича в 1340–1349 рр., хоча його високий статус засвідчений ще за часів правління князя Юрія II – Болеслава у договорі з Тевтонським орденом від 11 лютого 1334 р., де він названий “*Temetrius Detko*”⁴¹⁰.

Відомо, що в документі від 20 травня 1344 р. король Лайош Угорський звертався до Дмитра як “вірного свого мужа, управителя Русі, комеса Дечка” (“*fideli suo viro Magnifico, Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum*”)⁴¹¹. Як вважається, таке звертання засвідчувало пряме васальне підпорядкування руського старости щодо короля. Втім, Мирослав Волощук звернув увагу на написання імені Детько в документах як відповідне окресленню групи осіб і населених пунктів, часто присутніх й на сторінках угорських актів, датованих між 1244–1385 рр., потрактоване можливим свідченням про ймовірне походження

⁴⁰⁶ Пор. думку в: Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 134–135.

⁴⁰⁷ Пор.: *Voloshchuk M. The Court of Rostyslav Mykhailovych, Prince and Dominus of Machou, in Hungary (An Excerpt from a Family History between the Late 13th and Mid 14th Centuries) Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Vol. 7:2. 2020. P. 41–49.*

⁴⁰⁸ Александрович В. “Угорське підданство”... С. 182.

⁴⁰⁹ Було б неправильно вважати, що ва-

сальна залежність у Середньовіччі могла виникати тільки в результаті військової і політичної окупації. Пор.: Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 139.

⁴¹⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 174.

⁴¹¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. Budae, 1833. T. 9, V. 1. S. 209–210.*

Дмитра Детька зі слов'янського населення володінь Анжу. У такому разі звертання з диплому 1344 р., на думку дослідників, здатне відтворювати традицію колишнього звертання ще за проживання Дмитра в межах королівства й не підкреслювало жодної реальної залежності⁴¹².

У цьому випадку видається важливим не тільки те, чи сприймав Дмитро себе васалом угорського короля. Не менш важливо, що Лайош, судячи з відповідної клаузули документа, вважав його своїм васалом. Так король міг визнавати за собою традиційні королівські права до Галицької землі, на що звернув увагу М. Грушевський⁴¹³. Однак реальна ситуація видається складнішою. Вона цілком відповідала описаним принципам полівасалітету⁴¹⁴. Як свідчать добре відомі та ретельно проаналізовані джерела, Дмитро, вибудовуючи водночас відносини із золотоординським ханом Узбеком, литовським волинським князем Любартом, польським королем Казімежем і королем Угорщини Лайошем, вів цілком самостійну політику, використовуючи, зокрема, військову силу одних проти інших⁴¹⁵. Видається, що гіпотеза про кондомініальний статус прикордонних земель може знайти своє непряме підтвердження у васальному й полівасальному статусі їхніх правителів.

Варто додатково наголосити, що в утвердженні влади Дмитра Детька в Перемишльській землі далека і ближня торгівля та гарантування її безпеки продовжували відігравати першочергову роль. Саме про це передусім, а не про "відсутність залежності від угорського монарха", свідчить прохання Лайоша Угорського в посланні 1344 р. про організацію торгівлі in Rutheniam для купців із Кошиць на пільгових умовах⁴¹⁶. Звернемо увагу й на розташування земельних володінь, які могли належати Дмитру. Його роль в управлінні Перемишлем і Перемишльською землею зафіксували польські хроністи, наприклад, Ян із Чарнкова, який повідомляє, що "боярин на ім'я Датко.... володів замком Перемишль" ("baro Datko nomine castrum Przemysl habens")⁴¹⁷. У зв'язку з цим правдоподібними є припущення Ариста Куніка, що Дмитру Детьку (Desk) й Івані (Iwan(a), його дружина?) могли належати села Дмитровичі поблизу Судової Вишні, а також Яксманичі на території Польщі та Поповичі і Плешевичі в Мостиському р-ні Львівської обл. (Iesmenich, Plesouich et Popouich), які 1385 р. угорська королева Марія передала у володіння Joanni de Palugya та його братам⁴¹⁸.

⁴¹² Волощук М. М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I Княжа доба: історія і культура. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 269–279.

⁴¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. Львів, 1907. С. 29. Пор. подібний підхід у: Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 78–81.

⁴¹⁴ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований / А. С. Лаппо-Данилевский и др. (изд., авт.). Санкт-Петербург, 1907. С. 120–121; Войтович Л. В. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина в боротьбі за спадщину Романовичів Проблеми слов'янознавства. Вип. 59. 2010. С. 52–66 (тут с. 62); Пилипчук Я. В. Хан Джанибек и князь Любарта-Дмитрий Золотоординское обозрение. 2013. № 2. С. 73–100; Войтович Л.

Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів (1340–1434): витоки, події, наслідки Українсько-угорські етюди / Л. В. Войтович (ред.). Вип. 3. Львів, 2019. С. 181–276. Пор.: Paszkiewicz H. Polityka ruska... S. 37, 70–78.

⁴¹⁵ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. S. 621–622; Joannes Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: In 10 libros / Z. Kozłowska-Budkova (ed.). Lib. 9. Warszawa, 1975. S. 294–295.

⁴¹⁶ Пор. іншу думку у: Волощук М. М. Проблема васальної залежності... С. 279.

⁴¹⁷ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum. S. 622.

⁴¹⁸ Кунік А. А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червоной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов Болеслава-Юрия II... С. 113–197 (тут с. 133).

Важливо відзначити, що всі ці села лежали на шляху з Перемишля на Львів і Волинь, що давало змогу їхньому ймовірному власнику Дмитру Детьку контролювати ці комунікації, забезпечувати їхнє нормальне функціонування та стягувати відповідні мита. Археологічний матеріал з цієї території свідчить про концентрацію пам'яток навколо укріплених городищ, сформованих як адміністративні та торгівельні центри, що виникли на торгових шляхах до Перемишля через Городок, Судову Вишню, Мостиська і далі на захід до Європи. Така поселенська структура простежена навколо городища (городищ) у Судовій Вишні. Тут виявлено сліди більше 10 поселень та двох городищ княжої доби. Подібні комплекси з городища, курганного могильника та неукріплених поселень навколо зафіксовано в селах Хатки, Острожець, Чижки та Вишні. Окрім того, значне скупчення пам'яток з матеріалами XI–XIII ст. виявлено і навколо Мостиськ та в їх ближніх околицях, наприклад в селах Тщенець, Баличі, Биків, Поповичі та ін.⁴¹⁹ Окремою категорією знахідок є торгові пломби, віднайдені в околицях Мостиськ, що додатково свідчить про участь цього регіону в контролі над торговими комунікаціями і фіскальними операціями. Невелика колекція таких пломб (більше 20 одиниць) зберігається в історико-краєзнавчому музеї у Мостиськах. Ознайомлення з нею дає підстави стверджувати про присутність не лише ранньосередньовічних пломб, пов'язаних з Центрально-Східною Європою, які прийнято називати пломбами “дроґичинського типу”, а й комерційних та текстильних пломб західноєвропейського походження часів пізнього Середньовіччя. Це свідчить про спадковість соціально-економічних функцій цих поселень упродовж усього середньовічного періоду. Серед ранньосередньовічних пломб варто відзначити екземпляри підквадратної і підпрямокутної форм, близькі до знахідок із Чермно, а також пломби і печатки з тампоподібними знаками, притаманні, переважно, князям місцевих династій і їх чиновникам. Така ситуація характерна як для пломб із Дроґичина, так і Чермна, проте між цими середньовічними колекціями на сьогодні існують також певні відмінності, визначені конкретним набором знаків і символів, зображених на пломбах. Колекція пломб, виявлених поблизу Мостиськ, за цією ознакою близька до пломб Чермно⁴²⁰ як логічний наслідок територіальної близькості цих адміністративних центрів й можливих господарських і політичних зв'язків.

Відомо, що в переліку прикордонних та митних пунктів епохи Казімежа Велькего описується також дві дороги, покликані поєднати Торунь зі Львовом, з яких одна окреслена як “нова” через Бжесьць-Куявський, Пшедеч, Ленчицу, Іновлудз, Опочно, Радом, Опатув, Сандомир, Ярослав, Перемишль (Brześć, Przedecz, Łęczyca, Inowłódz, Opoczno, Radom, Opatów, Sandomierz, Jarosław i Przemyśl) (Versus Lemburgem de Thorun via nova: Brest-Mozeburg-Lancicia-Inevlode-Opacin-Radam-Aptov-Sandomiria-Jarislov-Premusel), тоді як інша, що

⁴¹⁹ Див.: Войцещук Н., Чопек С., Трибала-Завісяк К., Осаульчук О., Бобак Д., Гембіца П., Яцишин А., Пастеркевич В., Павлів Д., Петеґирич В., Полтовіч-Бобак М., Вацнік А. Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня=Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni. Rzeszów, 2018. С. 221–225. Кат. № 416–477. Рис. 6.5.

⁴²⁰ Див.: Болсуновский К. В. Дроґичинские пломбы. Т. 1. Киев, 1894; Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. Early medieval small lead seals

of “Drohiczyn type” from Czermino: a catalogue = Plomby “typu drohiczyńskiego” z Czermina: katalog znalezisk Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. et al. The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermino. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby “typu drohiczyńskiego” z Czermina. Podstawy źródłowe (U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 6:2). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Sankt Petersburg; Warszawa, 2020. P. 53–354.

також пролягала через Сандомир, але відтак йшла на Гожице, Турбю, Рацлавіце, Копкі, Кшешув, Любачів (Gorzycze, Turbia, Racławice, Kopki, Krzeszów i Lubaczów), з усього видно, може бути віднесена до категорії Theolonea antique (De Thorun versus Lemburgem: Brest-Kowal-Gostenyn-Lowicz-Rawe-Gor circa Pilczk-Ruden-Aptov-Sandomeria-Goricz-Kresschov-Turbe-Raslowicz-Kofke-Kreshov-Lobeschov-Grodeke-Lemburg)⁴²¹.

Очевидно, нова дорога утвердилася у зв'язку з включенням Перемишльської волості до Польської корони й була передана під контроль одній із центральних фігур місцевого суспільно-політичного життя. Таку ситуацію варто порівняти з уже відомим нам фактом практично сучасного володіння іншої важливої історичної постаті цієї епохи, Дмитра з Горая, – власника ключових сіл Західного Розточчя, через які пролягав шлях із Волині на Завихост.

Запропонована нами гіпотеза міжнародного статусу західноукраїнських земель в XI – першій половині XIV ст. дає змогу заново поставити питання про кордони ранньосередньовічної Перемишльської землі, їх спадкоємство і традиційність у складі Корони Польської у другій половині XIV–XV ст. Усталена в історіографії думка про непорушність таких кордонів ab antique веде ще до М. Грушевського, який писав: "Взагалі границі земель і воеводств консервувалися в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визнаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба пам'ятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі"⁴²². Як доказ поваги до старовини польських правителів зазвичай наводять текст грамоти 1376 р., в якій Владислав Опольський надає "castrum suum et oppidum Busko, cum toto eius districtu, in fluvio Bug in terra Lembergensi situm, secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russie fuit limitatum..." у володіння Яськові Кміті з Вісньніча⁴²³.

Сьогодні складно сприймати згадку в актах королів Польщі руських князів у цьому контексті інакше, ніж елементом державної пропаганди, розрахованим на інкорпорацію місцевого суспільства до нового політичного утворення⁴²⁴. Традиційність кордонів залежала не так від державної ідеології, як сучасних подій економічних, етнографічних та адміністративних потреб. З огляду на це, доля кордонів давньоруських волостей у складі Польщі могла бути різною⁴²⁵.

Найчастіше в дослідженнях згадується стабільність кордонів Белзької землі XIV–XV ст.⁴²⁶ Однак ця консервативність не безумовна й історики визнають, що

⁴²¹ Aufzeichnung über die Waarenzölle im Verkehr zwischen Thorn einerseits, Vladimir, Lemberg und Breslau anderseits (circa 1350–1360) *Hansisches Urkundenbuch* / K. Höhlbaum (ed.). Vol. 3. Halle, 1882–1886. P. 312–314. No 559. Поп.: Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej *Prace Komisji Historycznej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*. Vol. 13:1. Poznań, 1938. S. 51–52, 101–102; Orłowska A. W sprawie polityki handlowej Kazimierza Wielkiego *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów* / J. Tyszkiewicz (ed.). Cz. 2 (Fasciculi Historici Novi. T. 6). Warszawa, 2007. S. 153–166; Okniński P. Główne etapy formowania się miasta lokacyjnego w Sandomierzu w XIII–XIV wieku *Roczniki Historyczne*. T. 82. 2016. S. 79–106 (тут s. 94–95).

⁴²² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 455.

⁴²³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / B. Gorczak (red.). T. 1: 1366–1506. Lwów, 1897. S. 4. Nr 5.

⁴²⁴ Пор. ситуацію у Великому князівстві Литовському: Руденко А. "Старини не руським, новизны не вводим": українські землі в складі князівства Литовського *Антиквар*. 2014. № 11–12(87). С. 40–47.

⁴²⁵ Див., втім.: Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501) *Studia nad historią prawa polskiego*. T. 6, zesz. 1. Lwów, 1914.

⁴²⁶ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939; Коструба Т. Белз і Белзька земля

Белзький повіт з очевидністю включив Червенський міський округ⁴²⁷. Такі спостереження справедливі не тільки щодо Червеня, а й Любачева⁴²⁸. Відповідно до уявлення літописця Романовичів, який описував події 1214–1216 рр., Любачів – невід’ємна частина Перемишльської волості. Угорський король, як уже згадано, передав його польській стороні в особі Паскослава водночас із Перемишлем, владу над яким отримав Лешек Бяли. Разом із Перемишлем угорці відібрали Любачів⁴²⁹. Однак у XVI ст. Любачів, безперечно, належав до Белзької землі⁴³⁰.

Цілком імовірно, що це місто маркувало кордони Перемишльської волості. Так, текст Іпатіївського літопису, відзначений 6733 р., повідомляє, що “Данилоу же князю воевавшю с Лахты землю Галичкоюу и школо Любачева и плѣни всю землю Бельзеськоюу и Червеньскоую даже и до вставших”⁴³¹. Любачів у цьому повідомленні не включений до жодного з територіальних утворень. Регіон на північ від Лежайська й Любачева дослідники зазвичай характеризують як відносно порожню зону без поселень. Саме тут лежала Горайська волость, яка, можливо, початково тяжіла до Перемишльської землі, але пізніше була включена до складу Люблінського воєводства. Відсутність господарської діяльності в цій зоні обумовили природні умови: карпатське пасмо з його передгір’ями тягнулося вздовж південної межі Русі, гористі та густо заліснені гряди Росточчя займали території на стику Перемишльської, Холмської, Белзької та Львівської земель⁴³².

Не зовсім зрозумілий статус волості або староства Кшешув (Krzeszow) і Замх (Zamch) в поріччі Танви. Вони могли відноситися до Перемишльської землі й “руських земель”, про що свідчать поборові реєстри XVI ст. і сеймова конституція 1588 р., яка надавала Янові Замойському “dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich”. Але в останньому документі щодо цих територій вміщена додаткова вказівка: “badz tez y w woiewodztwie Bełskim leżące”. Згідно з коментарем М. Грушевського, останній додаток про Белзьке воєводство зроблено тільки “про всяк випадок”⁴³³. Очевидна пов’язаність такого “випадку” саме зі зміною кордонів, існуючих раніше: території Посяння, які колись “тягнулися” до Перемишля, могли за необхідності бути включені до податкової системи Белзької землі.

У цьому разі йдеться про зміну північно-східних кордонів меж Перемишльської землі, проте серйозні адміністративно-територіальні переміни

від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989. С. 80.

⁴²⁷ Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza *Spotkania Bytomskie*. Vol. 1: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej / S. Moździoch (red.). Wrocław, 1993. S. 143–157 (tut s. 151). Пор.: *Ejusdem*. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993.

⁴²⁸ Про це місто див.: Janeczek A. Civitas nova prope castrum. Lubaczów po lokacji Władysława Opolczyka (1376) *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*. T. 71: O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata / M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé (eds.). Warszawa, 2006. S. 99–122.

⁴²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 731 [6719, 6720 (1211, 1212)].

⁴³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 100, прим. 25. Пор.: Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: “Ziemie Ruskie” *Rzeczypospolitej Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności*. T. 9(8). Kraków, 1904. S. 14–20.

⁴³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 746 [6733 (1225)].

⁴³² Janeczek A. Miasta prywatne... S. 143–178 (tut s. 160).

⁴³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 115, 118. Пор.: Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. 18, cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa, 1902. S. 24, 139.

могли відбуватися й на інших напрямках. Передусім нас цікавитиме територія Підгір'я "6754" р. в міжріччі Вісли, Віслока й Сяну, локалізацію якого ми обґрунтували вище.

Перш за все, варто відзначити можливість зміни кордонів політій у цьому регіоні. Так, М. Грушевський був упевнений, що на Посянні крайнє руське місто, згадане в джерелах епохи, – Переворськ "але з пізнійших вказівок видно, що границя тут сягала значно дальше за се місто"⁴³⁴. Дійсно, під час опису подій початку 1280-х років літопис Романовичів повідомляє: "иде Лстько на Лва и вза оу него городъ Переворескъ и сѣче и люди в немъ вси ѿ мала и до велика и городъ зажьже и поиде назадъ во свояси"⁴³⁵ й дещо пізніше ретроспективно відкликається: "въ прежеречнаѣ лѣта коли Лстько взѣ Переворескъ городъ Лвовъ"⁴³⁶. Таке старанне підкреслення належності Переворська до володіння князя Лева Даниловича може мати своє пояснення: місто виявляється нещодавнім придбанням руського правителя. Очевидно, такі зміни могли бути частими в зоні з кондомініальним статусом, подібно до того, як Пакослав міг отримати в управління Любачів. Загалом же, Переворськ добре локалізується на Підгір'ї, через яке протікав Віслок. Цей регіон розорив на початку 1240-х років один із воєвод князя Данила⁴³⁷: і він, і літописець, безперечно, розглядали його таким, що належав до Польщі.

У зв'язку з цим думка М. Грушевського про належність Перемишльській землі XII–XIII ст. Жешува-Ряшева на горішньому Віслоку й Коросно та села Роги на річці Любатовій із відкликанням до документів 1356–1358 рр., де ці населені пункти віднесено до *terra Russiae*⁴³⁸, потребує суттєвого уточнення. Ця нова *terra Russiae* перебувала в особливому географічному відношенні до історичної Перемишльської волості, яка, як ми мали змогу побачити, була, на відміну від інших волостей, витягнута меридіонально.

Текстологічний факт, до якого відкликався М. Грушевський при визначенні західних кордонів Перемишльської землі, а саме те, що "Карпати Шаришської столиці, себто горішніх Віслоків, звуться "руськими горами"⁴³⁹, не варто пов'язувати з кордонами політичними. "Alpes Rutenie", згадані тут, можуть навіть не мати стосунку до східнослов'янської етнографії місцевого населення, що сформувалася уже в Середні віки, а бути лише відлунням книжних уявлень про "montalius Regna" і "montanis Russie", зафіксованих, як уже зазначалося, у Великопольській Хроніці кінця XIII ст.

Характерне також і співвідношення королівських володінь на теренах Перемишльської землі, які займали найбільшу частину у структурі землеволодіння: наприкінці XVI ст. королю належало 33% населених пунктів, шляхті – 61%⁴⁴⁰.

⁴³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 455.

⁴³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 882 [6789 (1281)].

⁴³⁶ Там же. Стб. 890 [6790 (1282)].

⁴³⁷ Там же. Стб. 795–796 [6753 (1245)].

⁴³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 456. Поп.: Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae: magnorum ducum Litvaniae bullae pontificum nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata / L. Ryszczewski,

A. Muczkowski, J. Bartoszewicz (eds.). Т. 1. Varsaviae, 1847. S. 204; Codex diplomaticus Poloniae minoris / F. Piekosiński (ed.). Vol. 3. Krakow, 1887. S. 721.

⁴³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 460.

⁴⁴⁰ Trzyna E. Własność feudalna ziemi przemyskiej od połowy XVI do początków XVIII w. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Series A. Nr 31. 1976. S. 39–41; поп.: Klebowicz G. Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku. Lublin, 2013.

Усе це свідчить про вирішальну роль королівської влади у формуванні нових меж і реструктуризації кордонів Перемишльської землі. Очевидно, що її нові межі в системі Корони Польської не можуть бути ретроспективно перенесені на ситуацію XI–XIII ст. Перемишльська власне Руська земля Корони Польської у своїх нових межах природно обіймала й літописне Підгір'я в долині Віслока та землі на захід від Перемишля, етнографічно пов'язані з проживанням східнослов'янського населення на території Польської держави. У цьому сенсі нова Перемишльська земля значною мірою простяглася на захід відносно своїх первісних історичних ранньосередньовічних кордонів, об'єднавши у собі як гірську країну Перемишльську, так і Віслокське Підгір'я та набувши форми, витягнутої екваторіально, чим традиційно характеризувалася також і Белзька земля.

Завершуючи нарис, присвячений граням історії Перемишля та кордонам Перемишльської землі як особливого регіону середньовічної Центрально-Східної Європи, варто привернути увагу до ще однієї особливості його сприйняття літописцем. Ця характерна риса, правдоподібно, заснована на місцевій культурі XIII ст. Маємо на увазі особливе покровительство архангела Михаїла “гірській країні Перемишльській”.

Шанування святого архистратига вважається характерним і для Візантії, і для більшості суспільств раннього Середньовіччя, яким була притаманна мілітаризована культура військових колективів⁴⁴¹. Однак у Давній Русі, видається, святого архистратига згадують не так часто, що не означає відсутності храмів, присвячених архангелу. Дві згадки присутні у літописі Романовичів. Обидві вони пов'язані з Карпатами.

Передовсім, це вже відомий нам епізод, коли наприкінці зими 1230 р. королевич Бела їде в похід на Галич: “зииде же Бѣла риксъ рекѣмъи король Оугорскѣи в силѣ тажѣцѣ рекшю емоу ѿко не имать встатис градѣ Галичѣ, нѣст кто избавлаа и ѿ роукоу моею. Вшедѣшоу же емоу во горы Оугорскѣѣ посла на нѣѣ Бѣ арханѣла Михаила штворити хлаби нѣсныа, конем же потопающимъ самѣмъ возбѣгающимъ на високаа мѣста, вномоу же шдикю оустремисшиа приати град и землю”⁴⁴². Пізніше, з огляду на подальші події, “соцкѣи же Микоула рече: гѣне не погнетши пчель медоу не ѣдаты, помолившоу же са емоу и стѣи прчѣтѣи Бѣи и Михаилоу арханѣлу Бѣию оустремиса изиити со маломъ ратникѣи и Мирославоу пришедшоу к немоу на помощь с маломъ штрокѣ невѣрнии же вси на помощь емоу идахоу мнѣшеса ѿко вѣрни соутъ”⁴⁴³.

Ця літописна повість є переплетенням загалом впізнаваних біблійних алюзій і ремінісценцій, на які звернув увагу ще М. Грушевський⁴⁴⁴ (4 Цар. 9: 27; Іс. 27: 9; Пс. 49: 22; Пс. 70: 11; Дан. 3: 15; Дан. 8: 4, 7; Іс. 36: 13–15; пор. непрямі

⁴⁴¹ Див., напр.: Болотов В. В. Михайлов день. Почему собор св. архистратига Михаила совершается 8 ноября? Христианское чтение. 1892. Ч. 2. С. 593–644; Добиаши-Рождественская О. А. Культ св. Михаила в латинском средневековье, V–XIII вв. Петроград, 1917; Peers G. Apprehending the Archangel Michael: hagiographic methods Byzantine and Modern Greek Studies. Vol. 20. 1996. P. 100–121; Майзульс М. Р. “Демоном сокрушнице”: Архангел Михаил как экзорцист в культуре средневековой Руси Россия XXI. 2009. № 5. С. 122–157; Ульяновский В. И. Чудо-Михайловский монастырь

в Киеве: проблема посвящения, символики и статуса *Rossica Antiqua*. 2011. Вып. 2. С. 43–101; Афиногенова О. Н. Культ архангела Михаила в Византийской империи. История и источниковедение. Saarbrücken, 2012.

⁴⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 760 [6737 (1229)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 148–149.

⁴⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 763–764 [6739 (1231)].

⁴⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 48; Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. *Passim*.

алюзії воєнного нашествя: Чис. 32: 21; 1 Цар. 13: 5; Єр. 47: 3), хоча, як вважають сучасні дослідники, "не всі біблійні джерела упізнаються однозначно, радше йдеться про низку характерних біблійних висловів"⁴⁴⁵. Нас особливо цікавить вислів "хляби небесныя", який є дійсно "рідкісним словосполученням" (Буття 7: 11–12; Малах. 3: 10). Найімовірніше, літописний образ справді бере початок у біблійній Книзі Буття, а не достатньо рідко використовуваному в церковній практиці тексті малого пророка: "Разверзошоя вси источницы бездны, и хляби небесные отверзошася. И бысть дождь на землю четьредесять дней и четьредесять ночей" (Буття 7: 11–12). Водночас літописець, розповідаючи про потоп у горах, міг надихатися й іншими біблійними образами.

Звернімося до фрази літопису "конем же потопающимъ, самѣмъ возбѣгающимъ на високаа мѣста". Видається, тут ми маємо справу з втраченими попередньою історіографією біблійними алюзіями, що пов'язано з секулярним способом мислення її представників. Джерела першої частини сентенції, безперечно, варто вбачати в Книзі Вихід. Саме тут зазначено, що, переслідуючи вибраний народ, "погнаша же егѣптѣне и внидоша вслѣдъ ихъ, и всакъ конь фараонов, и колесницы, и всадники посредѣ моря... вбратившися вода покры колесницы и всадники и всю силу фараонову, вшедши вслѣдъ ихъ в море: и не воста ѿ них ни единъ... Поимъ Господеви, славнѣ бо прославися: конѣ и всадника вверже в море... Господь сокрушаѣи брани, Господь има ему, колесницы фараоновы и силу его вверже в море, избранныя всадники трѣстаты потопа въ Чермнѣмъ мори" (див.: Вих. 14: 23, 28; 15: 1, 3–4; пор. український переклад митрополита Іларіона (Огієнка): "египтяни гналися, і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря... І вернулася вода, і позакривала колесниці та комонників усьому фараоновому військові, що ввійшло за ними в море. Ані жоден із них не залишився!... Я буду співати Господеві, бо дійсно звеличився Він, – коня й верхівця його кинув до моря!... Колесниці фараонові й військо його кинув у море, а вибір його трійкових у Червоному морі затоплений").

Цей біблійний образ міг бути прозорим для тодішнього суспільства. Середньовічні мешканці Галицької землі, предки сучасних українців, мали повне право почуватися "новим Ізраїлем", заради якого Господь кинув "угорського фараона" в море Карпатських гір, на яке вони перетворилися через зливу. Втім, щоб надихнутися цим образом, середньовічній людині православної культури не було необхідності заглядати до Біблії. наведений образ був "на слуху" завдяки ірмосу 1-й пісні 5 гласу канону на недільній утрені, в якому співалося: "Конѣ и всадника въ море чермное, сокрушаѣи брани мышцею високою, Христосъ истрѣсе, – Израїла же спасе, победную пѣснь поюща".

Стосовно ж угорців, які збігали "на високаа мѣста", то тут також не варто виключати біблійну алюзію. Образ дощу в горах, який змиває все на своєму шляху, змушує мерзнути воїнів, що "каплями горськими мокнуть", тиснутися до скель і забиратися на високі місця, міг бути натхненний відповідними віршами книги Йова (див.: Йов. 24: 7–8; пор. Синодальний переклад: "нагие ночуют без покрова и без одеяния на стуже; мокнут от горных дождей и, не имея убежища, жмутся к скале"; див. також українські переклади митрополита Іларіона (Огієнка) і белетризований Рафаїла Турконяка: "наго ночують вони, без одяжі, і не мають вкриття собі в холоді, мокнуть від зливи гірської, а заслони не маючи, скелю вони обіймають / численних нагих поклали спати без одягу, а накриття

⁴⁴⁵ Див.: Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 235.

їхньої душі забрали; вони мокрі від крапель гір, оскільки вони не мали сховища, то покрили себе скелею”; пор.: “γυμνοὺς πολλοὺς ἐκοίμισαν ἄνευ ἱματίων ἀμφιάσιν δὲ ψυχῆς αὐτῶν ἀφείλαντο ἀπὸ ψεκᾶδων ὁρέων ὑγραίνονται παρὰ τὸ μὴ ἔχειν αὐτοὺς σκέπην πέτραν περιέβαλοντο”). У Біблії це єдиний приклад високохудожнього опису зливи, що розбушувалася у горах.

Однак літописцю, як і з “конями, що потопають”, зовсім не обов’язково було заглядати до Біблії, конкретно – книги пророка Даниїла або протографу Троїцького хронографа, щоб дізнатися про існування архистратига Божого архангела Михаїла і приписати чудо “утоплення” угорської армії в Карпатах його десниці. Тому думка сучасної авторки, що “укладач ГВЛ виходив, імовірно, з тексту Даниїла, де згадується також архангел Михаїл” з відсиленнями до Дан. 10:13 і Дан. 12:1 (“и се Михайль единъ от старѣишинъ прѣвѣихъ, преди помощь мнѣ”; “въ тѣ годъ встанетъ Михайл кнѣзь великий”), а також до відповідних аркушів Троїцького хронографу (Троїцький хр. № 63. Арк. 261, 264)⁴⁴⁶, видається непорозумінням. Воно, безперечно, пов’язане з відірваністю текстологічних студій, що заслуговує на співчуття, від розуміння історії суспільства, в якому ці тексти складали. Середньовічна людина знала про існування архангела Михаїла не з біблійних книг і слов’янських рукописів, а власного живого релігійного досвіду. До завдань історика не входить оцінка достовірності такого досвідченого знання.

Отже, в нас немає підстав пов’язувати згадку святого архангела Михаїла у протистоянні галичан угорцям із цитуванням біблійної книги пророка Даниїла. Проте, як свідчать тексти, що розкривають образ короля Данила, також у нас немає підстав приписувати цю згадку особливому шануванню архангела з його боку. Літопис однозначно свідчить, що головним небесним заступником короля був святий Миколай, а відкликання до святого Іоана Златоуста у зв’язку із заснуванням і будівництвом міста Холм пов’язані винятково з амбіціями літописця, тодішнього єпископа Холмського Іоана. Погляд про особливе шанування цього святого, як і спроба нав’язати Данилу друге християнське ім’я Іоан, є науковими непорозуміннями, натомість єдиний відомий літопису випадок молитви Данила святому Михаїлу викликаний обставинами загалом випадковими⁴⁴⁷.

Звернімося до цієї випадковості. Восени 1245 р. князь Данило вирушив в Орду до хана Батия. Князь “изииде же на празникъ сѣго Дмитрѣа помоливсѧ оу и приде Кыевоу, вбдержашоу Кыевъ Иѣрославоу боѧриномъ своимъ Єи-ковичемъ Дмитромъ. И пришедъ в домъ архистратига Михаила рекомыи Выдобичъ и созва калоутеры и мнискіи чинъ и рекъ игоуменоу и всеи братыи: да створатъ мѣтвѣ ш немъ и створиша, да ѿ Бѧ млѣтъ полоучить, и бысть тако, и падъ предъ архистратигомъ Михаиломъ. Изииде изъ манастира въ лодыи прииде Переяславлю”⁴⁴⁸.

Отже, поїздка розпочалася в день пам’яті святого великомученика Дмитрія, 26 жовтня⁴⁴⁹. Відвідини Михайлівського монастиря у Видубичах

⁴⁴⁶ Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинсько-му літописі. С. 234–236.

⁴⁴⁷ Мусин А. Е. Князь Александр Ярославич... С. 162–168. Дискусію див. в: Александрович В. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 34–77 (тут с. 50–51). Див. також: Dąbrowski D. Religijność króla Daniela Romanowicza Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 78–90 (тут с. 83, 86, 87). Однак

останній автор, згадуючи епізод, який нас цікавить, вважає, що особливе пошанування архангела Михаїла якраз було притаманне князю Данилу Романовичу.

⁴⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 806 [6758 (1250)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 288–289.

⁴⁴⁹ Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 33 (“По словам же літописця, Данило по дорозі в Орду приїхав у Київ “на празникъ свята-

літописний текст безпосередньо пов'язує із прибуттям князя не просто до Києва, а, як варто вважати, місця переправи на Лівобережжя. Теоретично не можна відкидати, що шлях зайняв два тижні і він приїхав на береги Дніпра 8 листопада, на святкування Собору святого Архистратига Михаїла й інших Небесних Сил безтілесних. Було б природно, що князь у такий день насамперед вирушає до церкви, присвяченої Архангелу, яка перебувала на його шляху, а очікування переправи і роздуми перед важкою дорогою з невідомим результатом природно припускали молитовне відвідання місцевої святині.

Однак, з огляду на канон стиснення часу в літописному тексті, особливо літописі Романовичів, у нас немає підстав припускати настільки тривалий шлях від Бугу до Дніпра. Той факт, що, приїхавши до Києва, яким тоді управляв безпосередній політичний суперник Данила – великий князь Київський Ярослав Всеволодович згідно з отриманим на це князювання ханським ярликом, галицький і волинський правитель мав намір одразу ж покинути місто, переправившись на інший бік Дніпра і продовживши шлях до степу.

Переправа через Дніпро розташовувалася в місцевості Наводничі, поряд із Видубичами, про що, безперечно, свідчить сам монастирський топонім. Опис відвідин монастиря відповідає духовному напуттю перед довгою дорогою і важким випробуванням. Отже, зафіксований у літописі епізод і молитва князя святому Михаїлу впливають з конкретних життєвих обставин його поїздки до Орди й існування храму, присвяченого архангелу на шляху, в його ключовому пункті, а не особливою поставою, пов'язаною з особистим благочестям.

У цьому місці зафіксована молитва не тільки князя Данила. У 1097 р. князь Василько Ростиславович напередодні особистої драми приїхав до Дніпра "въ д̑ ноября и перевезеса на Выдобичь, їде поклонитса къ стому Михаилу в манастирь и оужина ту"⁴⁵⁰. У 1149 р. князь Ізяслав Мстиславович "стоаше... противоу стмоу Михаилѣ оу Выдобыча въ встровѣ", коли до нього на перемовини прибув князь Ростислав Юрійович: "Изславъ же посла по насадъ свои, и что с нимъ дружины влѣзе в насадъ, с тѣми же и перевезоша и, и поставиша емоу шатеръ всобно, и тоу повелѣ Изславъ Ростиславоу высѣсти [и] ити в шатеръ"⁴⁵¹. Очевидно, на шляхах зі сходу на захід і з заходу на схід монастир святого Михаїла слугував і зручною гаванню, і переправою, і традиційним місцем переговорів.

Отже, знайомство з літописом дає нам підстави стверджувати, що згадка архангела Михаїла в контексті воєнних подій у Карпатах 1230–1231 рр. пов'язана не з особливостями благочестя замовників літопису Романовичів, а конкретними, можливо, місцевими історичними й культурними обставинами, які, щиро кажучи, залишаються нез'ясованими.

Однак дещо нам, усе-таки, відомо. Із літопису знаємо, що перемога над угорською армією, яка вторглася до гірської країни Перемишльської, завершилася її розгромом в Угорських воротах поблизу Сянока. Чи не була ранньосередньовічна церква XII–XIII ст. біля сучасного міста Сянок, відома завдяки розкопкам на горі Трєпча, де, зокрема, знайдена бронзова підвіска з образом архангела⁴⁵²,

го Дмитрія", себто 26 жовтня. Таким чином поїхав він з дому мабуть в середині жовтня").

⁴⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 232 Лаврентьевская летопись. Стб. 258 [6605 (1097)]. Ср.: Гиппиус А. А. "Повесть об ослеплении Василька Теребовльского" в составе Повести временных лет: к стратификации текста Древняя русь: вопросы медиевистики. 2005.

№ 3(21). С. 15–16.

⁴⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 372 [6657 (1149)].

⁴⁵² Див.: Ginalska J. Ein frühmittelalterlicher Sakralkomplex auf dem Burgwall "Horodyszczce" in Trepca bei Sanok Rome, Constantinople... S. 303–330. Існує історична можливість, що згаданий у літописі

присвячена архистратигу війнства небесного?⁴⁵³. Відомо, що в карпатському регіоні у XVII–XX ст. майже з понад 1300 дерев'яних церков більше третини патроном мають архистратига Михайла⁴⁵⁴. Цей факт, як і дані ономастики, свідчать про чималу популярність архангела Михайла серед населення карпатського регіону, засвідчуючи особливе релігійне ставлення місцевих жителів до архангела Михайла. У зв'язку з цим виникає питання: чи не був архангел особливим покровителем “гірської країни Перемишльської”, принаймні в очах літописця?⁴⁵⁵

*Інститут історії матеріальної культури РАН
Історико-культурний заповідник “Древній Звенигород”*

ранньосередньовічний Сянок можна локалізувати саме на городищі Трепча, оскільки інтенсивний розвиток поселення на місці сучасного міста починається одночасно із занепадом городища в другій половині XIII в. На замковій горі в межах міста Сянок відомі невеликі поселення і могильник, що датуються кінцем XI–XIII ст., проте в місцевій матеріальній культурі не присутні такі ж статусні речі, які відомі з городища в Трепчі. Незважаючи на наявність могильника, існування тут ранньосередньовічної церкви візантійського обряду не має археологічних підтверджень. Сучасний стан досліджень див. в: Ginalska J., Kotowicz P. Gród u “wrót węgierskich” – staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych* / A. Janeczka, M. Parczewski, M. Dzik (eds.). *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*. T. 3. Rzeszów, 2019. S. 123–148 (тут с. 127–128, 131, 133, 134. Рис. 4, 6: 5).

⁴⁵³ У зв'язку з цим буде не зайвим згадати ранні ікони святого Архангела Михайла, пов'язані з Перемишльською землею. Це ікона з церкви Перенесення мощів святого Миколи в с. Сторона Дрогобицького р-ну, Львівської обл. (можливо, перша половина XIV ст.), а також ікони другої половини XV ст. з церкви свв. апп. Петра і Павла з с. Нагоряни близько Сянока (Підкарпатське воєводство, Польща) та церкви святої великомучениці Параскеви із с. Дальова поблизу Дуклі (гміна Яслиська, повіт Кросно, воєводство Підкарпатське, Польща; фонди Національного музею у Львові ім. [Митрополита] Андрея Шептицького). Див.: Свенцицкая В. И. Мастер иконы второй половины XIV в. “Архангел Михаил с деяниями” из села Сторонна на Бойковщине *Памятники культуры: новые открытия. Письменность искусство археология. Ежегодник 1988* / Д. С. Лихачев (ред.). Москва, 1989. С. 192–209; Александрович В. Перемишлянская икона XIV ст. “Архангел Михаил с деяниями” *Перемишльські*

дзвони. 1994. № 1. С. 17–19; Його ж. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 29; Його ж. Два стилі найстарших ікон Перемишля Княжа доба: історія і культура. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 271–298 (тут с. 288–293); Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Київ, 2014. С. 68–71, 221, 220, 223, 224, 294 (ікона з церкви в с. Сторона), 323 (ікона з церкви в с. Дальова). Кат. № 20, 106. Див.: також ікона з церкви в с. Нагоряни: Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich / B. Dąb-Kalinowska, J. Kułakowska-Lis (red.). Olszanica, 2001. S. 100; Janocha M., ks. Ikony w Polsce od średnowiecza do współczesności. Warszawa, 2008. S. 342–345. П. 274. Автори дякують колезі Володимирі Александровичу за докладну розповідь і надані матеріали стосовно ранніх ікон святого архангела Михайла, пов'язаних із Перемишлем та його традицією.

⁴⁵⁴ Див.: Дерев'яні церкви Західної України. Інтернет ресурс (доступ 06.12.2020; <http://decerkva.org.ua/>). Див. також: Слободян В. Церкви України. Перемишля епархія. Львів, 1998; Процак Р. Церкви Прикарпатського краю. Івано-Франківськ, 2006; Громик В. Дерев'яні церкви Львівської області. Львів, 2015; Громик В., Слободян В. Дерев'яні церкви Івано-Франківської області. Львів, 2017.

⁴⁵⁵ Автори висловлюють вдячність Центру польсько-російського діалогу і взаємопорозуміння (Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia), Варшава, Польща за підтримку індивідуального дослідницького проєкту Олександра Мусіна “Інтеграція чи інкорпорація? Галицько-Волинська Русь та Великий Новгород у складі держави П'ястів, за часів панування Ягеллонів та Великого князівства Московського (середина XIV – середина XVI ст.). Порівняльне дослідження”, що дало змогу завершити роботу над цією статтею.

Микола КОЗАК

ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА ПЕРЕМИШЛЯ ТА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Територія Перемишльської землі, на переконання більшості дослідників¹, формувалася в X ст. у зв'язку з процесами консолідації племінних союзів східних слов'ян, їхньої торговельної й неодмінної для епохи військової діяльності². Уже на X ст. терени навколо Перемишля виявилися включеними до сфери інтересів Польщі, Чехії, Угорщини й Київської держави³. Торговельні та військові зв'язки із останньою існували ще, як мінімум, на межі IX–X ст. Свідченням їх наявності спроможна виступити згадка про племена хорватів, що населяли терени на північ від Карпат до р. Стрий⁴, брали участь у поході на Візантію 907 р. як союзники київського князя⁵ та відіграли не останню роль у формуванні майбутньої Перемишльської землі. До орбіти Київської держави й складу володінь київської династії Перемишльська земля увійшла у результаті походу святого Володимира Великого (980–1015) “ку ляхом” 981 р.⁶

Кордони Перемишльської землі упродовж X–XI ст. встановилися по лінії пралісів у межириччі Віслока і Сяну на заході та по течії Стрия на сході. Північні межі прийнято визначати рікою Верещиця на Розточчі, приблизно вздовж північної границі сучасного Яворівського району Львівської обл. Межовим пунктом на півночі могла функціонувати місцевість “Ворота” неподалік сучасного с. Вороблячин Яворівського р-ну. Південними кордонами, найімовірніше, слугували передгір'я Карпат⁷ (Рис. 1).

Стратегічну роль цих територій визначало вже само їх розташування на межі з польськими володіннями на заході, Белзькою та Звенигородською землями на сході і Карпатами на півдні, які були плацдармом для угорських зазіхань, але водночас також зоною контактів на важливому для західноукраїнської історії княжої доби угорському напрямку. Однозначно зросла роль Перемишльської землі у військово-політичному протистоянні Київської держави і Польщі від початку XI ст., коли ці терени відвоював князь Ярослав Володимирович Мудрий (1019–1054) у військових походах 1030 і 1032 рр. невдовзі після їх недовготривалого захоплення військами польського князя Болеслава I (992–1025) у 1018 р.⁸ Саме тоді Ярослав

¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 57–59; Ісаєвич Я. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1964. № 6. С. 84–87; Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 24–29.

² Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / Під ред. С. Забровного. Перемишль; Львів, 1996. С. 6–15.

³ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 23–43.

⁴ Ісаєвич Я. До питання про розселення... С. 84–87; Його ж. Перемишль і Перемиська земля... С. 11.

⁵ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 21.

⁶ Там же. Стб. 69.

⁷ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 24–25, 34–36.

⁸ Там само. С. 32–36; Ипатьевская летопись. Стб. 137.

Володимирович звів низку опорних пунктів включно з м. Ярослав, що стало важливим епізодом рубіжного значення у розбудові військової системи регіону⁹.

Говорячи про обороноздатність та воєнну систему Перемишльської землі, варто спершу пригадати ключову роль почасти успадкованої від попередньої епохи системи спеціальних укріплених городищ¹⁰. Оборонну функцію мали, перш за все, дитинці міст (Перемишль, Ярослав, Сянок, Городок та ін.)¹¹, садиби бояр та сховища для місцевих жителів на випадок небезпеки¹².

Значну частину оборонної системи поселень формували рови з валами. Останні часто зміцнювали дерев'яні каркаси, а також кам'яні кладки. Рідше побутували дерев'яні й кам'яні вежі¹³.

Географічним та адміністративним центром Перемишльської землі було місто Перемишль, розташоване на обох берегах р. Сян (головна історична частина на правому березі) на території сучасного Перемишля (Підкарпатське воєводство, Польща). Місто було потужним ремісничим і торговельним центром. Через Перемишль проходив важливий шлях із Києва на Регенсбург¹⁴. Також на південь від міста знаходилось важливе розгалуження доріг до Угорщини, через Сянок – один з головних опорних пунктів Перемишльської землі на півдні.

Відштовхуємося від того, що маємо недостатньо інформації стосовно оборонних укріплень княжого Перемишля, головнo з огляду на явну тенденційність у цьому питанні польських дослідників і визначену нею сумнівність оприлюднених результатів їхніх пошуків та поширену некоректність пропозитованих при цьому інтерпретацій¹⁵.

Відомо, що найкраще укріпленою частиною городища був дитинець на Замковій горі площею в 1 га¹⁶, відгороджений 5-метровим валом з напільного боку. Вал мав дерев'яні конструкції на зразок клітей. Найраніші укріплення дитинця, за висновками польських авторів, датуються пізнім X ст. і мають сліди спалення, яке, очевидно, сталося під час згаданого літописного походу київського князя Володимира Святославовича 981 р.

⁹ Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимике Прикарпатья и Верхнего Побужья *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Киев, 1980. С. 77.

¹⁰ Филичук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів, 2014.

¹¹ Рудий В. Города й укріплені пункти Перемишльської землі в системі оборони Руської держави *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 6. Львів, 2003. С. 140.

¹² Там само. С. 139–161.

¹³ Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернівці, 1997. С. 149–156.

¹⁴ Рудий В. Города й укріплені пункти... С. 140.

¹⁵ Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі *Перемишль і Перемиська земля...* С. 20–21. Про безперечну відверту тенденційність польських археологічних та історичних досліджень княжого Перемишля писалося неодноразово, див., зокрема: Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny": "труднощі" польської історії та археології на тлі "успіхів" у "zacieraniu ukraińskich śladów" [Рец. на кн.:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 315–340; *Дуба Ю.* Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників [Рец. на кн.:] *Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006.* – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 254–269; Александрович В. Діалектика сказаного і замовчаного: княжий Перемишль на сторінках новішої польської історії міста (див. у цьому вип., с. 229–265).

¹⁶ Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А. П. Черныш. Киев, 1990. С. 103.

¹⁷ Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція... С. 18.



Рис. 1. Пермишльська земля IX–XIV ст. (за В. Рудим)

Очевидно, функцію останньої лінії оборони Перемішля виконувала вежа в одному з південних кутів чотирикутного в плані, укріпленого валом дитинця¹⁷. В'їзд на замковий двір обороняла інша вежа, варто гадати, збудована в одній суцільній лінії з лінією дерев'яних стін-городнів¹⁸.

Можна припустити, що важливу роль при обороні Перемішля відігравали два менших городища, розташованих на підвищених частинах рельєфу обабіч Сяну¹⁹. Василь Рудий називає їх сторожовими пунктами²⁰. Можливо, вони мали приймати перший натиск ворога. Водночас, за аналогіями, наприклад, із літописним Буськом, ці городища могли слугувати укріпленими боярськими або княжими резиденціями²¹. Правдоподібно власне про одне з них йдеться у літописній розповіді про пограбування замиського двору князя Володимирка Володаревича під час військових дій 1152 р., де фігурує «дворъ . кнѣзь внѣ города . на лузѣ надъ рѣкою надъ Саномъ»²².

Варто згадати, що укріплення Перемішля неодноразово успішно витримували облогу. Вперше це зафіксовано 1077 р., коли, за словами хроніста Яна Длugoшa, Перемішль, обложений військами польського короля Болеслава Смялого (1076–1079), упродовж місяців не здавався і був змушений піддатися лише через нестачу води. Водночас укріплення поляки здобути так і не змогли²³.

¹⁷ Там само. С. 24.

¹⁹ Рудий В. А. Перемішльська земля... С. 61.

²⁰ Його ж. Города й укріплені пункти... С. 143.

²¹ Терський С. Археологія доби Галицько-Во-

линської держави. Київ, 2014. С. 96.

²² Ипатьевская летопись. Стб. 449.

²³ Пастернак Я. Княжий город Перемішль – західний бастион України. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 12; Андрусак М.

Вдруге Перемишль зазнав облоги угорського війська у 1099 р., коли місто так само витримало, а вороже військо було розбите не без допомоги половців і волинського князя Давида Ігоревича, що в міжусобній війні перейшов на сторону князів Ростиславовичів²⁴. Літописець емоційно повідомляє про цю подію, як руські сили “збили угрів у товп, “як ото сокіл галок збиває”, і побігли угри, і багато втопилось у р. В’ярі, а інші в Сяні. Руські дружини гнали ворогів два дні, було знищено значну кількість ворожого війська – “сорок тисяч”²⁵. Звісно, кількість полеглих немало перебільшена супроти можливого за того часу, однак згадані епізоди 1077 і 1099 рр. показують таки достатню укріпленість Перемишля.

Крім того, в подіях боротьби між галицьким князем Володимирком Володаревичем (1141–1153) і київсько-угорською коаліцією на чолі з Ізяславом Мстиславовичем (1151–1154) та Гейзою II Арпадом (1141–1162) у 1152 р. місто взагалі уникло штурму²⁶. З відступом князя Володимирка після поразки до Перемишля переможці пограбували згаданий княжий двір (за межами міста)²⁷, проте не намагалися штурмувати сам Перемишль, що також може свідчити про значне на той час його укріплення.

У 1245 р. серце Перемишльської землі – столиця Перемишль та місто Ярослав дещо на півночі опинилися у центрі військових дій між князями Данилом та Васильком Романовичами й угорсько-польським військом, об’єднаним із силами князя Ростислава Михайловича. Перейшовши Карпати і маючи у своєму розпорядженні пороки, його об’єднане військо тривалий час не наважилось штурмувати укріплення Перемишля і було змушене рушити на північ, у сторону Ярослава, де під прикриттям укріплень військо Романовичів здобуло блискучу перемогу²⁸.

Необхідно зауважити, що багато укріплених пам’яток Перемишльської землі функціонували ще раніше, в племінний період і датуються, здебільшого, початком XI ст. (горішня межа), що дещо суперечить уявленню про тотальне руйнування племінних структур під час походів 981 і 993 рр.²⁹ До таких належать Рокитно II³⁰ та Добростани³¹ на Розточчі (X – перша половина XI ст.) й синхронне їм городище в Солонському на правобережжі Дністра³².

Перемишль в історії України до 1918 р. *Перемишль... С. 28; Długosi J. Senioris Canonici Cracoviensis. Opera omnia / Cura A. Przezdziecki. Cracoviae, 1873. Т. 10. Р. 340–349; Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 33.*

²⁴ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 37.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 248. Докладніше про цю битву див.: *Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. Український альманах. 1999 рік / Відп. ред. С. Заброварний. Варшава, 1999. С. 105–110.*

²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 446–449.

²⁷ Погоральський Я. До локалізації двох літописних пунктів XII–XIII ст. на території Перемишльської землі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 16. Дрогобич, 2012. С. 33–37.

²⁸ Перебіг подій докладно описано: *Ипатьевская летопись. Стб. 799–801. Пор.: Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 52–53; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 200–201; Петегу-*

*рич В. Битва під Ярославом 1245 року: археологічний коментар до літописної розповіді *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. (Colloquia Russica. Series II, t. 1) / Red. V. Nagirnyj, T. Pudłocki. Kraków, 2013. S. 113–123; Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за “галицьку спадщину” *Przemysł i ziemia przemyska... S. 125–143.***

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 69, 106–107.

³⁰ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. Львів, 2012. С. 307–330.

³¹ Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. Львів, 2008. С. 80.

³² Ляска В., Миська Р., Погоральський Я. Верхньодністерське Підгір’я у X–XIV ст. *Przemysł i ziemia przemyska... S. 13.*

Подібне планування оборонних укріплень, а саме характерна багатолінійна структура зовнішніх валів, відоме з багатьох синхронних пам'яток³³ – Пліснеська, Крилоса, Стільського³⁴.

Військову систему Перемишльської землі з X–XI ст. формували укріплені городища, які подекуди зберігали риси давнішої племінної поселенської структури³⁵. Оборонні пункти станом на XI–XIII ст. – це князівські фортеці та городища (сторожові пункти)³⁶, що виникали з урахуванням функції контролю над торговельними та військово-стратегічними шляхами і мали різні планувальні структури й типи конструкцій оборонних ліній³⁷.

Одним із регіонів Перемишльської землі зі стратегічним значенням було Розточчя, яке лежало на перетині шляхів з Белзькою землею на півночі та Звенигородською на сході. На території Східного “Равського” Розточчя з X–XI ст. виникають Малі Грибовичі, Завадів, Страдч, Щекотин³⁸. На території Західного – Немирів, Вороблячин, Потелич³⁹.

Як вказував Віталій Ляска, укріплені городища Розточчя в XI ст. розвиваються у напрямі бургівської системи⁴⁰, тобто князівських укріплених пунктів на перетинах торговельних шляхів. На сьогодні нез'ясованими залишаються долішні часові межі таких городищ⁴¹, які приблизно охоплюють період XI–XII ст. Горішня межа їх історії також не є однаковою. Для прикладу, Щекотин існував до XIII ст.⁴², а Малі Грибовичі до XII ст.⁴³, укріплення літописного Телича, що поблизу Вороблячина, за свідченням Ісидора Шараневича, збереглися навіть у XV ст. і контролювали шлях до Надсяння⁴⁴.

Оборонні об'єкти Перемишльської землі на Розточчі мають чіткий функціональний розподіл. Відтак, городища західного Розточчя, такі як Немирів, Вороблячин, Потелич (літописний Телич), були сторожовими пунктами для контролю над шляхом із Побужжя та Волині до Прикарпаття і Надсяння⁴⁵.

Ключовим серед них було городище у Вороблячині, яке, за однією з версій, у літописі згадується під назвою “Ворота” у 1266 р.⁴⁶ Тут, з огляду на стратегічні умови місцевості, – “через тісноту свою”⁴⁷ зазнав поразки князь Шварно Даниловичу 1266 р. від польських військ. Це вкотре засвідчує значення Вороблячина як одного з головних стратегічно-оборонних пунктів на північно-східних рубежах Перемишльської землі. Археологічні дослідження показали, що городище характеризує складна оборонна структура з трьома лініями валів, ровом та двома вежами⁴⁸.

На східному Розточчі розташовувалося декілька укріплених князівських фортець, зокрема Страдч і Щекотин. Останній з них мав укріплений валом та

³³ Ibidem. S. 14.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 86.

³⁶ Там само. С. 93.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 87.

³⁹ Там само. С. 91.

⁴⁰ Там само. С. 87.

⁴¹ Там само. С. 85–86.

⁴² Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 68–69.

⁴³ Ратич А. А. Городища Росточья *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1962. Вып. 12. С. 87–91.

⁴⁴ Szaraniewicz I. *Potylicz Słownik geograficzny Królestwa Polskiego o innych krajów słowiańskich*. T. 8. Warszawa, 1887. S. 883.

⁴⁵ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 91.

⁴⁶ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 10. С. 87; *Його ж*. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів, 2016. С. 28.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 866–867.

⁴⁸ Пелешишин М. А., Касюхнич В. В., Рудий В. А. Розкопки літописного урочища “Ворота” на Яворівщині *Studia Archaeologica*. Вип. 1. Львів, 1993. С. 72–73.

ровом дитинець й два додаткові оборонні рубежі з ярів та ровів із південного боку й зі сторони посаду⁴⁹ (Рис. 2).

Завадів і Малі Грибовичі були укріпленими поселеннями, покликаними контролювати рубежі Перемишльської та Волинської земель, а також шлях на галицькі городи⁵⁰. За припущенням В. Ляски, після піднесення значення Львова як центру Галицько-Волинської держави ці поселення втратили свою роль⁵¹.

Північно-західні рубежі Перемишльської землі контролювали городища Ряшів (сучасний Жешув) та Переворськ (сучасний Пшеворск), обидва на території Польщі, які знаходилися на західному відтинку шляху від Ярослава⁵². Відомо, що останнє було укріпленим з одного боку високим мисом р. Млечки, а з іншого – валом, під час дослідження якого виявлено сліди дерев'яних клітей⁵³.

Городище Переворськ фігурує у літописі під 1281 р. в описі війни між перемишльським князем Левом Даниловичем і польським князем Лешком Чарним (1279–1288): місто не вистояло і багато його мешканців було тоді вбито⁵⁴.

На північному шляху від Перемишля розташовувався літописний Ярослав, займаючи територію над давнім руслом р. Сян, із трьох сторін захищений схилом, а з четвертої – ровом та валом⁵⁵. Доповнював оборонне пасмо таких городищ північної частини Перемишльської землі Любачів, розташований поблизу р. Любачівки, захищений її руслом зі сходу, а з півдня і заходу – болотистою долиною⁵⁶.

На шляху на схід від Перемишля знаходилися значні оборонні пункти, такі як Вишня (сучасна Судова Вишня, на території якої виявлено два укріплені городища XI та XIII ст.)⁵⁷, та Городок (XI–XIV ст.)⁵⁸, два укріплені валами округлі городища поблизу с. Кавське Стрийського р-ну Львівської обл., датовані XII–XIII ст.⁵⁹

Чи не найцікавішим оборонним об'єктом східних рубежів землі є городище XIII–XIV ст. поблизу с. П'ятничани Жидачівського р-ну Львівської обл.⁶⁰ При дослідженнях 1980 р. тут виявили сліди кам'яної вежі, схожої, як тоді видавалося, до тих, що відомі з писемних та археологічних джерел у волинських містах⁶¹. Датування вежі XIV ст. засвідчує важливість шляху з середнього Подністров'я і в пізніший період існування Галицько-Волинської держави.

Складнішою видається поселенська структура і архітектура південних рубежів Перемишльської землі, де укріплені городища розташовувалися, головним чином, на Посянні та південних шляхах Прикарпаття. Це пов'язано з тим, що крізь Карпати проходила низка шляхів⁶², які з'єднували Перемишльську землю із Угорщиною та Подунав'ям і далі – Візантією.

⁴⁹ Ляска В. Розвиток поселенської структури... С. 88.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 146–147.

⁵³ Там само. С. 147.

⁵⁴ Іпат'євська летопись. Стб. 882.

⁵⁵ Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 147–148.

⁵⁶ Там само. С. 148.

⁵⁷ Там само. С. 153–154.

⁵⁸ Там само. С. 154.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Рожко М. Ф. Архітектура... С. 171.

⁶¹ Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. *Археологические открытия 1978 г.* Москва, 1979. С. 360–362. Найдокладніше про неї див.: Пишк В. Надбрамна вежа укріплення у селі П'ятничани на Львівщині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 241: Праці Археологічної комісії. Львів, 2001. С. 451–473.

⁶² Миська Р. Середньовічні шляхи в Українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 17. Львів, 2013. С. 45–59.

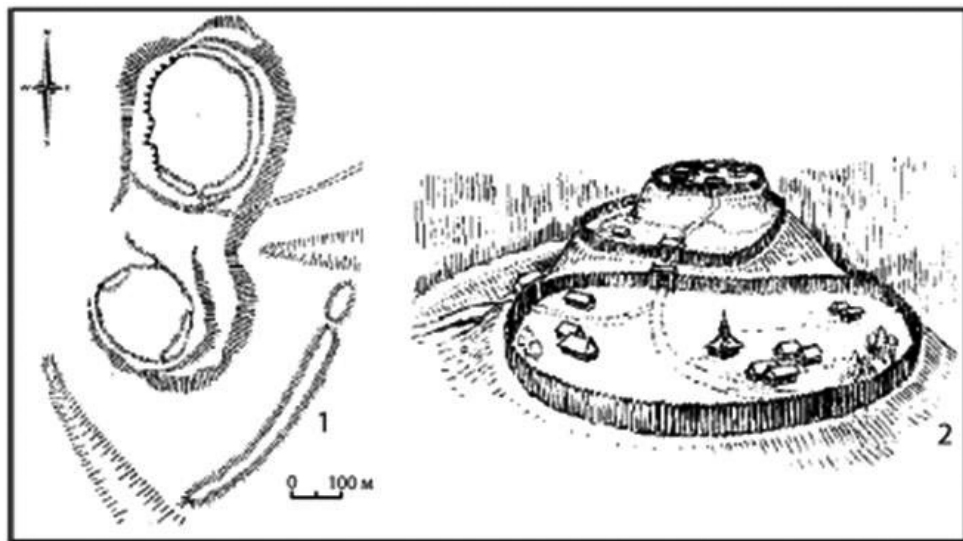


Рис. 2. План укріплень городища літописного Щекотина (За Р. Чайкою)

Групи укріплених городищ локалізуються на південних шляхах від Перемишля до Ужоцького, Лупківського та Верецького перевалів⁶³. Як стверджував Михайло Рожко, Карпатами проходила система оборонних укріплень через прохідні місцевості, шляхи, долинами рік та через перевали. Це відобразилося також у джерелах, таких як “Слово о полку Ігоревім” (кін. XII ст.), де йдеться про діяльність галицького князя Ярослава Осмомисла (1153–1187), ніби він “підпер гори угорські залізними полками, ... зачинив ворота на Дунаї”⁶⁴, та в західноукраїнському літописі XIII ст., де під 1231 р. згадуються “Ворота Угорські” в районі Сяноку, до яких князь Данило Романович переслідував заколотників і князя Олександра Всеволодовича⁶⁵. Пригадаймо, що такий же пункт під назвою “Ворота” відомий, як зазначено, й на північно-східних рубежах землі в Вороблячині на Розточчі. Отже, йдеться про свого роду застави, укріплені пункти на єдиних прохідних шляхах, які не можна було обійти.

Окрім самих застав, у Прикарпатті і в Карпатах існувала ціла мережа укріплених городищ, які охороняли шляхи та переправи. М. Рожко переконливо спростував міф про освоєння карпатських пусток щойно в XIV ст., наводячи цілі групи взаємопов’язаних укріплень на карпатських шляхах уже за княжої доби⁶⁶.

У межах і околицях сучасного Верхнього Синьовидного Сколівського р-ну Львівської обл., яке тоді знаходилося на перехресті шляхів на південь долинами річок, крізь карпатські перевали до Угорщини, існувало цілих чотири оборонних об’єкти: оборонний вал та укріплені городище, монастир і городище-сховище⁶⁷. Вказаний монастир Богородиці згаданий у літописі при

⁶³ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 67; Рудий В. Городи й укріплені пункти... С. 157.

⁶⁴ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 86–87.

⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 746. Пор.: Рож-

ко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 87.

⁶⁶ Рожко М. Ф. Карпатські шляхи... С. 86–79.

Його ж. Архітектура... С. 27–44.

⁶⁷ Його ж. Архітектура... С. 33–45.

поверненні князя Данила Романовича на зворотному шляху з Угорщини наприкінці 1240 р.: саме тут він зустрів біженців від татар⁶⁸.

До укріплених пунктів Перемишльської землі на карпатських шляхах необхідно віднести також Грьозову, де виявлено сліди вежі-донжона. На думку М. Рожка, її прийнято вважати укріпленою лицарською садибою, вежа якої поєднувала оборонні, житлові і господарські функції⁶⁹. Подібна вежа займала центральне місце в укріпленнях городища в урочищі Спалисько на Старосамбірщині, датованому X–XI ст. Рештки оборонної вежі в комплексі з валом та яром відомі і в знаному історичному селі Спас того ж району⁷⁰. Проте найпотужнішим укріпленням пунктом тут була унікальна наскельна фортеця Тустань в сучасному с. Урич, яка не втрачала свого значення аж до XVI ст.⁷¹

Крім того, в окрему групу варто виділити укріплені поселення із уже відзначеними оборонними вежами з аналогами на Волині. Такими на території Перемишльської землі були згадані Вороблячин (Розточчя, вказана літописна місцевість “Ворота”)⁷² та зазначене городище з вежею у с. Пятничани на Жидачівщині. Очевидно, найдавніші дерев’яні вежі знаходилися у Судовій Вишні⁷³ та на городищі в уже пригаданому урочищі Спалисько неподалік г. Радич Старосамбірського р-ну Львівської обл.⁷⁴, датовані в межах X–XI ст.

Мережа укріплених пунктів Перемишльської землі відповідає також певній специфіці ландшафту, що знайшло відображення у топографії більшості укріплених пунктів землі, особливо на її північно-східних (Розточчя), та південних (Передгір’я Карпат) рубежах. Там оборонні споруди, вали та рови, як правило, зводилися тільки з незахищених природним способом сторін (напільного боку), що давало змогу максимально концентрувати сили оборонців і максималізувати потенційну обороноздатність.

Показово також, що укріплені городища розміщували групами для захисту і контролю кордонів, шляхів, переправ. Деякі з менших поміж ними могли виконувати функцію сторожових пунктів (передавати сигнал) та приймати на себе перший натиск, на такий спосіб розпорошуючи сили ворога. Наприклад, можна вказати згадані невеликі городища по берегах р. Сян неподалік Перемишля.

На межі XI–XII ст. Перемишльська земля потрапляє в епіцентр міжусобних конфліктів, а впродовж 1084–1141 рр. функціонує як незалежне князівство, що, якнайочевидніше, не могло не відобразитися на військовій системі краю. Можна припустити максимальну консолідованість оборонної системи Перемишльської землі за часів правління тут династії Ростиславовичів, які апелювали до підтримки місцевого боярства⁷⁵. У період від 1084 по 1141 р. із появою Ростиславовичів, які перетворили Перемишльську землю на своє удільне

⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 787; Крип’якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу *Записки Чина святого Василя Великого*. Т. 2, вип. 1–2. Жовква, 1926. С. 96.

⁶⁹ Рожко М. Ф. Архітектура... С. 36–38.

⁷⁰ Там само. С. 170.

⁷¹ Йоко ж. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ, 1996.

⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 865–867; Пелешишин М. А., Касюхнич В. В., Рудий В. А. Розкопки... С. 72–73.

⁷³ Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ, 1976. С. 159.

⁷⁴ Чайка Р. Городища і замчиська в передгір’ї Східних Карпат *Еволюція розвитку слов’янських гравів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр*. Львів, 1994. С. 36–37.

⁷⁵ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 15.

князівство, зазначена структура функціонувала незалежно⁷⁶. Відтак, вона спрямовувалася на контроль та укріплення усіх кордонів.

Значна військова активність тодішніх перемишльських князів скеровувалася як проти руських князів, так і на укріплення західних меж⁷⁷. Військові походи до Польщі тоді мали прикордонний характер⁷⁸.

У середині XII ст., а саме від 1141 р., Перемишль втрачає давнішу провідну політичну роль у Прикарпатті, головно через піднесення Галича як нового торговельного і політичного центру⁷⁹ та територіальну близькість до Польщі, що передбачало постійні військові дії.

Окрім розглянутої мережі фортифікацій, про військову систему свідчать також археологічні знахідки зброї та спорядження вершника. Вони можуть бути слідами військових дій, відображенням місцевого комплексу озброєння, іноземних запозичень, торговельних зв'язків та ремісничого потенціалу.

З оборонних об'єктів Перемишльської землі походить значна кількість знахідок холодної зброї. Переважно, це масова зброя, така, як бойові сокири та наконечники списів. Проте відомі також поодинокі доволі рідкісні предмети озброєння. Наприклад, у Жешуві віднайдено меч⁸⁰, а в Судовій Вишні – перехрестя кочівницької шаблі⁸¹. З терену наскельної фортеці Тустань відомий ще також невеликий фрагмент кольчуги⁸².

Варто відзначити, що знахідки озброєння X–XIV ст. з території Перемишльської землі мають певну географічну диспропорцію між її територіями в межах сучасної України та Польщі на користь останньої. Ця нерівномірність є штучною, і пояснюється, хіба, недостатньою зацікавленістю дослідників такими предметами та їхнім подальшим вивченням⁸³, як і водночас також станом археологічного дослідження самих територій.

Найчисленнішою групою знахідок озброєння є далекобійна зброя: наконечники стріл для лука та болти арбалетів⁸⁴.

Наконечники стріл для луків розподіляються на черенкові і втулкові. Черенкові водночас поділялись на низку типів. Серед них – листоподібні, відомі з Перемишля⁸⁵, датуються у межах IX–X ст., ромбоподібні, X–XI ст., відомі з Судової Вишні і Тустані⁸⁶. Крім них, знані ще так звані зрізані наконечники, призначені для нанесення широких ран м'яких тканин воїнів, а також ураження коней. Знахідки цього зразка засвідчені на території Перемишля та Судової Вишні⁸⁷. Відзначено їхні аналогії зі всієї Русі, датовані XI–XIII ст.⁸⁸

⁷⁶ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 36–43.

⁷⁷ Там само. С. 38–41. Найдокладніше див.: Войтович Л. Початки Перемишльського князівства (див. у цьому збірнику, с. –).

⁷⁸ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 40.

⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 308.

⁸⁰ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 106.

⁸¹ Там само; Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження *Historical and cultural studies*. Vol. 2, num. 1. Львів, 2015. Р. 99.

⁸² Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 108.

⁸³ Котовіч П. Н. Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Черво-

ної Русі *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третньої міжнародної зброєзнавчої конференції, Київ, 12–14 червня 2018 р.* / Ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ, 2020. С. 121.

⁸⁴ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107; Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) ЗНТШ. Т. 241. С. 287–311.

⁸⁵ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107.

⁸⁶ Там само. С. 107.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого *Труды Новгородской археологической экспедиции*. Т. 2 (Материалы и исследования по археологии СССР. № 65) / Под. ред. А. В. Арциховского, Б. А. Колчина. Москва, 1959. С. 149.

Бронебійні наконечники відомі з Вороблячина, Перемишля, Судової Вишні і датуються за аналогіями в тих самих межах; вони призначалися для пробивання кольчуги та обладунку⁸⁹.

Втулкові наконечники поділялися на двошипні та листовидні. Перші використовувалися проти незахищених обладунком противників. Вони визначені в межах X–XIV ст. та належать до багатьох згаданих пам'яток⁹⁰.

Значну кількість зброї виявлено у Сяноку. Це колекція наконечників стріл⁹¹ як залізних, так і кістяних, та болтів для арбалетів⁹², датованих, переважно, в межах XII–XIV ст. На території сусідньої Білої Гори на протилежному березі р. Сян віднайдено декілька фрагментів пластинчатого обладунку XII–XIII ст.⁹³ та добірка стріл для луків і арбалетів⁹⁴, а також бойова сокира⁹⁵.

Значна колекція зброї походить із Трепчі дещо на північ від Сянока й репрезентована декількома предметами одного скарбу IX–X ст. (сокира, чекан)⁹⁶ та низкою знахідок звичної для Прикарпаття і Волині наступальної зброї, такої, як два фрагменти бронзових кістенив XII–XIII⁹⁷ та XI–XIII ст.⁹⁸, фрагменти списа⁹⁹ й рештки кольчуги XII–XIII ст.¹⁰⁰

Значну увагу привертають також рідкісні об'єкти довгої клинкової зброї. Знахідки мечів відомі з Радимно та Ряшева. Мечі з Радимно репрезентують, по-перше, ранні типи побутування мечів X–XII ст. як, для прикладу, перший екземпляр XI–XII ст.¹⁰¹ Вони поширені на всій території Європи, адже це типові мечі епохи вікінгів із масивним верхів'ям та невеликою хрестовиною. По-друге, це також і пізні знахідки, характерної для XIII–XV ст. чималої довжини, з масивним перехрестям, як другий екземпляр XIII–XIV ст.¹⁰²

Шаблі – прикметно кочівницька зброя – відомі з Судової Вишні¹⁰³ та Радимно¹⁰⁴. Обидві вони датуються X ст., а їхнє кочівницьке походження не викликає сумніву.

У межах самого Перемишля віднайдене озброєння зафіксовано порівняно нечасто, головню, це вироби IX–X ст.¹⁰⁵

Серед згаданих предметів особливої уваги заслуговують зразки зброї дальнього бою, як наконечники стріл від луків та болтів для арбалетів. Знахідки болтів засвідчують значне поширення цієї зброї в Галицькому князівстві загалом і Перемишльській землі зокрема. Це пояснюється тим, що арбалет мав найбільше побутування власне як засіб оборони укріплень і був перейнятий із Західної Європи орієнтовно в XII ст.¹⁰⁶

⁸⁹ Медведев А. Ф. Оружие... Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. Москва, 1966. С. 166; Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107. Рис. 17, 19.

⁹⁰ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 107.

⁹¹ Kotowicz P. N. Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Sanok, 2004. S. 40–41. Kat. nr 154–156.

⁹² Ibidem. Kat. nr 157–159. S. 41.

⁹³ Ibidem. Kat. nr 161–165. S. 41–42.

⁹⁴ Ibidem. Kat. nr 166–173. S. 42.

⁹⁵ Ibidem. Kat. nr 175. S. 43.

⁹⁶ Ibidem. S. 44–45.

⁹⁷ Ibidem. Kat. nr 197. S. 45.

⁹⁸ Ibidem. Kat. nr 198. S. 45.

⁹⁹ Ibidem. Kat. nr 199. S. 45.

¹⁰⁰ Ibidem. Kat. nr 200, 202. S. 45, 46.

¹⁰¹ Ibidem. Kat. nr 125. S. 36.

¹⁰² Ibidem. Kat. nr 126. S. 36–37.

¹⁰³ Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки... С. 97–98; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. Москва; Ленинград, 1971. С. 17.

¹⁰⁴ Kotowicz P. N. Wojowie i rycerze. Kat. nr 128. S. 37.

¹⁰⁵ Ibidem. S. 35–36.

¹⁰⁶ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 92; Пивоваров С. В. Арбалетное озброєння в середньовічних старожитностях Буковини. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". № 502: Держава та армія. Львів, 2004. С. 25.

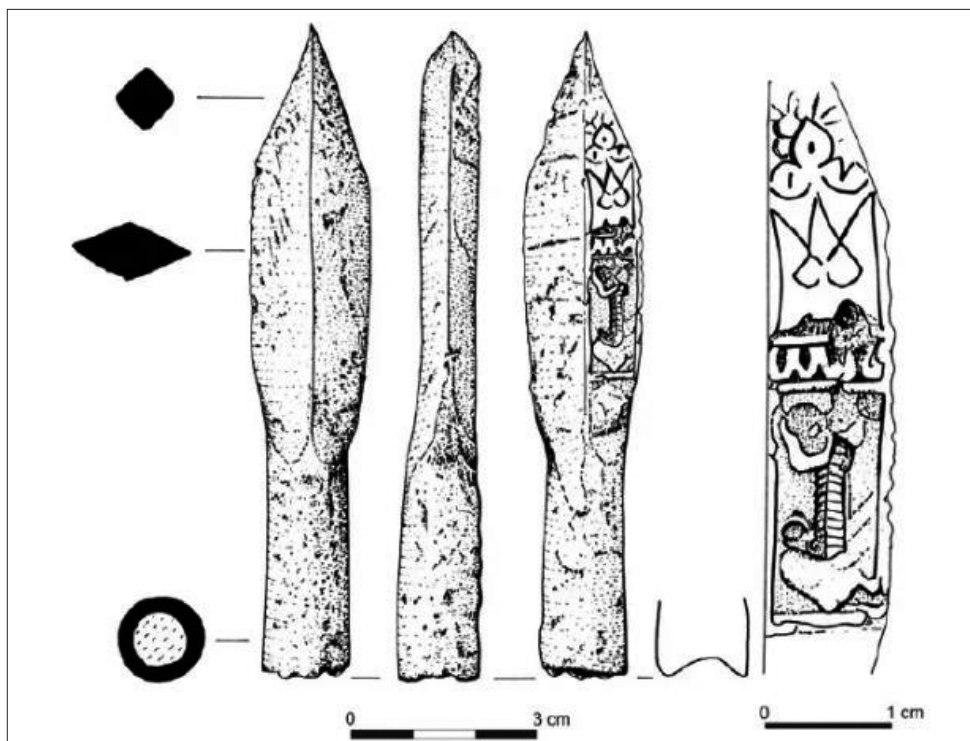


Рис. 3. Прикрашений наконечник арбалетного болта з Кросна
(за П. Н. Котовічем)

Значна колекція наконечників стріл та болтів виявлена в Уричі в околицях наскельної фортеці Тустань. Привертає увагу широка типологізація зібраних тут стріл для арбалетів¹⁰⁷. Їх аналіз дещо підважив попередні висновки, що на Русі арбалет мав значно поступатися перед луком¹⁰⁸. Співвідношення наконечників обох видів у Тустані сягає 73 екземпляри проти 41¹⁰⁹. М. Рожко пояснював це специфікою самої наскельної фортеці, що забезпечувало можливість максимально ефективно використовувати зброю дальнього бою¹¹⁰.

Треба мати на увазі також очевидне походження самих зразків не тільки з місцевого військового середовища, а й нападників із сусідніх Польщі та Угорщини: знані перипетії історії Перемишльської землі створювали для цього немало відповідних різномірних підстав.

Не випадало би відкидати також відносної близькості Перемишльської землі до країн Європи, звідки арбалет міг бути запозичений значно швидше, аніж в інших руських землях. Окрім того, варто відзначити, що арбалет, як ніяка інша зброя дальнього бою, надавався для оборони пунктів сталого опору, стін, валів, веж та будь-яких фортифікацій, мережа яких, про що вже йшлося, була дуже розвиненою на шляхах і прикордоннях Перемишльської землі. Не останнім чинником виявляється також і поширення від XII ст. удосконалених обладунків "броні дощаті"¹¹¹.

¹⁰⁷ Рожко М. Зброя дальнього бою... С. 287–311.

¹⁰⁸ Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 98.

¹⁰⁹ Рожко М. Архитектура... С. 200.

¹¹⁰ Там само. С. 201–203.

¹¹¹ Там само. С. 207.

Найцікавішим відкриттям є те, що в процесі металографічного і хімічного аналізу наконечників арбалетів із Тустані частину з них ідентифіковано як привізні, а частину – місцевого виробництва¹¹². Це підтверджують і знахідки стріл для арбалетів на території кузні в “окольному городі” Тустані, яка, очевидно, призначалася для обслуговування потреб фортеці і її гарнізону¹¹³. У цьому контексті варто згадати прикрашений наконечник болта, виявлений у Кросно¹¹⁴ (Рис. 3). Там віднайдено так само цілу колекцію холодної зброї (меч, чекан, сокира), фрагмент кольчуги та частини кінської упряжі. Знахідки кінської упряжі як елементу мілітарної технології середньовіччя також часто трапляються на теренах, підконтрольних Перемишлеві¹¹⁵.

Отже, з огляду на багатий археологічний матеріал, виявлений у межах укріплених пунктів Перемишльської землі, видно, що на цих територіях використовувався увесь стандартний комплекс озброєння професійного воїна¹¹⁶, а особливо далекобійна зброя – арбалети, які могли сходи потрапити за посередництва Чехії та Угорщини¹¹⁷. Згодом мало також налагодитися власне виробництво, пов'язане із розвитком укріплень.

Забезпечення оборонних городищ перемишльського регіону та їх гарнізонів у передгір'ї Карпат і на Розточчі потребувало постійного поповнення як провізією, так і масовими предметами озброєння.

Як відомо, головні види зброї професійного дружинника, зокрема меч, як правило, були привізними і лише зрідка могли виготовлятися на місці. Це стосується й багатих засобів захисного спорядження, насамперед шоломів¹¹⁸. Проте такі види воїнського оснащення, як списи, бойові сокири, булави, сулиці, щити, кольчуга та різноманітні наконечники стріл й болти арбалетів вживалися масово¹¹⁹, тому повинні були якщо не виготовлятися, то, як мінімум, ремонтуватися неподалік укріплень. Дослідження наконечників стріл для арбалетів і луків з Тустані, що їх провів М. Рожко, довели виробництво деяких із них місцевого кричного заліза¹²⁰. Це, на нашу думку, закономірно, оскільки закупівля озброєння широкого житку у сусідів була б надто затратною, тому, без великого сумніву, можна припустити виробництво такого спорядження на місці.

Ремісничий і матеріальний потенціал Перемишльської землі забезпечував змогу виготовляти масові види зброї. Свідченням цього може бути, зокрема, відкриття цілої низки ремісничих поселень вздовж р. Бугаївка, в районах сіл Черчик, Рогізно, Поруденко та Прилбичі на Розточчі¹²¹.

¹¹² Рожко М. Архітектура... С. 212–215.

¹¹³ Його ж. Тустань... С. 117.

¹¹⁴ Kotowicz P. N., Muzyczuk A. Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna *Acta Militaria Mediaevalia*. Т. 4. Kraków; Sanok, 2008. S. 125–166.

¹¹⁵ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 108–109; Kotowicz P. N. Wojowie i tyczerze.; Терський С. В. Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища “Замчисько” (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу Наукові записки (Львівський історичний музей). Вип. 17. Львів, 2017. С. 4–22.

¹¹⁶ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград, 1966; Киртичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение Древняя Русь: Город, замок, село. Археология СССР / Под. ред. Б. А. Кольчи-

на. Москва, 1985; Киртичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград, 1976.

¹¹⁷ Рудий В. Господарство та торговельні зв'язки населення Перемишльської землі в IX–XIII ст. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37, ч. 1. Львів, 2002. С. 71–85; Його ж. Перемишльська земля... С. 132–135.

¹¹⁸ Козак М. Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 21. Харків, 2019. С. 63–70.

¹¹⁹ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е 1 – 36.1. Москва; Ленинград, 1966.

¹²⁰ Рожко М. Зброя дальнього бою... С. 287–311.

У Прилбичах в урочищі “Коблів” виявлено рештки великого залізоплавильного горна зі слідами залізного шлаку та вугілля. Тому варто привернути увагу до топоніму села, що, як можна припустити, походить від слов'янського поняття “прилба” – шолом¹²².

Очевидно, ремісничі поселення Розточчя виникли з трьох причин.

По-перше, значні поклади кричного заліза в долині річки Верещиця знаходяться на глибині 1 метр від сучасної поверхні. Це сприяло обробленню сировини безпосередньо вже на місці. Цінність заліза як сировини і зброї як виробу на Русі зумовлювались також і недосяжністю температури плавлення заліза 1539°C до винайдення повітряних міхів з водяним приводом у XV ст.¹²³ Натомість болотна руда вміщувала 18–40% заліза і була технічно придатна для плавлення¹²⁴. Залізо відділялося від руди при температурі 400°C, а при 700–800°C утворювалася тістоподібна маса-криця¹²⁵.

По-друге, потреба в забезпеченні власних дружин озброєнням. Можливо, ремісничі центри з виготовлення простих предметів озброєння масового вжитку знаходилися безпосередньо в городищах, які були місцем перебування княжих дружин.

По-третє, йшлося про належне забезпечення необхідною сировиною ремісничих центрів великих міст князівства.

З огляду на тісні зв'язки Перемишльської землі з Чехією, Польщею та Угорщиною, пов'язаними торговельними інтересами¹²⁶, та наявний археологічний матеріал із перелічених пам'яток, можна стверджувати, що місцеве боярство формувало ринок для збуту продукції європейських зброярень. До таких виробів, перш за все, варто віднести європейські зразки мечів (або такі, які мають європейські аналогії) та зброю дальнього бою, арбалети. Очевидно, таке наступальне озброєння, як списи і сулиці, бойові сокири, булави й простіші засоби захисту, як кольчуги, панцирі, щити й шоломи могли виробляти у межах самого князівства, з огляду на недоцільність частої їхньої закупівлі, необхідність постійного ремонту та виробництво індивідуально під мірки кожного дружинника.

Мабуть, саме у зв'язку із злагодженою військовою системою, мережею укріплених пунктів та ремісничим потенціалом у сфері обробітку металів і виробництва зброї у поєднанні із контролем торговельних шляхів Перемишльська земля зберігала певну умовну або фактичну окремішність навіть після приєднання її до Галицького князівства в XI ст. і подальшого включення до складу Галицько-Волинської держави наприкінці XII ст.

Можливо, деякі оборонні пункти східних рубежів втратили значення у середині XII ст., коли Перемишльська земля як волость об'єдналася зі Звенигородською волостью у складі Галицького князівства¹²⁷.

¹²¹ Рудий В. А. Перемишльська земля... С. 95.

¹²² Худаш М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів. Київ: 1991. С. 188; *Przyłbice Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Т. 9. Warszawa, 1888. S. 214–215.

¹²³ Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного універси-*

тету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 27. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 230.

¹²⁴ Рудий В. Перемишльська земля... С. 118–135.

¹²⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва, 1948. С. 123.

¹²⁶ Рудий В. Господарство... С. 71–85; Його ж. Перемишльська земля... С. 132–135.

¹²⁷ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 63.

Невипадковим видається і те, що впродовж XII–XIII ст. між Верхнім Дністром та Карпатами активізувалася політика центральної князівської влади на розселення полонених як залежного населення¹²⁸. Контингент населення тут складався із княжих дружинників, дворян та рядовичів. Останні займалися промислами і, втім, обробітком болотної руди¹²⁹.

Очевидно, домен галицьких князів на Прикарпатті був покликаний відібрати ініціативу обробітку сировини від бояр Перемишльської землі.

Відтак, Перемишльська земля, знаходячись на найважливіших торговельних і стратегічних шляхах, з мережею укріплених поселень, мала значний ремісничий та економічний потенціал, володіла високим рівнем обороноздатності. Саме це зумовило її певну політичну незалежність та триваліший час забезпечувало силу місцевого боярства. Оборонна система західних теренів зберегла стабільний рубіж Русі по річках Вепр, Віслок, Сян. Це знайшло своє відображення згодом у кордонах Руського воєводства між Краківським і Люблінським воєводствами, які залишилися у тих самих межах аж до 1772 р.¹³⁰

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

¹²⁸ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 148–153.

¹²⁹ Його ж. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст.

Фортеця. Збірник заповідника "Тустань". Кн. 2. Львів, 2012. С. 156.

¹³⁰ Його ж. Галич у політичному житті... С. 62.

Олександр ГОЛОВКО

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДАРА РОСТИСЛАВОВИЧА (1092–1124)

Витоки міста у верхів'ях Сяну – Перемишля (зараз під назвою Przemyśl належить до Республіки Польща) губляться у глибокій давнині. Саме цей ранній період його минулого найдискусійніший в історіографії. Деякі польські історики пишуть про належність земель довкола Перемишля “західнослов'янським” племенам лендзян, входження цих територій до складу держави першого достовірного володаря Польщі – князя Мешка I (†992). Реалістичнішою є позиція дослідників, які вважають, що за раннього середньовіччя – у другій половині I тис. н. е. Верхнє Посяння заселяли слов'яни з найзахіднішого відламу прикарпатських хорватів. Цей ареал західних хорватів разом із західними волинянами у басейні верхньої течії Західного Бугу та малопольськими вісянами наприкінці IX ст. входив до складу Великоморавської держави, а в X ст. на них поширювався контроль Празького князівства Пшемисловичів¹. Через Перемишль, починаючи з IX ст., йшов трансконтинентальний шлях Регенсбург – Прага – Краків – Київ².

Саме остання обставина свого часу дала підставу академікові Ярославові Ісаєвичу підтримати думку пізньосередньовічного польського хроніста Яна Длугоша про походження назви міста Перемишль від імені якогось західнослов'янського володаря, найімовірніше – чеського князя із династії Пшемислідів³. У Я. Длугоша записано: “Item Przemislia, a Przemislao fundata, episcopali dignitate et arce et templo in arce et petra quadra erecto, magis quam ulla alia re, fluvio insuper Szan subter decurrete insignis”⁴.

¹ Історіографію проблеми див.: Головка О. Похід київського князя Володимира на “Перемишль, Червен і ины грады” 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) *Colloquia Russica. Series II, vol. 1. Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. Kraków, 2013. S. 39–48; Його ж. “Червенські гради” в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23: До 22-ї річниці здобуття незалежності України. Львів, 2013. С. 72–82.*

² Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом *Журнал Министерства народного просвещения*. 1888. № 7. С. 81–93; Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Ленинград, 1968. С. 69; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торго-

вых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 71–112.

³ Исаевич Я. Д. “Грады Червенские” и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами *Исследования по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и ее славянские соседи*. Москва 1972. С. 119; Його ж. Перемишль і Перемиська земля *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року у Перемишлі*. Перемишль; Львів, 1996. С. 9.

⁴ Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. L. 1–2. Varsaviae, 1964. P. 111 (“Також Перемишль, Премиславом заснований, більше, ніж будь чим, відомий єпископством, а також фортецею і храмом, що був побудований у фортеці з квадратних каменів, а також річкою Шан (Сан. – О. Г.), яка протікає під ними”).

Наприкінці X ст. завойований у 981 р. зусиллями київського князя Володимира Святославовича район верхів'їв рік Західний Буг, Сян і Вепр (отримав назву від міста Червен як "Червенські гради") увійшов до складу Волинського намісництва Русі, куди наприкінці X ст. входили землі Центральної та Східної Волині і Прикарпаття (території племінних союзів дулібів, волинян, бужан і прикарпатських хорватів). Літопис про цю подію написав наступне: "Иде Володимеръ к Лахомъ и заа грады их Перемышль Червень и ины грады. еже суть и до сего дне подъ Русью"⁵. На початку XI ст. "Червенські гради" стали предметом територіальних змагань Русі і Польщі. У 1018 р., після походу на Київ, польський князь Болеслав I Хоробри завоював зазначений ареал і включив його до складу своєї держави, а в 1031 р. князі Ярослав і Мстислав Володимировичі повернули ці землі до Русі.

Мирон Кордуба, Владімір Королюк, Анжей Грабські та Ярослав Ісаєвич вважали, що Перемишль, на відміну від Червена, після приєднання до Русі наприкінці X ст. постійно перебував у складі східнослов'янської держави⁶. Але цей висновок потребує певного уточнення. Перш за все, вивчення матеріалів "Повісті временних літ" про Побужжя дає усі підстави визнати автентичність літописних понять "Перемышль Червень и ины грады" (стаття під 981 р.), "городы Червеньскыя" і "грады Червеньскыя" (статті під 1018 і 1031 рр.)⁷.

Вміщення Перемишля на першому місці у літописній згадці 981 р. про приєднання земель басейну верхнього Сяну, Вепру і Західного Бугу дає змогу вважати, що саме цей населений пункт був головним у складі зазначеного ареалу під час його входження до Великої Моравії, а потім Празького (Чеського) князівства. Пізніше головним центром регіону став Червен, за найменуванням якого вся територія між Західним Бугом, Сяном і Вепром на початку XI ст. й отримала назву "Червенские грады".

Про те, що Перемишль входив до складу земель, захоплених поляками 1018 р. і відвойованих Києвом 1031 р., свідчить також аналіз талмудистського джерела першої половини XI ст. – записки Ієхуди бен меїр ха Кохена. У ньому відображені події русько-польського конфлікту початку 30-х років XI ст., а саме розгром русами єврейської торговельної общини в Перемишлі (її наявність у місті підтверджують археологічні матеріали⁸) та продаж полонених тут євреїв у рабство⁹.

⁵ Лаврентьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Т. 1. Ленинград, 1926–1928. Стб. 81.

⁶ Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941. С. 35–36; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 260; Grabski A. F. Boleslaw Chrobry. Warszawa, 1964. S. 268; Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... С. 98. Зазначимо, що в 1930 р. Степан Томашівський писав, що в 1018 р. Белз і Перемишль були завойовані у Русі союзниками Болеслава I "Хороброго" угорцями. У 1030 р., на думку історика, Белз відвоювали Ярослав і Мстислав Володимировичі, а Перемишль як центр якогось перемишльсько-руського князівства залишався у складі Королівства Угорщина до кінця XI ст., а саме до часу, коли він опинився під владою прикарпатських князів Ростиславовичів: Томашівський С. Дев'ясот літ тому (1030–1930).

З приводу ювілею міста Белза *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 1. С. 10–12; *Його ж.* Перемишльсько-руський князь, якого ми досі не знали. В 900-ти роковини смерті князя Генриха *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 29. С. 9–10; *Його ж.* Св. Емеріх в легенді й історії *Нова зоря*. Львів, 1930. Ч. 40. С. 6. Необхідно відзначити, що Стефан Кучинський вважав, що в XI ст. Перемишль перебував у складі Польщі до 1086 р.: Kuczyński S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 *Ejusdem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* Warszawa, 1965. S. 124.

⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 81, 144, 150.

⁸ Hensel W. U źródła Polski średniowiecznej. Wrocław; Warszawa; Gdańsk, 1971. S. 216; Kunysz A., Persowski F. Przemyśl w starożytności i średniowieczu. Rzeszów, 1966. S. 96.

⁹ Jehuda b.meir ha Kohen *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej i Wschodniej Europy* / Wyd. F. Kupfer, T. Lewicki.

Упродовж 60–70-х років XI ст. відбувалася активізація взаємин Русі й Польщі. У 1069 р. за допомогою польського князя Болеслава II Сьмялого князь Ізяслав Ярославич відновив свою владу в Києві, а в 1075 р., за часів правління у місті на Дніпрі брата Ізяслава – Святослава, війська Русі і Польщі здійснили виправу до Чехії і в 1077 р. польські загони вдруге допомогли князеві Ізяславу повернутися до Києва¹⁰. Розглядаючи історію цього періоду, згаданий польський хроніст Я. Длугош писав, начебто на початку 70-х років XI ст. поляки захопили Перемишль і Волинь¹¹. Проте ще в XIX ст. авторитетний польський дослідник твору середньовічного хроніста Александр Семкович беззаперечно довів, що ці його дані не є правдивими¹².

У середині 80-х років XI ст. на сторінках літопису знову з'являється інформація про місто на р. Сян. Згадка про Перемишль не випадкова, оскільки в цей час поступового розпаду єдності Русі починають відігравати значну роль нові політичні центри. Одним з них і був Перемишль, який стояв на чолі політичної структури – волості-князівства. Тому власне відтоді зафіксовані й імена перших достовірно відомих володарів Перемишльського краю – князів Рюрика Ростиславовича (правив Перемишльським князівством-волостю від середини 80-х років XI ст. до 1092 р.) та Володаря Ростиславовича (князував до 1124 р.).

У зв'язку з розглядом питання, яке стосується політико-адміністративної еволюції важливого регіону Русі на межі XI – першої половини XII ст., варто уточнити деякі аспекти застосування відповідної для цієї теми термінології, оскільки невизначеність та недокладність термінології заважає виявленню певних істотних закономірностей розвитку східнослов'янських регіонів.

Перш за все, важливим є з'ясування питання про змістовне навантаження літописного поняття “земля”. Необхідно відзначити, що серед величезної літератури все ще немає єдності у розумінні цього поняття, залученого науковцями з лексики літописів¹³. На думку філолога Владіміра Колесова, поняття “земля” водночас означає й місце розселення, і рід (народ), який мешкає на місці цього розселення¹⁴. У літописних текстах поняття “земля” використовувалося не тільки щодо князівств удільної доби, а й ранішніх формувань, зокрема союзів племен перехідної доби від первіснообщинного до класового суспільства, доби племінних князівств як ранньополітичних організмів, ранньодержавного об'єднання полян та західних сіверян IX ст. (“Руська земля”), а також князівств-намісництв періоду їх входження до складу держави-імперії Русь з центром у Києві.

Зокрема, на наш погляд справедливо, Микола Котляр визнав певне політичне навантаження терміну “земля”, чимало уваги приділив проблемі

Wrocław; Warszawa, 1956. S. 36–37. Пор.: Бруцкус Ю. Перші звістки про євреїв у Польщі та на Русі *Науковий збірник за рік 1927*. Історична секція АН УРСР. Київ, 1927. С. 3–11.

¹⁰ Про події 60–70-х років XI ст. див.: Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 47–56; Його ж. Європейська політика Русі наприкінці 60-х – у 70-х роках XI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні праці. Т. 24: На пошану професора В. А. Смоля. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 167–183.

¹¹ Dlugossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. L. 3–4. Varsaviae, 1970. P. 103–105, 110–

111.

¹² Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza. Kraków, 1887. S. 130–131. Аналогічний погляд також див.: Małeckii A. Z przeszłości dziejowej. Pomniejsze pisma. T. 1. Kraków, 1897. S. 80; Benyskiewicz K. Jan Długosz jako kronikarz dziejów Podniestrza w I połowie XII wieku *In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*. R.10. Zielona Góra, 2016. S. 41–42.

¹³ Горский А. А. Земли и волости Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С. Древняя Русь: очерки социального и политического строя. Москва, 2008. С. 9–32.

¹⁴ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград, 1986. С. 251.

взаємозв'язку соціального розвитку, виникнення міст як адміністративних центрів і формування довкола цих осередків округ¹⁵. Проте спірною сприймається логіка історика, згідно з якою згадка поодиноких міст у літопису визнається достатнім приводом для висновків про успіхи тих чи інших ареалів у політичному плані. Навряд чи на підставі складної за походженням зазначеної літописної статті 981 р. ("Иде Володимеръ к Лахомъ и заа грады их Перемышль Червень и ины грады. Еже суть и до сего дне подъ Русью"¹⁶) та літописного повідомлення під 1030 р. ("Ирославъ Белзы взаль"¹⁷) випадало би твердити про раннє виникнення Червенської, Перемишльської та Белзької земель й навіть дошукуватися їх "авангардної ролі" у формуванні пізніших Волинської та Галицької земель.

Невизначеними у літературі залишаються також критерії залучення при розгляді політичного устрою прикметника "удільний". З одного боку, він використовується для визначення цілої епохи, яка наступила після розпаду відносно єдиної держави Русь. Виходячи з цієї логіки, саме слово "удільний" треба стосувати до півтора десятка князівств, з яких склався східнослов'янський світ в XII–XIII ст. Так, наприклад, Я. Ісаєвич відзначав, що з другої третини XII ст. Київська Русь перестає бути об'єднаною державою, а державами виступають окремі удільні князівства. "Державою, по суті, стали удільні князівства. Вони мали власне військо, вели самостійну політику як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди"¹⁸.

Але таке формулювання, як видається, не є достатньо коректним, бо частіше в літературі можна спостерігати застосування поняття "удільне князівство" не щодо згаданих великих територіальних комплексів, а значно менших політичних формувань, із яких більші князівства склалися, а саме волостей. Так Перемишльське, Звенигородське, Тербовлянське князівства були удільними, волостними князівствами в складі великого Галицького князівства, а Белзьке, Луцьке, Червенське князівства аналогічно – в структурі більшого Волинського князівства.

Фактичним синонімом таких великих князівств є згадане слово "земля". Тобто, поняття "Київське князівство" і "Київська земля", "Смоленське князівство" і "Смоленська земля" та інші фактично рівнозначні. А виходячи з цього, не відмовляючись від характеристики періоду як удільного (зараз він замінив популярне раніше словосполучення "період феодалної роздробленості"), необхідно подумати над тим, як назвати зазначені великі князівства. Можливим варіантом такого визначення здатне стати сполучення "земельне князівство" або "земля-князівство". Галичина наприкінці XI – в першій половині XII ст., а Волинь у другій третині XII ст. стають класичними землями-князівствами. Саме до них можна використовувати термінологію політичної номенклатури "земля-князівство", "земельне князівство".

Перемишльський князь Володар Ростиславович був правнуком князя Ярослава Володимировича, який тривалий час правив у Києві (1019–1054). Дід Володаря Володимир – старшим сином Ярослава Володимировича і доньки шведського короля Улофа Інгігерди, він став засновником, або, як часто називають цю постать у науці, протопластом князівської родини галицьких

¹⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 24–42.

¹⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 81.

¹⁷ Там же. Стб. 150.

¹⁸ Ісаєвич Я. Д. Князівства першої половини XIII ст. *Історія української культури: У 6 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ, 2001. С. 39.

Можливо, Ростислав під час перебування у Прикарпатті підкорявся не тільки Києву, а й Володимирі (на Волині), де намісником в останні роки князювання у Києві Ярослава Володимировича був його третій за часом народження син – Святослав. Але правління Ростислава у Прикарпатті, якщо воно справді було, не продовжувалося триваліший час, бо на середину 60-х років князь уже перебував у Тмутаракані. М. Котляр припускав, що прикарпатські землі Ростислав втратив у 1054 р., коли після смерті князя Ярослава Мудрого відбувся перерозподіл володінь на Русі²⁷. Тоді Святослав покинув Волинь і відійшов до Чернігова, а в головному волинському місті Володимирі старше тріо Ярославовичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод посадили свого молодшого брата Ігоря. Я. Ісаєвич звертав увагу, що після смерті Ярослава Володимировича (1054) не тільки Волинь, а й Перемишльська земля належали його синові Ігореві²⁸. Хоча волинський князь-намісник Ігор значною мірою виявився маріонеткою у руках старших братів, необхідно підкреслити, що вплив київської князівської влади на підкарпатський край тоді не був особливо істотним.

Нащадкові Володимира і внукові Ярослава Володимировича, князів Ростиславу, від якого й пішла гілка прикарпатських Ростиславовичів, довелося після смерті діда Ярослава Володимировича зіткнутися із проблемою отримання якоїсь земельної спадщини. Справа в тому, що від середини XI ст. різко зросла кількість представників князівської династії, обмежених у правах і можливості зайняти київський престіл. Йдеться про так званих князів-ізгоїв. Від часів Васілія Ключевського в літературі існує міркування, що князями-ізгоями необхідно вважати тих князів, батьки яких померли до смерті діда²⁹. Ця обставина, на думку прихильників зазначеного погляду, створювала для відповідної групи представників князівської династії вельми істотні проблеми з отриманням володінь³⁰.

Як видається, такий підхід є лише формально-юридичним і не охоплює усього явища князівського ізгойства повною мірою. Дійсно, частина князів-ізгоїв рано втратила батьків, що, природно, ставило перед ними суттєві перепони для досягнення політичного значення. Але фактично з повноцінного політичного процесу в той час виключалися й інші князі. Уже в 60-х роках князями-ізгоями стали не тільки нащадки Володимира Ярославовича, померлого у Новгороді 1052 р. за два роки до смерті його батька, – київського князя Ярослава Володимировича, а й спадкоємці так само ще й молодших синів того ж Ярослава – В'ячеслава та Ігоря, хоча обидва вони пережили батька: В'ячеслав помер 1057 р., а Ігор – 1060 р.³¹

М. Котляр, заперечуючи формально-юридичні оцінки виникнення явища ізгойства, писав про ситуаційний фактор існування князівського ізгойства, про те, що з часом князі-ізгої відновили свій повноцінний статус³². Погоджуючись із першим запереченням, випадає висловити сумнів з приводу останньої тези, нібито з часом інститут ізгойства в династії Рюриковичів було ліквідовано. У

сини посадили у Володимирі князя Ростислава Володимировича. Аргументом для такого погляду, зокрема, вчений вважав подальшу боротьбу синів Ростислава за володіння у Південно-Західній Русі. Див.: Соловьев С. М. Сочинения. Кн. 1: История России с древнейших времен, т. 1–2. С. 341–671; Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва, 1963. С. 115.

²⁷ Котляр Н. Ф. Удельная раздробленность Руси. Киев, 2013. С. 43–44.

²⁸ Исаевич Я. Д. "Грады Червенские"... С. 124.

²⁹ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1: Курс русской истории, ч. 1. Москва, 1987. С. 194.

³⁰ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 367.

³¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 162.

³² Котляр Н. Ф. Удельная раздробленность... С. 37–56.

ХІІ ст. повноправними князями, які мали весь комплекс прав на Русі, утім претендувати на князівський стіл у Києві, були лише нащадки Володимира Всеволодовича “Мономаха”, а також князі – спадкоємці чернігівського князя Олега Святославовича.

Александр Мусін взагалі не визнає ізгойства як окремого історичного явища. У другій половині ХІ ст. князі, яких вважають ізгойми, вели активну діяльність на теренах Східної Європи, висловлюючи, зокрема, претензії до деяких, здавалося, другорядних міст, вони, фактично, прагнули перебрати до своїх рук важливі форпости на міжнародних торгових шляхах. Історик з цього приводу писав: “Ті князі не були ізгойми, особами, виключними із суспільства, як їх вважають деякі науковці”³³.

Повертаючись до теми князів-ізгойів другої половини ХІ ст., необхідно зазначити, що князі-ізгой у своїй боротьбі прагнули повернути у власне підпорядкування держання батьків, а коли це не вдавалося, намагалися хоча б поширити свою владу на віддалені від “Руської землі” території. Зокрема, в 1064 р. за повідомленням літописця, “Бѣжа Ростислава . къ Тмутороканю . снѣ Володимирь . внукъ Ярославъ . и с нимъ бѣжа Порѣи . и Вышата снѣ Встромиръ . воеводы Новгородского . и пришедъ выгна Глѣба изъ Тмуторокана . а самъ сѣде в него мѣсто”³⁴. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив владу сина Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав повернув завойоване³⁵. Зазначена інформація дуже важлива для нашої теми, оскільки вона розповідає про боротьбу за князівське володіння одного з родоначальників майбутньої династії галицьких князів.

До прибуття на південь Ростислав знаходився у Новгороді, про що свідчить наведена інформація “Повісті временних літ” стосовно його спільників – новгородських воевод Порєя та Вишату. Зазначимо, що за правління Ростислава Тмутараканське князівство досягнуло апогею свого розвитку. Йому були підкорені народи всього Західного Кавказу³⁶. Саме значна сила Ростислава Володимировича як володаря і стала невдовзі причиною його смерті: князя вбили 3 лютого 1067 р. візантії³⁷. Останні в цей час доклали значних зусиль для того, аби підкорити східний Крим і Тамань своїй владі.

На початку 80-х років ХІ ст. на політичну арену Русі виходить нове покоління Ростиславовичів – сини Ростислава Володимировича Рюрик, Володар і Василько. “Бѣжа Игоревичъ Дѣдъ . с Володаремъ Ростиславичемъ . мѣца . маа . ии . днѣ . Ипридоста Тмутороканю . и аста Ратибора . и сѣдоста Тмуторокани”³⁸. У літописному повідомленні йдеться про те, як Давид Игоревич, син померлого на той час князя Ігоря, який був князем-володарем Волині, і Володар Ростиславович “вибили” з Тмутаракані воеводу Ратибора – ставленика київського

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 152.

³⁵ Там же. Стб. 152–153.

³⁶ Гадло А. В. К истории Тмутараканского княжества во второй половине XI в. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. славяно-русских древностей*. Вып. 1. Ленинград, 1988. С. 198–200; *Его же*. Предистория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. Санкт-Петербург, 2004. С. 269–276.

³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 155.

³⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 204.

³³ Musin A. Polska Piastów i Ruś Rurkowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią) *Colloquia Russica. Series I, vol. 9: Rus' and Poland (X-th – XIV-th centuries)*. Kraków, 2019. S. 117; *Его же*. Средневековые миры Центрально-Восточной Европы в сравнительной перспективе: Польша Пястов и Русь Рюриковичей *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 66.

князя Всеволода (роки правління: 1078–1093 рр.). У 1083 р. обох князів усунув із Тмутаракані Олег Святославович³⁹. Згадана літописна розповідь є першою доступною інформацією про князя Володаря Ростиславовича.

Під 1084 р. літопис повідомляє: “В се же время выбѣгоста Ростиславича . в ѿ Ярополка . И пришедшее прогнаста Ярополка . и посла Всево[ло]дъ Володимера сѣна своего . и выгна Ростиславича и посади Ярополка . Володимери”⁴⁰. У літературі наведений переказ уже тривалий час привертає підвищену увагу дослідників. Вона пов’язана з тим, що саме відтоді не тільки спостерігається політична активізація Волині в житті східнослов’янської конфедерації, а й поступово з’являються на арені Перемишльське, Тербовляньське та Звенигородське удільні князівства, які через декілька десятиліть після об’єднання перетворюються в середині XII ст. на єдину Галицьку землю-князівство.

Вірогідно, зазначені Ростиславовичі перебували в місті Володимирі під контролем (можливо, під арештом) Ярополка Ізяславовича. Цей князь отримав у 1078 р. Волинську землю від київського князя Всеволода Ярославовича. Водночас Всеволод надав Ярополку і Туровську волость. “Всеволодъ же сѣде Кыѣвъ . на столѣ Щѣа своего . и брата своего . переима власть Руськую всю . и посади сѣна своего Володимера Черниговъ . а Ярополка Володимери . придавъ єму Туровъ”⁴¹. Надання таких значних володінь Ярополку, вірогідно, варто пояснювати тим, що Всеволод Ярославович хотів використати його союзником у боротьбі проти агресивних князів-ізгоїв Олега та Романа Святославовичів, які в той час конфліктували з київським князем.

Оскільки напередодні подій на Волині 1084 р. Володар Ростиславович (разом із Давидом Ігоревичем) перебували в іншому місці – у Тмутаракані, є підстави думати, що під контролем Ярополка у Володимирі мали знаходитися інші Ростиславовичі – Рюрик і Василько. Можна припускати захоплення цих князів як обумовлене страхом Ярополка Ізяславовича потенційно можливими претензіями Ростиславовичів на Волинську землю. Вигнання із Володимира Ярополка Ізяславовича примусило втрутитися до конфлікту київського володаря Всеволода Ярославовича, який на допомогу вигнанцю спрямував сина Володимира. Перебування останнього на Волині призвело до відновлення влади Ярополка у місті Володимирі, проте князь Володимир Всеволодович був вимушений піти на поступки іншим претендентам на владу в цій частині Русі. Центральна київська влада погодилася передати волинське місто Дорогобуж князеві Давидові Ігоревичу, а в Перемишлі і Тербовлі утвердилися Ростиславовичі.

Таке рішення Києва викликало обурення Ярополка, який вступив у конфлікт із князем Всеволодом Володаревичем, внаслідок чого волинський князь був вимушений шукати притулку в Польщі⁴². Восени 1086 р., як повідомляє літопис, “приде Ярополкъ из Лаховъ . и створи миръ с Володимеромъ . и иде Володимеръ вспать Чернигову . Ярополкъ же сѣде Володимери . и пересѣде мало дни . иде Звенигороду . и не дошедшу єму града . ипрободень бы^е ѿ проклатого Нерадѣца . ѿ дѣвола наоученья . и ѿ злыхъ члвкъ”⁴³. Після нападу і вбивства Ярополка (ця подія сталася 22 листопада 1086 р.) вбивця утік “Перемышлю . к Рюрикови”⁴⁴. Отже, джерело зафіксувало появу перед тим у Перемишлі як володаря князя Рюрика Ростиславовича. Очевидно, останній і мав бути замовником нападу на Ярополка.

³⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 204.

⁴⁰ Там же. Стб. 205.

⁴¹ Там же. Стб. 204.

⁴² Головкин А. Б. Древняя Русь... С. 58–59.

⁴³ Лаврентьевская летопись. Стб. 206.

⁴⁴ Там же.

Виникає питання: а чому Ярополк спрямував свою виправу на Звенигород, а не безпосередньо на Перемишль? Відповідь на нього може бути лише одна: Звенигород у той час також належав Ростиславовичам. І тут можна підтримати погляд істориків, схильних вважати, що місто тоді мало належати другому за старшинством Ростиславовичу – Володареві, а ще одне – Тербовль – Василькові⁴⁵. В Іпатіївському зведенні літопис зазначає, що після смерті Ярополка “в се же лѣѣ ходи Всеволодо къ Перемышлю”⁴⁶. Важко напевно охарактеризувати мету виправи, проте, найвірогідніше, київський князь провадив дипломатичну місію, а не військову акцію. Метою подорожі була нормалізація ситуації у краї; київський князь прагнув до встановлення миру на Волині і в Прикарпатті. Тоді ж, очевидно, Давид Ігоревич отримав у володіння Волинську землю.

У розповіді про Любецький з’їзд 1097 р. літопис повідомляє, що “а им же роздавалъ Всеволодъ города . Дѣду Володимеръ . Ростиславичема Перемышль . Володареви Тербовль Василкови”⁴⁷. Є підстави визнати походження цієї інформації з останнього року життя Всеволода Ярославовича, оскільки, як уже відзначено, першим перемишльським князем був Рюрик, який помер 1092 р. Про смерть Рюрика Ростиславовича літопис зберіг переказ зразу ж після запису про виправу тербовлянського князя Василька на Польщу: “в се же лѣто воєваша Половци . Лахы . с Василькомъ Ростиславичемъ в се же лѣто . оумре Рюрикъ снѣ Ростиславъ”⁴⁸. Початок 90-х років – це період величезної активності половців. Останні, як союзники візантійців, 29 квітня 1091 р. на березі р. Мариці в Болгарії завдали поразки печенігам.

Візантійська письменниця Анна Комніна в “Алексіаді” писала, що на допомогу грекам прибуло військо, яке нараховувало п’ять тисяч гірських мешканців⁴⁹. У літературі існує багато версій щодо походження зазначених “горян”. Яков Любарскій, наводячи думки, що ними могли бути мешканці прикарпатських областей під владою князя Василька Ростиславовича (Василій Васильєвскій), болгари (Василій Златарскі), влахи (Бернард Лейб), вважав відповідні пропозиції нічим не підтвердженими довільними припущеннями⁵⁰. На наш погляд, цілком логічною і обґрунтованою є версія В. Васильєвського про прихід на Балкани війська з Русі, а саме Прикарпаття, оскільки авторка конкретно знала і згадувала на ім’я і болгар, і влахів.

Проте думка російського візантиніста ніби інформація про “гірських мешканців” була пов’язана лише з тербовлянським князем Васильком (“Это нас приводит на Русь прикарпатскую, где в это время жил и действовал предприимчивый князь Василько Ростиславич”⁵¹), не виглядає належно повною. Найімовірніше, правильніше припускати участь у поході загалом князів із династії прикарпатських Ростиславовичів.

Половці в той час, крім Русі, здійснили немало нападів до Польщі й Угорщини. У 1092 р., як уже йшлося, невідомо з якої причини помер старший з-поміж братів Ростиславовичів – перемишльський князь Рюрик. Можна припускати, що ця смерть настала внаслідок якихось трагічних колізій під час походу разом із кочівниками до Польщі. Про масштабність тогочасного

⁴⁵ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2. Львів, 1999. С. 91.

⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 199.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 257.

⁴⁸ Там же. Стб. 215.

⁴⁹ Анна Комнина. Алексиада / Вступление, статья, перев. и ком. Я. Н. Любарского. Москва, 1965. С. 235.

⁵⁰ Там же. С. 541 (коментар Я. М. Любарского).

⁵¹ Васильевский В. Г. Византия и печенеги Его же. Труды. Санкт-Петербург, 1908. С. 102.

вторгнення половців і значне розорення Польщі внаслідок нападу свідчить, правда, під 1091 р., *“Летописец Переяславля Суздальского”*, де, зокрема, тільки цілком загально записано: тоді кочівники *“Ляхов поймали и всю землю”*⁵². До Перемишля перебирається Володар Ростиславович, але є підстави думати, що в його руках тоді залишився також і Звенигород.

13 квітня 1093 р. у Києві помер останній з-поміж синів князя Ярослава Володимировича – Всеволод⁵³. Зміна володаря одразу ж призвела до виникнення нової хвилі усобиць. До влади в Києві прийшов Святополк, син колишнього київського володаря Ізяслава Ярославовича і брат волинсько-туровського князя Ярополка Ізяславовича, вбитого, як зазначалося, 1086 р. під час конфлікту з прикарпатськими Ростиславовичами⁵⁴. Вкрай складною ситуація була через постійні напади половців на Київську і Переяславську землі. Попри існуючу ворожнечу, у питанні боротьби з кочівниками Святополк знаходив спільну мову з нащадком Всеволода Володимиром, який після недовготривалого перебування у Чернігові став князем Переяслава. Святополк і Володимир прагнули долучити до боротьби з експансією степовиків Олега Святославовича, проте той ухилився від співпраці з двоюрідними братами, оскільки використовував допомогу половців для боротьби з родичами⁵⁵.

У 1096 р. на Русі розпочався величезний міжкнязівський конфлікт, у ході якого вирішувалася доля столів Чернігова, Смоленська, Муром, Новгороду. На початку 1097 р. у невеликому місті-фортеці Любеч зібралися київський князь Святополк Ізяславович, переяславський князь Володимир Всеволодович, Давид і Олег Святославовичі, які претендували на Чернігівську землю з усіма її анклавами (Муромом, Рязанню і Тмутараканню), володимирський князь Давид Ігоревич. Від Ростиславовичів прибув теребовлянський князь Василько, а перемишльський князь Володар залишився вдома, вірогідно, через потребу охороняти Прикарпаття⁵⁶. На з’їзді наголошувалося, що міжкнязівські зіткнення створюють значну небезпеку для Русі, чим користуються половецькі хани. Юриковичі домовилися *“кождо да держити отчину свою”*⁵⁷. Було також підтверджено рішення київського князя Всеволода Ярославовича про передачу Перемишля Володареві, а Теребовля – Васильку.

Легітимізація влади Ростиславовичів у прикарпатських ареалах викликала значне незадоволення Святополка Ізяславовича і Давида Ігоревича – претендентів на ті самі землі. Зразу ж після зустрічі у Любечі володимирський князь отримав згоду київського князя на захоплення Василька Ростиславовича, який із Придніпров’я повертався додому через Київ, й організував осліплення теребовлянського князя. Давид Ігоревич і його спільник Святополк сподівалися, що покалічення князя, який до цього виявляв чималу активність, дасть можливість позбавити влади Ростиславовичів. Проте розписані на такий спосіб плани зазнали фіаско.

Перш за все, в цей час значну активність виявив перемишльський князь Володар, не втратив повністю державних здібностей й сам Василько. Для створення складних умов противникам брати ввели соляну блокаду Русі (*“и не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемишля, и соли не бысть во всей Руской земли”*⁵⁸). Водночас, скориставшись ситуацією, головний суперник

⁵² Летописец Переяславля-Суздальского / Издан К. М. Оболенским. Москва, 1851. С. 51.

⁵³ Лаврентьевская летопись. Стб. 215–216.

⁵⁴ Там же. Стб. 217.

⁵⁵ Там же. Стб. 220–221.

⁵⁶ Там же. Стб. 231.

⁵⁷ Там же. Стб. 256–257.

⁵⁸ Патерик Киево-Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. Санкт-Петербург, 1911. С. 207; Абрамович Д. Киево-Печерский

Святополк за володіння Києвом – на той час переяславський князь Володимир Всеволодович створив із чернігівськими князями коаліцію. Переяславська та чернігівська дружини підійшли до Києва і взяли місто в облогу. Літопис повідомляє, що тоді “Стополкъ же хотѣ обѣгнути ис Києва . [и] не даша ему Кыяне [побѣгнути]”⁵⁹.

За таких умов Святополк Ізяславович був вимушений підписати мир у фортеці Городець (поблизу Києва) із Володимиром Всеволодовичем, Давидом та Олегом Святославовичами. Згідно з головною його умовою, київський князь мав покарати Давида Ігоревича⁶⁰. Проте Святополк не поспішав виконувати домовленостей. Відносно спокійно почував себе й сам володимирський князь Давид Ігоревич, у якого продовжував перебувати під арештом Василько. Давид Ігоревич не відчуваючи великої небезпеки для себе, зробив навіть спробу захопити Теребовлянське князівство. Проте на захист володінь Василька виступив перемишльський князь Володар. Він із військом зупинив просування дружини Давида, вимушеного сховатися у Бужську.

У літературі існує розбіжність щодо локалізації цього Бужська. Арсеній Насонов відносив його до Південного Бугу і вважав ідентичним з Божьком, Борис Рибakov твердив про верхню течію р. Горинь, Владімір Кучкін вважав, що він знаходився на р. Західний Буг⁶¹. Враховуючи розташування вказаного пункту на шляху від Володимира до Теребовля, вважаємо, що зазначений Бужськ знаходився у верхів'ях Західного Бугу в районі сучасного міста Буськ Золочівського р-ну Львівської обл. й ідентичний із ним. Під час переговорів Володар домігся від Давида згоди на визволення Василька, який невдовзі повернувся до свого міста⁶². Через деякий час Ростиславовичі здійснили виправу на Волинь, де захопили бояр Лазаря й Василька, які мали підмовити Давида Ігоревича вчинити розправу над Васильком.

У літературі поширене уявлення⁶³ про те, що в середині 20-х років XII ст. у Прикарпатті замість померлих 1124 р. Василька Ростиславовича і Володаря Ростиславовича до влади прийшли Ростислав Володаревич, який сів у Перемишлі, та Володимир, що став князем у Звенигороді⁶⁴, сином Василька Ростиславовича, старшому Григорію дістався Теребовль, а молодшому Івану – Галич⁶⁵. Але є підстави думати про набагато раніший початок політичної активності молодшого покоління Ростиславовичів.

Згадаємо, що старший син київського князя Ярослава Володимировича Володимир народився 1020 р.⁶⁶, його син Ростислав – 1038 р.⁶⁷ Сини ж Ростислава Володимировича були дорослими вже на початку 80-х років XI ст., коли почали

патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. 151–152. Новіший аналіз цієї ситуації див.: Мусин А. Как Прохор-Лебядник киевлян накормил... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 39–57.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 265.

⁶⁰ Там же. Стб. 266, 273.

⁶¹ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 29; Рибakov Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 64; Кучкин В. А. “Русская земля” по летопис-

ным данным XI – первой трети XIII вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1992–1993 годы. Москва, 1995. С. 93.

⁶² Лаврентьевская летопись. Стб. 267.

⁶³ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 80; Головки О. Б. Корона Данила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього і класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 146–147.

⁶⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 293.

⁶⁵ Dlugossii J. Annales... L. 3–4. P. 304. Пор.: Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша. Москва, 2004. С. 419–420.

⁶⁶ Войтович Л. В. Княжа доба... С. 305.

⁶⁷ Там само. С. 322.

активну політичну діяльність, а їх нащадки мали б досягти дорослого віку на межі XI–XII ст. Враховуючи звичну практику тодішнього князівського життя, можна припускати, що саме в цей час вони й повинні були отримати під патронатом батьків в управління певні володіння на теренах Прикарпаття. Особливо важливу роль відігравали тоді, вірогідно, Григорій та Іван Васильковичі, які, фактично, правили східною частиною Прикарпаття замість осліпленого Василька. Саме вони згадані в літописі при розповіді про страту бояр Лазаря і Василька: “а заоутра по зори повѣсиша Васи́ла . и Лазаря . и растрѣлаша стрѣлами Васи́л-ковичи”⁶⁸. У Леоніда Махновця й Александра Майорова викликала подив множина, а не двоїна дієслова у тексті літопису щодо цих “Васильковичів”, оскільки, на думку обох авторів, у Василька Ростиславовича було лише двоє синів⁶⁹. Як здається, в тлумаченні зазначеної інформації має рацію Пйотр Стефановіч, припускаючи можливість, що у Василька Ростиславовича було більше двох синів⁷⁰.

У 1098 р. київський князь Святополк, начебто на виконання рішення Городецької угоди, вигнав Давида зі столичного Володимира. Далі Святополк Ізяславович вирішив йти проти Ростиславовичів, проголосивши намір відвоювати “волость Щца моєго [и] брата”⁷¹. Як розповідає літопис, суперники зустрілися на Рожному полі⁷², де Володар і Василько завдали поразки Святополку. Святополк сховався у Володимирі, звідкіля відіслав за допомогою до Угорщини свого сина Ярослава, одруженого з донькою короля Ласло I (період правління: 1077–1095 рр.).

У 1099 р. Ростиславовичам довелося мати справу з новим угорським королем Калманом (Коломаном) I Книжником (період правління: 1095–1116 рр.). Потужне військо останнього підійшло до Перемишля, де перебував Володар Ростиславович, і взяло місто в облогу. На допомогу князеві Володарю прийшов недавній без перебільшення кривавий ворог – Давид Ігоревич, який у 1097 р. організував жорстоку розправу над Васильком Ростиславовичем. Щоб Ростиславовичі повірили несподіваному союзникові, колишній волинський князь віддав їм заручником свою дружину. Давид привів до Перемишля значні орди половців на чолі з ханами Боняком і Алтунопою, які знищили угорське військо. Значна частина угорців під час бою втопилася у ріках Сян і його притоці Вягр⁷³. У 1100 р. на князівському з’їзді в Уветичах Святополк Ізяславович і його

⁶⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 268.

⁶⁹ [Махновець А. Є. Коментар] *Літопис Руський / За Іпатським списком переклав А. Махновець*. Київ, 1989. С. 152; Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 157.

⁷⁰ Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. *Средневековая Русь. Материалы и исследования*. Вып. 7. Москва, 2007. С. 161–162, прим. 101.

⁷¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 269.

⁷² Михайло Грушевський встановив, що Рожне поле знаходилося між витоками рік Західного Бугу і Серету. Див.: Грушевський М. Рожне поле *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. 77, кн. 3. Львів, 1907. С. 171–173. Новіше уточнення його розташування запро-

поновано: Купчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 86–87; Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 222. Ця місцевість знаходиться за 10–12 км на захід від міста Золочів сучасної Львівської обл.

⁷³ Лаврентьевская летопись. Стб. 271; Ипатьевская летопись. Стб. 245; Пауцто В. Т. Внешняя политика... С. 53; Font M. Koloman the Learned, king of Hungary. Szeged, 2001. P. 74; Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XV століть. Львів, 2015. С. 143–144.

прихильники хотіли обмежити владу Ростиславовичів у Прикарпатті й запропонували Володареві забрати до себе Василька: “поими брата своего Василка к собѣ . и буди ва^м єдина власть Перемышль . да аще [ва^м] любо да сѣдита . аще ли ни да пусти Василк^а сѣмо . да єго корми^м сѣѣ . а холопы наша выдита . и смерды”⁷⁴. Ростиславовичі із зазначеною пропозицією не погодилися.

Під 1104 р. літопис повідомляє: “Ведена дщи Володарева за црѣвичь за Влексиничь . Црѣюгороду . мѣца июлиа въ . к̄”⁷⁵. На думку Л. Войтовича, джерело зафіксувало шлюб доньки Володаря Ірини й третього сина імператора Олексія Комніна – Ісаака, який означав прагнення сторін встановити дружні взаємини⁷⁶. Цей погляд можна враховувати, оскільки саме в той час суперник прикарпатських Ростиславовичів – київський князь Святополк налагодив контакти з угорським королем Коломаном (Калманом) і Книжником – противником Візантії.

Загалом, необхідно відзначити, що в першому десятилітті та в перших роках другого десятиліття XII ст. у прикарпатських Ростиславовичів, перш за все їхнього лідера Володаря, не було значних проблем у стосунках із князем Святополком. На той час київський володар разом із Володимиром Всеволодовичем “Мономахом” мав запекле протистояння з половцями⁷⁷. Окрім того, Святополк Ізяславович і його син Ярослав багато часу приділяли також допомозі польському князеві Болеславу III “Кривоустому” у його боротьбі проти внутрішньої опозиції на чолі зі старшим братом Болеслава – Збігневом⁷⁸.

Для розуміння тодішнього статусу володінь Ростиславовичів, втім і Перемишльського князівства, важливим виявляється “Життєпис Оттона, єпископа бамберзького”, який уклав у 50-х роках XII ст. німецький хроніст Герборд. В уривку щодо русько-польських відносин межі XI–XII ст. автор розповідає, нібито “руський король” та його наближені знаходилися у ворожих стосунках із польським володарем, проте пізніше той же “руський король” уклав династичний союз і навіть надав Польщі допомогу⁷⁹. Є підстави думати, що Герборд, який писав про події через пів століття після них, мав переплутати двох володарів, названих у нього “королями”, а саме: київського князя (коли йшлося про шлюб польського князя з руською княжною) і Володаря Ростиславовича (коли писано про складні стосунки “короля русів” із Польщею). На користь цього свідчить значною мірою пізніша інформація про викрадення Володаря, де германський хроніст знову називає його тим же титулом, як раніше Святополка, “король русів (rex Ruthenorum)”⁸⁰. У західноєвропейській ідеологічній літературі зазначений титул використовувався винятково до незалежних, суверенних можновладців⁸¹. Дійсно, Володар Ростиславович тоді фактично не залежав від київського князя, а його держава була повністю незалежною. Отже, конфлікт під кінець 90-х років XI ст. поляки мали не зі Святополком, а перемишльським князем Володарем.

⁷⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 274.

⁷⁵ Там же. Стб. 281.

⁷⁶ Войтович Л. В. Княжа доба... С. 329.

⁷⁷ Пауцто В. Т. Внешняя политика... С. 204; Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990. С. 55–63; Рыбаков Б. А. Древняя Русь... С. 459; Головки О. Б. Давня Русь і хрестові походи Східний світ. Київ, 2000. № 2. С. 22.

⁷⁸ Włodarski B. Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistycz-

no-spoeczne. Zesz. 20. Historia 2. Toruń, 1966. S. 44–47; Головки А. Б. Древняя Русь... С. 63–66.

⁷⁹ Herbordi Vita Ottonis babenbergensis Monumenta Poloniae Historica (далі – МРН). Т. 2. Leopoli, 1872. Р. 74.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Новіший докладніший розгляд такого титулування володарів Русі див.: Головки О. Неконовані і короновані королі Південно-Західної Русі Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 183–216.

Наприкінці другого десятиліття XII ст. Ростиславовичі в союзі з новим київським князем Володимиром Всеволодовичем “Мономахом” (роки правління у Києві: 1113–1125 рр.) воювали проти польського князя Болеслава III “Кривоустого” і його спільника – волинського князя Ярослава Святополковича. Перебування перемишльсько-теребовлянських князів у коаліції Володимира “Мономаха”, їх істотний вплив на ситуацію у південно-західних ареалах Русі серйозно занепокоїли польський двір і вимусили його відмовитися від “звичних” засобів протидії суперникам. У 1122 р. за завданням польського князя Болеслава III “Кривоустого” палатин Пйотр Власт організував викрадення перемишльського князя Володаря Ростиславовича. “В то же лѣѣ . таша Лахове Володаря Василкова брата”⁸², – у звичній для себе лаконічній манері повідомив про цю подію Лаврентіївський літопис. В Іпатіївському літописі про неї записано: “И Володаря таша Лаховѣ льстю . Василкова брата”⁸³. У полоні перемишльський князь перебував до наступного, 1123 р., оскільки “томъ же лѣтъ приде . Ирославъ Стополчичъ . съ Оугры . и с Лахы и с Чехы . и с Володаремъ . и Василкомъ Володимерю и множество вои бѣ с нимъ”⁸⁴. Отже, на той час Володаря уже звільнено. Можна припускати, що однією із умов звільнення мав стати перехід Ростиславовичів на бік недавніх суперників.

В Іпатіївському літопису є ще одна згадка про викрадення Володаря. Під 6653 (1146) р. йдеться про розправу, що її вчинив польський князь Владислав II над своїм вельможею Пйотром, який після цього був вимушений шукати притулок на Русі, причому згадано, що той захопив “Роуского кнѣз лѣстю Володаря и оумочивъ и и имѣние его оусхъти”. Проте на тему викрадення перемишльського князя в даному фрагменті літописець більше нічого не написав, оскільки “В нем же бѣ в заднихъ лѣтъхъ писано”⁸⁵. Остання фраза дає підставу думати, що в протографі літопису була розлога розповідь про злочин Пйотра Власта, яка при подальших редагуваннях літописних текстів зникла⁸⁶.

Історія викрадення князя Володаря Ростиславовича знайшла широке відображення у германських і польських хронікарських переказах. Найближчим за часом до неї був монах Цвіфальтенського монастиря у Швабії (від 1140 р. абат монастиря у Норесгеймі) Ортлиб. Згідно з його розповіддю, вельможа князя Болеслава III “Кривоустого”, якого хроніст називає “Patricius”, перейшов на бік ворога Болеслава – “короля Русі” та підступно захопив того й видав у руки ворогів, які призначили за полоненого значний викуп⁸⁷.

Докладніше про цю історію писав автор “Життєпису Оттона Бамберзького” – бенедиктинський монах Міхельсберзького монастиря (знаходився на горі святого Михайла у франконському місті Бамберґ) Герборд⁸⁸. Германський автор не знав імені і походження “короля рутенів”, проте повідомив про сплачений за звільнення із полону чималий викуп, а умовою мирної угоди подав відмову “короля рутенів” від допомоги помор'янам⁸⁹.

⁸² Лаврентьевская летопись. Стб. 292.

⁸³ Ипатьевская летопись. Стб. 286.

⁸⁴ Там же. Стб. 287.

⁸⁵ Там же. Стб. 319.

⁸⁶ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV в. Киев, 1884. Ч. 1. Приложение. С. 1–12; Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. Москва, 1978. С. 46; Стефанович П. С. Володарь перемишльский в плену у поляков (1122 г.): источник, факт, легенда,

вымысел Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2006. № 3(25). С. 58.

⁸⁷ Ortliebi Zwifaltensis Chronicon МРН. Т. 2 Р. 3. Див. також: Ortliebi Zwifaltensis Chronicon / Ed. O. Abel Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Т. 10. Hannoverae, 1852. Р. 91.

⁸⁸ Про Ортлиба і Герборда див.: Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII в. Исследования по истории... С. 159–163.

⁸⁹ Herbordi Vita Ottonis babenbergensis. Р. 74–75.

Інформація польського хроніста Вінцентія Кадлубка, творця хроніки початку XIII ст., попри багатослівність і риторичність, значною мірою співпадає із розповіддю Герборда. Вінцентій, як і німецький автор, розповів про захоплення руського князя у полон під час його трапези⁹⁰. Особливо польський автор підкреслив значну небезпеку для Польщі ворожих дій східного сусіда. У подальшому тексті хроніст повідомив не тільки про викуп руського князя, який сплатив його син (його Вінцентій іменує Владаріда), а й про напад цього “Владаріда” з якимось паннонцем на польське місто Вісліца, а також виправу у відповідь як помсту Болеслава на землі Русі⁹¹. Зазначимо, що з джерел ми знаємо за іменами про двох синів Володаря – Ростислава і Володимирка. Наведене ім’я “Владаріда” сприймається спотвореним у записі польського хроніста іменем самого Володаря.

При висвітленні теми Я. Длугош використав як свідчення давніших польських авторів, так і інформацію деяких доступних йому руських літописів⁹². Під 1122 р. він повідомив про захоплення Володаря у полон під час битви, після чого його мав викупити з полону брат Василько. Оскільки не вся сума викупу була сплачена, до поляків на час до завершення виплати був відправлений заложником син Володаря, якого хроніст чомусь назвав Ярославом⁹³.

Аналогічно до Я. Длугоша висвітлив сюжет польський історик XVI ст. Мацей Стрийковскі. Під 1118 р. він розповів про захоплення Володаря у полон та подальший викуп, який зібрав його брат Василько⁹⁴, а пізніше писав уже про викрадення київського князя Ярополка і визволення його з неволі теж зусиллями перемишльського (sic!) князя Василька⁹⁵.

Розгляд усіх згаданих джерел показує значний удар, якого зазнали Ростиславовичі внаслідок викрадення Володаря. Чимала сума викупу за звільнення примусила наближених князя (перш за все, вірогідно, синів Ростислава і Володимирка) збирати гроші не тільки у його підлеглих, а й населення Теребовлянського князівства Василька Ростиславовича.

Захоплення перемишльського князя значно послабило позиції табору Володимира Всеволодовича “Мономаха” на Волині, оскільки родичам Володаря Ростиславовича, крім виплати значного викупу, довелося в обмін на його визволення у 1123 р. погодитися не тільки на розрив союзу з київським князем, а й перейти на бік Ярослава Святополковича⁹⁶. Того ж 1123 р. на територію Волині вторглася армія, до якої Ярославу вдалося залучити польські, чеські, угорські загони, а також дружини перемишльського та теребовлянського князів. Проте цей похід завершився для його ініціаторів фіаско. Під час облоги Володимира князь Ярослав загинув, а його військо (утім – іноземні загони) відступило⁹⁷. Невдовзі після зазначених подій між Ростиславовичами і Польщею знову відновився конфлікт, про що розповідає Вінцентій Кадлубек, повідомляючи про згаданий напад руського війська на польське місто Вісліца, який стався наступного року⁹⁸.

19 травня 1124 р. Володар Ростиславович помер у Перемишлі. За даними Я. Длугоша небіжчика поховали в церкві святого Іоана Хрестителя, яку він сам

⁹⁰ Vincentii Chronicon. L. 3, 20. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum МРН. Т. 2. Р. 193–449 (із вказівкою номеру книги і розділу твору).

⁹¹ Vincentii Chronicon. L. 3, 22–24.

⁹² Лимонов Ю. А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси *Проблемы истории феодальной России*. Ленинград, 1971.

С. 76–81; *Ego же*. Культурные связи... С. 6–96.

⁹³ Dlugossii J. Annales... L. 3–4. P. 295.

⁹⁴ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. T. 1. Warszawa, 1846. S. 186.

⁹⁵ Ibidem. S. 192–193.

⁹⁶ Włodarski B. Ruś w planach politycznych... S. 151.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 287.

⁹⁸ Vincentii Chronicon. L. 3, 22.

спорудив⁹⁹. Владу Володаря у Перемишльському князівстві успадкував його син Володимирко, який через півтора десятка років об'єднав усі прикарпатські князівства в єдине Галицьке земельне князівство¹⁰⁰.

На завершення варто відзначити, що й надалі, у продовж XII – першої половини XIII ст., Перемишль відігравав виняткову роль у суспільно-політичному житті Галицького краю і сусідніх країн та земель. Фактично, він посідав наступне місце у розвитку Прикарпаття після столиці князівства, в господарчому плані був потужним економічним центром, продовжував функціонувати ланкою важливих торговельних шляхів. Структурно-адміністративно місто виступало центром тяжіння значної територіальної округи – волості. Епізодично її очолювали князі, перетворюючи її на князівство, в інший час Перемишль з округою знаходилися під керівництвом воєводи-тисяцького або під контролем когось із бояр. У літературі можна натрапити на не доведений погляд про певний нібито постійний конфлікт між перемишльською і галицькою громадами¹⁰¹, проте належить визнати, що іноді, під час внутрішньополітичних протистоянь, лідери Перемишля заходили в конфлікт із галицькими володарями. До складу Перемишльської волості входили знакові міста, зокрема Ярослав, Санок, Любачів, Перевореск¹⁰². Перемишль, інші міста і замки його регіону відігравали унікальну роль у захисті Галицької землі, інших земель Русі від нападів західних сусідів. Варто згадати також про значення у релігійному і політичному житті Прикарпаття Перемишльської єпископії, яка, вірогідно, могла бути заснована ще за часів князя Володимирка Ростиславовича, а згодом відновлена на межі другого і третього десятиліття XIII ст.¹⁰³

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

⁹⁹ Dlugossii J. Annales... L. 3–4. P. 304.

¹⁰⁰ Головка О. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єданого Галицького князівства *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 90–97.

¹⁰¹ Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в

домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 414–415.

¹⁰² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 44–47.

¹⁰³ Скочилас І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3 / Відп. ред. А. Войтович. Львів, 2010. С. 45–49.

Юрій ГУДИМА

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ XIII СТОЛІТТЯ

Історію міст (міську історію) вчені щоразу більше схильні розглядати комплексно з позицій гуманітарних і природничих сфер науки. Водночас, арсенал традиційних історичних джерел (археологічних, писемних, усних), актуальний завжди. Це повною мірою стосується висвітлення історії міста Перемишля згідно з відомостями, які подають літописи княжої доби. Історія цієї столиці й важливого історичного осередку західноукраїнських земель настільки ж типова, наскільки й унікальна.

Не тільки започаткування, а й початковий етап історії Перемишля, як і багатьох інших, писемні джерела зафіксували досить скупо, фрагментарно, недостатньо вдало з огляду на географічну характеристику краю та передачу фонетичного звучання місцевих назв. Символічно, що власна, писемна історія Перемишля розпочинається щойно від літописного походу київського князя Володимира Святославовича "к Лахомъ", коли місто серед інших регіональних центрів завойованих тоді теренів приєднано до Київської держави¹. Немоżliво не зауважити, що польська історіографія дуже часто намагається безоглядно показати незмінно бажану у відповідному колі "споконвічну" належність Перемишля з його історичним регіоном до Польщі, насправді накинута місцевому середовищу щойно на пізнішому етапі його історичного розвитку, водночас при цьому всіляко применшуючи і навіть відкидаючи присутність тут послідовно домінуючого за княжої доби непольського елементу².

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. 2-е изд. / Под ред. А. Шахматова. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 69. Засвідчений тут похід має обширну наукову літературу, розгляд якої виходить поза завдання цієї публікації. З новіших її позицій див., зокрема: Дибя Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). Львів, 2014. С. 129–137; Головка О. Похід київського князя Володимира на "Перемишль, Червен и иные грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) *Colloquia Russica. Series II, Vol. 1: Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / Pod. red. V. Nagirnogo i T. Pudłockiego. Kraków, 2013. S. 39–47.

² Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskie-

go i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla *Dzieje Przemyśla*. T. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. 2: Analiza źródeł i synteza. Przemyśl, 2004. S. 77–196; Przemyśl wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa E. Sosnowska (*Origines Polonorum*. T. 3). Warszawa, 2010. Численні критичні нотатки до обох публікацій див.: Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny": "труднощі" польської історії та археології на тлі "успіхів" у "zacieraniu ukraińskich śladów" [Ред. на кн.:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – T. 3). Warszawa, 2010. 482 s., il. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 315–340. Пор. також: Його ж. Діалектика сказаного і замовчаного: княжий Перемишль на сторінках новішої польської історії міста (див. у цьому вип., с. 239–265). В останній публікації

Загадок історії Перемишля є ще чимало, особливо найранішої. Наприклад, і досі все ще достеменно не з'ясовано як у заснуванні міста трактувати участь літописного племені дулібів або союзу дулібських племен? Серед академічних міркувань доволі прийнятним є раціональний погляд, згідно з яким: "Півні зв'язки з Моравією навряд чи позбавили фактичної самостійності дулібську політичну організацію. Найпевніше, що формою такої організації був союз племінних князівств, одне з яких могло існувати в забузькій частині дулібської території – в районі літописних Червенських городів. Також на території східнокарпатських хорватів, треба гадати, утворилися подібні племінні князівства. Одним із них було Перемиське князівство в Надсянні. Виникнення його можна пов'язувати з роллю Перемишля на міжнародному торговельному шляху Київ – Прага, який був частиною одного зі шляхів, що сполучали Іспанію з Китаєм"³. Це – трансконтинентальний сухопутний шлях уздовж Головного європейського вододілу. Його значення в утворенні міст і держав, справді, було неабияким. Варто також зауважити, що тривалий час в історії для комунікацій і державотворчих процесів чи не найважливішу роль відігравали річки. Так було і за часів Галицько-Волинської держави XIII ст.⁴ Перемишль як одне з найбільших міст Підкарпаття має особливе, стратегічно дуже вигідне розташування на річці Сян, що є правою притокою Вісли, яка, відповідно, впадає до Балтійського моря. Саме ця природна обставина немалою мірою визначала колись, почасти впливаючи ще й нині на історичну долю Перемишля. Взаємовплив історичних і географічних обставин розвитку міста підкреслював, наприклад, уродженець Перемишля, академік Степан Рудницький. Він привертав увагу до його значення поруч із містами Володимир, Луцьк, Звенигород, Тереховля, Галич, Львів і Холм⁵. Історію Перемишля, особливо зі знаних міркувань найбільше зацікавлених нею проблему його виникнення, активно вивчали декілька поколінь дослідників, зокрема, представників школи Михайла Грушевського⁶. Тема і досі перебуває у полі зору

автор вказує на цілковиту відсутність польської історії Перемишля княжої доби. Її заступило покликане показати "споконвічну польськість" міста та відповідних теренів суцільне фальшування, що не має нічого спільного з науковим дослідженням реальних історичних процесів на місцевому ґрунті за умов відповідного періоду: Там само. С. 239–265.

³ Ісаєвич Я. Д. Перемишль і Перемишльська земля: Перші сторінки історії Перемишля і Перемиська земля протягом віків: Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. 24–25 червня 1994 року в Перемишлі / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 9.

⁴ Hudyta J. Rola rzek w historii Księstwa Halicko-Wołyńskiego (na podstawie informacji z kronik XII–XIII w.) *Przegląd Geopolityczny*. T. 27. Kraków, 2019. S. 93–113.

⁵ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 362–364.

⁶ Про початки формування Перемишльської землі див: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1992. С. 408–411; Його ж. Наші

городи: Перемишль *Його ж. Твори: у 50 т.* Т. 3. Львів, 2005. С. 353; Крип'якевич І. П. Пам'ятки княжих часів у Перемишлі *Український голос*. № 2 (384). 1927, 7 січня; Томашівський С. До історії Перемишля і його єпископської катедри. Критичні замітки *Записки Чина Святого Василя Великого*. Т. 3. Львів, 1930. С. 179–190; Голубець М. Перемишль. Львів, 1928 (Бібліотека "Нового часу". Чис. 5); *Його ж. Перемишль*. Львів, 1995; *Його ж. Перемишль Новий час*. Львів, 1928. Чис. 10. 25 січня. С. 3; Чис. 11. 27 січня. С. 3; Чис. 12. 30 січня. С. 3; Чис. 14. 1 лютого. С. 3; Чис. 15. 3 лютого. С. 3; Чис. 16. 6 лютого. С. 3; Чис. 17. 8 лютого. С. 3; Чис. 18. 10 лютого. С. 3; Чис. 19. 13 лютого. С. 3; Чис. 22. 17 лютого. С. 3.

⁷ Ісаєвич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами *Исследования по истории славянских и балканских народов* / Отв. ред. В. Д. Королюк. Москва, 1972. С. 107–124; *Його ж. Перемишль і Перемишльська земля: Перші сторінки історії Перемишля і Перемиська земля протягом віків: Збірник наукових праць та матеріалів*

багатьох, насамперед, українських і польських істориків⁷, археологів⁸, дослідників-архітекторів⁹, істориків мистецтва¹⁰.

Найважливішою джерельною основою студій над історією княжого Перемишля періоду Галицько-Волинської держави залишається західноукраїнське літописання XIII ст. Досить ймовірно, що літопис свого часу укладався й безпосередньо у самому Перемишлі. Така думка засновується на порівнянні переказів до історії міста в польській хроніці Яна Длугоша другої половини XV ст.¹¹ Проте, вона залишається тільки здогадом. Автентичні джерельні відомості з історії міста та землі збереглися тільки у складі холмського літопису короля

Міжнародної наукової конференції. 24–25 червня 1994 р. в Перемишлі / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 6–15; Jusirowicz A. "Перемишль, Червень и иные грады" и их территорияльная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь*. Т. 12. Москва, 2016. С. 27–62.

⁸ Пастернак Я. Княжий город Перемишль Перемишль – західний бастион України. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 7–24; Петегурич В. Ярослав Пастернак – дослідник княжої доби Перемишльської землі *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Вип. 2. Видатні діячі Перемищини. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. 14–15 листопада 1998 р. в Перемишлі / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 2001. С. 168–174; Петегурич В. Християнські культові виробы XI–XIII ст. з Перемиської землі *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. [2001] С. 27–29; Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1998; Його ж. Господарство та торговельні зв'язки населення Перемишльської землі в IX–XIII ст. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 37, ч. 1. Львів, 2002. С. 71–85; Його ж. Етнічна країна в пошуках державності: Перемишльська земля в середньовічній Східній Європі *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 38. Львів, 2003. С. 17–44; Його ж. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003; Kunysz A. Przemyśl w starożytności i wczesnym średniowieczu Kunysz A., Persowski F. *Przemyśl w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340)*. Rzeszów, 1966. S. 7–70; Ejusdem. *Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Przemyśl, 1981; Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla *Dzieje Przemyśla*. Т. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. 2: Analiza źródeł i synteza. Przemyśl, 2004. S. 150–173.

⁹ Балик Б. І. До історії найдавніших церков у Перемишлі (X–XII ст.) *Богословія / Bohoslovija*. Т. 47. Рим, 1983. С. 88–90; Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі *Перемишль і Пе-*

ремиська земля... [1996] С. 16–26; Німців М. Д. Археологічно-архітектурні розкопки княжого Перемишля *Intrepid Pastori*. Науковий збірник на честь Блаженнішого патріярха Йосифа в 40-ліття вступлення на галицький престіл 1.11.1944. Науковий збірник Українського католицького університету ім. св. Климента Папи. Romae, 1984. С. 635–644; Żaki A. *Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie*. Zesz. 1. Kraków, 1968. S. 47–50.

¹⁰ Александрович В. Українське малярство в Перемишлі XIII – початку XVII ст.: головні проблеми історії *Перемишль і Перемиська земля...* [1996]. С. 38–52; Його ж. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 20–42; Його ж. Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 156–181; Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво *Історія української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття*. Київ, 2001. С. 286–292; 429–435; Його ж. Пам'ятки малярства Перемиської єпархії найдавнішого періоду *Церковний календар 2007. Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії*. [Сянок, 2006]. С. 96–107; Його ж. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 154–179; Його ж. Західноукраїнські ікони "мініатюрного стилю" – невідомий аспект мистецької культури XIII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 163–188; Його ж. Найдавніші ікони Богородиці Перемишльської єпархії *Церковний календар 2013. Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії*. [Сянок, 2012]. С. 135–146; Його ж. Два стилі найстаріших ікон Перемишля *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 271–298.

¹¹ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 147. Львів, 1927. С. 1–54.

Данила Романовича та продовження цієї літописної традиції у волинському місті Володимирі за часів його племінника, князя Володимира Васильовича з коротким завершенням періоду його наступника князя Мстислава Даниловича¹².

Спроби аналізувати літописні перекази до історії Перемишля та його землі робилися неодноразово від самої публікації літопису в середині XIX ст. Проте ці відомості ніколи не були об'єктом окремого самостійного розгляду. Ось чому тут чи не вперше вибрано всі найголовніші згадки про місто Перемишль і лише деякі найважливіші для історії записи про Перемишльську землю на сторінках літопису, що, як відомо, відображає події 1201–1292 рр. і в тій редакції, у якій дійшов до нашого часу, цілком аргументовано може називатися Володимирським¹³. Загалом, на сторінках “Повісті временних літ”, “Київського” та “Володимирського” літописів, які разом формують укладений у Володимирі¹⁴ комплект українського літописання старокиївської традиції, відомого з найстаршого Іпатіївського та молодших списків, назви Перемишль (міщани, прилеглі села з бродами та луками в околицях) і Перемишльська земля (княжіння, волость, сторона, тисяча, єпископія) відзначені у різних варіантах тридцять чотири¹⁵ – сорок разів¹⁶. Згадки про інші міста і місцевості Перемишльської землі при цьому не бралися до уваги, оскільки вони пропонують немало відмінну тему і з цього огляду заслуговують окремого цілісного дослідження¹⁷.

¹² Про історію самого цього літописання див.: Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. Київ, 1958. Найновіші міркування польських істориків з відповідного приводу див.: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II, t. 16. Kraków; Warszawa, 2017. S. LI–LXIX; Jusupović A. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków; Warszawa, 2019.

¹³ До такої назви, як історичної самоназви західноукраїнського літопису XIII ст. принагідно привернув увагу: Александрович В. “Kronika Romanowiczów” – версія... “покращена”?.. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł // *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017 *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 275–276. Докладніше див.: Його ж. Василівська ротонда і Володимирський літопис: дві невикористані можливості сучасного сприйняття історії княжого Володимира *Хроніки Ладомерії. Науковий збірник*. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції “Хроніки Ладомерії”, присвяченої 850 річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2020. С. 6–11.

¹⁴ До цієї обставини увагу привернув: Александрович В. Василівська ротонда... С. 9–10.

¹⁵ Муравьёва Л. Л., Кузьмина Л. Ф. Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи. Москва, 1975 (перевидання – 2001, с исправлениями и дополнениями).

¹⁶ Географічно-археологічно-етнографічний покажчик *Літопис Руський / За Іпатським списком* переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 562.

¹⁷ Наприклад, до складу Перемишльського намісництва Галицької єпископії, територіальну основу якого впродовж другої половини XII – початку XIII ст. становила Перемишльська земля та, ймовірно, Червенські міста, крім самого Перемишля, можна зарахувати близько 20 літописних міст: Вишня (Судова Вишня; Ипатьевская летопись. Стб. 762), Ворота, Голі Гори (Там же. Стб. 765), Городок (Там же. Стб. 733, 749, 775), Дроговиж (нині Миколаївського р-ну Львівської обл.), Звенигород-на Білці, Львів, Любачів (Там же. Стб. 731, 746), Перевореск (Там же. Стб. 882, 890), Ряшів, Синевидськ, Сіль (Стара Сіль), Спас, Старий Самбір, Сянок (там же. Стб. 406, 717, 764), Тустань, Тухля (нині Сколівського району Львівської області), Удеч (Зудеч), Шекотів (Шекотин; Там же. Стб. 793), Ярослав (Там же. Стб. 447, 800–805). А також – понад 50 поселень, укріплених городищ і десятки селищ, відомих археологічно. Докладніше див.: *Скочилас І. Від давньоруських десятих до намісництв-протопопії: особливості “впорядкування” сакрального простору Галичини в княжий період (до кінця XIV століття)* *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 72–75.

Вперше на сторінках західноукраїнського літописання XIII ст. Перемишль з'являється у розповіді про боротьбу за владу в Галицькій землі після оповідання про невдачу спробу вигнати з Галича угорців за допомогою пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого¹⁸. Унаслідок боярської змови 1206 р. Галицьку землю захопили чернігівські князі Володимир, Роман і Святослав Ігоревичі: “седе же Володимерь в Галичѣ. а Романъ во Звенигородѣ. а Сѣславъ в Перемышли”¹⁹. Крім того, Володимир²⁰ посадив свого сина Ізяслава у Теремовлі, іншого – Всеволода “посла во Оугры ко королеви с дары”²¹. Незабаром (бл. 1208 р.) Ігоревичі вирішили буквально позбутися надмірного впливу місцевих бояр і “оубыено же бы^ѣ ихъ числомъ . Ѡ (500). а инии разбѣгошася”²². Тоді бояри покликали на допомогу угорців. “Король же с великою любовію . посла воевъ в силѣ тажцѣ”. Вони, маючи зі собою законного спадкоємця галицького престолу – малолітнього князя Данила Романовича, за свідченням літописця, “первое придоша на гра^ѣ Перемышль”²³ знаним, нерідко відзначеним в літописі шляхом з Угорщини. Відомий призвідця галицького боярства Володислав Кормильчич від імені галичан у союзі з угорцями звертався до мешканців міста з промовою, називаючи їх “братами”, а Ігоровичів і їхніх прибічників – “пришельцями”: “и ре^ѣ имѣ братѣ почто смышляетеса не сии ли избиша ѡтци ваши. и братью вашю. а инѣи имѣние ваше разграбиша. и дщери ваша даша за рабы ваша. а ѡчѣстѣи вашими владѣша инии пришелци. то за тѣхъ ли хочете дѣлю свою положить”²⁴. Так завдяки силі слова та переконання галичанам і їх угорським союзникам вдалося взяти Перемишль без бою, оскільки мешканці “предаша градъ и княза ихъ. Сѣслава ѡша ѡтоуду же проидоша ко Звенигороду”²⁵. Невдовзі після зазначеного перемишльського успіху кампанія повернення на галицький престіл юного Данила Романовича завершилася: “Тогда же бояре Володимерьстии. и Галичкыи и Вачеславъ Володимерьскыи. и вси бояре. Володимерьстии и Галичкыи. и воеводы Оугорьскыи. и посадиша княза Данила на столѣ ѡца своего великаго княза Романа. во црѣкви стѣа Бѣа приѣдѣа Мрѣа”²⁶. У зазначеному епізоді Перемишль вперше в літописній традиції XIII ст. виступає важливим пунктом на шляху угорських військових походів до Галицької землі. Оскільки відповідна активність угорських сусідів упродовж перших десятиліть століття виявлялася досить регулярно²⁷, місто при такій нагоді неодноразово фігурує на сторінках літописного викладу в контексті подій зазначеного періоду.

Водночас, при описі початкового етапу правління князя Данила Романовича літопис відзначає важливий історичний центр Перемишльської

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 722.

¹⁹ Там же.

²⁰ Літопис Руский. С. 371.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 723.

²² Там же. Стб. 724.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. Стб. 724–725.

²⁶ Там же. Стб. 726.

²⁷ Новіший перегляд цих кампаній див.: Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (при-*

*свячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-річчю Галицького кафедрального собору). Матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64–65; Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 571: Держава і армія. Львів, 2006. С. 99–104. Заснований на докладнішому аналізі літопису принципово відмінний погляд на тогочасну угорську активність у Галицько-Волинській державі, як і стосунок з нею загалом, запропоновано: Александрович В. “Угорське підданство” короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура. Вип. 13. С. 159–186.***

землі – Сянок у зв'язку із зустріччю там 1205 р. за не зафіксованих обставин угорського короля Ендре II з удовою князя Романа Мстиславовича для обговорення актуального становища у Галицько-Волинській державі та угорської підтримки для її юного правителя: “снималса король со ятровью своею во Саноцѣ. приаль бо бѣ Данила. како милога сѣна своего”²⁸.

Наступний літописний епізод історії Перемишля пов'язаний із угодою угорського короля Ендре II та польського князя Лешка I Бялого в місті Спіш (тепер на території Словаччини) 1214 р. Тоді після чергових династичних конфліктів у Києві та Галичі, низки військових кампаній з участю в них угорців і поляків укладено шлюб сина Ендре II Кальмана з донькою Лешка Бялого Саломеєю. Наслідком досягнутої при цьому домовленості стало вигнання з Галича боярина Володислава Кормильчича і, відповідно, при врегулюванні взаємних інтересів “король посади сѣна своего в Галичи. а Лестькови да Перемьшль. а Пакославою Любачевъ”²⁹. Тоді ж “Лестько же посади Романовича в Володимери”³⁰, що, як виявилось, повинно було відіграти винятково важливу роль в історії Галицько-Волинської держави. Адже повернення юного князя Данила Романовича до батьківської столиці започаткувало довготривалий процес відновлення порушеної зі смертю князя Романа Мстиславовича її цілісності³¹.

Замирення тривало, однак, не довго: “Въ лѣѣ . љс . ѣ . к . [6720 (1212)] Король ѡа Перемьшль. ѡ Лестька”³². Цей винятково лаконічно викладений епізод мав своїм наслідком звернення потерпілого до князя Мстислава Мстиславовича, який після цього зайняв галицький престіл, підпорядкувавши своїй владі також і Перемишль: “Лестько же сжалиси ѡ срамотѣ своеи. и посла к Новоугороду по Мьстислава. и реки братъ ми еси. поиди и сади в Галичѣ Мьстислав же поиде на Галичѣ. со свѣтомъ Лестьковѣмъ. Галичани же вси и Соудиславъ послашася по Данила. Данил же не оутаже ѣхати. а Бенедиктъ. Лысы бѣжа во Оугры. со Соуѣславомъ. а Мьстиславъ седе в Галичи”³³. Заволодівши Галичем, князь Мстислав Мстиславович через деякий час утвердився також у Перемишлі, де посадив на спеціально для нього створену владичу кафедру свого ставленника – колишнього новгородського боярина Добриню Ядрейковича – усунутого з Новгорода архієпископа Антонія, а тисяцьким призначив старого новгородського дружинника Яруна³⁴. Так, уже вкотре, суперечка за Перемишль стала своєрідним поштовхом до зміни влади в Галичі та Галицькій землі, а також приводом для ліквідації недавньої Спішської угоди³⁵.

Те, як особисті якості людини та родинні стосунки тісно перепліталися з політичними, видно і з наступних літописних свідчень про династичні війни руських, угорських і польських володарів за Галицьке князівство та місто Перемишль. Відвоювання Галицького князівства Лешком знову почалося з

²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 717. Найдокладніше про цей важливий епізод історії Галицько-Волинської держави з критичним переглядом нагромаджених навколо нього безпідставних тлумачень див.: *Александрович В.* “Угорське підданство”... С. 160–174.

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 731.

³⁰ Там же.

³¹ У новітній літературі на цьому наголошено: *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3).

Біла Церква, 2013. С. 61.

³² Ипатьевская летопись. Стб. 731. Про “братню любов” між князями, королями та представниками інших верств правлячих еліт див.: *Голик Р.* “Тоземльцы и иноплеменники”: “русский патриотизм”, “образ світу” та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині Княжа доба: історія і культура. Вип. 4. С. 102.

³³ Ипатьевская летопись. Стб. 731–732.

³⁴ Там же. Стб. 733.

³⁵ *Войтович Л.* Угода в Спіші Александрович В., Войтович Л. Король... С. 54.

Перемишля: “король же посла вои многи и Лестко. и придоша к Перемышлю. Иронови же тогда. тысящю держащю в Перемышли избѣже передь ними”³⁶.

У галицько-волинському літописанні зафіксовано й ще один підступ, у зв'язку з яким згадано не самш місто, а Перемишльську землю. Тоді (1226) знаний “облудний боярин Жирослав” звів наклеп, ніби князь Мстислав, який “іде в поле”, хоче видати галицьких бояр “на побій” своєму тестеві – хану Котянну. Бояри, повіривши Жирославу, як записав анонімний автор літопису, “ѡидоша в землю Перемышлескоюю. в горы Кавокасыкия рекше во Оугорьскыя. на рѣкоу Днепръ”³⁷. Лише завдяки священику Тимофієві як посланцеві до бояр князь Мстислав Мстиславович зміг привернути їх на свою сторону, а “Жирослава изгна и ѡ себе. ѡко же изгна Бѣ. Каина ѡ лица своего”³⁸.

Так само “Мѣстислав же по совѣтѣ. льстивыхъ боярѣ Галичкихъ. вда дщерь свою. меншоую за королевича Андрѣа. и дасть емоу Перемышль”³⁹. Цей запис фіксує зусилля тодішнього галицького князя із налагодження стосунків на угорському напрямку. Андрій, послухавши підступного боярина Семюнка Чермного, втік до Угорщини, зібрав рать і “бывши же зимѣ. прииде ко Перемышлю”⁴⁰. З розповіді незрозуміло, чому саме королевич втікав до Угорщини і чим було викликане його наступне повернення з угорським військом. Оборону тоді мав тримати тисяцький Юрій Домажирич, але йому довелося покинути місто – “и бѣжа самѣ ко Мѣстиславоу”⁴¹. Після цього, зупинившись у Звенигороді, оскільки Галич угорський король брати штурмом не наважився, угорці здобули Тербовлю, Тихомль, проте поблизу Кременця зазнали значних втрат. Князь Мстислав Мстиславович, заручившись підтримкою князя Данила Романовича, зумів вигнати нападників з Галицької землі. Сам він пішов на Пониззя⁴², проте, невдовзі помер. Того, чия влада встановилася тоді в Перемишлі, літопис не зафіксував.

Наступний раз на сторінках літопису місто над Сяном згадане в контексті чималої за обсягом розповіді про, як подано в заголовку цієї частини, “бецисленныя рати и великыя троуды. и частыя войны. и многия крамолы и частаа востания. и многия матежи”⁴³. Так, на початку 1230-х років ті ж знані “безбожні бояри галицькі” вчинили супроти князів нову змову, суть якої полягала в тому, аби передати владу двоюрідному братові князів Данила та Василька, на той момент белзькому князеві Олександрові Всеволодовичу. Задля придушення чергової боярської крамоли брати вирішили вигнати Олександра з Белза. Під час зусиль князя Василька Романовича з його усунення із міста “Влександроу же выбѣгышоу в Перемышль. ко свѣтникомъ своимъ. а Василко приа Белзѣ”⁴⁴. Далі, коли “приѣхавшоу Данилоу Перемышлю. не стерпѣвъ Влександрѣ побѣже в том же гонѣ”⁴⁵. Після цього ім'я князя Олександра Всеволодовича тимчасово зі сторінок зі літопису зникає, а Перемишль надалі на певний час опинився поза ареною військових дій і, відповідно, – так само й поза увагою літописця.

У середині 1230-х років розпочата за два десятиліття до того у батьківському Володимирі боротьба князів Данила та Василька Романовичів за оволодіння своїми вотчинами тривала. У цей час до конфлікту доєднався чернігівський

³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 733.

³⁷ Там же. Стб. 747. Йдеться, звісно, про Карпати і Дністер.

³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 747.

³⁹ Там же. Стб. 748.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. Стб. 750.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. Стб. 762.

⁴⁵ Там же. Стб. 763–764.

князь Михайло Всеволодович з наміром посадити на галицький престіл свого сина Ростислава. У 1238 р. князь Данило Романович зумів повернути Перемишль: “Данилови же. в томъ же лѣ^ѣ. пошедьшоу. на Михаила на Галичъ. внем же мира просащи^{мъ}. даша емоу Перемышль”⁴⁶. Проте, ненадовго. Чернігівський князь “Михайль... Ростислава сѣна своего встави в Галичи. и ѡаша ѡ Данила Перемышль. бывшую же межу ими. швогда мироу. швогда рати”⁴⁷. Хоч у всіх цих подіях місто ніколи не відігравало значнішої ролі, все ж, воно незмінно знаходилося у полі зору різних претендентів на владу у ньому. Найістотнішими факторами його притягальності залишалися належність до Галицького князівства, статус одного з найважливіших після столиці його осередків і розташування неподалік від кордону з польськими землями та Угорщиною й водночас на головному, найчастіше “експлуатованому” шляху до Угорщини.

Суттєві зміни у розкладі династичних і політичних сил відбулися внаслідок “побоїща Батиевого”. Воно не призвело до цілковитої дезорганізації влади, як іноді можна вчитати в новітній літературі⁴⁸, проте, мало одним зі своїх наслідків, зокрема, провокацію нового розгортання знаменитої галицької “боярської сваволі”, внаслідок чого, як ствердив літописець, “и бѣ^ѣ матежъ великъ в землѣ и грабежъ. ѡ ни^{хъ}”⁴⁹. Сама зазначена обставина досить докладно відображена в літописі. Серед літописного переліку бояр, які “захопили” окремі терени Галицької землі, фігурує, зокрема, “Тригорьи же Васильевичъ. Собѣ горноюю страну Перемышльскоую мышляше вдержати”⁵⁰. Правда, князеві Данилові Романовичу вдалося ув’язнити самозванців Григорія Васильовича та Доброслава: “слышав же Даниль рѣчи ихъ ѡко полны соуть лъсти. и не хотать по воли его ходити. и власть его иномоу предати. сомыслив же се братомъ. поноужи же вида безаконие ихъ. и повелѣ его изоимати”⁵¹, що сприяло певному погамуванню ситуації за непростих умов монгольської загрози.

Пригадуючи наступні події весни 1242 р., при описі відновлення ладу на території Галицько-Волинської держави, літопис дещо докладніше, ніж звично, викладає ситуацію із Перемишлем, куди князь Данило Романович відіслав свого двірського. Це повідомлення навіть прикрашено цитатою із біблійних притч Соломона: “Даниль же хотя оуставити землю. и еха до Бакоты и Калиоуса. а Василко еха во Володимѣрь. Даниль же дворечкого посла на Перемышль. на Костантина Разаньского. посланаго ѡ Ростислава. и владыцѣ Перемышльскомоу. коромолоующе с нимъ. и слышавъ Костантинь Адрѣа градоуща на нь. избѣже ночью. Андрѣи же не оудоси его но оудоси владыкоу. и слоуги его разѣграби гордые и тоулы ихъ. бобровье раздра. и прилбичѣ ихъ волтъче. и борѣсоуковые раздраны быша словоутного пѣвца. Митоусоу. древле. за гордость. не восхотѣста слоужити князю Данилоу. раздраного икы свазаного приведоша. сирѣчь ѡкоже рече приточникъ.

⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 776.

⁴⁷ Там же. Стб. 777.

⁴⁸ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 225–231 Критику такого погляду як заснованого на елементарному нерозумінні літописного викладу стосовно тогочасного перебігу подій див.: Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [Рец. на

кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 331–333.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 789.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. Стб. 790–791.

боуесть домоу твоего скроушиться. бобръ и волкъ. и ѿзвѣць снѣдаться. си же притчею рѣена бы^{шѣ}”⁵².

Дивує, що за умов монгольської небезпеки впродовж деяких років не виявилось жодних вартих уваги літописця подій, (наприклад, за 1242 та 1244 рр.). Приблизно тоді, вже згідно зі свідченнями головного джерела галицько-волинської історії епохи, Данило та Василько Романовичі організували чергову масштабну військову кампанію, спрямовану проти князя Болеслава Встидливого, – “внидоста во землю Ладьскоую. четырма дорогами. самъ Данило ваева школо Люблина. а Василко. по Изволи и. по Ладѣ школо Бѣлое. дворьскыи же Ѡндрѣи. по Саноу. а Вышата воева Подѣгорье. вземше полонѣ возвратишася”⁵³. Наступного разу вони “повоеваста. землю Любленьскоую. доже и до рѣкы Вислы. и Саноу. и прѣхавша подѣ Завихвостѣ. стрѣли Василко князь. чересъ рѣкоу Вислоу не могоша бо переѣхати еи рѣкы. понеже наводнилася баше. и возвратистася вземша полоноу много”⁵⁴.

Важливим, з огляду не тільки власне перемишльської історії, виявляється досить розлогий опис ще однієї сутички за Перемишль, без якого у цій та подібних ситуаціях обійтися було годі: “Ростиславъ же оумоливъ Оуторъ много. просиса оу тѣста да выидеть. на Перемѣшль вшедшоу емоу. собравше смерды многы пышыцѣ. и собра ѿ в Перемѣшль. Даниль же и Василко слышавше. Посла ста Лва млада соуща. и ѿко ни во бои емоу внити младау соущоу. посла сѣовца своего. Всеволода. Андрѣя и Йкова. иныи бояре. бившимся имѣ на рѣцѣ Сѣчници. шдолѣ Ростиславъ. многи бо имѣ пѣшыцѣ быющоу же Аньдрѣю и Йкову. сѣкоущимъся лютѣ. Всеволѣдъ не поможе имѣ. и навороти конь свои на бѣгъ. бившим же са имѣ много и ѿѣхаша цѣли. Данилови же бывши вѣсти. и поиде собравъ вои многи и пѣшыцѣ. и прогнаше и землѣ и иде Оутры”⁵⁵.

Не відомо чому цей загалом скромніший і віддалений регіональний конфлікт привернув увагу холмського літописця. Вірогідною причиною могло стати те, що саме тут на сторінках літописного викладу вперше з'являється зовсім юний ще тоді князь Лев Данилович. Вказані події стали початком його задокументованої біографії⁵⁶. Правдоподібно, цей перший військовий досвід юного володаря визначила та обставина, що перед тим він мав отримати Перемишльську землю як власне володіння, тому й повинен був виступити до походу задля його оборони⁵⁷. Так Данилові того разу вдалося прогнати конкурента Ростислава Михайловича з Перемишльської землі. Проте, і цей успіх не ознаменував собою бажаного кінця затяжного конфлікту.

⁵² Там же. Стб. 793–794.

⁵³ Там же. Стб. 795–796. Даріуш Домбровскі у коментарі до наведеного викладу не зумів ідентифікувати згадане при цьому “Подѣгорье”, хоча йдеться про загальновідомий історичний регіон найближчої перемишльської околиці: “Wyszata (воював – Ю. Г.) po również niezidentyfikowanym obszarze określonym jako Podgórze”, див.: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 246. Увагу до цієї обставини привернув: *Александрович В. “Щастя” ...* С. 351.

⁵⁴ *Ипатьевская летопись*. Стб. 795–796.

⁵⁵ Там же. Стб. 797.

⁵⁶ Докладніший аналіз описаної ситуації

див.: *Александрович В. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: *Княжий Львів 1256–2016* / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 24–26. Пор. також: *Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський* (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 48; *Його ж. Перемиський князь Лев Данилович Colloquia Russica. Series II, vol. 1: Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / Pod. red. V. Nagirnego i T. Rudłockiego. Kraków, 2013. S. 153, 154.

⁵⁷ *Александрович В. Початки біографії...* С. 24–28.

Невдовзі князь Ростислав Михайлович з військом свого тестя, угорського короля Бели, повернувся, прямуючи до добре укріпленого міста Ярослав, захопивши перед тим Перемишль й плануючи, принаймні, втримати його за собою, оскільки через статус міста та розташування неподалік від основного гірського переходу до Угорщини, воно й справді тоді стало ніби базою постачання людей і зброї для здійснення намірів претендента: “Ростислав же оустремиса при^ана гра^а Йрославль. людем же бывшимъ во гра^а. Даниловымъ и Василковымъ. и боваромъ многимъ. видив же крѣпокъ гра^а. поиде к Перемышлю. и собравъ тѣѣмьльцѣ многы. сосоуды ратныи и градныи. и пороки. исполчивъ воа своа. и паки поиде. ко Йрославлю. и за собою встави гра^а Перемышль. мыслащю емоу. аще сего не приимоу да сего держоу”⁵⁸. Але, як ствердив літописець, “Бѣ же за высокомыслие его. и не створи того еже шнѣ мысла”⁵⁹. Влітку 1245 р. коаліція Ростислава Михайловича з уграми зазнала поблизу Ярослава нищівної поразки. Перебіг битви, звияту князів Данила, Василька та молодого перемишльського князя Лева Даниловича літописець описав з особливим пієтетом⁶⁰. Поразка претендента та угорців остаточно закріпила знов тепер об’єднані землі Галицько-Волинської держави за Данилом Романовичем, унаслідок чого, зокрема, змінилася і роль Перемишля. Наступне одруження князя Лева Даниловича з донькою угорського короля Констанцією⁶¹ назавжди усунуло довготривалий фактор угорської загрози, “завдяки” якому Перемишлеві впродовж чималого часу випадало достатньо регулярно з’являтися на сторінках холмського літописання. Відображенням зазначеного нового статусу як самого міста, так і водночас ситуації навколо нього, стало те, що, згідно з хронологією літопису, Перемишль надалі зникає з поля зору автора майже на чотири десятиліття й упродовж усього цього періоду виявляється відсутнім на сторінках літописного оповідання.

Наступна літописна згадка про місто виникає аж у зв’язку з розповіддю про похід ханів Ногай і Телебути “у Ляхи” восени 1287–1288 р. Хоч між самими ординцями тоді не існувало злагоди, у союзі з ними змушені були виступити і руські князі, причому не тільки галицько-волинські, а й наддніпрянські: “тогда же бахоу вси князи в неволѣ Татарскои”⁶². Маршрут походу пролягав від річки Горинь повз Кременець до Перемиля на річці Липа, Бужковичі (поле), місто Володимир (поле Житань), Завихвост, до Вісли, Судомир, через Сян, Торжок, Львів. Але при цьому “Ногаи же шканьныи не иде с Телебоутоу в Лахы. шдиною дорогою. зане бы^е межи има нелюбе велико. но иде своею дорогою. на Перемышль”⁶³. Правда, ніяких відомостей про сам Перемишль та поведінку тоді татар у ньому й околиці літопис не зберіг.

Ще одна так само тільки принагідна, проте важлива за змістом згадка про Перемишль знаходиться в описі переговорів князів Юрія Львовича та Лева Даниловича через посланців із князем Володимиром Васильковичем щодо передачі першому з них міста Берестя. Після кількох, мабуть, невдалих спроб домогтися свого десь у листопаді 1288 р. “присла же потомъ ко Володимероу Левъ. еп^епа своего Перемышлескаго. именемъ Мемнона. слоуги же его повѣдаша емоу вл^ака г^ене приѣхалъ. шнѣ же ре^е которыи вл^ака шни же повѣдаша. Перемышлескии ѣздитъ ѿ брата тѣ ѿто Лева”⁶⁴. На передану тоді

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 800.

⁵⁹ Там же. Стб. 805.

⁶⁰ Найдокладніший аналіз літописних відомостей про князя Лева Даниловича в битві поблизу Ярослава див.: *Александрович В.* Початки

біографії... С. 28–32.

⁶¹ Ипатьевская летопись. Стб. 809.

⁶² Там же. Стб. 892.

⁶³ Там же. Стб. 894–895.

⁶⁴ Там же. Стб. 912.

через владика пропозицію віддати Берестя князь Володимир відповів: “Лве кнаже ци без оума ма. творишь. вжебыхъ не разоумѣль сеи хитрости. ци мала ть. рци своя земла. вже Берестья хочешь. а самъ. держа кнажения три. Галичкое. Перемышльское. Бельзское. да нѣтоу ти сыти”⁶⁵. Так, при відмові Левові Даниловичу, Володимир Василькович виказав належні почесті його посланцеві: “Володимеръ же. ѿдаривъ влѣкоу ѿпоусти и. зане быѣ не бываль оу него никоѣ же”⁶⁶. Наведений факт – одинокий зафіксований в літописному викладі приклад того, як перемишльський владика виконував місію посланця у князівських перемовинах⁶⁷. Він виявляється тим рідкіснішим, що про самих місцевих владик літопис із усього століття подає, як уже зазначено, тільки декілька цілком випадкових, так само принагідних, згадок.

Князь Володимир Василькович також виявився на якийсь докладніше не зафіксований у літописі спосіб тісніше пов'язаним із Перемишлем, оскільки серед його численних дарів різним храмам відзначено: “въ епѣкпыю Перемышльскоую, да еѿліе опракоѣ, окованно сребрѡмъ съ жеѿчюгомъ, самъ же съписаѣ баше”⁶⁸. Ідеться про Євангеліє, вкладене до перемишльського собору Різдва святого Іоана Хрестителя, спорудженого в ансамблі княжого замку. До речі, на цій фразі через втрату тексту вривається літопис у списку князів Острозьких (Погодінській). Найстарший, доступний Іпатієвський список, хоч і продовжено, але на його сторінках місто Перемишль та Перемишльська земля більше не виступають⁶⁹.

Наведений виклад згадок про Перемишль та Перемишльську землю в західноукраїнському літописанні XIII ст. показує досить обмежений фонд таких відомостей. Безперечно, його визначило географічне розташування міста та регіону поза основною ареною діяльності як самих головних героїв літопису – князів Данила і Василька Романовичів та їх нащадків, так і їхніх літописців. І лише в окремі періоди, насамперед через відомий угорський фактор та характерне для часу перед Ярославською битвою 1245 р. довготривале протистояння з галицьким боярством, Перемишлеві та Перемишльській землі випало фігурувати в літописному викладі стосовно частіше.

На підставі наведеного матеріалу та запропонованих до нього коментарів можна стверджувати, що від самого виникнення місто Перемишль і Перемишльська земля впродовж віків, особливо, в XIII ст., постійно перебували у зоні неослабного інтересу – найперше князів Галицько-Волинської держави. Як перехрестя сухопутних і водних торговельних шляхів, окрім суто господарського, економічного, ця територія мала надзвичайно вигідне військово-стратегічне значення з усіх позицій – як династичних інтриг і міжусобиць, так і міркувань укріплення зовнішніх кордонів для забезпечення суверенітету Київської (XI–XII ст.), а згодом, і Галицько-Волинської (XIII ст.) держав та контактів із

⁶⁵ Там же. Стб. 913.

⁶⁶ Там же. Стб. 914.

⁶⁷ У подібній ролі літопис зафіксував також холмського владика Івана, якого король Данило Романович у 1259 р. послав замість себе разом із братом Васильком Романовичем назустріч татарам на чолі з Бурундаєм: “а Данило кнзъ не ѣха с братомъ. послалъ бо баше. себе мѣсто. влѣко своего Холмовьского. Ивана. и поеха Василко кнзъ со Львомъ. и со влѣкою.

противоу Боурандаеви. поймавъ дары многы и питье. и сръте и оу Шоумьски. и приде Василко со Львомъ. и со влѣкою. передо нь с дары. Уномоу же великоу впалоу. Створшоу на Василка кнза и на Льва. влѣка стояше во оужасти величѣ. и потомъ речъ Боуронда Василкови. вже есте мои мирници. розмечете города своѣ всѣ”, див.: Ипатъевская летопись. Стб. 849.

⁶⁸ Ипатъевская летопись. Стб. 926.

⁶⁹ Там же. Стб. 925 (варіанти: приміт. 11).

найближчими західними сусідами. Принаймні, жодна з європейських хронік⁷⁰ і тепер відомих науці писемних джерел XIII ст. не приділяють стільки уваги історії тодішнього Перемишля та Перемишльської землі (з Ярославом, Переворськом, Ряшевом, Коросном, Любачевом, Потеличем, Вишнею, Сяноком, Самбором, Тустанню та низкою інших міст, городищ і місцевостей), скільки відводить створений в актуально доступній редакції у Володимирі західноукраїнський літопис XIII ст. А це, у свою чергу, є переконливим аргументом для ідентифікації мешканців вказаних теренів із відповідною етнокультурною спільнотою, історичною традицією та, врешті, – геополітичним курсом розвитку.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁷⁰ Зіставлення збережених у них відомостей до історії Галицько-Волинської держави див.: Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

СЛУЖЕБНИК ПЕРШОГО ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО ЄПИСКОПА АНТОНІЯ

Найновіші дослідження принесли переконання щодо цілком особливого становища Перемишля у мистецькій культурі західноукраїнських земель періоду Середньовіччя. Проте такому статусові міста, закономірно, належалося складатися, утверджуватися та розвиватися як поступово, так і впродовж тривалішого часу. Не кажучи про зі зрозумілих причин неunikнення "темний" найдавніший, не всі й новіші етапи еволюції самого цього процесу виявляються достатньо відомими. Досі – звично за актуального як стану, так і поступу історично-мистецьких досліджень в Україні – жоден з них все ще так і не мав нагоди отримати адекватного осмислення. Щойно упродовж останніх десятиліть із формуванням від 1990-х років об'єктивних можливостей для складення якісно нової ситуації зі сприйняттям доробку давньої релігійної мистецької культури українських земель зарисувався комплекс необхідних зовнішніх передумов для всебічного повноцінного відкриття історичної ролі Перемишля в еволюції національної традиції. Звісно, у її версії, притаманній західноукраїнському культурно-історичному регіонові, насамперед середньовічної доби¹. Із

¹ Про Перемишль княжої доби в першому систематичному огляді історії українського мистецтва не йшлося взагалі, див.: Історія українського мистецтва: У 6 т. Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. Київ, 1966. С. 439 (вказівник) (том охоплює період до середини XIII ст., наступний том за прийнятою у виданні періодизацією розпочинається тільки від XIV ст.: Історія українського мистецтва: У 6 т. Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. Київ 1967). В українській літературі за обумовлених довготривалою "радянською" окупацією специфічного тла та обставин побутування студій над національною мистецькою спадщиною увагу до ролі міста в еволюції української мистецької культури західноукраїнського регіону на підставі давніше впроваджених до наукового вжитку збережених починаючи від кінця XIV ст. відомостей про чинних тут малярів привернуто: Свенціцька В. І. Живопис XIV–XVI століть *Історія українського мистецтва: У 6 т. Т. 2. С. 217*. За умов, на тлі яких з'явилася цитована публікація, та на тогочасному етапі дослідження культурної спадщини україн-

ських земель не могло йтися про об'єктивне повноцінне відображення ролі Перемишля в історії української середньовічної мистецької традиції. Тому опублікований текст пропонує огляд ікон переважно, власне, перемишльської школи, не... подаючи, однак, при цьому осередку, в якому їх створено, й лише наприкінці лаконічно одним реченням вказано на їх "тяжіння" до Перемишля. Проте акцент із самого міста при цьому перенесено поза його межі та явно применшено у вимові. Виявляється: "Не виключено, що в якомусь з розташованих поблизу нього монастирів була своя іконописна майстерня", див.: Там само. С. 240. На підставі відомостей про малярів згодом Перемишль – разом зі Львовом – визнано "провідними осередками", проте тільки для XIV–XVI ст.: *Ії ж. Українське малярство XIV–XVI століть* Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова*. Львів, 1990. С. 11. Водночас авторка дотримувалася думки, нібито "творче життя не зосереджувалося у межах одного міста, приміром, у XV ст. – в Перемишлі, а потім, у XVI ст. – у Львові, й

художники діяли – за її словами – розрізняє-
ніше”: її ж. Про деякі іконографічні аналогії
та паралелі в зображенні Страшного суду в
західноукраїнських іконах XV–XVI століть та
іконах художників новгородського кола *За-
писки Наукового товариства імені Шевченка*
(далі – ЗНТШ). Т. 236: Праці Секції мистец-
твознавства. Львів, 1998. С. 87. Тобто, як випа-
дало би здогадуватися, повинно йтися про
розбудовану вже, нібито, за умов зазначеного
часу мережу малярських осередків, що, од-
нак, для регіону, як і, зрештою, української
мистецької культури загалом, насправді
джерела підтверджують тільки від XVI ст.:
Александрович В. Західноукраїнські малярі
XVI століття. Шляхи розвитку професійного
середовища (Студії з історії українського
мистецтва. Т. 3). Львів, 2000. С. 41–196 (стосов-
но властивого перемишльського регіону
пор.: Там само. С. 156–171). Твердячи на під-
ставі згрупованих ікон про окремі малярські
майстерні (сприйняті, втім, як аж надто ши-
роко, так і водночас – на тлі звичної мистець-
кої практики – немало “абстрактно”), до від-
сутності “архівних документів, за допомогою
яких можна було б пов’язати ці майстерні з
визначеною місцевістю, де вони мали б по-
стійний осідок”, відкликався: *Патріарх Ди-
митрій (Ярема)*. Іконопис Західної України
XII–XV ст. Львів, 2005. С. 22. Паралельно ви-
знано також функціонування “великої май-
стерні” в Перемишлі, проте при цьому теж
пригадані підпорядковані місцевому влади-
ці монастирі, “де могли виникнути й свої
майстерні”: *Міляєва А. за участю М. Гелито-
вич*. Українська ікона XI–XVIII століть. Київ,
2007. С. 30. Свідченням існування у Пере-
мишлі малярського осередку подано “згад-
ки про майстрів, щоправда, переважно піз-
нішого часу”, і в найновішій версії
багатотомної “Історії українського мистец-
тва”: *Пуцко В.* Іконопис Історія українського
мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх
віків. Київ, 2010. С. 933. Тоді ж, відкликав-
шись до незмінно “улюбленої” у літературі,
хоча так нічим і не підтвердженої версії про
монастирські майстерні, стверджено, немов
“основним малярським осередком XIV –
першої половини XVI ст. вважається Пере-
мишль, що базується на архівних відомостях
про малярів того часу”: *Гелитович М.* Ікони
Старосамбірщини XIV–XVI ст. зі збірки На-
ціонального музею у Львові імені Андрея
Шептицького. Львів, 2010. С. 9. З огляду на
веденої хронології випадає нагадати про від-
значене походження найдавніших відомос-
тей стосовно перемишльських малярів
щойно з XV ст. (священик Гайль, із вірогід-

ним засвідченням початком біографії від 1390-
х років): *Александрович В.* Священик Гайль –
маляр короля Владислава II Ягайла – і
перемишльське малярство XIV–XV століть
Його ж. Українське малярство XIII–XV ст.
(Студії з історії українського мистецтва. Т. 1).
Львів, 1995. С. 121–136; *Ejusdem.* Przemyski
ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w
końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku *Za-
chodnioukraińska sztuka cerkiewna*. Cz. 2: Mate-
riały z międzynarodowej konferencji nauko-
wej Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku.
Łańcut, 2004. S. 264–272. Проте докладніші
відомості про місцеве професійне середови-
ще походять тільки від другої половини
XV ст.: *Його ж.* Західноукраїнські малярі...
С. 45–51. Вельми показовим з цього огляду є
також вступ до новішого альбому-каталогу
найдавніших ікон, з-перед перших десяти-
літь XVI ст., збірки Національного музею у
Львові імені [митрополита] Андрея [Шеп-
тицького] (далі – НМЛ), у якій серед най-
старших цілковито переважають пам’ятки
перемишльської школи. Але про неї саму у
викладі, фактично, навіть не згадано. Текст
обмежився цитуванням наведеної опубліко-
ваної 1998 р. думки Віри Свенціцької (*Гели-
тович М.* Українські ікони XIII – початку
XVI століть зі збірки Національного музею у
Львові імені Андрея Шептицького. Київ,
2014. С. 8), доповненої немало “нейтралізова-
ного” характеру послідовно обезличеним ви-
знанням, ніби “уціліла спадщина україн-
ського іконопису дає підстави розглядати
весь період його візантійського родоходу як
цілісне явище з малярськими осередками,
школами, майстрами”: (Там само. С. 24). З
приводу очевидної своєрідності (й не тільки
в перемишльському ракурсі) наукової пре-
зентації цього далеко не рядового за залуче-
ним матеріалом видання див.: *Александрович В.* Що з науки Гомера не засвоюється
навіть через три тисячі років?.. [Рец. на кн.:]
Гелитович М. Українські ікони XIII – початку
XVI століть зі збірки Національного музею у
Львові імені Андрея Шептицького: альбом-
каталог. – Київ, 2014. – 348 с., іл. *Княжа доба:
історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів
1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович.
Львів, 2017. С. 196–251. Тим більше не докла-
далися до об’єктивного сприйняття середо-
вища давніші польські автори, у колі яких, не
маючи змоги замовчати небажаних місцевих
українських малярів, “ліквідовано пробле-
му” на знаний його безвідмовністю “потріб-
ний” спосіб: “Przy tak znikomej ilości wystę-
pujących tu ikon jeszcze na początku XVI w.
(sic!), nawet przy notowanych nazwiskach ma-

новітньою загальною зміною зовнішніх умов ситуації із історично-мистецькими студіями в Україні врешті склалися належні обставини (втім, поки все ще використані якнайскромніше) для подальшого всебічного осмислення зародження, розвитку, найвищого піднесення перемишльської школи українського релігійного малярства періоду пізнього Середньовіччя при зламі XV–XVI ст.² Як і також її поступового занепаду надалі, починаючи від другої половини XVI ст.³, внаслідок якого осередок, закріпившись у новітньому історичному

larzy..., którzy nie wiadomo czy trudnili się malowaniem ikon (sic!) (виділено – В. А.), nie może utrzymać się pogląd, że Przemyśl był ośrodkiem twórczości sztuki cerkiewnej”, див.: *Grządziela R.* Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na pocz. XVI wieku *Łemkowie w historii i kulturze Karpat* / Pod red. J. Czajkowskiego. Cz. 2. Sopot, 1994. S. 249. З цього приводу див.: *Александрович В.* “Ikona karpacka”: фігура звеличення – фігура замовчування *Український гуманітарний огляд*. Вип. 2. Київ, 1999. С. 152. У тодішньому польському сприйнятті, не дивлячись на опубліковані давніше відомості про поодинокі митців, існування самого осередку вперто не визнавалося: “Opinie o istnieniu ośrodków w Przemyślu i Lwowie pozostają kontrowersyjne”, див.: *Kruk M. P.* Stan badań nad zachodnioruskim malarstwem ikonowym XV–XVI wieku *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995* / Pod red. J. K. Ostrowskiego. Kraków, 1996. S. 37. З цього приводу див.: *Александрович В.* “Ikona karpacka”... С. 154. Не менш показове й інше висловлювання того самого спрямування: “na tle skąpych wiadomości pojawi się pytanie o słuszności traktowania Przemyśla jako dużego i ważnego ośrodka malarskiego, zwłaszcza jeśli porównać to miasto z ośrodkiem krakowskim”, див.: *Kruk M. P.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI. Kraków, 2000. S. 29. Подане зіставлення Перемишля зі столичним Краковом як нібито “dużego i ważnego ośrodka malarskiego” – завідомо некоректне і навіть явно позбавлене сенсу та вказує на цілковите нерозуміння ролі міста як осередку насамперед широкого регіонального значення, так і виведеної від такого його статусу специфіки еволюції власної традиції. Незмінно практиковані під польським небом підходи отримали шанс змінити щойно декілька гостро-“веселих” рецензій автора цих рядків, завдяки яким особливо “твердо” налаштовані прихильники неухильного безпредметного візіонерства змушені були (бодай назовні) дружньо “прозріти” та врешті одностайно відкрити для себе українську ікону окремим самостійним оригінальним історичним яви-

щем культурного процесу в Центральній Східній Європі разом із осередками її творення. Поміж ними Перемишль за умов середньовічної доби виявився найбагатшим на автентичну малярську спадщину – тільки в Національному музеї у Львові нараховується далеко не пожадана в колі візіонерів не без явного зацікавлення подана в одного з їх класиків “znikoma ilość”, а понад 170 ікон з-перед початку XVI ст., насамперед – і майже винятково – власне перемишльської школи, збережених не лише в сільських церквах ближчої і дальшої околиці. У декількох показових прикладах вони втілюють навіть безпосередньо в храмах самого міста, див.: *Гелитович М.* Українські ікони...

² Цей унікальний в історії українського Перемишля епізод еволюції мистецької традиції, значення якого здатне немало виходити поза як місцевий, так і суто мистецький контекст, відображаючи ситуацію знаменного культурного піднесення на тутешньому ґрунті, започаткованого з відродженням історичної Київської митрополії із центром у Києві й творенням на цій основі фундаменту національної культури пізньосередньовічної доби, в літературі, а, отже, – й ширший свідомості донедавна... не фігурував зовсім. У новітній, науковій практиці принагідно це все ще так і “не зауважене” не просто показове, а визначальне для свого часу, як і національної культури пізньосередньовічної доби загалом, історичне явище випало показати щойно при опрацюванні пізньосередньовічного етапу еволюції традиції та іконографії Покрову Богородиці: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4). Львів, 2010. С. 290–296.

³ Див.: *Александрович В.* Українське малярство в Перемишлі XIII – початку XVII ст.: головні проблеми історії *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року у Перемишлі*. Перемишль: Львів, 1996. С. 45–46. Пор. також: *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво *Історія української*

процесі в ролі середовища віддаленої колонізованої окраїни українських земель, уже не мав шансів повернутися як до попередніх власних позицій, так і давнішого значення у національній мистецькій культурі.

Сформований упродовж останніх десятиліть XVI ст. новий статус Перемишля у мистецькому житті регіону остаточно закріпився за ним на наступному етапі еволюції традиції – уже за умов Нової доби⁴. Цей період ознаменований початком творення й подальшим утвердженням мистецької системи наступної, післясередньовічної епохи, у процесі якого в історичному перемишльсько-львівському регіоні першість остаточно перейняв не до порівняння скромніше присутній у середньовічній традиції⁵ Львів. Він виявився не тільки найважливішим для наступної доби осередком, а й, через особливості своєї долі, – так само середовищем, як жодне інше в Україні, не до порівняння більше відритим на актуальні тенденції мистецького процесу, позначеного, зокрема, притаманним новій епосі послідовним зверненням до залучення досвіду Західної Європи⁶.

Засвідчені початки релігійної мистецької культури на ґрунті Перемишля припадають на ранню княжу добу й відзначені ще від другої половини XI ст., відколи на терені міста археологічно зафіксовані перші муровані споруди – комплекс ротонди та палацу в ансамблі княжої резиденції на Замковій горі⁷. Так само,

культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. Київ, 2001. С. 286–292; 429–435; 660; *Його ж.* Західноукраїнські малярі... С. 70–74; *Його ж.* Українська релігійна культура Перемищини й Холмщини: домодерний період *Василіянські історичні дослідження*. Т. 4: Польща і східні католики: історія та культура / Редакція І. Галаґіда, Р. Крамар. Варшава, 2014. С. 50.

⁴ Епілог великої середньовічної традиції українського малярства Перемишля досі практично не відомий зовсім. З поодиноких аспектів його історії дотепер стосовно краще вдалося опрацювати тільки професійне середовище майстрів малярства. Наприкінці середньовічної доби в останній третині XVI ст. виразно зарисувалися відзначені вияви глибокого занепаду осередку: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... С. 70–82. Сам цей процес продовжився і в першій половині наступного століття, хоча надалі, перед його кінцем, за писемними джерелами вдалося зафіксувати співзвучне ширшим тенденціям у перемишльсько-львівському регіоні певне розширення персонального складу митців, див.: *Його ж.* Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті *Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 2. Київ, 2002. С. 231–256. Ще менше актуально виявлена й доступна ситуація на місцевому ґрунті за умов XVIII ст., оскільки головне потенційне джерело відомостей – актові книги міського архіву з відповідного часу вціліли досить фрагментарно, див.: *Smołka J.* Katalog Archiwum aktów dawnych miasta Przemyśla

(1356–1389) 1402–1888). Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione *Akta miasta Przemyśla (1356–1389) 1402–1944 (1945–1983)*. Т. 2, cz. 1. Przemyśl, 2000. Одинокую самостійну джерельну студію на тему тогочасного українського перемишльського малярства, присвячену його творцям, див.: *Александрович В.* Сторінки історії українського малярського осередку Перемишля у XVIII столітті *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. Дрогобич, 2017. С. 236–262.

⁵ Про цей період еволюції української мистецької традиції на місцевому ґрунті див.: *Александрович В.* Дар Львова. Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. Львів, 2014. С. 12–66.

⁶ Відсилання до цього “переходу” на конкретних прикладах див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... С. 148–150; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. С. 662, 664; *Його ж.* Українська релігійна культура... С. 50.

⁷ Новішу найдокладнішу інтерпретацію зазначеного ансамблю як свідчення зусиль за тогочасних обставин зовсім невідомої на мистецькому поприщі першої перемишльської династії Ростиславовичів (найновіша студія про них див.: *Войтович Л.* Перші Ростиславовичі у Галицькій землі *Галицько-Волинська доба*. Т. 1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XI–XIV століть / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 15–74; *Його ж.* Початки Перемишльського князівства – див. у цьому вип., с. 9–29) див.: *Діба Ю.* Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків

як і їм, самотнім й відосаботованим для свого часу епізодом випало стати також збудованим у складі замкового ансамблю зусиллями князя Володаря Ростиславовича (†1126) церкві Різдва святого Іоана Хрестителя⁸, з утворенням Перемишльської єпархії піднесеній до статусу собору⁹. До XIII ст. належить також головний міський храм княжої доби – вміщена біля підніжжя Замкової гори праворуч від дороги до резиденції¹⁰ археологічно вивчена ротонда святого Миколая¹¹.

середини XI століття ЗНТШ. Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. Львів, 2005. С. 35–104 (з критичним оглядом давніших публікацій). У польській літературі, традиційно призвичаєній влаштовувати собі немало різномірних “клопотів” із намаганням, систематично вдаючись не інакше, як до завідомих позанаукових методів категоричного імперативу, неодмінно відшукувати пожадані ранні польські сліди на місцевому ґрунті в оправданні як пізніших цілеспрямованих зусиль щодо полонізації історичного перемишльського регіону, так і його знаходження у складі сучасної Польської держави, зазначений архітектурний ансамбль послідовно співвідноситься із коротким періодом гаданого володарювання у місті в 1018–1031 рр. Болеслава Хороброго. Новіший підсумовуючий вияв такого погляду див.: *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. Т. 3). Warszawa, 2010. С. 166, 173, 183–185, 301–308. Пор. також виклад періоду княжих часів у новітній польській багатотомній історії міста: *Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla. Dzieje Przemyśla*. Т. 1: *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne*, cz. 2: *Analiza źródeł i synteza*. Przemyśl, 2004. С. 183. Критику цього та інших так само традиційно немало надто “оригінальних” із наукового огляду, незмінно послідовно “зацікавлених” польських наставлень щодо історії Перемишля періоду княжої доби з виразним намаганням докласти навіть якнайбільшого можливого максимуму зусиль до віднайдення якомога ширшої польської присутності при вслякому применшенні належності міста та його історичного регіону до Галицько-Волинської держави старокіївської традиції та наслідків цього, див.: *Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów”* [Рец. на кн.]: *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 325–326;

Його ж. Діалектика сказаного і замовчаного: княжий Перемишль на сторінках новітньої польської історії міста (див. у цьому вип., с. 239–265). Однак, за свідченням київського літописання, до польського князя у цей час мали потрапити розташовані немало північніше “Червенські городи”. Оскільки Перемишль до них не входив, відпадають будь-які підстави приймати його тодішню належність до держави Болеслава Хороброго, отже й гадану активність князя на місцевому ґрунті: Там само. С. 244. До архітектурного аспекту відповідного комплексу незмінних “польських проблем”, окрім зазначеного дослідження Юрія Дибя, див. також його ж давнішу публікацію: *Дибя Ю.* Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новітньому освітленні польських дослідників *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 254–259.

⁸ Смерть князя та поховання у збудованому його заходами храмі зафіксував польський хроніст другої половини XV ст.: *Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 3–4. Warszawa, 1969. С. 370.

⁹ У ньому вона функціонувала до 1412 р., коли, за розпорядженням тодішнього польського короля Владислава II Ягайла, храм відібрано від його господарів й передано католикам із призначенням на кафедральний костюл. Єдине лаконічне джерельне свідчення про ці події зберіг: *Długosz J. Roczniki...* Ks. 10–11. Warszawa, 1969. С. 240.

¹⁰ До очевидної аналогії такого розташування Миколаївських храмів Перемишля, Холму та Львова увагу привернуто: *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона... С. 176; *Його ж.* Дар Львова. С. 17.

¹¹ Про неї див.: *Дибя Ю.* Архітектура ротонди св. Миколая в Перемишлі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 6. Дрогобиць, 2002. С. 66–79. Пор.: *Його ж.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. Львів, 2005. С. 99–100. Уточнення інтерпретації та датування на підставі нововіднайдені аналогії запропоновано: *Його ж.* Австрійський прототип ротонди святого Миколая у Перемишлі (див. у цьому вип., с. 219–238). З огляду на статус самого храму як головної

Проте мистецька ситуація на ґрунті Перемишля починає увиразнюватися щойно власне від XIII ст., яскравіше насамперед уже його середини – другої половини. Відтоді в поодиноких сільських храмах історичної Перемишльської єпархії збереглися найдавніші виявлені й ідентифіковані в такому їх значенні щойно тільки останнім часом ікони¹². Водночас серед пізнішої місцевої

церкви княжої столиці, завідомим нонсенсом сприймається поширений у новішій літературі погляд, нібито князь Лев мав “продати” її “німцям”. Як виявилось, текст автентичного княжого документу цілеспрямовано сфальшовано при його внесенні до міських актів 1471 р., коли до оригінального запису про продаж вйтівства в облятованій й актуально одинокій доступній версії акту додали “потрібний” рядок стосовно завідомо немислимого в реаліях епохи продажу разом із вйтівством ніби ще й також... соборної міської церкви. На вчинене при цьому цілком очевидне фальшування княжого документу вказано: *Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”... С. 331–332. Пор. також: Його ж. Діалектика... С. 249–*. Згідно із заснованим на опрацюванні пізнішої перемишльської іконографії святого Миколая з історією XV–XVI ст. висновком, до архітектурних форм міського соборного храму здатна відкликатися ротонда, відтворена в декількох сценах історичного циклу протографу відповідної групи ікон, у якому випадало би вбачати храмовий образ перемишльської ротонди: *Його ж. Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 3. Львів, 2001. С. 164, 166. Цю версію підтримував: Діба Ю. Австрійський прототип... С. 223. У польських незмінно зацікавлено-візіонерських екскурсах з відповідного приводу ротонда фігурує не інакше, як... костюлом, див.: Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”... С. 328, 330–332; Його ж. Діалектика... С. 249.*

¹² Заново відкриті й інтерпретовані у контексті мистецького процесу на місцевому ґрунті щойно упродовж останніх десятиліть, див.: *Александрович В. Українське малярство в Перемишлі... С. 41–42; Його ж. Ікони першої половини XIV століття “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” з церкви святої Параскеви у Даляві ЗНТШ. Т. 236. С. 41–75; Його ж. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 20–42; Його ж. Найдавніша перемишльська житійна ікона... С. 156–181; Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. С. 284, 286, 288; Його ж. Турівська ікона святого ве-*

*ликомученика Георгія з “Моління” Київська Церква. Ч. 2–3(13–14). Львів, 2001. С. 212–221; Ejusdem. Przemyski ośrodek... С. 261–291; Ejusdem. Średniowieczne ikony Pokrowu Matki Boskiej z terenów eparchii przemyskiej Między Polską a Rusią / Pod red. M. Starnawskiej. Siedlce, 2004. С. 121–124; Його ж. Малярство XIII–XVIII століть давньої Холмської єпархії східного обряду *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały Międzynarodowej Konferencji “Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin, 13–14.10.2005 r.)*. Lublin, 2005. С. 88; Його ж. Пам’ятки малярства Перемишльської єпархії найдавнішого періоду *Церковний календар 2007. Видання Перемишсько-Новосанчівської єпархії*. [Сянок, 2006]. С. 96–107; *Ejusdem. Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy Dajles historijos studijos. T. 4: Socialinių tapatumų reprezentacijos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*. Vilnius, 2010. С. 363–367; Його ж. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 154–179; Його ж. Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. С. 163–188; Його ж. Ікони княжої доби на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. С. 231–246; Його ж. Ікони часів князя Лева Даниловича *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 11. Київ, 2011. С. 307–326; Його ж. Середньовічне мистецтво Перемишльської єпархії на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” *Церковний календар 2012. Видання Перемишсько-Новосанчівської єпархії*. Сянок, 2011. С. 144–148; Його ж. Найдавніші ікони Богородиці Перемишльської єпархії *Церковний календар 2013. Видання Перемишсько-Новосанчівської єпархії*. [Сянок, 2012]. С. 135–146; Його ж. Новий приклад малярства монументального ранньопалеологіського зразка в іконі Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісаях *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. С. 219–259; *Ejusdem. Spuścizna średniowiecznego malarstwa ukraińskiego szkoły prze-**

myskiej jako niewykorzystane źródło dla współczesnego malarstwa ikonowego *Sztuka sakralna pogranicza. Materiały z konferencji naukowej I Międzynarodowego Festiwalu Sztuki Sakralnej Pogranicza Przemyśl* 26–28.08.2011 / Red. Zofia Bator, Markijan Filewicz. T. 1. Przemyśl, 2013. S. 209–213; *Його ж.* Два стилі найстарших ікон Перемишля Княжа доба: історія і культура. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 271–298; *Його ж.* Українська релігійна культура... С. 38–41; *Його ж.* Українське “повернення обличчям до Заходу”: досвід релігійної іконографії XIII–XVI століть *Colloquia Russica*. Ser. 1, t. 6: Ruś a kraje kultury łacińskiej (X–XVI w.). Materiały VI Międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków, 26–28 listopada 2015 r. / Red. naukowy V. Nagirnyy. Kraków, 2016. S. 157–160; *Його ж.* Хрещення Київської держави й утвердження християнської мистецької традиції в Україні: досвід епохи святого Володимира Великого Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 210–214; *Ejusdem.* Najstarsze dzieje malarstwa przemyskiego *Sztuka sakralna pogranicza*. T. 2: Materiały z konferencji naukowej II Międzynarodowego festiwalu sztuki sakralnej pogranicza Przemyśl, 11–12.10.2013 / Pod red. Z. Bator i M. Trojanowskiej. Przemyśl, 2016. S. 153–164; *Його ж.* Що з науки Гомера... С. 207–219; *Його ж.* Історичний досвід розвитку взірцевої візантійської норми в українському середньовічному релігійному малярстві *Colloquia Russica*. Series 1, vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017. Krakow, 2018. P. 322–324, 325; *Його ж.* Холмська ікона Богородиці з Емануїлом (Студії з історії українського мистецтва. Т. 5). Львів, 2018. С. 121–123. Показово, що зазначений проблематиці практично не випало отримати відображення в огляді середньовічних ікон, який для новішого багатотомного академічного видання “Історії українського мистецтва” уклав знаний з його інтересу до української мистецької спадщини запрошений російський автор, див.: Пуцко В. Іконопис. С. 926–928. Дещо докладніше, але винятково в жанрі найпростішого поверхового перегляду, найстарші ікони Перемишля зазначено: *Його ж.* Український іконопис від другої половини XIII до середини XVI століття *Церковний календар* 2013. С. 89–90, 91–92, 95–99. Істотні критичні зауваження до цих текстів (насамперед першого) в перемишльському контексті, схильних

не мало ігнорувати само загальновідоме середовище та його доробок, див.: Александрович В. Середньовічне мистецтво... С. 143–149. Як уже була нагода показати (*Його ж.* Ікони княжої доби... С. 241), свого часу російський автор, зокрема, схилився до визнання ймовірності раннього походження однієї із класичних позицій найдавнішої спадщини перемишльського кола – знаних монументальних ікон архангелів Михаїла і Гавріїла з Деїсусу, збережених у церкві святої великомучениці Параскеви в селі Далява, тепер на території Польщі (НМЛ): Пуцко В. Про церковне малярство України XIV ст. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник* 2004. Кн. 2. Львів, 2004. С. 514. Проте, висловившись на зазначений спосіб самотній раз, до трактування обох з-поміж найвизначніших пам'яток раннього перемишльського походження у такому контексті Василій Пуцко не лише не віднайшов нагоди повернутися, а й, немов “спохватившись”, надалі визнав за необхідне заявити: “спроба передатування першою половиною XIV ст. ікон Архангелів з церкви св. Параскеви у Даляві коло Яслиськ на Лемківщині виявилася невдалою”, див.: *Його ж.* Український іконопис... С. 95. При цьому зроблено поклик на цитоване моє дослідження ікон так, нібито прийняте в російського автора датування кінцем століття обстоюється також там, хоча насправді власне у цій статті показано його безпідставність на тлі тогочасної перемишльської малярської спадщини й запропоновано “не прийняте” в російського автора раннє часове визначення. Водночас стверджено: “Більш переконливим залишається висновок на користь їх походження з кінця того ж XIV ст.” (Там само). Хоча, як уже зазначено, ікони не мають нічого спільного з тогочасною мистецькою практикою, а, як вперше показано в цитованому дослідженні, репрезентують дещо пізнішу версію монументального стилю ранніх Палеологів, “відкрити” в Україні із впровадженням до наукового вжитку Дорогобузької ікони Богородиці з Емануїлом: Александрович В. Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття *Його ж.* Українське малярство XIII... С. 27; *Його ж.* Ікони першої половини XIV століття... С. 55. Уточнення датування дорогобузької ікони на початок XIV ст. у короткому викладі запропоновано: *Його ж.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник.*

спадщини релігійного малярства розшукано поки нечисленні відкликання до конкретних тогочасних протографів¹³, зі свого боку покликані так само розширити завідомо скромний підбір малярської спадщини епохи.

Немало за всіма доступними ознаками явно припізнене відкриття найдавніших позицій малярського доробку Перемишля та заснована на докладнішому іконографічному й стилістичному аналізі в широкому контексті розвитку найперше столичної константинопольської традиції візантійського аристократичного малярства¹⁴ новітня наукова їх інтерпретація – з огляду отриманого результату – повинна бути вміщена серед найважливіших здобутків найновішого досвіду вивчення мистецької культури не лише українських земель. На конкретному прикладі з їхнього доробку виявилось можливим віднайти й показати окреме важливе далеко не вузькорегіонального значення явище. Новоідентифіковані пам'ятки сприймаються ще також взагалі одиноким таким феноменом для усього обширного центрально-східноєвропейського регіону тодішньої доби. Адже – поза очевидним значенням неунікненню скромного фонду ранніх зразків малярської практики перемишльського кола, як і західноукраїнських земель загалом, – згруповано ще також найстарший з окреслених на такий спосіб широких теренів, єдиний розшуканий досі подібний комплекс рухомих пам'яток релігійного малярства, тобто, – для усієї Центрально-Східної Європи (поза, звісно, територією сучасної Росії). Притаманна їм як головна визначальна ознака зауважена й відзначена незмінна послідовна зорієнтованість насамперед на аристократичні константинопольські взірці¹⁵ не тільки цілковито підтверджує, а й водночас так само із залученням значно багатшого та різноманітнішого репрезентативного автентичного матеріалу немало розвиває виведене свого часу на підставі розгляду мініатюр власне аналізованого Службеника все ще недооцінене знаменне міркування Ольги Попової. Згідно з висловленим при цьому переконанням, у тогочасній мистецькій культурі Галицько-Волинської держави “существовала высокая византийская художественная традиция, осмысленно понята и грамотно претворенная”¹⁶.

Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. Луцьк, 2009. С. 20.

¹³ Цей аспект студій над найдавнішою малярською культурою українського Перемишля у дотеперішній літературі поки тільки засигналізовано на одинокому конкретному яскравому прикладі: *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона... С. 156–181. У вірогідному пов'язанні варто, очевидно, також пригадати намальовану в другій половині XV ст. львівську ікону Богородиці з Емануїлом на престолі із Троїцької церкви в селі Гамулець поблизу Львова, тепер у межі міста (Львівський музей історії релігії), репродукована: *Його ж.* Дар Львова. С. 59. Оскільки постає Емануїл в ній, безперечно, повинна виводитись від традиції другої половини XIII ст. – епохи князя Лева Даниловича, через особу князя, чинного на ґрунті як Перемишля, так і Львова, вона здатна співвідноситися із мистецькою спадщиною перемишльського кола. Про ікону в зазначеному

контексті див.: *Його ж.* Ікони часів князя... С. 313–314; *Його ж.* Дар Львова. С. 60.

¹⁴ У такому зв'язку переважна більшість найстарших ікон українського Перемишля відображають започатковану ще за часів святого Володимира Великого з прийняттям християнства послідовну орієнтацію професійного пласту українського релігійного малярства насамперед на константинопольські елітарні взірці: *Александрович В.* Хрещення Київської держави... С. 199–228.

¹⁵ *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини... С. 167–168, 176–179 *Його ж.* Ікони часів князя... С. 308; *Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... С. 167–173, 182–186; *Ejusdem.* Najstarsze dzieje... S. 155–160; *Його ж.* Два стилі... С. 272–298; *Його ж.* Хрещення... С. 200–228; *Його ж.* Історичний досвід... С. 319–321, 327–328; *Його ж.* Холмська ікона... С. 35–39.

¹⁶ *Попова О. С.* Галицько-волинские миниатюры раннего XIII века (к вопросу о взаимоотношении русского (sic!) и византийского

Відкриття упродовж останніх десятиліть найдавніших позицій малярської спадщини українського Перемишля XIII–XIV ст. не тільки на новому та істотно ширшому (хоч й лише вже дещо молодшому) матеріалі підтримало правомірність і слушність викладеного висловлювання уже понад півстолітньої давності. Зі свого боку, воно також виявилось спроможним долучити до сприйняття та засвоєння наведеного міркування і його далшого розвитку немало інших різноманітного змісту та наповнення суттєвих аргументів, здатних докластися до розширення уявлення про найстарший відображений в ідентифікованих й актуально доступних автентичних зразках етап еволюції місцевого малярського досвіду, як і релігійної мистецької культури загалом.

Нечисленні ранні ікони перемишльського кола (про них див. далі) як одинока на їхньому тлі безперечно давніша позиція¹⁷, виразно, однак, якнайтісніше з ними якнайбезпосередніше співвіднесена¹⁸, попереджує мистецьке оздоблення західноукраїнського, як здебільшого вважається у новітній літературі, походження скромнішого за обсягом – 29 аркушів – збереженого у Великому Новгороді рукопису, засвоєного в новітній російській науковій традиції під назвою “Служебника Варлаама Хутинского” (Москва, Государственный исторический музей)¹⁹. Водночас у новітній літературі його віднесено до іншої знаної постаті церковного життя Великого Новгорода княжих часів – архієпископа Антонія (до чернецтва – Добриня Ядрейкович)²⁰, що більшість російських дослідників все ще, однак, переважно не схильна визнавати. В історії культури владика записався насамперед як визнаний автор одинокої виняткової літературної пам’ятки старокіївської традиції – приписаного йому найдокладнішого опису Константинополя періоду з-перед розорення та окупації хрестоносців 1204 р.²¹ Новгородський мандрівник перебував у столиці Візантії 1200 р. й, зокрема, відзначив зустріч там із посольством першого галицько-волинського князя – Романа Мстиславовича²².

искусства) *Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси*. Москва, 1972. С. 313. Розглядаючи датований у достатньо вузьких часових межах рукопис, авторка писала про ситуацію конкретно початку XIII ст. Проте новіші дослідження, поширені й на інші, втім і молодші пам’ятки разом із заново відкритими у відповідному контексті, незмінно переконують щодо необхідності застосувати такий висновок до усієї сукупності малярської культури Галицько-Волинської держави загалом, див.: Александрович В. Відкриття... С. 177.

¹⁷ До такого статусу мініатюр увагу повернуто: Александрович В. Два стилі... С. 169.

¹⁸ Див.: Александрович В. Відкриття малярської спадщини. С. 167; Його ж. Західноукраїнські ікони... С. 182–183.

¹⁹ Про нього див.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва, 1984. № 167. С. 187–188; Запаско Я. П. Пам’ятки... № 27. С. 213–214; Варлаама Хутинского Служебник *Православная энциклопедия*. Т. 6. Москва, 2003. С. 610–613 [Електронний ресурс] Режим доступу <https://www.pravenc.ru/text/154231.html> (дата консультації 10.11.2020). С. 610–613. Пор.

також: Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі: спроба узагальнення Княжа доба: історія і культура. Вип. 5. С. 80–83; Її ж. Люміновані богослужбові пам’ятки Галичини і Волині XII–XIV ст. Лавришівське Євангеліє *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП*. № 29: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, Львів, 24–25 листопада 2011 р. Львів, 2011. С. 109–110.

²⁰ Пуцко В. Г. Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов’янському світі *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ, 1993. С. 45.

²¹ Публікацію див.: Книга Паломникъ. Сказание мѣстъ Святыхъ во Царѣградѣ Антоніа Архієпископа Новгородскаго въ 1200 году / Подъ редакцією Хр. М. Лопарева *Православный палестинский сборникъ*. Т. 17, вып. 3(51). Санкт-Петербург, 1899. С. 1–94.

²² Лопарев Х. [Вступление] *Книга Паломникъ*. С. 15. З’явилося також твердження, нібито Добриня навіть мав у дорозі до Константинополю на якийсь час не тільки затриматися “в Галицїи”, а й так само повернутися сюди з галицькими послами та

З особою архієпископа Антонія кодекс співвіднесено на підставі різних відомостей, серед яких дотепер домінувало власне західноукраїнське походження. Про таку можливість давніше йшлося через припущення, “что Служебник был исполнен по заказу новгородского архиепископа Антония, когда он временно (sic!) занимал архиепископскую (sic!) кафедру в Перемышле”²³. З приводу ж прийнятої у новітній російській літературі версії про зв'язок із особою засновника Хутинського монастиря свого часу зазначено: “Варлаамові Служебник не міг належати, бо за своїм типом відноситься до архієрейських; крім того, серед імен, вписаних до літургійної молитви, не знаходимо батьків Варлаама, добре відомих з його життя”²⁴. Проте, окрім поданих у давнішій літературі, хоча докладніше так і не опрацьованих, на користь версії про належність рукопису новгородському владиці можна додати ще й окремі інакші, не менш істотного вислового докази. Їх переконливу вимову виведено зі сукупності хоча й тільки посередніх, проте цілком прийнятних за характером та змістом міркувань, узгоджених з іншими задокументованими автентичними фактами історичного процесу епохи.

прожити тут до повернення до Новгороду, де його зафіксовано при поставленні на архієпископа в 1211 р.: *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский и архиепископ Антоний в жизни и в мистериях Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2004. № 2(16). С. 22–23. Пор.: *Ее же*. Варлаам Хутынский и архиепископ Антоний в жизни и мистериях XII–XVI века. Москва; Санкт-Петербург, 2010. С. 36, 37 (відбуття до Константинополю з послами). Однак коли б Антоній справді їхав до Константинополю із послами нового галицько-волинського князя, то як він мав би, згідно з його ж власними твердженням, зустрітися з ними... в столиці імперії? Так само як він міг далі відбутися з ними як “в Галицію” й пожити тут, як припускається, шість років до повернення додому, коли послы з певним та цілком конкретним завданням від свого князя повинні були відбутися невдовзі після зустрічі в Константинополі, що ж до Антонія, то про нього перед його наступною появою у Новгороді щойно 1211 р. ніяких відомостей досі не розшукано. Згідно зі свідченням новгородського літописання, він мав прийти перед вигнанням архієпископа Митрофана 22 січня 1211 р.: Новгородская первая Летопись Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 4. IV: Новгородская летопись. Санктпетербург, 1841. С. 31. Тому версія, нібито йому “пришлось еще раз (виділено – В. А.) побывать в Галиции”, тобто нібито вже вдруге, коли він став перемишльським єпископом (*Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский...* [2004] С. 23; Насправді нічим не підтверджена, як і співвіднесена з нею цілком здогадна розповідь про прийняті ширші ранні “галицькі” зв'язки майбутнього перемишльського владики поза одинокою задокументованою його ж наведеним свідченням

константинопольською зустріччю із послами князя Романа Мстиславовича. У цитованому новішому виданні цей цілком здогадний “перший галицький епізод” біографії майбутнього владики тим же методом нічим не обмежених здогадів, як зазначено, розбудовано понад усяку міру (див. також далі) Так само ні на чому не засноване й наступне, теж якнайочевидніше немало “переповнене відваги” припущення щодо вірогідного походження мініатюр: “Не исключено, что они были исполнены греческим художником, находившимся в окружении императора Алексея III Комнина, получившего убежище при дворе князя Романа Мстиславича после захвата Константинополя крестоносцами в 1204 г.”: Там же. Знаючи, за яких обставин імператору належалося покинути столицю, надавати йому такий “мистецький супровід” – хід, щонайменше, так само немало відважний... Новіша література на підставі аналізу візантійських джерел до відповідного періоду біографії Олексія III взагалі відкидає можливість перебування імператора в Галичі, див.: *Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. Т. 2. Біла Церква, 2011. С. 211–230; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. Т. 1). Санкт-Петербург, 2011. С. 210–213 (пор. далі).*

²³ *Смирнова Э. С. Лицевые рукописи Великого Новгорода. XV век. Москва, 1994. С. 273, примеч. 15.*

²⁴ *Пуцко В. Г. Давньоруські писемності і книга... С. 45; Пор.: Його ж. Служебник перемишльського архієпископа Антонія з XIII ст. Перемишльські дзвони. Перемишль, 1992. № 10–12. С. 14.*

Постать владики Антонія відома не тільки у Великому Новгороді, де його кар'єру пов'язують із князем Мстиславом Мстиславовичем – літопис, вдаючись до звичної для епохи фразеології, твердить: “и волею божією възлюбѣ и князь Мъстиславъ и вси Новгородьци”²⁵. Антоній зайняв кафедру після того, як князь Мстислав не вжився з його попередником Митрофаном – ставлеником суздальського князя Всеволода Велике Гніздо²⁶. Як саме відбулася заміна – докладніше не відомо: наведена офіційна літописна формула нічого не пояснює. Традиційно наголошували на “любви” князя до владики, очевидно, варто б сприймати дещо спокійніше супроти прийнятого в новітній російській літературі: про їх стосунки фактично нічого не відомо. А засвідчена в літописі “любов” – поняття не стільки історичної реальності, як власне літописної традиції. Принаймні новгородський вимір презентується досить своєрідно й може навіть бути інспірований зусиллями князя: як тільки він покинув місто, владики позбувся архиєрейської кафедри на користь усунутого заходами князя його попередника. Під час одного з численних у місті внутрішніх конфліктів, невдовзі після перенесення покровителя до Галича Антонієві довелося покинути кафедру²⁷. Князь²⁸, який незадовго до того, в 1218 р., зайняв галицький престіл²⁹ й підпорядкував собі також Перемишль³⁰, спровадив владику до цього міста. Найчастіше ситуацію інтерпретують так, ніби князь мав домогтися від київського митрополита відкриття тут окремої єпископської кафедри³¹, яку й очолив усунутий з Великого Новгороду

²⁵ Новгородская первая Лѣтопись. С. 31. Див., зокрема: Гиппиус А. А. Архиепископ Антоний, новгородское летописание и культ святой Софии *Хорошие дни...* Сборник памяти А. С. Хорошева. Санкт-Петербург, 2009. С. 186.

²⁶ Новгородская первая Лѣтопись. С. 31.

²⁷ Там же. С. 37.

²⁸ У новітній літературі здебільшого відомий як Удатний. Сам цей епітет виводиться від одинокого такого окреслення в нотатці про смерть князя у холмському літописі його зятя – короля Данила Романовича “Мъстиславъ великийи оудатныйи князь оумре”: Ипатьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 752. У записі про смерть князя “в черньци” и в скимъ” у Лаврентіївському літописі подібного відсилання немає: Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 450.

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 231–232; Новгородская первая Лѣтопись. С. 36, 37. Найдокладніше з цього приводу див.: Головкин О. Б. Князь Мстислав Мстиславич “Удатный” та його доба. Кам’янець-Подільський, 2017. С. 92–140.

³⁰ Підпорядкування Перемишля у літописних відомостях не відзначено. Про нього свідчать тільки два ретроспективних записи: під 1213 р. про події 1219 р. “Лестько же посла ко королеви . не хочю части в Галичи . но даи его зати моемоу . король же посла вои многи и Лестко . и придоша к Перемьшлю . Яронови же тогда . тысящу держащую в Перемьшли избѣже передь ними” (Ипа-

тьевская летопись. Стб. 733) та про втечу до князя Мстислава Мстиславовича пізнішого перемишльського тисячника Юрія, коли взимку 1226–1227 рр. до міста підійшли війська угорського королевича Ендре, князевого зятя (Там же. Стб. 748). Як випадає здогадуватися, йдеться про Юрія Домажича, згаданого в описі Калкського побоїща 1223 р.: Ипатьевская летопись. Стб. 742. Очевидно, він був сином Домажира, учасника зазначеного посольства “отъ великаго князя Романа... с Дмажиромъ” до Константинополя 1200 р.: Книга Паломникъ. С. 15. Чи мав діяти тисячник у Перемишлі за часів перебування там владики – не відомо.

³¹ Докладніше не задокументовані обставини появи другої на території князівства кафедри не так давно з відкликанням до давньої традиції потрактовано нібито незгідними з церковним канonom, оскільки в Галицькому князівстві, до якого належав Перемишль, на той час уже давніше функціонував єпархіальний осередок у столиці: Толочко А. Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Cambridge, Ma, 2017. Vol. 25, No 1. P. 258–259. Однак уже була нагода відзначити, що на XIII ст. зазначений давній канон або не діяв, або ж у практиці тогочасної Київської митрополії існували певні істотні обставини, які уможливлювали його неврахування, на що, крім заснування перемишльської кафедри, здатна вказати ще також дещо пізніша поява в 1230-х роках за аналогічного моделлю кафедри ще так само

архієпископ³². Однак збережене в новгородському літописанні зазначене повідомлення, що митрополит відстороненого владику “у себе удържа въ чъсти” провадить до висновку про вірогідну відсутність потреби в якихось особливих зусиллях зі сторони нового галицького князя, хоча й не відомо, що саме повинно було викликати зазначену поставу митрополита. Щодо самого утримання “въ чъсти” існує пропозиція вбачати конкретне наповнення зазначеного виразу власне в наданні Перемишльської кафедри: “[митрополит] Матфей восстановил Митрофана..., но Антонию Матфей также оказал честь, поставив его епископом в Перемышль”³³. Втім, сам лаконічний запис неспроможний запропонувати ніяких навіть натяків на безпосередній автентичний контекст засвідченого факту. За переказом новгородського літописання, обох усунутих із престолу новгородських владик відіслано за вирішенням до Києва до митрополита³⁴. Оскільки той – з канонічних міркувань³⁵ – відновив на престолі неприйняттого для князя Митрофана, це не мало б свідчити про особливо приязний стосунки з новим галицьким володарем. Не випадало б трактувати поставлення Антонія до Перемишля і якоюсь “компенсацією” для нього за рішення стосовно новгородського

і в Угровську, невдовзі перенесеної до ново-закладеного Холму: *Александрович В. Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість Князя доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 105–106. Новіше намагання заперечити функціонування холмської кафедри за часів короля Данила Романовича (Толочко А. *Основание... Р. 254–277*) при докладнішому розгляді виявилися заснованим на непорозумінні: *Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 75–110*.

³² Втім, судячи із запису під 1220 р. “Антонія митрополитъ у себе удържа въ чъсти, вѣда ему епископью въ Перемышли” (Новгородская первая Лѣтопись. С. 38), князь не мав докласти якихось особливих старань перед митрополитом. “Того же лѣта иде Антонъ архієпископъ Новгородскыи та Тържкъ; Новгородцы же введеша архієпископа Митрофана въ дворъ, опята на столъ, а къ Антонію послаша: поиди кѣтъ ти любо; Антоніи же поиде въ Новгородъ къ святому Спасу въ Нередицяхъ... а Антонія митрополитъ у себе удържа въ чъсти, вѣда ему епископью въ Перемышли”: Новгородская первая Лѣтопись. С. 37, 38. Пор. запис про прихід до Новгороду Митрофана, “а другому архієпископу Антонию вѣда митрополитъ епископью въ Перемышли”: Новгородская Третья лѣтопись ПСРЛ. Т. 3. IV. С. 219; “Прииде архієпископъ... [пропущено текст за Новгородським першим літописом – В. А.] въ Перемышли”: Новгородская Четвертая летопись ПСРЛ. Т. 4. IV. V: Новгородскія и Псковскія лѣтописи. Санктпетербургъ, 1848. С. 27; “Прииде в Новгородъ... [пропущено текст за Новгородським першим літописом – В. А.] ар-

хієпископью въ Перемышль”: Софійская первая лѣтопись ПСРЛ. Т. 5 VI: Псковскія и Софійскія лѣтописи. Санктпетербургъ, 1851. С. 172.

³³ Поппэ А. Митрополиты киевские и всея Руси (988–1305 гг.) *Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. Приложение I*. Москва, 1989. С. 202, прим. 10; *Его же. Митрополиты и князья Киевской Руси Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1937 гг.)* (Subsidia Byzantinorossica. Т. 1). Изд. второе, исправленное и дополненное для русского перевода / Пер. А. В. Назаренко под ред. К. К. Акентьева. Приложение I. Санкт-Петербург, 1996. С. 464. Поняття утримання “въ чъсти” тут сприймається рівнозначним вшануванню поставленням на перемишльську кафедру. Пор. засноване на попередньому міркуванні твердження “Антоний, принятый митрополитом “с чеством”, получил Перемышль”: *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... [2010]. С. 76*.

³⁴ Новгородская первая Лѣтопись. С. 38. Митрополит їх “розсудив” на зазначений спосіб, проте, безперечно, невдалою є формула, згідно з якою обох відправили акурат “на суд” до митрополита: *Лопарев Хр. [Предисловие]*. С. V. Пор. новіше твердження, ніби Антоній власне “решением митрополичьего суда получает епископию в Перемышле (1220)”: *Гиппиус А. А. Архиепископ Антоний... С. 186*. Через категорію “суду” ситуацію сприйняв також: *Мусин А. Е. Загадки дома Святой софии: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв. Санкт-Петербург, 2016. С. 109*.

³⁵ На цьому моменті наголосив: *Мусин А. Е. Загадки... С. 109*.

владичого дуумвірату... Отоже, ширший контекст так само не здатний сприяти з'ясуванню вірогідних обставин появи владики в Перемишлі.

Хоча над утворенням другої єпископської кафедри в Галицькому князівстві, безперечно, довелося попрацювати. Вибір за тогочасних умов Перемишля, цілком очевидно, повинен був визначити його статус наступного за значенням міста на теренах князівства. Проте, за відсутності конкретних відомостей, не випадало би множити здогади з приводу того, як саме належалося виглядати перебігові не зафіксованих у джерелах подій навколо встановлення ще одного в князівстві владичого престолу. Вибір можна сприймати і свідченням можливих певних планів нового галицького князя стосовно самого Перемишля, хоча дальший розвиток подій показав, що доля самого міста уже невдовзі мала перемінитися, відповідно привівши й до зміни ситуації навколо владики та, очевидно, новозакладеної єпархії.

На новозаснованому перемишльському престолі Антонієві випало перебувати до 1225 р. коли, з наступною зміною ситуації у Новгороді, він повернувся до рідного міста, знову посівши тамтешню кафедру³⁶. Мабуть, диктувала таке

³⁶ “прииде архиепископъ Антонии ис Перемышля в Новъгород и сѣде на своемъ столѣ”: Новгородская первая Лѣтопись. С. 42; “Лѣта 6733. Опять архіепископъ прииде Антоній съ Перемышля”: Прибавленія къ Новгородской второй летописи: А. Роспись, или краткій лѣтописецъ новгородскихъ владыкъ ПСРЛ. Т. 3. С. 180; “Въ лѣто 6733. Паки прииде Антоній архіепископъ изъ Перемышля”: Новгородская третья лѣтопись. С. 219. Цілковито безпідставним міркуванням виглядає новіша винятково здогадна версія, нібито Антоній мав повернутися до Новгороду в супроводі знаного володимирського та – згодом – угровського єпископа Асафа: “Не исключено, что вместе с ним ушел и оказавшийся не у дел, продолжавший считать себя владимировльским (sic!) епископом Асаф”, див.: Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... [2010]. С. 77. Наведений здогад заснований на твердженні Анджея Поппе, нібито знана претензія Асафа до київського митрополичого престолу повинна була виявитися ще за вакантності київської кафедри між 1220–1224 рр., а зміщення з володимирського престолу – 1225 р. й на новгородську кафедру владика, немовби, мав претендувати вже тільки після цього всього – так само, зрештою, як і ще пізніше стати єпископом Угровська: Поппé А. Митрополиты киевские... С. 202, прим. 10; Его же. Митрополиты и князья... С. 464, прим. 12. Однак така немало “ерудиційна” версія обтяжена визнанням претендента до новгородської кафедри нібито позбавленим сану всупереч виразному твердженню новгородського літописання про нього як “Осафа епископа Володимирьскаго Вельнскаго”: Новгородская первая Лѣтопись. С. 45. Пор.:

“Осифа Володимерскаго и Вельнскаго”: Софійская І летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. Стб. 284. Новішу критику наведеного здогаду А. Поппе див.: Толочко А. П. Основание... С. 266. Окрім того, на середину 1220-х років Асаф мав би, цілком очевидно, ще достатньо скромний “архиерейський стаж” для того, аби претендувати на становище митрополита (А. Поппе прийняв його поставлення володимирським єпископом 1219 р.: Поппé А. Митрополиты киевские... С. 202, прим. 10; Его же. Митрополиты и князья... С. 464, прим. 12; однак таке міркування позбавлене джерельного підтвердження – див. далі). Окрім того, за наведеного трактування не зовсім зрозумілою виявляється поведінка Данила Романовича, який, усунувши Асафа з володимирського престолу та маючи з ним конфлікт навколо київської кафедри, після цього, нібито, повинен був поставити його на новоутворену угровську. На чому мав би засновуватися конфлікт князя із єпископом навколо київської митрополичої кафедри в середині 1220-х років – так само варто б задуматися окремо. Згідно з текстом доповнення під 1223 р. до літопису з переліком володимирських єпископів, Асаф виступає першим володимирських владикою за часів Данила Романовича, тобто повинен був зайняти престіл ще не пізніше, як близько 1215 р. або коло того часу: Александрович В. Холмський епархіальний осередок... С. 84–85. Зовсім інакше, звісно, мала би виглядати з цього огляду його претензія до митрополичої кафедри вже після монгольської навали, десь 1241 р., коли Київ, до того ж, підпорядковувався князеві Данилові Романовичу. Таку версію прийняв, зокрема: Щапов Я. Н. Государство... С. 52–53.

рішення також зміна його становища і в самому Перемишлі. На той час він уже декілька років (очевидно, від 1222 р. – докладніших відомостей з відповідного приводу немає³⁷) належав не Мстиславові Мстиславовичу, а його нареченому зятеві – неповнолітньому ще тоді угорському королевичеві Ендре³⁸. Сусідство з угорцями та ще й на замку, де знаходився собор, навряд чи мало б випасти для владики найвигіднішим та найбажанішим³⁹. Через два роки після повернення, 1228 р. Антоній “разболѣся велми и бысть нѣмъ”⁴⁰, “разболѣся велми и онѣмъ... онѣмѣвъ не глаголя”⁴¹, “разболѣся велми и онѣмъ на Алексѣевъ дѣнь”⁴², “и разболѣся велми и онѣмъ на Алексѣевъ дѣнь”⁴³, після чого відійшов до новгородського Хутинського монастиря⁴⁴, де й помер 8 жовтня 1232 р.⁴⁵ Перебування у монастирі, який він свого часу після смерті засновника за його заповітом навіть сам продовжував розбудовувати⁴⁶, наприкінці життя привело до того, що там повинні були залишитися певні особисті його речі⁴⁷, серед них, мабуть, й зазначена книга. Очевидно, згодом у монастирському середовищі Служебник, як випадало би гадати, співвіднесено із шанованим засновником монастиря Варлаамом Хутинським.

Хоча водночас у додатку до його монографії вперше опубліковано цитований текст А. Поппе з наведеною “ерудиційною” пропозицією: Там же. С. 202, приміт. 10. Новіший коментар до знаних фактів історії владики Асафа з докладнішим викладом наведених міркувань див.: *Александрович В. Холмський епархіяльний осередок...* С. 78–88.

³⁷ Запропоноване датування ґрунтується на виставленому 22 лютого зазначеного року папському дозволі на одруження угорського королевича з галицькою княжною, див.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. T. 3, v. 1 / *Studio et opera G. Fejer. Budaë, 1829. P. 355.*

³⁸ *Ипатьевская летопись*. Стб. 748. При новому господареві та прибулих із ним угорцях владики, цілком очевидно, не мав почувати себе так само впевнено, як при давньому протекторові. За таких умов у нього, мабуть, не складалася вибору й він мав скористатися першою ж нагодою повернутися додому. Твердження Еліси Гордієнко, ніби його повинен був “вигнати” з Перемишля князь Данило Романович (Варлаам Хутинский... [2010]. С. 77), позбавлене підстав. Володимирський тоді князь, як відомо, не міг мати жодного стосунку до тогочасного Перемишля: місто, що вже зазначалося, перебувало в руках іншого зятя князя Мстислава Мстиславовича – угорського королевича.

³⁹ “вірогідно, через складну ситуацію у Перемишлі, пов’язану із ворожим оточенням, місто в 1224 (або 1225) р. покинув давній прихильник Мстислава Мстиславича єпископ Антоній, який повернувся до Великого Новгороду”: *Головко О. Князь...* С. 170. Про перебування угорців у тогочасному Перемишлі літопис не подає ніяких відомостей,

як і не фіксує його хронології. Проте одним із прикладів звичного – випадало би гадати – поводження здатна послужити зна-на коротка літописна розповідь під 1205 р. про поведінку угорського гарнізону у Галичі 1208 р.: *Ипатьевская летопись*. Стб. 722.

⁴⁰ *Новгородская первая Лѣтопись*. С. 45.

⁴¹ Там же. С. 48.

⁴² *Прибавления...* С. 181.

⁴³ *Новгородская третья Лѣтопись*. С. 219.

⁴⁴ *Новгородская первая Лѣтопись*. С. 42 (“поиде Антоніи архепископъ Новгородскы на Хутино къ святому Спасу по своей воли”); *Прибавления...* С. 181 (“и сойде по своей воли на Хутыню”).

⁴⁵ “Томъ же лѣтъ преставися архепископъ Антоніи, октябрю въ 8 сии блаженни архепископъ Антоніи преже изгнанія, сѣдъ въ епископіи лѣтъ 8 по Митрофанѣ, а въ изгнаніи лѣтъ 6, посемъ приде изъ Перемышля въ Новъгородъ, и сѣдъ сѣдѣвъ лѣта два, и разболѣся велми, и онѣмъ на святого Олексѣа, марта въ 17; бысть же въ болѣзни той, онѣмѣвъ не глаголя лѣтъ 6 и 7 мѣсяцъ и дній 9, и тако преставися въ небесное царствіе”: *Новгородская первая Лѣтопись*. С. 48.

⁴⁶ *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский...* [2004]. С. 20; *Ее же. Варлаам Хутинский...* [2010]. С. 32.

⁴⁷ *Пуцко В. Г. Хутинские произведения-реликвии первой трети XIII в. Новгородский исторический сборник*. Вып. 10(20). Санкт-Петербург, 2005. С. 45–53; *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский...* [2010]. С. 84–87. З них нині відомі лише поручі (Новгородскій об’єднаний музей-заповідник, далі – НОМЗ), про них див.: *Пуцко В. Г. Хутинские произведения-реликвии...* С. 45–53; *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский...* [2010]. С. 85–87.

Посталу на такий спосіб виразно новішу з походження традицію як єдине актуально доступне джерело стосовно неї випало зафіксувати двом набагато молодшим записам на першому збереженому аркуші рукопису – з мініатюрою святого Василя Великого. На лицевій його стороні вище середини в полі звороту мініатюри вміщено дещо пересунутий праворуч напис у п'ять рядків: “Служѣбникъ великого/ чудотвоꝛца ваꝛлаама/ єво соби^{но} присла ему/ и ꙗꝑꝛяграда никииѡ^р патрі/архъ въ чєсть”⁴⁸. На звороті того ж аркушу вже при самій мініатюрі нижче рівня лінії її горішнього горизонтального обрамлення на лівому полі так само в п'ять рядків немов повторено перших чотири слова попереднього запису, проте з опущеним при цьому епітетом “великого”: “Служѣбникъ/ чудотвоꝛца ваꝛлаама”⁴⁹. Відображену в них безперечного пізнішого походження версію⁵⁰ щодо власника закріпила за рукописом традиційно не завжди належно розбірлива наукова література новітніх часів. Новіше походження наведених нотаток здатне виразно засвідчити, зокрема, також залучене безперечно агіографічного, тобто явно немало пізнішого, походження іменування Варлаама чудотворцем і навіть “великим чудотворцем”, виразно засноване на новішому сприйнятті. Із відсиланням до обох зазначених нотаток, як тоді вважалося, – XVII ст., погляд про Варлаама як власника Служебника повторили й укладачі новішого московського каталогу рукописів: “Судя по записям XVII в., рукопись принадлежала основателю новгор. Хутынского м-ря Варлааму”⁵¹. Хоча обидва наведених пізніх свідчення – завідомо надто непевне і, внаслідок цього, – цілком сумнівної надійності джерело для встановлення можливого справжнього походження давньої книги, створення якої від появи цитованих записів здатні відділяти декілька століть. Оскільки прийняте на такий спосіб ототожнення засноване винятково як на неавтентичних, так і значно пізніших з походження переказах, вони спроможні передавати хіба лише “правду свого часу”, тобто цілком новішу монастирську історію, обставин складення якої доступні джерела не відобразили. Ніщо не в стані, однак, обґрунтувати й довести його достовірної історичної основи, а, отже, так само – прийнятності. Водночас відсутні також інші докази, аби рукопис справді мав належати власне Варлаамові Хутинському. Тому, за знаної нерозбірливості традиції⁵², віднесення Служебника

⁴⁸ Служебник. Арк. 1а. Запис зі свідченням “о присылке книги из Царьграда патриархом Никифором” В. Пуцко трактував як такий, “что вызывает сомнение в достоверности предания”: *Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии...* С. 53–54.

⁴⁹ Служебник. Арк. 1а об.

⁵⁰ Оскільки за часів Варлаама Хутинського не було патріарха з таким іменем, у пошуках вірогідного пояснення присутності зазначеного імені з'явилася пропозиція, згідно з якою насправді повинно йтися про київського митрополита Никифора (1183–1198): *Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. 3, ч. 1. Москва, 1869. С. 5.* Як константинопольському патріархові оригінального запису при цьому належалося б перетворитися на київського митрополита – гадати не варто: подібні згоди 150-літньої давності можна не коментувати. Очевидно,

сам запис не випадало би пов'язувати з якоюсь конкретно історичною подією. Найправдоподібніше, він відображає певну, так само новішу за походженням монастирську традицію, що побутувала на час появи відповідних нотаток, й спроможний віддзеркалювати хіба що поширене тоді в монастирських стінах актуальне для свого часу уявлення стосовно історії рукопису. Про те, наскільки в новгородському середовищі виправляли перекази про перебіг реальних подій і за значно давніших часів на прикладі відомостей до біографії архієпископа Антонія див., зокрема: *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский...* [2004]. С. 19–23.

⁵¹ Сводный каталог... С. 187.

⁵² “Содержание ее не исчерпывалось конкретными фактами и вмещает в себя изменчивое, порой не поддающееся объяснению состояние человеческой души, исполненной высокого религиозного чувства или острого

до засновника монастиря могло виникнути внаслідок своєрідного “переходу” в монастирському середовищі у новішому сприйнятті кодексу зовсім іншого походження до шанованого фундатора обителі. Як свого часу з цього приводу зазначив В. Пуцко, “книга архієпископа лишилася в Хутинському монастирі, а з часом виникла легенда про приналежність Службника засновнику монастиря Варлаамові, якого стали шанувати як святого”⁵³.

Наталья Шалигіна, явно не особливо заглиблюючись до відповідної проблеми, твердила, однак, “о связи Службника... с именем преп. Варлаама Хутынского (Алексы Михалевича)”⁵⁴. Але при цьому вона висунула свою, немало відмінну від прийнятої до того версію походження рукопису. “Исследование помянника о упокоении текста Л[итургии] И[оанна] З[латоуста] показало, что имена, которые записаны в поминовении о упокоении на листе 15 об. в винительном падеже *ишана аньноу никифора купрьяна*⁵⁵ *гаврила аньноу вриноу* совпадают с частью списка *мирян* (виділено – В. А.) в синодике Клопского монастыря 1660 года, где с пометой *создатели Хутыня монастыря* помещены имена: “преп. старца Ксенофонта, священноинока Порфирия, инока Тарасия, Михаила, Иоанна, Анны, Никифора, Киприана, Григория, Гавриила, Анны, Ирины. Это свидетельствует о том, что Службник был переписан на вклады тех же людей боярского рода, что жертвовали на создание Хутынского монастыря (виділено – В. А.). ... На момент написания Службника преп. Ксенофонт, священноинок Порфирий, Михаил и Григорий здравствовали, а о упокоении поминались их усопшие сродники: Иоанн, Анна, Никифор, Гавриил, Анна, Ирина. Список имен синодика Клопова монастыря содержит уже полный список семьи, представившейся ко Господу и поминаемой о упокоении”⁵⁶.

Однак наведене трактування уже навіть на перший погляд здатне робити враження перенасиченого неоправданими припущеннями в не так уже й рідко залюбки практикованому жанрі “історії, яка могла бути”, а залучені аргументи не завжди наділені побаченням у них нібито реальним переконанням. До того ж, за запропонованої інтерпретації окремих очевидних важливих фактів так само навіть і не зауважено. Так, “имена, которые записаны в поминовении о упокоении”, як цілком несподівано виявляється далі, насправді чомусь нібито тільки... частково мали належати померлим уже тоді новгородцям. Окремі з перелічених осіб, хоча й “записаны в поминовении о упокоении”, згідно з вираженням далі переконанням, усе ж, немов... “здравствовали, а о упокоении поминались их усопшие сродники”... Й тільки значно пізніший пом’яник Клопового монастиря неначе мав донести вже повний перелік гаданої родини покійних на

переживання личной драмы” – поетично виклала власне уявлення про тодішнє життя: Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... [2004]. С. 19. Подібним же немало “поетичним” наповненням нерідко відзначені й свідчення новгородських джерел, особливо пізніших, уже не контрольованих живим враженням та чіпкою пам’яттю самовидця, а опрацьованих згодом відповідно до бачення конкретного автора, як правило, – особистого та немало довольного в стосунку до автентичних історичних подій, проте незмінно релігійно піднесеного.

⁵³ Пуцко В. Г. Давньоруські писемність і книга... С. 45. Далі стверджено: “Насправді

ж книга могла належати тільки архієпископу Антонієві, для якого її було виготовлено між 1220 і 1225 рр. в Перемишлі”. Однак, як побачимо далі, приймати перемишльське походження рукопису в зазначеному тут сенсі насправді немає ніяких підстав.

⁵⁴ Шалигина Н. В. Язык и текстология древнерусского Службника Варлаама Хутынского (по рукописи ГИМ Син. 604, нач. XIII в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2009. С. 9.

⁵⁵ Відчитання помилкове, в оригіналі – “купрьяна”; Службник. Л. 15 об.

⁵⁶ Шалигина Н. В. Язык... С. 9.

той час “строїтелів” Хутинського монастиря. Проте кому належали більшість записаних в поминанні імен – поки не встановлено. Так само незрозуміло зовсім, чому синодик Клопового монастиря мав би подавати імена неодмінно винятково “мирян”, коли його розпочинають... преподобний Ксенофонт, священноінок Порфирий та наведений у переліку, але чомусь пропущений в опублікованому цитованому коментарі до нього інок Тарасій. Не випадало би докладати зусиль до доведення, що духовний сан не тільки першого, а й двох наступних із них неспроможні мати нічого спільного з мирським “середовищем”...

Без аргументованої ідентифікації перелічених персонажів (вона виходить поза завдання нинішньої публікації) завідомо передчасною сприймається також пропозиція бачити в них представників певного одного та неодмінно боярського роду⁵⁷. Засвідчене тільки під 1660 р. їх пов’язання із монастирем (“создатели Хутия монастыря”) теж, правду кажучи, потребувало би підтвердження паралельного автентичного джерела. Самого висловленого в аналізованому коментарі переконання про використання у новішому синодику відомостей попередніх давніших для цього, звісно, явно недостатньо. Над автентичністю та коректністю копії авторці так само не випало задуматися. До того ж, уже йшлося про те, наскільки – не таємниця – “довільним” нерідко спроможний виявлятися виклад новіших новгородських документальних переказів. Так само здатний потребувати доказів й зафіксований у пізньому свідченні сам статус перелічених осіб як “строїтелів” – поза зазначеним преподобним Ксенофонтом. Стосунок усіх інших названих персонажів до монастиря серед актуально доступних джерел залишається не зафіксованим.

Звідсіля так само і наведене твердження, “что Служебник был переписан на вклады тех же людей боярского рода, что жертвовали на создание Хутинского монастыря” – не більше, ніж із якихось міркувань важливий для авторки, проте так само нічим не підтверджений здогад. Щобільше, він виявляється навіть явно суперечним доступним автентичним фактам стосовно походження самого рукопису. Зазначена пропозиція не врахувала того, що її прийняття просуває... зовсім інший, ніж опрацьований досі, прийнятий родовід рукопису. Адже запропоноване міркування провадить до очевидного визнання нібито немов автентичного новгородського походження, що суперечить навіть... висновкам самої авторки з аналізу книги, оскільки пізнішими, вже новгородськими вона подала лише молодші, безперечно додані поза часами виникнення основної частини рукопису та початкового його функціонування доповнення – молитовні тексти скромнішого в загальній структурі значення⁵⁸. Чи могли перелічені новгородці замовляти книгу, та ще й Служебник, поза Новгородом, як це вже ніби загальновізнано, – на західноукраїнських землях і що здатне доводити таку ймовірність? Пропозиція видається явно недостатньо обдуманною, реально ні на чому не заснованою. Що мало б оправдати намагання бачити в перерахованих “строїтелях” водночас ще й також нібито замовників збереженого в монастирі певного рукопису? Серед відомих фактів ніщо взагалі не спроможне сприйматися аргументом на користь потенційної причетності перелічених осіб до його появи. Наведена версія виявляється заснованою винятково на самому факті належності до монастирського книжкового зібрання уже за новіших часів, твердженню, при цьому, зазначеними набагато пізнішими та безперечно помилковими за змістом записами про його походження нібито від засновника монастиря та ще й як дару для нього патріарха.

⁵⁷ Там же. С. 10.

⁵⁸ Там же. С. 6.

Іншою прикметною показовою особливістю наведеної нової пропозиції сприймається незрозуміле очевидне цілковите ігнорування не тільки особи архієпископа Антонія як згодом причетного до історії рукопису, його замовника. Таким твердженням водночас виявляється запереченням й визнання на підставі мовних особливостей основної частини тексту й без застережень прийняте також і в самій авторки “южнорусское” походження книги, зі свого боку, так само логічно та вмотивовано покликане провадити до особи новгородського й перемишльського владика, вказуючи на нього як потенційного замовника, першого власника.

Цілком згодом запропонована також версія, стосовно вірогідних обставин побутування рукопису в найближчий час після смерті владика: “Появление надписания в книге о кончине другого хутынского инокa Варлаама (в миру Вячеслава Прокшинича), возможно, объясняется тем, что на момент кончины арх. Антония в Хутынском монастыре подвизался его дядя, получивший при постриге имя Варлаам. Вероятно, после преставления арх. Антония его Службеник перешел к иноку Варлааму... Именно о кончине Варлаама, дяди архиепископа Антония и говорится в надписании Службеника. Быть может, Варлаам – последнее частное лицо, у которого хранилась рукопись”⁵⁹.

Важливим свідченням походження цієї рідкісної позиції книжкової спадщини спроможне сприйнятися також відзначене в літературі поминання у Літургії святого Василя Великого “архиепископа нашего”⁶⁰, здатне відсилати внаслідок цього не тільки зовсім загально до новгородського середовища. З огляду на прийняте вірогідне походження, повинно би йтися навіть безпосередньо про особу самого владика Антонія. Таке міркування, зі свого боку, спроможна підтвердити, здається, не зауважена досі присутність – поряд із наведеним – водночас так само ще й поминання єпископа – в аналогічному місці Літургії святого Іоана Златоуста⁶¹. У порівнянні з попереднім, воно, безперечно, відкликається до статусу новгородського владика під час його перебування на перемишльській кафедрі. На такий спосіб цей не побачений досі важливий та вимовний запис здатний виявитися унікальним розшукуванням безпосереднім і прямим доказом не тільки походження рукопису з часів перебування Антонія на перемишльському єпископському престолі. Наведена знахідка спроможна також доводити так само ще й не засвідчене на інший спосіб коротке початкове перемишльське побутування книги.

Аналізований рукопис випадковим збігом обставин виявився найранішим ідентифікованим списком Службеника старокиївської традиції неновгородського походження⁶². Для української спадщини він має цілком виняткове

⁵⁹ Шалыгина Н. В. Язык... С. 9–10.

⁶⁰ Службеник. Л. 7 об. Увагу до нього привернуто: Пуцко В. Службеник перемиського архієпископа Антонія з XIII ст. *Перемиські дзвони*. 1992. № 10–12. С. 14; Шалыгина Н. В. Язык... С. 4; Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии... С. 54.

⁶¹ “Въ первыхъ помани ꙗко еѣпа нашего имар” (в оригіналі буква “р” вписана по середині “м” над нею): Службеник. Л. 15 об.

⁶² Смирнова Е. С. Лицевые рукописи... С. 18; Шалыгина Н. В. Язык... С. 3; Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии... С. 54

(“является одним из наиболее ранних славянских списков книги этого содержания”). Стислі відомості про найдавніші зафіксовані Службеники старокиївської традиції див.: Сводный каталог... № 310–314, 396–398. Серед них є ще тільки один ілюстрований рукопис – так званий Соловецкій Службеник (Санкт-Петербург, Російская національная бібліотека) – з фронтальним зображенням святого Іоана Златоуста, кольорову репродукцію див., зокрема: *Ророва О. S. Les miniatures...* Р. 53.

значення, оскільки, окрім нього, в Україні з ранніх досі зафіксовано ще тільки три фрагментарно збережених аркуші датованого кінцем XIII ст. Служебника, очевидно, з певного храму міста Володимир, віднайдених в оправах актових книг Володимирського земського суду (Київ, Національна наукова бібліотека України імені Володимира Вернадського)⁶³. З огляду на їхнє досить певне володимирське походження, не зайве пригадати, що серед численних книжкових дарів знаменитого володимирського князя Володимира Васильковича (†1288) для храмів відзначено й Служебник, яким обдаровано протеговану церкву святого Георгія у місті Любомль⁶⁴.

Проте, як виявилось, Служебник владики Антонія здатний бути наділений також ще однією принципово важливою своєрідною особливістю, спроможною поставити його на зовсім виняткову позицію в історії української культурної традиції і навіть змусити переглянути окремі елементи дотеперішніх уявлень про певні аспекти національної мистецької практики епохи. Її вдалося виявити при докладнішому опрацюванні як самого рукопису, так і потенційних обставин його походження та критичному перегляді запропонованих досі з цього приводу в російській літературі міркувань.

З особою владики Антонія⁶⁵ збережений у Новгороді Служебник здатне послідовно співвідносити насамперед західноукраїнське походження, оскільки, згідно з визнанням більшості дотеперішніх російських авторів, за мовними особливостями кодекс, найправдоподібніше, “южнорусский”⁶⁶. Втім, до такого висновку випадало б додати очевидне, все ще не зауважене новіше сприйняття зазначеного походження як немало визначене найперше перемишльським епізодом біографії самого владики Антонія. До нього додається також певна сформована в літературі традиція, заснована на повторенні такого погляду без пошуків належних ретельніше підібраних аргументів на його користь.

Мова рукопису, як і його склад, не так давно стали об'єктом докладнішого аналізу, хоча показово, що водночас при цьому так само не йшлося про послідовніше зіставлення з рукописами старокиївської традиції. У новішому дослідженні загально підтверджено українське походження основної частини переписаного тексту, хоча конкретні міркування з відповідного приводу несподівано виявилися достатньо відмінними. Зокрема, при цьому констатовано: “Галицко-волинские языковые черты характеризуют часть рукописи, выполненную вторым писцом; в возгласах и молитве на л. 9, выполненных первым писцом, а также в текстах, переписанных третьим и четвертым, особенностями этого диалекта не проявляются”⁶⁷. Водночас, у явній суперечності з

⁶³ Сводный каталог... № 398. С 328–329.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 926.

⁶⁵ Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... [2004]. С. 23. Пор.: Ее же. Варлаам Хутынский... [2010]. С. 77.

⁶⁶ Таке походження кодексу вперше відзначив ще: Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка. Киев, 1884. С. 29–32. Далі його схильні були прийняти більшість авторів, які так чи інакше вдавалися до мовних особливостей тексту, див. їх короткий перегляд: Сводный каталог... С. 188. Новіше найдокладніше дослідження мови рукопису подає “южнорусское” походження як безперечний факт, хоча в поодиноких деталях

викладу при цьому схильне виразно плутатися (див. далі).

⁶⁷ Шалыгина Н. В. Язык... С. 6. Раніше (очевидно, з огляду на скромний обсяг та явно без докладнішого заглиблення) твердилося про одного переписувача, під яким розумівся “человек галицко-волинского происхождения”: Попова О. С. Миниатюры Хутынского Служебника раннего XIII в. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. Санкт-Петербург, 1997. С. 274. Правда, належить визнати: авторка як історик мистецтва розглядала лише мініатюри та мистецьке оздоблення й самого тексту докладніше не вивчала.

наведеним висновком, далі ті ж риси віднайдено також і в другого переписувача: “галицко-волинские черты отмечены в разной степени лишь в основной части рукописи... Особенностью галицко-волинского диалекта является употребление “носового ять”, и эта черта отмечена лишь в основной части Служебника, выполненной *первым и вторым писцами* (виділено – В. А.)”⁶⁸. Тобто, співвідношення та індивідуальний внесок переписувачів уточнено, переконуючи тепер уже у створенні рукопису зусиллями двох перших із них⁶⁹, тоді як за двома останніми визнана тільки незначна за обсягом частина не відзначених у давнішій літературі⁷⁰ пізніших, уже новгородських додатків, переписаних, як стверджено, згодом, припускається, – вже мабуть тільки щойно на початку XIV ст.⁷¹ Хоча, як побачимо, водночас існує можливість датування принаймні якоїсь частини новіших доповнень насправді ще завершальними роками життєвого шляху самого владика Антонія – періодом втрати мови та передсмертного перебування у монастирі. При цьому авторка залишилася при виведеній від наведених новіших записів стосовно власника “традиційній” для новітньої російської літератури версії про належність рукопису Варлаамові Хутинському⁷². Здається, лише О. Попова схильна була визнавати водночас й версію про його зв’язок із владикою Антонієм⁷³.

Щодо наведеного сприйняття мовних особливостей, то, видається, їх трактовано достатньо загально, без докладнішого заглиблення до самих текстів, на підставі насамперед одинокого “носового ять”, та, як уже відзначено, – контексту старокиївської мовної традиції. Тобто, запропоновані міркування якнайвиразніше мало визначити надто узагальнене сприйняття мовного аспекту. Звично для російської літератури, при цьому стосується знане поняття “южнорусского” новішої московської та російської літературної практики. Українські землі XIII ст. з історичною Руссю – Київщиною, звісно, ніяк не були “южноруськими”. Такими їм випало стати й утвердитися у молодшій російській імперській свідомості щойно набагато пізніше, уже тільки зі значно новішої – “великоросійської” перспективи.

Проте залучені мовні особливості, сприйняті, до того ж, як випадає здогадуватися на підставі доступних висловлювань, без спроби докладнішого аналізу відповідного комплексу відомостей, – не єдиний актуально можливий аргумент на користь українського походження збереженого в Новгороді рукопису. Іншим важливим не менш істотного значення, усе ще не те що належно не використаним, а донедавна навіть і не зауваженим свідченням стосовно прийнятого родоводу виявляються мініатюри, досі все ще так і не побачені в притаманному їм відповідному наповненні та значенні⁷⁴. Цього їх аспекту,

⁶⁸ Шалыгина Н. В. Язык... С. 14–15.

⁶⁹ Там же. С. 10.

⁷⁰ Такої інформації немає, зокрема, в давнішому підсумовуючому описі Служебника: Сводный каталог... С. 187. В. Пуцко писав тільки: “Почерком XV ст. доповнено втрачені на той час тексти”, відносячи при цьому зазначені додатки щойно до середини XVI ст.: Пуцко В. Служебник... С. 14. Однак висновок про втрачені тексти явно помилковий: насправді доповнення мають зовсім інше як походження, так і призначення (див. далі).

⁷¹ Пуцко В. Служебник... С. 10–11;

Шалыгина Н. В. Язык... С. 6, 10, 13.

⁷² Спершу рукопис потрактовано як пов’язаний “в науке с именем преп. Варлаама Хутинского”: Шалыгина Н. В. Язык... С. 3. Пор.: Там же. С. 9. Далі він послідовно подається не інакше, як саме з такою атрибуцією: Там же. С. 4, 5, 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 18.

⁷³ Попова О. С. Миниатюры... С. 274.

⁷⁴ Найдокладніше про них див.: Попова О. С. Миниатюры... С. 274–89 (передрук: Ее же. Византийская и древнерусская миниатюра. С. 107–122). Далі цитується за першим виданням.

зокрема, не торкалася зовсім О. Попова, дослідження якої присвячено винятково візантійському малярському контекстові ілюстрацій та ґрунтується найперше на поглибленому стилістичному аналізі одинокої мініатюри святого Іоана Златоуста, оскільки інша – зі святим Василієм Великим, на переконання давніших авторів, мала виявитися згодом перемальованою⁷⁵ і внаслідок цього істотно пошкодженою. Правда, новіші спеціальні дослідження заперечили поновлення не тільки мініатюри, а й так само заставок – мистецького оздоблення рукопису загалом і визнали його автентичним оригінальним⁷⁶, що здатне немало збільшити культурно-історичну вартість книги. Однак український мистецький контекст мініатюр незмінно виявляється для російських авторів, не при звичаєних приділяти українській традиції більше уваги, не лише надто віддаленим, а й внаслідок такої віддаленості практично недоступним.

За заснованим ще на античній традиції способом оздоблення, звично для східнохристиянської практики ілюстрування богослужбових рукописних книг та відповідно до опрацьованого канону, мініатюри попереджують вміщені тут тексти трьох Літургій, пропонуючи канонічні, у версії на повний зріст, портрети їхніх авторів – святих Василя Великого⁷⁷, Іоана Златоуста⁷⁸ й – втрачена – Григорія Богослова⁷⁹. Водночас, як здається, вони здатні засвідчити також один із ранніх прикладів іконографії Трьох святих⁸⁰. Залучений варіант їх зображення немало акурат і наділяє ілюстрації унікальним характером, оскільки йдеться не тільки про перший, а й достатньо рідкісний такий випадок у всій східнохристиянській мистецькій спадщині⁸¹.

Уже була нагода привернути увагу до того, що мініатюри не тільки співвідносяться зі стилістикою невеликої групи найраніших відліліх на ґрунті Перемишля ікон, визначених зразками найдавнішого зафіксованого в середовищі мініатюрного стилю, а й попереджують їх як найстарший ідентифікований досі приклад аналогічного малярського напрямку в місцевій мистецькій культурі⁸². Водночас, з огляду на прийнятий зв'язок рукопису з особою архієпископа Антонія та виведене від нього датування у досить вузьких часових межах, вони так само спроможні довести якщо не побутування, то, принаймні, появу

⁷⁵ Див.: Сводный каталог... С. 187; Пуцко В. Служебник... С. 14 ("частково переписано мініатюри"); Попова О. С. Миниатюры... С. 278 (мініатюра святого Василя Великого "сильно пострадала").

⁷⁶ Варлаама Хутынского Служебник. В. Пуцко, "прив'язаний" до давніших власних висловлювань з відповідного приводу, "делікатно" відреагував: "Мнение о поновлении миниатюр и заставок в настоящее время, после обследования рукописи в 1992 г., оспаривается", див.: Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии... С. 64.

⁷⁷ Новішу репродукцію див.: Попова О. С. Миниатюры... С. 275.

⁷⁸ Із двох збережених мініатюр рукопису саме ця через її стан відтворюють найчастіше, див., зокрема: Popova O. S. Les miniatures... Р. 39. П. 14; Запаско Я. П. Пам'ятки... С. 212; Ганзенко Л. Ілюмінування рукописної книги *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2. С. 738*; Гордиенко Э. А. Варлаам

Хутынский... [2010]. С. 77; Gienza J. Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny. Rzeszów, 2017. S. 31.

⁷⁹ Див.: Сводный каталог... С. 187; Попова О. С. Миниатюры... С. 275. В. Пуцко спершу твердив тільки про дві мініатюри, не враховуючи первісної наявності надалі втраченої третьої: Пуцко В. Служебник... С. 14. Згодом він змінив попередню думку: "первоначально была и третья, с изображением св. Григория Двоеслова, перед л. 20 с началом литургии Преждеосвященных Даров", див.: Его же. Хутынские произведения-реликвии... С. 64.

⁸⁰ Див., наприклад, константинопольську ікону першої половини XIV ст. на звороті знищеної ікони Богородиці з Емануїлом (Афіни, Візантійський музей): Acheimastou-Potamianou M. Icons of the Byzantine Museum of Athens. Athens, 1998. P. 42.

⁸¹ Смирнова Э. С. Лицевые рукописи... С. 273.

⁸² Александрович В. Західноукраїнські "ікони мініатюрного стилю"... С. 183.





СЛОВ. СГО. ВАСИЛІЯ

УНІВЕРСАЛІАНТ. БОНЕАНКЕСЛОУЖБЕ.

ПР. ПЕРШОМУ. СТУХАСНАНІА :

ЕСТЫНПОНІАІАНБІТХЕ. ИЖЕТАВСТАВЛА
 ЛЬСОСТАФІАЛТЪСПЕВАЕЛЪ. ИХУТРОБНА
 СЛОВСОБНАЛЪ. ИСОБАКОІАНЕНТІАНАЛЪ
 ПОКЛАНАИМЪ. ПОНВЕДЫНІОНЕГІТНІА
 ВЪБІТНІЕСА. СОЗДАВІТАКАПОШЕРА
 ЗОУСВОЕМОУНПОПОДОБИ. ИСАУТЪСКЫІАНТЪ
 ИЛІАДАТЪАНОУКРАШЕ. ИДАТАПРОСАЩЕМОУ
 МДАТЪИРАЗОУМЪ. ИИПРОТЪРАСТЪГОТШАПЩАТО
 НЪПОКЛАІАННПОЛОЖЕНАСТІНН. ИПОДОБАИ
 НАСЫЛТЕНТІХЪ. ИНЕДОСТОИНЪХЪРАБЕТКО
 ХЪ. БЪУАСЪСТАТНПАЕДЪСААВОНЕТГОТБОНГОЖЕ
 РТЪБНКА. ИДОЛЪЖНОТОВТПОКЛАНАННН
 СААВСОБННПРННОСТН. ТЪВАДКОПРННАН

зазначеної стилістики в середовищі, щонайпізніше не далі, як на першу половину 1220-х років. Через зіставлення із однозначно новішими найстаршими місцевими іконами вже тільки середини – другої половини XIII ст. мініатюри Службника здатні також засвідчити очевидний раніший початок – разом із довготривалішим періодом функціонування – відображеного в них малярського напрямку в мистецькій культурі княжого Перемишля⁸³, його безперечну протяжність та загалом істотнішу позицію на місцевому ґрунті. Внаслідок окресленого на такий спосіб місця ілюстрацій перемишльського Службника та їх взаємозв'язку з пізнішими місцевими іконами повинно водночас йтися також і про важливіше значення самого засвідченого в них малярського напрямку в еволюції культурної традиції регіону відповідної доби⁸⁴.

Тобто, з наведеного зіставлення відображена у суголосній мініатюрам найстаршій (хоча тільки молодшій від них) групі пам'яток найдавнішого перемишльського малярства притаманна ранній спадщині середовища “мініатюрна” норма виявляється не лише тривалішим у часі, а й внаслідок цього на певний спосіб також ширше розбудованим та достатньо різноманітним за нечисленними конкретними прикладами явищем, через них засвідченим у його історичній еволюції упродовж багатьох десятиліть. Співставлення поодиноких актуально ідентифікованих переказів поміж собою характеризує відповідний малярський напрям так само немало різноманітним у безпосередніх виявах (докладніше див. далі) самостійним оригінальним феноменом культурного досвіду. З історичної перспективи йдеться про перший актуально доступний і, власне, через цю його першість – неунікнено скромніше відображений в автентичній спадщині певний окремий напрям еволюції місцевої малярської культури.

Виразна візантійська зорієнтованість, до якої на свій спосіб за всіма ознаками не менш послідовно відсилає й найстарша позиція відповідного малярського доробку поміж іконами, співвідноситься із початковою стадією найдавнішого засвідченого у перемишльському колі етапу розвитку релігійного малярства східнохристиянської традиції через закономірну для раннього періоду еволюції безпосередню якнайтіснішу залежність від вихідного візантійського взірця⁸⁵. Таким об'єктом виступає одинокий подібного характеру не

⁸³ Пізнішим аналогічним достатньо вузьким часовим окресленням серед ікон наділений найдавніший західноукраїнський “Покров Богородиці”, визначений реплікою холмського оригіналу 40–50-х років: *Александрович В. Покров Богородиці*. С. 173–181; *Його ж. Відкриття*... С. 165; *Його ж. Західноукраїнські “ікони мініатюрного стилю”*... С. 182–183; *Його ж. Українська релігійна культура*... С. 88; *Його ж. Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронів поблизу Кобрини України: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20: *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*. Львів, 2011. С. 57–58.

⁸⁴ *Александрович В. Західноукраїнські “ікони мініатюрного стилю”*... С. 182–183; *Його ж. Два стилі*... С. 281.

⁸⁵ Йдеться про вияв обумовленої прийнят-

тям християнства від Візантії залежності від візантійського досвіду як власної “взірцевої традиції”. Короткий огляд цього явища в його історичному розвитку запропоновано: *Александрович В. Хрещення Київської держави*... С. 199–228. Пор. також: *Його ж. Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин* *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 55–72; *Його ж. Історичний досвід*... Р. 319–328. Серед ідентифікованої досі оригінальної західноукраїнської спадщини відповідну групу малярства попереджують одинокі давніші мініатюри Добролюбова Євангелія 1164 р. Успенського собору в Галичі (Москва, Російская государственная библиотека). Усі мініатюри рукопису репродуковано: *Ганзенко Л. Ілюмінування*... С. 734–737. Пор.: *Запаско Я. Пам'ятки*... С. 190 (Лука), 193 (Марко). Проте його належність власне галицькій мистецькій практиці немає підстав сприй-

лише для українського, а й загалом східнохристиянського доробку фрагмент із вибраними святими – з Миколаївської церкви у селі Явора Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁸⁶. Водночас обидва наступні визначені досі серед найстаршої спадщини малярства перемишльського тяжіння приклади зазначеного стилю за всіма ознаками здатні виказувати не до порівняння меншу прив'язаність до історичного вихідного візантійського прообразу (див. далі). Якнайочевидніше, це зумовило не тільки само пізніше походження. Як у стилістиці, так і іконографії у них виразно присутні не тільки й інші важливі для тогочасної ситуації на місцевому ґрунті складові синтезу. Саме їм у структурі обох молодших пам'яток випало навіть незмінно переважити. Власне це й повинно було визначити



Вибрані святі. З церкви в Яворі

мати доведеним фактом. Вказані у вихідних даних храми апостолів та святого Іоана (Там само. С. 189, 194) не вдається співвіднести зі зною церковною топографією княжого Галича (перелік зафіксованих на теренах міста церков княжої доби див.: Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. *Фортеця: Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 417). На думку Святослава Терського, який привернув увагу до наявності храмів такого посвячення у Володимирі, Євангеліє, виходячи з цього, мало бути переписане саме там: *Терський С.* Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 204.

⁸⁶ Див.: Гелитович М. Українські ікони... № 1. До літератури в лаконічній згадці принагідно впроваджена: *Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси *Вопросы истории*. 1973. № 1. С. 106. Першим стосовно докладніше про неї писав, вбачаючи при цьому в ній об'єкт візантійського імпорту: *Пуцко В.* Візантійська ікона із села Явори *Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25–26 червня 1996 року, м. Дрогобич. Дрогобич, 1996. С. 72–77.* У контексті зорієнтованого на візантійські взірці найдавнішого етапу еволюції малярської культури українського Перемишля її показано: *Александрович В.* Українське малярство XIII...

С. 41; *Його ж.* Мистецтво... С. 20–22; *Його ж.* Західноукраїнські ікони... С. 168–173; *Його ж.* Два стилі... С. 273–276. Унікальне зіставлення святих, за якого в горішньому ряді присутні (від лівої сторони) архидиякон первомученик Стефан разом зі святими воїнами Георгієм та Микитою і святим Миколаєм, а в долішньому – євангелісти (крайню праворуч тільки наполовину за вертикаллю збережену п'яту в цьому ряду постать за віцілілим фрагментом ототожнити не вдається), способом укладу здатне відсилати до традиції, відображеної також набагато пізнішою, шойно XV ст., іконою "Великий Деїсус і вибрані святі" (Синай, монастир святої Катерини Александрійської, далі – Синай)) з аналогічним за характером розташуванням вибраних святих на обох половинах дошки (з тим, що в яворському фрагменті права половина втрачена). У середньому з п'яти рядів синайського аналога ліворуч вміщено чотирьох святих воїнів й праворуч від них посередині ряду – одного архидиякона, а ще правіше – п'ятеро святих мучеників, втім крайньою серед них праворуч – жіночу постать: *Σωτηρίου Γ. και Μ. Εικονες της Μονής Σιναι. Т. 1. Αθήναι, 1956. Πλν. 221; Ševčenko N. P.* *Menologio Enciclopedia dell'arte medievale. Т. 5. Roma, 1997. Р. 305; Πατριάρχ Διμιτρίυ (Ярема). Иконопис... С. 38. Лл. 14.* Безперечно, повинно йтися про відображення в обох випадках доволі рідкісної для візантійського досвіду





САДОВЬА. СТОГО. ПІСЬО. ЗАЛТОУ.
СТАГО. КОСТЬ СОУДОХ РАНИЛЬНИЦИ.
АНИАКОНЪ. ХОТАРЪЗАТИПРОСКОУРОУ.
ПРЕХРЪТНТЬ. ТРИШЪДЪІНОЖЕЛЪ.
НРЪЖА. ГАТЬСЕ.

ІАКОВЬІАНАЗАКОЛЕННИКЪВЕДЕСА. НІАКОАГНЕЦЬ
ПРАЛЛОСТАНТОУЩЕЛЮУЕЗЪГЛАСЕНЪ. ТАКОНЕО
БЕРЗАНТЬОУСТЪСОНХЪКОСАЛЕРЪНИННГО. СЮДЪІНО
БЪЗАТЪСААРОДЪІНОКТОІСПОВЕСТЬ. ІАКОВЬІАЛА
ТЪСАОЗЕМЛАЖИВОТЪІНО. НЪІНАНПРІІ.
ПРЪРЪЗАБЪІКРТОЛАЛЪГАТЬ.

ЖРЕТЬСААГНЕЦЬІЕННЪЗЕМЛАНТРЕХЪІБСГОЛАНРА
ВСЕГОДАННЪІНАНПРІІСНО.
ЛЪІАБННОНЪОДОУБЪІАШЮ.

КОПІНІАЛЪПРОКОДЕНТЬІІЪРЕКАСКОІА. ННЗІДЕКАО
БЪІВЕДА. ННІДЕКЪІНСКЪІАНТЕЛЪСТЬКОІА. ННСТІ



Свята великомучениця Параскева зі сценами історії. З церкви в Ісаях

спільної генетичної основи, хоча й на окремих достатньо віддалених етапах її внутрішньої еволюції. Докладніше опрацювання зауваженого іконографічного взаємозв'язку випадало би віднести до окремої нагоди.

⁸⁷ Див.: Гелитович М. Українські ікони... № 8. Запропоноване у каталозі датування "Друга половина XIV ст. (бл. 1370 р. (?))" (Там само. С. 44, 288) засноване винятково на "результатах" аж надто сумнівних за стосованими досі методами його інтерпретації, проте незмінно "улюбленого" в музеї радіовуглецевого аналізу: Там само. С. 12. Пор.: Її ж. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. Львів, 2006. № 4(9). С. 91–93; Про сумнівність практикованої методики у звичному дотепер її залученні див., зокрема: Александрович В. Покров Богородиці. С. 99–102; Його ж. Що з науки Гомера... С. 203–204. Унікальна ісаївська ікона не опрацьована, найдокладніше про неї коротко див.: Його ж. Західноукраїнські ікони... С. 179–182. Пор. також: Його ж. Новий приклад... С. 250–251; Його ж. Українські ікони святих зі скороченим історичним ци-

немало відмінний від "Вибраних святих" яскраво виражений послідовно "невізантійський", а навіть достатньо скромно "візантизуючий" характер двох інших найраніших прикладів відповідної стилістики.

Першою з них повинна бути названа унікальна ікона святої великомучениці Параскеви з чотирма вміщеними винятково лише в цьому одинокому зафіксованому досі для усієї старохристиянської іконографії приклади тільки праворуч самої постаті святої сценами її історії, збережена в церкві архангела Михаїла в селі Ісаї Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁸⁷. Поданий тут скорочений історичний цикл пропонує водночас також ще й невідступно реалізовану в усіх чотирьох залучених сюжетах найранішу відзначену в сукупному мистецькому досвіді східнохристиянської культури, як і також найкоротшу можливу редакцію поодиноких вибраних

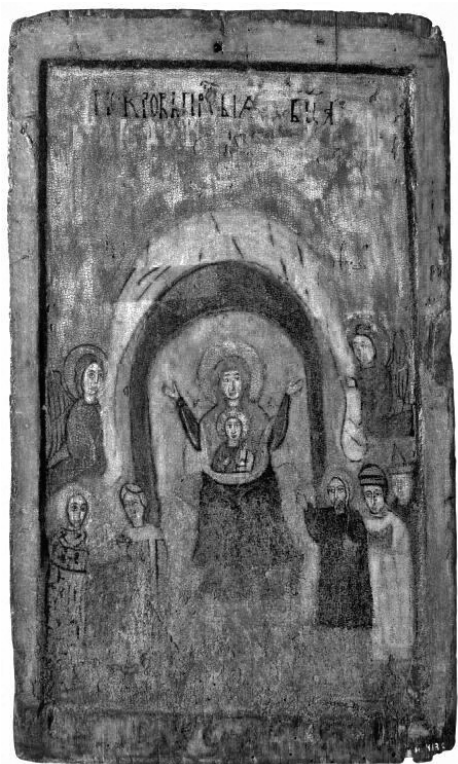
клом (недооцінений аспект традиції княжої доби у мистецтві пізнього Середньовіччя та Нового часу) Збірник матеріалів Міжнародної конференції "Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення" 6–7 грудня 2013 р., м. Львів. Львів, 2013. С. 15–17; Його ж. Українське "повернення..." С. 157–158. Одинока для іконографії присутність сцен історичного циклу лише з однієї сторони центрального зображення здатна відсилати до можливості якоїсь особливої обставини походження опрацьованого на такий спосіб укладу. Тим більше, що збережена разом із нею у церкві дещо молодша ікона Богородиці з Емануїлом (НМЛ) репрезентується, загалом, звичною. Про неї див.: Гелитович М. Українські ікони... № 9. С. 46, 47 (іл.). Докладніше про неї див.: Александрович В. Новий приклад... С. 219–259. Обидві ікони за теперішнього стану майже ідентичних розмірів (ікона Богородиці від долу незначно обрізана), що вказує на імовірність їх знаходження певний період в єдиному ансамблі. Можливо, вони свого часу мали входили до складу укомплектованого з поодиноких ікон епістилію із вибраними сюжетами, хоча присутність сцен історичного циклу, радше, мала б заперечувати таку вірогідність. Про

сцен, – винятково зі самотньою фігурою великомучениці⁸⁸.

Виразно відмінним комплексом індивідуальних особливостей наділена унікального іконографічного складу – явне виразне свідчення початкового періоду опрацювання теми – згадана найраніша західно-українська ікона Покрову Богородиці з церкви святої великомучениці

цей недооцінений аспект складу ікон на передвітарній огорожі в середньовічному українському малярстві на підставі значно новіших зразків такої практики – вже пізньосередньовічної доби (давніших певних її слідів не ідентифіковано) див.: *Його ж. Українські пізньосередньовічні епістилії з вибраними сюжетами Збірник матеріалів Х Міжнародної конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, м. Львів, 23 листопада 2017 р. Львів, 2017. С. 122–143. Пор.: Його ж. Комплекс ікон передвітарної огорожі в українській церковній традиції княжої доби Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП. № 32–33: Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, Львів, 23–24 листопада 2012 р. Львів, 2012. С. 41–60.*

⁸⁸ До цієї особливості ікони увагу повернуто: *Александрович В. Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... С. 182; Його ж. Українські ікони святих... С. 16; Його ж. Два стилі... С. 280; Його ж. Українське “повернення...”... С. 157. Одиноке віднайдене досі відкликання до такої редакції сцен серед молодшої спадщини регіону пропонують два збережених сюжети в горішній частині ікони середини – третьої чверті XIV ст. “Свята великомучениця Параскева зі сценами історії” з одної із церков села Кульчиці Самбірського р-ну Львівської обл. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького – Музей-заповідник “Олеский замок”): *Його ж. Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... С. 179; Його ж. Українські ікони святих... С. 17; Його ж. Два стилі... С. 280; Його ж. Українське “повернення...”... С. 157. Новіші кольорові репродукції кульчицької ікони див.: Львівська галерея мистецтв. Львів, 2006. С. 15; Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... С. 156. Іл. 93; Гелитович М. Українські ікони... С. 11. Іл. 5. Окремі відповідні сюжети такої редакції присутні також**



Покров Богородиці. З церкви в Малнові

серед молодших зразків пізньосередньовічного походження. У дотеперішній літературі кульчицьку ікону незмінно датують щойно другою половиною XV ст., хоча вона не має нічого спільного з уже, як зазначалося, достатньо обширною тогочасною іконографією загалом, втім і непоодинокими віднайденими досі конкретними іконами святої великомучениці Параскеви зокрема. Перегляди найстарших українських ікон святої великомучениці див.: *Жишкович В. Іконографія образу “Св. Параскеви П’ятниці” в українській іконі XIV – початку XVI століть Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). Науковий збірник. Вип. 3: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Львів–Рудно, 25–26 травня 2005 р. Львів; Рудно, 2005. С. 46–53; Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис... С. 160–163, 273–275, 278–281, 289–292; Цимбаліста М. До питання іконографії святої Параскеви в українському іконописі XIV – початку XVI століть Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. № 8(13). Львів, 2011. С. 94–106.*

Параскеви в селі Малнів Мостиського р-ну Львівської обл.⁸⁹ (Київ, Національний художній музей України, далі – НХМ України)⁹⁰.

За всім набором власних прикметних ознак обидва молодші приклади репрезентують інші, немало різні та достатньо відмежовані напрями еволюції традиції як у зіставленні з мініатюрами Службника, так і водночас також – поміж собою. На такий спосіб теж не менш виразно засвідчено очевидну розбудову самого явища, яке обом їм випало репрезентувати зі статусом окремих одиноких актуально ідентифікованих автентичних підтверджень зазначеного процесу.

Ісаївська ікона зовсім несподівано, як мало б видатися за давнішого звичного сприйняття місцевої практики, навіть виявилася не позбавленою очевидних елементів західної іконографії у трактуванні архітектурних мотивів, можливо також, – і центральної постаті великомучениці⁹¹. “Покров”, натомість, вирізняється не відзначеною у тогочасному східнохристиянському світі поза Україною тематикою⁹² та цілком оригінальною й безпрецедентною на тлі достатньо обширної хоча й незмінно молодшої актуально доступної іконографії теми її конкретною реалізацією. У межах відповідної стилістики запропоновано яскравий вияв цілком незалежної самобутньої автентичної творчості – з-поза можливості залучення будь-яких потенційних безпосередніх зразків, а також присутності хоч якихось прямих зовнішніх впливів⁹³. Композиція позначена чималим своєрідним

⁸⁹ Місце зберігання перед надходженням ікони до музейної колекції встановила: *Ходак І. Ікона “Покрова Богородиці” з колекції Національного художнього музею України: проблема походження Студії мистецтвознавчі. Київ, 2011. Ч. 4. С. 53–54.*

⁹⁰ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 83–181.*

⁹¹ *Александрович В. Новий приклад... С. 250, 251, приміт. 88; Його ж. Українське “повернення...”... С. 158.* Останню можливість через відсутність синхронних пам’яток не лише в регіоні, а й найближчих сусідніх репрезентантів європейської культури латинського кола поки не вдається осмислити докладніше. На підставі цієї особливості одинокої ісаївської ікони, яка свого часу, звісно, не могла бути унікальною, цілком очевидною випадало би, однак, визнати потенційну істотнішу, ніж це звично дотепер видавалося, присутність європейської складової у мистецькому синтезі на місцевому ґрунті за умов зрілих княжих часів, чи не вперше поширивши її також і на малярство. Досі про західну складову у мистецькій культурі Галицько-Волинської держави незмінно йшлося винятково за матеріалами архітектури та її скульптурного оздоблення.

⁹² В іншій версії за княжої доби вона зафіксована ще також у Великому Новгороді. Проте місцева покровська традиція за результатами новішого дослідження виявилася заснованою на вихідному київському зразку як відтворення одинокого завезеного з Києва оригіналу: *Александрович В. Покров Богоро-*

диці. С. 204–207. Щодо північно-східної київської окраїни, на якій згодом розвинулася московська (як зародок пізнішої російської) традиція, то тільки знані “исконно русские патриотические чувства” (Марія Плюханова), не вдаючись до пошуку аргументів, наказують виводити не лише місцеве покровське шанування, а й традицію взагалі неодмінно від князя Андрія Боголюбського згідно з тим початком, яким такому сприйняттю задав: *Остроумов М. А. Происхождение праздника Покрова Приходское чтение. 1911. № 19. С. 401–419.* Насправді ж покровські традиція та іконографія розвинулися тут шойно за умов утвердження Московського царства – уже тільки впродовж XVI ст., див.: *Плюханова М. М. Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1996. С. 23–62; Кириллин В. М. Праздник Покрова Пресвятой Богородицы на Руси Его же. О книжности, литературе, образе жизни Древней Руси. Москва, 2013. С. 110–114.* Запропонований в останньому випадку як однозначний у його вимові, так і остаточний за характером й залученими аргументами висновок виведено від аналізу свідчень про присутність свята у регіональній церковній культурі та опрацьовано на підставі вивчення рукописної книжкової спадщини.

⁹³ За матеріалами новішого дослідження ікона потрактована як місцева, скромнішої якості репліка намальованого із застосуванням золота аристократичного оригіналу, виконаного в Холмі, як випадає здогадуватися на підставі знаних обставин історії тамтешнього середовища, вірогідно, в 40–50-х роках

за характерним набором відображених тільки тут цілком унікальних елементів укладу. Зокрема, вперше серед покровської іконографії у ній з'являється тема "історичного" влахернського видіння святого Андрія Юродивого⁹⁴. Ніколи більше при його учневі Єпіфанії⁹⁵ так само не присутній слуга⁹⁶. Не має аналога взагалі винятково "холмська" внаслідок цього сцена зі святим Іоаном Златоустом, що біля престолу благословляє чашу з Причастям, яку йому підносить диакон⁹⁷. Вона цілком відповідає практикованому тоді давнього походження ритуалові, відображеному в тексті Службника, де відзначено, як "диїко" възьмъ чашю глѣть съ страхомъ бѣимъ пристоупите"⁹⁸ – важливе додаткове доповнення до раніше наведених аргументів на користь запропонованої інтерпретації зазначеного елементу укладу⁹⁹. Так само одинокою для іконографії особливістю сприймається єдине для покровської тематики, присутнє тільки в малнівській пропозиції відтворення Богородиці у достатньо рідкісній для мистецької спадщини загалом версії Оранти на престолі з Емануїлом¹⁰⁰.

У колі найстаріших ікон Перемишля окремою важливою для місцевого до-свіду позицією випадає також визнати втрачений оригінал ікони святого Миколая з історією, у якому згодом належить вбачати вірогідний храмовий

XIII ст. (пор. вище, приміт. 83): *Александрович В. Покров Богородиці. С. 173–181. Пор.: Його ж. Українська релігійна культура... С. 88; Його ж. Переказ... С. 57–58.*

⁹⁴ *Александрович В. Покров Богородиці. С. 153–154.* Притому, святого подано в найдавнішій іконографічній редакції – у хітоні, присутньому ще тільки в намальованій близько 1399 р. як відтворення вихідного київського зразка XIII ст. одинокій найстаршій новгородській іконі з церкви новгородського Звіринецького монастиря (НОМЗ) (Там само. С. 200). Така відповідність однозначно засвідчує віддалену спільну основу обох цих за всіма ознаками так відмінних прикладів ранньої старокиївської іконографії.

⁹⁵ Єпіфаній так само ніколи більше не виступає із накритою головою, див.: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 156–157.*

⁹⁶ Аналіз та ідентифікацію цього мотиву запропоновано: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 156–160.* Втім, подібний за характером презентації юнак присутній серед вміщених праворуч персонажів ікони середини XVI ст. з церкви Покрову Богородиці в селі Дубровиця Яворівського р-ну Львівської обл. (НМЛ): Там само. С. 159–160. Проте ніщо в цій зовсім своєрідного укладу композиції, зіставлення персонажів земної зони якої ілюструє ікос "Стіна еси вірним" (найдокладніше про неї див.: Там само. С. 364–384), не спроможне вказати на можливість бачити в зазначеній постаті теж слугу Єпіфанія: Там само. С. 375.

⁹⁷ Увагу до цього сюжету привернуто щойно: *Александрович В. Иконография древнейшей украинской иконы Покрова Бого-*

*матери Byzantinoslavica. Praha, 1998. Т. 59, fasc. 1. Р. 125 (у попередніх публікаціях про ікону його "не зауважували", див., наприклад, твердження про двох священнослужителів – одного хрещатій ризи з головою, оточеною німбом, й іншого – в стихарі: Милева Л. С. Памятник галицкой живописи XIII века Советская археология. 1965. № 3. С. 251). Властивий зміст самої сцени та її винятково важливе теологічне наповнення (в подальшій іконографічній практиці збігом обставин, однак, не розвинуте, див.: *Александрович В. Малярство XIII–XVIII століть... С. 88; Його ж. Покров Богородиці. С. 171–172*) ідентифіковано: Там само. С. 139–149.*

⁹⁸ Службник. Л. 18 об.

⁹⁹ Див.: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 139–149.*

¹⁰⁰ Див.: *Александрович В. Покров Богородиці. С. 123–124.* Хоча подібна рідкісна іконографія Богородиці як Оранти на престолі для української мистецької спадщини виявилася не унікальною й зафіксована як серед пізньосередньовічного малярського доробку, так і поміж спадщиною уже Нового часу: Там само. С. 134–135. Пор. також: *Його ж. Українська іконографія Воплочення зламу середньовіччя та нової доби Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП. № 1–4(16–19): Матеріали Міжнародної наукової конференції "Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво", Львів, 23–24 листопада 2009 р. Львів, 2009. С. 65; Його ж. Хотиницька ікона Воплочення Церковний календар 2010. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. [Сянок, 2009]. С. 119–124.*

образ його зазначеної перемишльської ротонди з унікальним для східнохристиянської спадщини¹⁰¹ мотивом храму-ротонди в декількох сценах історичного циклу¹⁰². Цей загублений протограф ідентифіковано на підставі елементів тогочасної іконографії у достатньо численних молодших репліках серед доробку місцевої школи пізньосередньовічного малярства, створених значно пізніше – вже на завершальному етапі еволюції середньовічної релігійної культури упродовж другої половини XV–XVI ст.¹⁰³

Наведене зіставлення різночасових та водночас немало відмінних за всією сукупністю індивідуальних ознак поодиноких ранніх пам'яток пропонує яскравий та вимовний приклад того, як глибоко відповідний малярський напрям мав бути закорінений на перемишльському ґрунті й наскільки важливий вияв автентичної традиції не тільки епохи, а й середовища ці нечисленні найдавніші поодинокі позиції місцевого малярського доробку покликані репрезентувати. Принаймні, очевидна цілковита різноманітність не тільки усіх трьох оригінальних ікон й водночас також немала відмінність навіть самих загальних орієнтацій надається для логічного пояснення лише через їх сприйняття свідченнями розбудованого самостійного явища вартісного і показового значення для мистецької культури епохи. Тільки випадковим збігом обставин актуально воно доступне винятково в перерахованих лічених зразках.

Стилістику самих ілюстрацій Службника всебічно проаналізувала О. Попова¹⁰⁴. За результатами досліджень та зіставлень у її сприйнятті автор показав себе докладно обізнаним із головними тенденціями еволюції візантійського аристократичного малярства найближчої попередньої епохи, як і водночас також – найважливішими напрямками його розвитку. Стосовно мініатюр стверджено: “их, возможно, выполнил византийский мастер раннего XIII в.”¹⁰⁵. Водночас далі щодо нього самого висловлено здогад: “мастер, возможно, греческий, мог находиться в то время в одном из городов Галицко-Волынской Руси”, відкликаючись до загальноприйнятого факту міграції візантійських митців після розгрому Константинополю 1204 р.¹⁰⁶ Показово, однак, що цей виклад надто узагальнений, неконкретний і внаслідок цього виразно “облегшений”, що видає аналогічний характер і самих відображених у ньому уявлень. Проблема, безперечно, потребує та вимагає докладнішого звернення до неї.

Водночас, пропонуючи наведену версію походження мініатюриста, висловлено також застереження: “Предполагая, что мастер был греком, мы тем не менее отнюдь не настаиваем на этом и вполне допускаем, что художник мог быть и русским (sic!), превосходно знавшим современное византийское искусство и работавшим в его правилах”¹⁰⁷. Однак цей новий здогад видається явно недостатньо продуманим, оскільки певних слідів активності майстрів такого фахового вишколу серед власної спадщини старокиївської традиції відшукати ніби не пробувано. Що ж до особи самого виконавця, то зроблено, випадало би визнати, радше, несподіваного характеру висновок. За твердженням

¹⁰¹ Поп.: Ševčenko N. P. The life of Saint Nicholas in byzantine art. Torino, 1983.

¹⁰² Про нього див.: Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона... С. 164, 166.

¹⁰³ Александрович В. Найдавніша перемишльська житійна ікона...

¹⁰⁴ Досить докладний – з огляду видання – огляд мистецького оздоблення рукопису запропоновано: Ганзенко Л. Ілюмінування...

С. 732–738.

¹⁰⁵ Попова О. С. Галицко-волыньские миниатюры... С. 274.

¹⁰⁶ Там же. С. 284.

¹⁰⁷ Там же. С. 284, прим. 60. Конкретними аргументами подано написи на розгорнутих сувоях та характер орнаментів – “столь крупных и ярких мы никогда не видели в византийских кодексах”: Там же.

О. Поповой, “вопрос о происхождении художника, оформившего Хутынский Службеник, представляется нам не очень существенным (виділено – В. А.). Гораздо важнее, что он точно и тонко следовал принципам позднекомниновского искусства и знал разные его варианты”¹⁰⁸.

Однак само походження митця, як видається, повинно сприйматися набагато істотнішим фактором, ніж його потрактовано в наведеному висловлюванні. Не випадало би, звісно, обстоювати принципову відмінність наповнення можливих варіантів – коли в майстрові вбачати столичного візантійця, або ж когось іншого, з-поза столичного середовища, чи – щобільше – взагалі невізантійського, втім місцевого вихідця, якому, нібито, мало випасти, – припускається – настільки всебічно, послідовно та досконало засвоїти й реалізувати стилістику константинопольської елітної культури, що внаслідок цього його мініатюри “не просто близьки візантійської живописи, но составляют ее часть”¹⁰⁹.

Стосовно автора мініатюр як один із важливих моментів його сприйняття в О. Поповой водночас також зазначено: “их мастер, вполне возможно греческий, мог находиться в это время в одном из городов Галицко-Волынской Руси”¹¹⁰. При цьому пригадано еміграцію після розгрому Константинополя “на Русь” візантійських митців подібно до того, як це стверджено для Сербії¹¹¹. Версію щодо активної візантійської еміграції після 1204 р., послідовно співвідносячи з нею комплекс найважливіших явища мистецької культури Київської держави найближчого наступного періоду, свого часу розвивав також В. Пуцко¹¹². Проте запропонований у його викладі погляд з визнанням тогочасної немовби достатньо “масової” візантійської мистецької міграції на землі Київської та Галицько-Волинської держави повинен бути визнаний безперечним завідомим перебільшенням¹¹³. У контексті

¹⁰⁸ Попова О. С. Галицко-волыньские миниатюры... С. 284, примеч. 60.

¹⁰⁹ Там же. С. 284.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Пуцко В. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва *Археологія*. Київ, 1988. № 1. С. 35.

¹¹³ Не варто забувати, що зі смертю засновника Галицько-Волинської держави князя Романа Мстиславовича (†1205) за малолітства спадкоємця – юного князя Данила (*1201?) у ній наступив період знаного тривалого внутрішнього протистояння із чималою зовнішньою – як польською, так і угорською – активною участю, об’єктивно ніяк не спроможний сприяти не тільки проникненню на місцевий ґрунт візантійських майстрів, а й – щобільше – їхньому закріпленню у середовищі. На тлі достатньо докладно описаних у не залученому тут літописі тогочасних винятково бурхливих подій сама правляча родина упродовж цілого десятиліття, як відомо, вимушена була навіть постійно мандрувати, не маючи при цьому сталого осідку, й триваліший час перебувати за кордоном – у Кракові та – князь Данило Романович, після недовготривалого перебування у Кракові, – в Угорщині. Ста-

білізація стала зарисовуватися щойно відтоді, як молодому спадкоємцеві загинлого володаря вдалося 1215 р. посісти батьківський престіл у Володимирі (Ипатьевская летопись. Стб. 731), а в Галичі, як зазначалося, від 1218 р. утвердився князь Мстислав Мстиславович. Найновіші міркування з приводу певних вибраних аспектів історії Романовичів вказаного періоду з переглядом окремих “загальноприйнятих” дотепер проглядав на нього див.: *Александрович В. “Угорське підданство” короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 160–186. З цього огляду не потребує коментарів завідомо “трогательная идиллия”, нібито: “Скорее всего, через Афон он (Добриня Ядрейкович – В. А.) возвратился на Русь и остановился в Галиции, где еще застал князя Романа Мстиславича и мог быть свидетелем его гибели в 1205 г. При Антонии росли сыновья Романа Даниил и Василий (виділено – В. А)”, див.: *Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский...* [2010]. С. 74. Така ідилія виступає як “особенно трогательная” в наступному визнанні: “Здесь в окружении знатных и осведомленных людей Антоний мог внимать рассказам о разграблении Царьграда” (це при тому, що на початку того самого

зазначеного міркування В. Пуцко твердив також, ніби “залучення до оформлення рукопису, переписаного у перемиському єпископському скрипторії грецького майстра не сприймається чимось несподіваним”, вказуючи на мініатюри як такі, “що уособлюють столичну візантійську традицію з її надзвичайною вишуканістю”¹¹⁴. Однак завершення наведеної фрази відзначає не просто “грецького майстра”, а митця найвищої для тогочасної культури професійної кваліфікації. Потенційна діяльність такого константинопольського маляра в Перемишлі здатна надати розмові зовсім іншого змісту, відсилаючи до не зауважених у дотеперішніх висловлюваннях із відповідного приводу можливих обставин появи гаданого візантійця на місцевому ґрунті (див. далі).

Приймаючи невідважальний константинопольський аристократичний характер мініатюр, а відтак, логічно, й само їх походження, чи, принаймні, – відповідний якнайтісніший взаємозв'язок їхнього автора, стосовно поширення подібної творчості на українському та західноукраїнському ґрунті не варто, однак, забувати як значно більшого, у порівнянні зі Сербією, віддалення, так і об'єктивно неминуче віддаленіших – внаслідок дії не тільки географічного фактору, а й сукупності інших, не менш істотних чинників, – історичних взаємозв'язків. За таких обставин при взаємних контактах мали спрацювати

абзацу припущено: “Добрыня (Антоний), скорее всего, был еще в Константинополе во время разграбления его крестоносцами в 1204 г.” й далі вже “переконано” стверджено: “Антоний был свидетелем этого разбойного события (sic!)”, див.: Там же. Серед “інформаторів” майбутнього архієпископа як гаданого автора “Сказання о взятии Константинополя”... об'являється навіть “знакомый из посольства, с которым они вместе могли наблюдать разграбление Константинополя”: Там же. С. 75. Але коли “они вместе могли наблюдать”, то за законами звичайної логіки на який спосіб випадало би розуміти наголошену роль тієї ж особи “інформатора” як... джерела відомостей з відповідного приводу? Щобільше, у продовженні навіть виявляється: “В Южной Руси Антоний провел в общей сложности более десяти лет (sic!) и Галиция стала вторым его домом (виділено – В. А.)”, див.: Там же. Тобто доводиться визнати – не одинокое, зрештою, в літературі Службника – явне вдумування історії при так само очевидному ігноруванні автентичних джерельних відомостей з епохи. Як уже йшлося щодо раніше розглянутих подібних ситуацій, такі висловлювання репрезентують зовсім інший, окремий жанр, супроти актуально доступних свідчень джерел за всіма ознаками явно позаісторичний... Щодо перебування Добрини в Константинополі, то воно конкретно засвідчене тільки під 21 травня 1200 р., коли, за його ж власними словами, він, разом із членами посольства князя Романа Мстиславовича, став свідком чуда у головному вівтарі Софійського со-

бору: Книга Паломник. С. 15. Пор.: *Лопарев Хр.* [Вступление]. С. I, VII, IX, XIV, XVIII, XX, LVII, LXVI, LXXVII, XCV, XCVIII, CI, CIV, CXI, CXIII, CXXVI, CXXX; *Айналов Д. В.* Примѣчания къ тексту Книги “Паломникъ” Антонія Новгородскаго *Журнал Министерства народного просвещения* (далі – ЖМНП). 1906. Ноябрь. С. 102. У попередньо виданій частині тексту з того ж приводу помилково вказана дата “1202 р.”: *Его же.* Примѣчания... ЖМНП. 1906. Июнь. С. 235. Далі там же той сам факт відзначено під 1200 р. та водночас стверджено перебування новгородського прочанина в столиці Візантії “повидимому, между 1200–1204 годами, т. е. до разграбления его крестоносцами въ 1204 году”: Там же. С. 236. Наведені давні міркування вказують на уже столітню традицію трактування часу перебування майбутнього новгородського архієпископа і перемишльського єпископа в Константинополі з очевидним неврахуванням свідчення з відповідного приводу його самого...

¹¹⁴ Пуцко В. Службник... С. 15. Версія про перемишльський єпископський скрипторій часів владики Антонія, звісно, нічим не підтверджена (докладніше див. далі). Як переконує спеціальне вивчення рукопису, результати якого запропонувала Наталія Шалигіна, повинно йтися про двох переписувачів, що працювали над первісним, основним текстом Службника: *Шалигіна Н. В.* Язык... С. 10, 15. Для розмірковувань про “скрипторій” цього теж надто мало, особливо за цілковитої відсутності будь-яких інших потенційних слідів його активності.

й належно відмінні, так само неунікнено віддаленіші не тільки за наповненням, а й змістом моделі практикованих взаємовідносин¹¹⁵.

Окрім того, обидві пропозиції стосовно гаданого константинопольського автора в Перемишлі, як уже відзначено, якнайочевидніше надто загальні та вражають поверхові. Вони не схильні враховувати навіть того явного й цілком виразного в його вимові моменту, що до виникнення мініатюр не раніше 1220 р. від часу падіння самого Константинополя мав минути достатньо тривалий проміжок часу, що так само цілком певно здатне істотно підважити нічим не підтверджене, винятково побіжне сприйняття в авторові потенційного “емігранта 1204 р.”. З огляду пригаданого розкладу загальновідомих фактів історії тогочасної Галицько-Волинської держави нічим не доведена нібито значніша активність на її теренах майстрів-емігрантів із розгромленої тоді столиці Візантійської імперії, всупереч дотеперішнім надто облегшеним та немало абстрактним – виявляється – поглядам із відповідного приводу, не видається не тільки вірогідною, а й навіть можливою взагалі. Тому походження мініатюр випадало би визнати результатом іншого, набагато складнішого процесу, ніж це подано в запропонованих досі зазначених цілком “попередніх” намаганнях “ліквідувати” проблему “негайно”. Таким же при докладнішому розгляді усього доступного комплексу відомостей сприймається також і походження самого рукопису (див. далі).

Що ж до наведеного міркування О. Попової стосовно особи гаданого автора, то з першою частиною запропонованого висловлювання неможливо погодитися ніяк. Сам він мав бути реальним персонажем зі складеним на історично обумовленій і конкретній основі індивідуальним професійним досвідом, й водночас також – носієм та виразником певної сформованої у процесі еволюції школи, внаслідок цього неодмінно наділеної очевидними певними ознаками осілості. Показовим сприймається також не відоме як російській авторці, так і за її часів, відкрите щойно значно пізніше відзначене новіше продовження відображеної у мініатюрах стилістики на місцевому ґрунті як перемишльський її варіант, стверджене згаданими новоідентифікованими у відповідному контексті поодиноким найстарішими західноукраїнськими іконами. Цитоване дослідження О. Попової докладно трактує потенційне коло орієнтирів у візантійській малярській практиці, але до безперечного – з огляду походження самого рукопису – позавізантійського історичного та мистецького контексту мініатюр при цьому, фактично, не вдавалося зовсім як для російських авторів незмінно не лише невідомого, а й навіть фактично недоступного. Проте такий не врахований досі “інший контекст” – цілком очевидно – здатний існувати навіть і в тому разі, коли самі мініатюри на підставі фахового рівня їх виконання прийняти на місцевому ґрунті за об’єкт мистецького імпорту.

Окремою вимовою наділене також наведене визнання імовірності активності автора мініатюр “в одном из городов Галицко-Волынской Руси”, так само якнайочевидніше необов’язково загальне й цілковито позбавлене належного врахування неодмінного конкретного культурно-історичного тла не тільки професійної діяльності анонімного митця, а й походження самого рукопису. Про нього, як видно, при цьому не йшлося зовсім.

Звісно, майстер такого фахового рівня за тогочасних умов не міг працювати поза певним середовищем, здатним його як прийняти, так і підтримати та забезпечити. Тому запропоноване в залученій формулі надто загально висловлене сприйняття його особи потребує цілком очевидного не тільки уточнення, а

¹¹⁵ Про них див.: Александрович В. Візантій... С. 55–72.

й конкретизації. Подібного наповнення культура, як і, зрештою, у самій вірцевій традиції, на місцевому ґрунті ніяк не могла функціонувати в якійсь значній кількості осередків, відповідно до залученої формули “в одном из городов”. Однак у перемишльському контексті сприймається явним та безперечним, що, незалежно від того, ким насправді з походження мав бути автор мініатюр, він, як спроможне переконати зазначене пізніше продовження традиції, якщо не мав би започаткувати її на місцевому ґрунті, то – як здатний переконати ранг самотнього актуально доступного його замовлення – принаймні мусив якось докластися коли не до прищеплення, то принаймні утвердження відповідного малярського напрямку в середовищі¹¹⁶. Причому, навіть незалежно від можливого конкретного виміру самого цього докладення. Якщо маляр справді повинен був діяти в місцевому осередку, то навряд чи йому випало обмежитися винятково ілюструванням самотнього владичого Службника й тільки зовсім випадковим збігом обставин з його потенційного місцевого доробку почастило вціліти лише цим самотнім мініатюрам. Хоча, з огляду на походження рукопису та короткотривалий перемишльський період біографії замовника, щодо значнішої активності майстра в середовищі не випадало би розважати. Водночас, оскільки присутність анонімного автора поза виконанням мініатюр не підтверджена (ані прямо, ні опосередковано), так само не належалося би добачати і його більшої причетності до середовища. У гаданому перемишльському контексті явно повинно би йтися про митця, якось пов'язаного з владиною, тобто спроводженого його зусиллями чи навіть вірогідного автора з-поза осередку тільки зайнятого замовленням. Принаймні, немає ніяких підстав твердити про виконавця, на триваліше осілого на місцевому ґрунті, оскільки само тогочасне місто не випадало б сприймати потенційно спроможним притягнути і втримати такого маляра. Можливості самого владичого Антонія, який десь через два роки після прибуття до Перемишля мав отримати, як зазначено, далеко не найвигодніших угорських господарів, так само не зовсім здатні відповідати потенційному функціонуванню у його оточенні майстра зазначеного фахового рівня¹¹⁷. А стилістика пізніших ікон запресентованого зразка не здатна неодмінно виводитися прямо і безпосередньо акурат неодмінно власне від мініатюр Службника – вони явно відображають ширше явище. Як уже відзначено, безперечно повинно йтися про вияви, генетично ніяк не обмежені

¹¹⁶ Відповідну схему на численних конкретних прикладах засвідчив чималий фонд – як самого доробку, так і пізніших відкликів до нього – спадщини значно молодшого, чинного на перемишльському ґрунті вже у першій третині XVI ст. анонімного Майстра циклу великих празників з Успенської церкви на Вовчу в Перемишлі. До літератури його постать та професійний доробок впроваджено: *Александрович В.* Майстер циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі (Невідома сторінка зарубіжних зв'язків перемишльської школи українського релігійного малярства початку XVI століття) *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 35–36. Львів, 2000. С. 76–98.

¹¹⁷ Тим більше на випадало би погодитися

із твердженням: “Побутування твору (можливо його виготовлення) в перемишльському художньому осередку вказує на шляхетність художнього оточення, що склалося там навколо єпископської кафедри”, див.: *Ганзенко Л.* Ілюмінування... С. 737–738. Звернення до перемишльського епізоду біографії владичого Антонія вказує, що для складення чогось такого, як “мистецьке оточення” навіть не віднаходиться часу. Зрештою, не тільки “єпископський двір” у Перемишлі, а й “каліграфи і художники” при ньому для авторки мають функціонувати вже від... XI ст.: Там само. С. 733.

¹¹⁸ *Луцко В.* Службник... С. 14–15.

¹¹⁹ Інший аналогічний приклад фіксує твердження: “На межі XII–XIII ст., особливо після 1204 року, коли хрестоносці розорили Константинополь, територія Галицько-

єдиною конкретною актуально доступною позицією мистецької спадщини та водночас це і так само й самотнім носієм традиції.

Загалом згідно з О. Поповою потрактував проблему авторства також В. Пуцко: “Питання про національну приналежність мініатюриста, може, і не мало б ніякого значення, якби поза цим не стояли певні історичні події”¹¹⁸. Під ними мався на увазі згаданий фактор “візантійської еміграції 1204 р.”. Однак уже при розгляді відповідних коментарів О. Попової була нагода наголосити на позбавленому конкретики й достатньо відстороненому характері наявних міркувань та висловлювань на відповідну тему. До того ж, як показано, – при цьому їх ще й так само на зовсім незрозумілий спосіб відмежовано від галицько-волинської дійсності перших десятиліть XIII ст.¹¹⁹ Виявлена незбагненна відстороненість від неї перетворює пропонувані міркування на приклад “ученого мнения” з-поза реалій епохи, заснованого на цілком абстрактно сприйнятій, проте, як найчастіше трапляється, послідовно “уподобаній” ідеї.

Пізніші перемишльські ікони стилістичного напрямку, вперше зафіксованого на місцевому ґрунті в мініатюрах Службника, не тільки засвідчують уже відзначений ширший характер самого явища через існування відповідного окремого малярського спрямування у місцевій релігійній мистецькій культурі. Водночас вони здатні вказати як на вже зазначену тривалість та різноманітність самої цієї версії традиції, так і, внаслідок цього, – її очевидні істотні позиції у малярському досвіді свого часу. Зокрема, показовою сприймається належність усіх ідентифікованих дотепер ікон такого взірця до часів князя Лева Даниловича (кінець 1220-х років¹²⁰ – не раніше 1399¹²¹), разом навіть із його вірогідною можливою особистою причетністю до появи окремих з-поміж них¹²². Цей висновок виявляється суголосним не зауваженому досі в такому значенні¹²³ довготривалому володарюванню князя, як і в його батька, короля¹²⁴ Данила Романовича

Волинського князівства стала буферною зоною міграції книжників, пілігримів, переміщення творів”, див.: Ганзенко Л. Ілюмінвання... С. 738.

¹²⁰ Найновіші міркування стосовно часу народження із уточненням прийнятих раніше пропозицій див.: Александрович В. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11. С. 23–32.

¹²¹ Новіший розгляд відомостей стосовно часу смерті князя запропонував: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 107.

¹²² Зокрема, таке походження здатне вловлюватися за згаданою найстаршою західноукраїнською іконою Покрову Богородиці, ідентифікованою як скромніша репліка перемишльської школи з аристократичного холмського оригіналу середини століття: Александрович В. Малярство XII–XVIII століть... С. 88; *Його ж.* Покров Богородиці. С. 173–179; *Його ж.* Ікони часів князя... С. 310–311. Її потрактовано прикладом своєрідної “холмської спадщини” князя Лева Даниловича, який

успадкував Холм після смерті 1269 р. свого молодшого брата Шварна: Там само. С. 311. Додатковим аргументом на користь зазначеного припущення здатне послужити поширення покровської традиції у колі впливу знаної фундації князя – Спаського монастиря поблизу Старого Самбора: *Його ж.* Покров Богородиці. С. 177. Наведений здогад, зі свого боку, спроможна підтвердити й присутність унікального для покровської тематики мотиву ангелів з укладеною аркою тканиною у руках чи навіть без неї в обширній групі пізніших пам'яток перемишльської покровської іконографії – кінця XVI–XVIII ст. Їх короткий перегляд див.: Там само. С. 136–138. На найраніших віднайдених досі західноукраїнських іконах як спадщині доби князя Лева Даниловича вперше наголошено: *Його ж.* Ікони часів князя... С. 307–326.

¹²³ Зокрема, цього не зауважив автор новішої біографії князя: *Войтович Л.* Лев Данилович... С. 307–326.

¹²⁴ Найновіші, засновані на докладному аналізі відповідних літописних переказів міркування щодо королівського титулу Данила Романовича та його функціонування

(який, правда, посів престол істотно молодшим) – близько шести десятиліть. У вказаному періоді в історичній перспективі належить вбачати усе ще не відкритий із таким наповненням важливий етап закладення основи якнайширшої традиції майбутнього історичного перемишльсько-львівського регіону не тільки найближчого післякняжого періоду. Йдеться водночас також і про – при зіставленні з нею – не до порівняння краще відображену значно багатіший комплекс різnorідних джерел уже наступну, пізньосередньовічну епоху¹²⁵.

Докладніший аналіз поширених дотепер уявлень щодо походження рукопису та його мистецького оздоблення переконує в очевидній абстрактності пропонуваного досі міркування стосовно нього, породженій неодноразово на конкретних прикладах засвідченою недостатньою увагою як до самого Службника та його мистецького оздоблення, так і властивого потенційного середовища виникнення та ширшого контексту, для російських авторів, зрештою, як уже відзначено, найчастіше немало “безнадійно віддалених”. Незмінно спрацьовувала також знана готовність пропонувати висновки без попереднього належного всебічного вивчення реалій пам’ятки. Однією з таких важливих досі не зауважених істотних з-поміж них є безперечна неоднорідність окремих частин первісного рукопису, визначена, як переконує уже їх характер, очевидною поспішністю при його спорядженні. Вона здатна привернути особливу увагу через виразно скромний обсяг аналізованої книги й мусить мати якесь конкретне витлумачення.

З цього огляду варто, зокрема, докладніше розглянути висловлене без залучення аргументів переконання, нібито Службник “мог быти переписан в перемишльської книгописної мастерской при архиерейской кафедре Антония”¹²⁶. Загалом, існування переписувачів при кафедрі сприймається цілком прийнятним як вираз загальноновизнаної, хоча й не зафіксованої джерелами відповідного періоду практики¹²⁷. Проте в конкретному аналізованому перемишльському випадку варто пам’ятати про нове походження самої кафедри, тобто явно зовсім не враховану в наведеному міркуванні хронологію та вірогідні обставини самого початкового періоду історії єпархії. Адже рукопис – при його перемишльському родоводі, найправдоподібніше, логічно мав би бути створений власне на початку функціонування кафедри. Проте маловірогідно, аби при її закладенні одразу ж мала запрацювати майстерня, забезпечена кадрами, фаховою школою яких спроможне засвідчити професійне виконання обох мініатюр разом із головнішими елементами декоративного оздоблення¹²⁸.

Свого часу твердилося також, нібито “залучення до оформлення рукопису, переписаного у перемишльському єпископському скрипторії грецького майстра не сприймається чимось несподіваним”, трактуючи мініатюри такими, “що уособлюють столичну візантійську традицію з її надзвичайною вишуканістю”¹²⁹.

див.: Александрович В. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича Галицько-волинська доба. Т. 1. С. 115–190.

¹²⁵ Александрович В. Дар Львова. С. 14.

¹²⁶ Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии... С. 64.

¹²⁷ Пор.: Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні Історія української культури: У 5 т. Т. 2. С. 252.

¹²⁸ Найдокладніше про нього див Попова О. С. Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII в. Древнерусское искусство.

Русь. Византия. Балканы. XIII век. Санкт-Петербург, 1997. С. 107–122 (передрук: Ее же. Византийская и древнерусская миниатюра. С. 107–122).

¹²⁹ Пуцко В. Службник... С. 15. Як переконує докладніше вивчення рукопису, результати якого запропонувала Н. Шалигіна, над первісною частиною тексту працювали двоє переписувачів (див. вище). Для розмови про “скрипторій” цього теж надто мало, особливо за відсутності інших можливих слідів його активності.

У контексті зазначеного переконання про проникнення візантійських митців із завойованого 1204 р. Константинополю до Київської держави визнано: “столичные мастера работали в это время в православных славянских странах. Могли они быть, естественно, и в Перемышльской епископии”¹³⁰.

Проте з історичних міркувань версія стосовно функціонування у тогочасному Перемишлі столичних константинопольських малярів, тобто навіть не одного (sic!), так само неприйнятна. Уже була нагода показати не тільки винятковий характер творчості самого автора мистецького оздоблення, а й водночас неможливість побутування у середовищі візантійських митців за умов розгортання у Галицько-Волинській державі після загибелі 1205 р. князя Романа Мстиславовича на тлі довготривалого внутрішнього протистояння та анархії, які опанували державу за його юного спадкоємця князя Данила Романовича (*1201) (див. вище). Тому версію щодо функціонування у Перемишлі одразу ж на початках урядування на щойно закладеній кафедрі від 1220 р. владика Антонія гаданого скрипторію із кадрами такого фахового вишколу випадає визнати не лише недоведеною¹³¹, а й цілковито позбавленою належної історичної основи та не заснованою на дібраних прийнятних аргументах. Окрім того, само твердження про роботу столичних константинопольських майстрів у “православных славянских странах” у зацитованому відкликанні незрозуміло абстрагізовано. Адже логічно повинно йтися про активність таких емігрантів у найближчих сусідів Візантії, до яких і належать відповідні відомості. Звісно, немає ніяких підстав поширювати наведений погляд водночас також ще й на інші слов'янські країни, хоча цитоване висловлювання засвідчує саме такий незрозумілий та нічим не оправданий з огляду наукової логіки крок.

Серед явно “облегшених” трактувань гаданих обставин появи рукопису та його мистецького оздоблення не можна не пригадати теж цілком здогадного та поверхового, позбавленого будь-якого підтвердження припущення: “Не исключено, что они были исполнены греческим художником, находившимся в окружении императора Алексея III Комнина, получившего убежище при дворе князя Романа Мстиславича после захвата Константинополя крестоносцами в 1204 г.”¹³². Знаючи справжнє тло поліщення столиці, додавати василевсові

¹³⁰ Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии... С. 64.

¹³¹ Тому висловлене не так давно твердження стосовно з'ясування походження рукопису виявляється якнайвиразніше поспішним (див. далі): Любащенко В. Люміновані богослужбові пам'ятки... С. 109 (“Нині можна вважати фактично довершеною дискусію навколо походження Служебника перемишльського єпископа Антонія (Служебника Варлаама Хутинського)”).

¹³² Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский... [2004] С. 22–23. Показово, однак, що новіше обширне видання, присвячене стосункам Варлаама та Антонія, яке розвиває цитовану статтю, про мініатюри навіть не згадує. Сам Служебник тепер фігурує лише в контексті “новооблюбованої”, теж тільки винятково здогадної версії “тісних контактів” владика Антонія та знаного володимирського й угровського єпископа Асафа. За запропоно-

ваною цього разу версією, 1225 р. владика повернувся з Перемишля нібито разом із Асафом: “Возможно, именно тогда они привезли (виділено – В. А.) в Новгород так называемый Хутинский Служебник конца XII – начала XIII в.”. Як виявляється, одинокою підставою “для подібного предположения служат включенные в Служебник врачевательные молитвы и среди них написанная другим почерком молитва над онемевшим больным (“над бодем онемевшим”). Не исключено, что уже в Новгороде, заботясь о больном Антонии, Асаф внес их в рукопись”, див.: Еє же. Варлаам Хутинский... [2010]. С. 77. Щодо Асафа, то ніщо не вказує на його перебування у Новгороді та якусь можливу активність на місцевому ґрунті – наведене твердження належить до притаманних авторці незмінно широких здогадів, цілковито, однак, позбавлених документальних підстав. Зазначена молитва включена до справді дописаного до

такий “мистецький супровід” – більше, ніж просто перебільшення... До того ж, вірогідність прийнятого давніше перебування імператора в Галиччі засновані на докладнішому опрацюванні відповідних джерельних переказів новіші дослідження відкидають зовсім¹³³. Вказане явне недоречне твердження пропонує яскравий приклад того, яким способом і на яких підставах формувалися поширені дотепер уявлення про походження мистецького оздоблення Службника.

Можливий вихід із запроєнтованого в дотеперішній літературі виразно винятково поверхового та побіжного сприйняття проблеми вказала не зауважена давніше незавершеність рукопису, підказана, зокрема, цілком очевидно не сприйнятою дотепер явною різномірністю виконання поодиноких його частин та безперечною відмінністю їх професійного рівня, найяскравіше виявленою у характері оздоблення. Зокрема, значно багатшим за залученими засобами є виконання початкового аркушу Літургії святого Василя Великого та відзначене використання золота при написанні виділених елементів її тексту разом з більшістю ініціалів. У Літургії святого Іоана Златоуста золото присутнє уже тільки в мініатюрі та заставці – до тексту його не залучено: при її виконанні переписувач вживав винятково червону фарбу. В останній Літургії Напередосвячених Дарів золото відсутнє взагалі, навіть набагато скромніша заставка перед початком тексту так само пропонує винятково червону фарбу. Запроєнтовані особливості поодиноких складових невеликого рукопису не тільки визначають очевидні відмінності між ними, а й вказують на безперечну різномірність підходів до їх створення. Аристократичний характер самих мініатюр, орнаментациї двох перших заставок та використання золота в оздобленні тексту Літургії святого Василя Великого немало контрастує із виразно скромнішим, суто каліграфічним прикрашенням наступної Літургії святого Іоана Златоуста й особливо останньої Літургії Напередосвячених Дарів. В одному достатньо обмеженому за обсягом рукописі така різномірність здатна вказати на відсутність єдиного підходу до його спорядження. Очевидно, з якихось причин початкового чи основного елітного характеру досліджено не витримано. Щось подібне, звісно, складно уявити, коли б рукопис, як схильні припускати, справді мали виконати при замовникові в гіпотетичній “його” перемишльській майстерні. Неоднорідність частин здатна сприйматися свідченням навіть певного поспіху. Тобто, очевидно книга не мала бути переписана в Перемишлі під оком владики й поширене у новішій російській літературі переконання стосовно її перемишльського походження належить сприймати недоведеним, поверховим та заснованим винятково на самому перемишльському епізоді біографії владики Антонія, визнаного замовником. Тому поява рукопису мусить мати інше пояснення і її випадває шукати – якнайочевидніше – поза контекстом недовготривалого перебування “новгородського вигнанця” на новоутвореній західноукраїнській кафедрі. З огляду авторства фахового рівня мініатюр разом із найважливішою частиною декоративного оздоблення на тлі відомих обставин тогочасної історії Галицько-Волинської держави так само мав би заперечувати потенційну можливість виникнення подібної книги також й у якомусь іншому тогочасному культурному осередку західноукраїнських земель.

Через відсутність будь-яких прямих відомостей стосовно походження Службника – як у самому рукописі, так і поза ним – немає виходу, як полишатися

давнішого рукопису уже в Новгороді циклу з дванадцяти молитов (Службник. Л. 24–27), втім чотирьох молитов над хворим (Там же. Л. 26–27). Останньою з них і є текст мо-

литви (Там же. Л. 27), здатної відсилати до владики, що втратив мову.

¹³³ Майоров О. Галицько-волинський князь... С. 211–230; Его же. Русь... С. 210–213.

поміж здогадами. Проте вони ніяк не повинні перетворюватися на пропонування прозорінь у жанрі нічим не обмежених догадок, позбавлених будь-якої мотивації. Можливим міркуванням належить засновуватися на реальних історичних фактах, аргументовано залучених до розгляду внаслідок відображення у них автентичних явищ традиції епохи.

З таким підходом рукопис здатний сприйматися насамперед виконанням у середовищі, забезпеченому кадрами майстрів найвищого фахового рівня. Але водночас така очевидна потенційна можливість осередку з якихось міркувань не отримала послідовного адекватного відображення у всіх найважливіших елементах спорядженого кодексу. Проте визначальним при осмисленні цього унікального зразка книжкової культури свого часу виявляються його аристократичні мініатюри разом із нечисленними відповідними їм елементами оздоблення. Можливі уявлення про вірогідні обставини створення Службника покликані незмінно засновуватися власне на них як вихідному і визначального наповнення моменті потенційних подальших пошуків та розмірковувань.

За окреслених на викладений спосіб обставин у знаних реаліях біографії владики Антонія логічно спроможне постати питання, чи не варто визнати тим осередком, у якому переписано й оздоблено Службник, Київ? Тобто, це мало б означати чи не повинні були приготувати цей невеликий аристократичний рукопис перед 17 березня 1220 р.¹³⁴ у Києві при дворі митрополита під час недовготривалого перебування там владики Антонія коли призначення до Перемишля уже мало бути вирішеним?

На тлі за всіма ознаками надто віддаленого від реалій місцевої ситуації пропонованого досі потенційного “найпростішого” перемишльського вирішення “на поверхні”, визнаного при докладнішому розгляді недоведеним і безпідставним, київське, попри його так само теж тільки здогадне походження, здатне видатися під усіма оглядами прийнятнішим. Відповідає йому також явно скромний обсяг рукопису, первісну частину якого мали переписати двоє писарів (див. вище). Версію про київське походження так само здатні підтримати міркуванням стосовно статусу хоча й, практично, невідомого в конкретних виявах тодішньої активності, проте, безперечно, значного столичного мистецького осередку з належним різномірним кадровим забезпеченням. Перемишль з його не до порівняння скромнішими можливостями, зі зрозумілих причин, на той час диспонувати чимось таким не міг. Прийнятнішою уявляється також наявність при митрополичому дворі скрипторію з відповідним досвідченим кадровим забезпеченням. Немає докладніших відомостей про самого тогочасного митрополита Матвія, який перебував на кафедрі щонайпізніше від 1210 р. й помер ще того ж 1220 р.¹³⁵ Проте активність при митрополичому дворі в Києві візантійського майстра такої кваліфікації, безперечно, переконаливіша, ніж ні на чому не засноване й зовсім невірогідне, як виявляється при докладнішому розгляді, поверхово прийняте його функціонування у Перемишлі.

Правда, в конкретних виявах сама київська мистецька традиція тих років, як зазначено, досі майже не відома. За таких обставин важливим здатний видатися і ширший контекст. Зокрема, привертає увагу той добре знаний момент, що саме в той час у середовищі Києво-Печерського монастиря сформувалося

¹³⁴ У цей день до Новгороду з Києва був повернутий рішенням митрополита на архієпископський престіл владики Митро-

фан: Новгородская первая Лѣтопись... С. 38.

¹³⁵ *Поппэ А.* Митрополиты киевские... С. 201–202; *Его же.* Митрополиты и князья... С. 462–464.

первісне ядро тексту Києво-Печерського патерика¹³⁶. Новіші дослідження переконують також у паралельному опрацюванні на тодішньому київському ґрунті на основі вже раніше присвоєної давнішої візантійської іконографії Богородиці Заступниці вихідного варіанту української іконографії Покрову Богородиці, знаного за пластиною суздальських “Златих врат”¹³⁷ та пізнішими і значно пізнішими систематичними відкликаннями до цієї історичної іконографічної основи через зображення постаті Богородиці Заступниці в спадщині українського малярства другої половини XV–XVIII ст.¹³⁸ Тому, за визнання київського походження, перемишльський Службник та його мистецьке оздоблення випадало би розглядати в колі двох вказаних виняткового значення синхронних фактів київського культурного та мистецького досвіду першої половини 1220-х років як унікальний на місцевому ґрунті мистецький додаток до тогочасних ширших за характером культурних процесів. Хоча й, у контексті пропонованої теми, кодекс належалося би водночас сприймати також немало своєрідним свідченням безперечних, проте мало відображених в актуально доступній спадщині епохи київських взаємозв’язків та київського тяжіння релігійної культури тодішнього Перемишля. На їхньому тлі перемишльський Службник та його мистецьке оздоблення виявляється навіть самотнім віднайденим досі можливим таким доказом. При цьому водночас йдеться ніяк не про щось відособлене. Відповідні вияви вже давніше відзначено в окремих західноукраїнських іконах. У пізнішій, уже тільки перших десятиліть наступного століття¹³⁹ іконі архангела Михаїла з діяннями, збереженій у церкві Перенесення мощів святого Миколая¹⁴⁰ у селі Сторона Дрогобицького р-ну Львівської обл. (НМЛ)¹⁴¹, в самотньому для національного доробку центральному зображенні відповідно до давнішої іконографії архангелів, званої тоді з її присутності у системі розписів храмових бань, ідентифіковано вірогідну репліку взірця початку XII ст. із київської Михайлівської Золотоверхої соборної церкви Михайлівського монастиря¹⁴². Інший аналогічний приклад зберегла заснована на відтворенні втраченого оригіналу цього разу XIII ст. – гаданого храмового образу перемишльської ротонди святого Миколая – зазначена перемишльська пізньосередньовічна іконографія святого Миколая з історією¹⁴³, для якої зафіксована також вірогідна київська паралель із

¹³⁶ Коротко з цього приводу див.: *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. X–XIII.

¹³⁷ *Александрович В.* Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 126–134. Найдокладніше про цю початкову іконографію теми Покрову див.: *Його ж.* Покров Богородиці. С. 35–81.

¹³⁸ Окремі такі приклади наведено: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 63–66.

¹³⁹ Вказане датування обґрунтовано: *Александрович В.* Найдавніші ікони батьківщини Івана Франка *Садиба Франка. Науковий збірник заповідника Нагуєвичі*. Кн. 2. Дрогобич; Нагуєвичі, 2021 (друкується).

¹⁴⁰ У дотеперішній літературі незмінно фігурує із посвяченням святому Миколаєві, див., зокрема: *Слободян В.* Церкви

України. Перемишльська єпархія. Львів, 1998. С. 437, 438; *Kotłubuk W.* Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Lublin, 1998. S. 266; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... С. 116, 485; *Гелитович М.* Українські ікони... С. 294, 310.

¹⁴¹ Див.: *Гелитович М.* Українські ікони... № 20.

¹⁴² До такої можливості увагу привернуто: *Александрович В.* Перемишльська ікона XIV ст. “Архангел Михаїл з діяннями” *Перемишльські дзвони*. 1994. № 1. С. 18. Докладніше, з відсиланням до зазначеного конкретного київського взірця, див.: *Його ж.* Мистецтво... С. 29; *Його ж.* Два стилі... С. 288, 290. Найдокладніше про саму ікону див.: *Його ж.* Найдавніші ікони...

¹⁴³ *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона... С. 174, 176, 178.

того ж храму¹⁴⁴. Безперечно, до київських взірців відкликається й одна з версій іконографії Покрову Богородиці із вміщенням Її самої на тлі потрійної аркади – перерізу храму, znana на перемишльському ґрунті тільки з новіших реплік¹⁴⁵. Подібних прикладів логічно повинно було бути набагато більше¹⁴⁶. Тому лише цілковита відсутність тогочасної київської автентичної спадщини у поєднанні з актуальним станом осмислення доробку релігійної мистецької культури українських земель змушують обходитися винятково поодинокими, щойно тільки з новітнім поглибленням опрацювання національного мистецького доробку останнім часом виявленими такими свідченнями.

Наведена київська пропозиція, цілком очевидно, здатна суттєво змінити дотеперішні уявлення про перемишльський Служебник та істотно уточнити уявлення стосовно його місця в еволюції культурної традиції відповідного періоду й середовища. Насамперед, вона, зі свого боку, так само змушує критично поставитися до давніших міркувань щодо створення рукопису власне в Перемишлі, заснованих, як уже відзначено, правду кажучи, лише на самому перемишльському епізоді біографії владики Антонія. Усі інші додані до цієї літописно ствердженої історії викладені давніше міркування пропонують винятково здогади при навіть не завжди, як випало зауважити, належно вдумливому засвоєнні переписаних текстів самого рукопису – з опущенням, як показано, відсилань до окремих прихованих у них важливих потенційних відкликань до його історії.

Значно важливішим сприймається інший висновок. Він пов'язаний із усвідомленням насправді не єдиного сприйнятого досі вузького перемишльського, а ширшого столичного київського, тобто – загальноукраїнського контексту Служебника та його мистецького оздоблення. Адже подана тут вперше така ймовірність здатна підвести до визнання не просто походження самого рукопису. Водночас йдеться також про не врахований дотепер факт набагато ширшої та важливішої вимови – київську основу тієї традиції, яку репрезентує не лише само ілюмінування. З цього огляду ідентифіковано не вузьке перемишльське, чи навіть регіональне явище, а контекст, який – через доведене на показаний спосіб побутування на київському ґрунті – випадало би визнати притаманним усім тогочасній практиці українських земель. І тільки цілком випадковим збігом обставин воно виявилося зафіксованим в автентичних пам'ятках, вцілілих

¹⁴⁴ Його ж. Пошуки київського пізньосередньовічного малярства *Україна у Центральній-Східній Європі*. Вип. 15. Київ, 2015. С. 412–413.

¹⁴⁵ До зафіксованої на перемишльському ґрунті тільки зразками кінця XV–XVI ст. зазначеної версії іконографії увагу привернуто: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 204–208. У літературі донедавна ця схема сприймалася винятково за іконами новгородського походження. Проте новіші дослідження на підставі зіставлення із зазначеними пізнішими іконами перемишльської школи українського релігійного малярства показали її безперечний історичний київський родовід: Там само. С. 207 (пор. вище).

¹⁴⁶ У новішій літературі можна натрапити на твердження про київські ікони у холмській церкві святого Іоана Златоуста, нібито

навіть вилучені за розпорядженням короля Данила Романовича з київського Федорівського монастиря (“Вотчого”): *Щанов Я. Н.* Государство... С. 142; *Пуцко В.* Літописне оповідання про місто Холм *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 118. Однак таке твердження при докладнішому розгляді виявилось наслідком помилкового трактування літопису, а зазначені ікони за результатами ретельнішого вивчення літописного викладу у поєднанні з іншими відомостями ідентифіковано володимирським даром сестри короля Данила Романовича – черниці Феодори: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 54–57.

майже винятково невеликого конкретного регіону чи, принаймні, такого походження. На зазначений спосіб – разом із вловленими київськими пов'язаннями окремих пізніших ікон перемишльської гравітації – мініатюри Службника здатні також на конкретному прикладі ствердити київський елемент однією з істотних складових того процесу синтезу в мистецькій сфері, який розвивався тоді на західноукраїнській основі. Запропоноване відкриття спроможне ще раз наголосити на історично обумовленому істотнішому київському внескові до еволюції малярського аспекту культурної практики західноукраїнських земель княжих часів. Тільки через стан доступності та осмислення досвіду як київського, так і західноукраїнського середовища відповідного періоду описаний комплекс явищ ніколи досі не мав нагоди викликати належного зацікавлення, а щобільше – сприйнятися автентичним фактом історичного процесу та стати об'єктом цілеспрямованого вивчення.

Докладнішою увагою заслуговує також іконографія мініатюр. Вона презентується як винятково рідкісною (див. вище), так і в оздобленні відповідного призначення кодексів не характерною. Серед власне візантійської спадщини можливою аналогією дотепер відзначено щойно мініатюри пізнього, другої половини XV ст., скромнішого за виконанням Службника (Патмос, монастир святого Іоана Богослова, далі – Патмос)¹⁴⁷. З цього огляду мініатюри перемишльського Службника пропонують найраніше ідентифіковане дотепер відображення зазначеної схеми, скромно зафіксованої серед доступного доробку відповідної традиції для усього східнохристиянського культурного кола як ще один показовий вияв збереження на місцевому ґрунті не засвідчених на інший спосіб окремих важливих і навіть унікальних аспектів спільного широкого культурно-історичного контексту усього православного світу¹⁴⁸.

Виведена виняткова рідкісність мініатюр не лише для мистецької практики українських земель визначена їх походженням від іконографії, званої дотепер найперше за зображеннями святителів у композиції “Літургія святих отців”, яка належить до давніших здобутків східнохристиянської культури й за пізньовізантійської доби поступово виходила з ужитку. Її приклади відомі не лише в монументальному малярстві, де версія композиції у фресці znana також із “Літургії святого Василя Великого” середини XI ст. (Охрид, собор Святої Софії)¹⁴⁹. Серед ікон аналогічним зразком є опрацьований на підставі тієї самої схеми як її станковий відповідник частково збережений унікальний цикл XIII ст. у вівтарі соборного храму Преображення Господнього (Синай, монастир святої Катерини Александрійської, далі – Синай)¹⁵⁰. Очевидно, справді повинно йтися про притаманну певному етапові еволюції східнохристиянської культури одну з самостійних версій зображення святителів із розгорнутим сувоєм біля престолу під час літургії. До такого висновку здатна, зокрема, провадити присутність подібного зображення в історичному циклі званої найстаршої

¹⁴⁷ Див.: Смирнова Э. С. Лицевые рукописи... С. 246.

¹⁴⁸ На такий ролі спадщини українського відгалуження широкої східнохристиянської традиції акцентовано: Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Христа та Богородиці зі святим покровителем храму Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конферен-

ції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року. Луцьк, 2008. С. 35.

¹⁴⁹ Репродукована, зокрема: Турић В. Византијске фреске у Југославији. Београд, 1974. Ил. 6.

¹⁵⁰ Фото частини інтер'єру вівтаря з іконами див.: Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. New Haven; London 2004. P. 340. Fig. 11.6.

такого зразка ікони святого Миколая з початку XIII ст. (Синай)¹⁵¹. Очевидно, це справді звичний елемент давнішого походження, оскільки за тією ж схемою із розгорнутим сувоєм у руках зображений також один із персонажів на амвоні в мініатюрі зі сценою проголошення Синоду Православ'я (Афон, монастир Діонісіат)¹⁵². Сама ця іконографія поширилася синхронно з "Літургією святих отців" у монументальних розписах від XI ст.¹⁵³ Прикладом із книжкової мініатюри може служити виконана за тим же взірцем як віддзеркалення єдиної традиції ілюстрація літургійного сувою XV ст. (Патмос)¹⁵⁴.

Підібрані не враховані досі в контексті мініатюр перемишльського Службника переконливі докази ширшого побутування іконографії святих ієрей із розгорнутим сувоєм¹⁵⁵, не заперечуючи прийнятого родоводу від зазначених елементів ансамблів монументального малярства, вказують водночас на очевидне відображення при цьому насправді немало докладніше розбудованої традиції, тільки збігом обставин сприйнятої досі набагато менше через "позамонументальний" її аспект, прикладів якого дотепер ідентифіковано не так багато. У зазначеному зв'язку так само випадало би мати на увазі й вірогідність потенційного конкретного взірця перемишльських мініатюр не лише в фресках, а й також іконах, чи – може хіба навіть насамперед – книжковій мініатюрі.

В Україні вказана іконографія відзначена так само найперше у її класичній "фресковій" версії – від ряду святих ієрей середини XII ст. у вівтарі київської Кирилівської церкви¹⁵⁶. Цей вихідний прецедент¹⁵⁷, як і засвідчена залишками

¹⁵¹ З численних репродукцій див., зокрема: Ševčenko N. P. The life... P. 182. Чорно-біла побільшена репродукція самої зазначеної сцени: Ibidem. P. 185.

¹⁵² Репродукцію див.: Walter Ch. Sztuka i obrządek Kościoła bizantyńskiego / Przeł. K. Malcharek. Warszawa, 1992. Il. 46.

¹⁵³ Смирнова Э. С. Лицевые рукописи... С. 270.

¹⁵⁴ Там же. С. 272. Il. 269.

¹⁵⁵ Водночас відомі також приклади аналогічного зразка фронтального зображення святих ієрей, раннім з-поміж яких є мініатюра новгородського Соловечького Службника другої половини XIII ст. (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ), кольорова репродукція: Ророва О. S. Les miniatures... P. 53. Il. 25.

¹⁵⁶ Репродукції див.: Мамолат Є. С. Монументальний живопис Історія українського мистецтва: У 6 т. Т. 1. С. 307. Il. 250 (фрагмент); Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. Київ, 2005. С. 100, 101; Коренюк В(sic!). Монументальне малярство Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2. С. 639 (фрагмент). Пізній український приклад зазначеної іконографії пропонує фреска "Богородиця із Емануїлом на престолі з ангелами і святими Іоаном Златоустом (?) та Василієм Великим", намальована в 1540-х (?) роках у вівтарі монастирської церкви святого Миколая заснованого захо-

дами князя Федора Сангушка Милецького монастиря в селі Мильці Ковельського р-ну Волинської обл., кольорові репродукції див.: Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. Луцьк, 2001 (вкладка між с. 4–5); Александрович В. Монументальне малярство Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2. С. 921. На час відкриття фрески права сторона композиції з ангелом і святим Іоаном Златоустом (?) уже була втрачена, зображення святого Василя Великого знищене при подальшому відновленні храму. Цей унікальний в Україні рідкісний скорочений варіант іконографічної програми розписів вівтаря опирається на давні традиції, оскільки має прецедент, зокрема, серед фресок монастирських храмів Кападокії – церкви святого Георгія у Vallée de Maurucan, Ortaköy: Jolivet-Lévy C. Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords. Paris, 1991. Pl. 141. Fig. 1.

¹⁵⁷ В. Пуцко у цьому зв'язку вказав на фрески вівтаря Успенського собору у Володимирі: Пуцко В. Службеник... С. 15. Однак це помилкове твердження, оскільки втрачені володимирські фрески насправді подавали давніше, фронтальне зображення святих ієрей, новіші репродукції див., зокрема: Александрович В. Мистецтво Галицько-

малярства на окремих блоках зі стін перемишльського собору наявність його ансамблю в храмі, свого часу схилили до здогаду про можливість відображення в мініатюрах перемишльського Службника іконографії відповідної композиції у вівтарі акурат тоді піднесеної до рангу собору перемишльської замкової церкви¹⁵⁸ з-перед 1126 р. (див. вище). Втім, сам такий здогад, звісно, немає можливості ані перевірити, ні обґрунтувати докладніше. До того ж, йдеться про загалом достатньо рідкісне явище релігійної мистецької культури старокіївського родоводу¹⁵⁹. Тим більше унікальним воно виявляється для винятково обмеженої західноукраїнської спадщини княжої доби, в доробку якої монументальне малярство презентується особливо скромно відображеним явищем¹⁶⁰. Візантійські аналоги з книжкової мініатюри та іконопису, як уже зазначено, не дають підстав наполягати на родоводі перемишльських ілюстрацій неодмінно від монументального малярства.

Те, що Службник ще не пізніше XVI ст. не тільки потрапив до Велико-го Новгороду, а й уже якийсь час мав там перебувати, виступаючи у місцевій свідомості об'єктом автентичної давньої традиції, дає підстави вбачати в ньому книгу, віддавна збережену в монастирі. Із західноукраїнськими землями її здатна пов'язати особа владики Антонія як коли не вірогідного ініціатора, то, принаймні, адресата створення й оздоблення. Мовні та – найперше – не використані давніше зовсім й щойно тепер сприйняті мистецькі особливості кодексу в їх загальноукраїнському контексті, зі свого боку, спроможні підтримати таку версію, відсилаючи до ширше засвідченого тільки на західноукраїнському ґрунті описаного суголосного мініатюрам домінуючого, як випадає здогадуватися, аспекту малярської традиції XIII ст. Докладніше опрацювання проблеми походження рукопису переконує, однак, стосовно його не перемишльського, а, вірогіднішого київського родоводу, здатного придати мініатюрам та мистецькому оздобленню ширшого загальноукраїнського наповнення і значення.

Важливим відображенням своєрідності місця Службника в традиції свого часу та свідченням його походження виступають також інші елементи оздоблення, поміж якими після мініатюр виділяються багаті за залученими

Волинської держави. С. 81; Терський С. Княже місто... С. 126.

¹⁵⁸ Таку ймовірність запропоновано: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. С. 13. Цю версію прийняв також: *Пуцко В.* Службник... С. 15. Скромні фрагменти фресок відкрито при археологічному вивченні залишків собору (Кракув, Паньство́ве зби́ори шту́ки на Вавелю): *Frazik J. T.* Relikty rotuny pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań *Biuletyn Historii Sztuki*. 1962. Nr 2. S. 223.

¹⁵⁹ Серед перемишльського доробку є також й одне пізніше свідчення побутування цієї іконографії – фреска першої половини XVI ст. у вівтарі давньої монастирської церкви святого Онуфрія в селі Посада Риботицька неподалік від Перемишля (тепер на території Польщі), репродукції див.: *Gronek A.* Opuszczone dziedzictwo. O malowidłach w cerkwi św. Onufrego w Posadzie Rybotyckiej. Kraków, 2015. Il. 35, 36. Окремо варто

згадати про присутність цієї іконографії на царських вратах уже XVII ст. у фрагменті в церкві святого Миколая у селі Лудин Володимирського р-ну Волинської обл. (бл. 1601 р.) й дещо пізніших – церкви Богородиці в селі Ялава Пружанського р-ну Берестейської обл. Білорусі (Мінск, Національний мастацкі музей Беларусі): *Александрович В.* Царські врата 1601 року церкви святого Миколи в Лудині поблизу Володимира та володимирський малярський осередок на зламі XVI–XVII століть *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник*. Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. Луцьк, 2009. С. 38–47. Кольорову репродукцію фрагменту ялавських врат див.: *Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков / Автор текста и составитель Н. Ф. Высоцкая.* Минск, 2007. Ил. 6 (безпідставно датовано XVI ст.).

орнаментальними мотивами заставки до усіх трьох Літургій. При загальній очевидній однорідності та однотипності, кожна з них вирішена за відмінною, зовсім іншою схемою й пропонує навіть немало інакше скромне лінійне обрамлення. Вони чималі за розмірами, орнаменти відзначені недрібними формами. Враження монументальності посилює й локальне кольорове тло – плями червоного, а також синього і зеленого різних відтінків у зіставленні із золотом двох перших заставок, відсутнім у значно скромнішій третій, де замість нього вжито насичений жовтий колір.

Реалізована насамперед у заставках очевидна підкреслена увага до орнаментів сприймається однією з-поміж прикметних особливостей оздоблення перемишльського кодексу. Поряд із заставками, орнаментация того ж зразка присутня ще також у кутах понад трилопастевою аркою мініатюри святого Іоана Златоуста. О. Попова окремо відзначила рідкісний масштаб елементів орнаменту, навівши лише поодинокі аналоги до нього серед доробку рукописної книги північно-східних земель Київської держави¹⁶¹. Втім, при актуальній доступності фонду української рукописної книги княжої доби кожна з поодиноких ранніх позицій незмінно здатна видаватися і сприйматися найперше унікальною...

Не менш показові й інші складові оздоблення. Золото разом зі скромно залученими червоною та зеленою фарбами присутнє також в одинокому за розмірами та багатством трактування першому ініціалі на початковій сторінці тексту Літургії святого Василя Великого. Золото в цій частині рукопису використано й у переважній більшості скромних поза першим аркушем ініціалів, як і заголовків, проте надалі його вже немає: відповідні елементи структури обмежено винятково червоною фарбою, вжитою і в окремих ініціалах менших розмірів, написаних тільки нею. За твердженням В. Пуцка, ініціали покликані репрезентувати власне західноукраїнську книжкову традицію¹⁶², але, аргументів на користь такого погляду й відповідних аналогів при цьому не наведено, як не запропоновано й докладнішого конкретного порівняння самого вихідного матеріалу.

Зіставлення характеру прикрашення поодиноких частин рукопису переконує, що він навіть не мав бути повністю завершений згідно з первісним задумом. Перший заголовок – Літургії святого Василя Великого, наприклад, писаний тільки золотом, тоді як близький за характером наступної святого Іоана Златоуста – вже тільки червоною фарбою. Остання з Літургій із найпростішою за характером початковою частиною тексту має лише скромний лаковий заголовок, написаний самою червоною фарбою. Відповідні відмінності спостерігаються також в ініціалах трьох основних текстів рукопису. Такий стан

¹⁶⁰ Короткі огляди засвідчених у скромних рештках ансамблів його прикладів див.: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. С. 12–18; *Його ж.* Монументальне малярство. С. 904–907; *Мельник В.* Писемні, археологічні та іконографічні матеріали до вивчення втраченого монументального малярства Галицько-Волинського князівства. Автореферат дисертації... кандидат історичних наук. Львів, 2012. Монументальне малярство західноукраїнських земель як окреме явище традиції з-перед середини XIII ст. навіть не згадано у відповідному огляді на сторінках новішої багато-

томної “Історії українського мистецтва”, обширний текст якого написано винятково на матеріалах Києва та київської околиці – до західноукраїнських теренів він не сягав зовсім, див.: *Коренюк В* (sic!). Монументальне малярство. С. 577–656.

¹⁶¹ *Попова О. С.* Миниатюри... С. 278. В. Пуцко свого часу вказав на істотне поновлення заставок у XVI ст., співвіднівши власне з ним основні актуально доступні складові орнаменти: *Пуцко В.* Служебник... С. 14. Проте новіші дослідження не підтвердили цього висновку та, як зазначено, показали автентичний характер мистецького оздоблення рукопису.

¹⁶² *Пуцко В.* Служебник... С. 14.



СВѢТА СЕГО ТРОСТА

РЪСѢ. СТИРОПѢ. МѢ. БѢ. НАЛНТѢРГНИ.
 ПОСТИРАХЪ ВЪ ХО. ГАТЬ. ПО. ЛЮ. ОБЪІЧЬ
 НОУЮ. ТА. ПРО. ТА. ДНІА. ПРАДРО. ТА. ПА
 РЕЛЛЮ. И ПА. ИШЕДЪ. ДНІА. СЪКАДНА
 НИЦЕЮ. И СЪТРАЛНІСВѢЩАЛН. ГАТЬ. СВѢ
 ТЪХЪ ПРОСВѢЩАН. ТА. ПРАДРО. ТА. ПА
 ЛЛЮ. ТА. ПРО. ДА ОУПОВАНТЪ НЗЛНАГА.
 СТИ. ГИ НЕ ВЪЗНЕСЕ СРЦЕ МОЕ. ТА. ДНІА.
 РЪЦАМЪ КСИГОУСАМЪ.
 СЪТЪ КСИГА ДША И О ВСЕГО.
 ГИ КСИ ДЕРЖИТЕЛЮ НЕ ОЦ.
 БА ТЫ ИМАЛЪ ЮБАГЪ И.
 НЕХОТА И СЛАЕРТИ ГРѢШЬ.
 И О ПРѢСТОІАШНУХЪ ЛЮДІХЪ.

виконання мав би вказувати на коли не поспішність при спорядженні, то принаймні досить обмежений строк його приготування.

Мистецьке оздоблення цього рукопису помітно вирізняється на тлі тільки поодиноких уже нині ілюстрованих західноукраїнських кодексів княжої доби. Окрім єдиного давнішого згаданого Добрилового Євангелія 1164 р., відповідну традицію відображають ще також не зафіксованого походження Євангеліє (Москва, Государственная Третьяковская галерея)¹⁶³, Оршанське Євангеліє (Київ, Національна наукова бібліотека України імені Володимира Вернадського)¹⁶⁴ та прикрашені одиницями мініатюрами Бесіди святого Григорія Богослова на Євангеліє¹⁶⁵ й Повчання святого Єфрема Сирійського¹⁶⁶ (обидва – РНБ). Власне через перелічену групу ілюстрованих рукописів ще задовго до новітнього відкриття щойно упродовж останніх десятиліть найдавніших перемишльських ікон й разом із ними – стосовно докладнішого переказу малярської практики тієї доби стала доступною поширена на західноукраїнських землях ця винятково висока мистецька культура константинопольського елітного зразка. Правда, при першому відкритті її не сприйнято зовсім, оскільки на тогочасному етапі засвоєння історичного досвіду, як і тривалий час надалі, подібні його складові ще не привертати належної уваги. Про зазначене явище набагато пізніше випало написати щойно О. Поповій, попередивши на такий спосіб наступну ще новішу ідентифікацію – уже в звичний для новітньої наукової традиції через ікони, як щойно тепер виявляється, – не тільки найстаршого місцевого малярства, а й унікального аспекту східноєвропейської мистецької культури епохи.

Оздоблення цієї невеликої за обсягом книги – як мініатюри, так і заставки до текстів трьох Літургій разом із більшою кількістю різнорідних за характером скромніших ініціалів – на тлі не так уже й багатой мистецької спадщини західноукраїнського регіону княжої доби презентуються цілком своєрідною позицією насамперед як перший – після одинокого давнішого Добрилового Євангелія – повноцінний об'єкт малярського досвіду¹⁶⁷. Їх належить так само визнати й найдавнішою актуально доступною позицією малярського доробку Перемишля, оскільки згадані зовсім скромні давніші залишки фресок собору спроможні лише фіксувати раніший засвідчений початок традиції. Належачи, як усе здатне переконати, на місцевому ґрунті до імпорту, Службеник водночас здатний сприйматися своєрідним символічним її за початкуванням, зі свого боку тепер уже в її власному колі ілюструючи знану модель, за якою за ранніх

¹⁶³ Запаско Я. П. Пам'ятки... № 40. Усі чотири мініатюри репродуковано: Ророва О. S. Les miniatures... Р. 40–41. П. 15–18; Пуцко В. Люмінування рукописної книги *Історія українського мистецтва: У 5 т.* Т. 2. С. 954, 955.

¹⁶⁴ Запаско Я. П. Пам'ятки... № 37. С. 102, 104 (іл.).

¹⁶⁵ Там само. № 36. С. 230 (іл.).

¹⁶⁶ Там само. № 66. С. 62 (іл.).

¹⁶⁷ Поодинокі зафіксовані на місцевому ґрунті давніші зразки, як згадані мініатюри Добрилового Євангелія 1164 р. чи так само галицького походження віднайдені при археологічних дослідженнях фрагменти фресок Успенського собору (Галич, Музей історії давнього Галича), або, як перші, не

можуть бути визнані достовірно місцевими, або ж, як фрески, – надто фрагментарні, тому спроможні хіба що зовсім загально зафіксувати початок традиції та характеризувати окремі техніко-технологічні аспекти тогочасного монументального малярства. Стило про них див.: Мельник В. Нововіднайдені фрески Успенського собору в Галичі *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*. Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. Луцьк, 2001. С. 104–105; Мельник В. А., Борняк У. І. Нові дані до історії, технології побудови та мистецького оздоблення Успенського собору в княжому Галичі *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. С. 99–100.

часів незмінно відбувалося принесення і засвоєння новопридбаного досвіду. Надалі упродовж майже усього Середньовіччя цю початково опрацьовану за умов княжої доби основу реалізовано через показний добір пам'яток іконопису, на яких насамперед і заснований відзначений своєрідний статус перемишльського середовища в історії мистецької культури західноукраїнських земель середньовічної епохи. Із цього огляду показовою видається належність мініатюр до спрямування традиції, співвіднесеного з елітного характеру продукцією столичного константинопольського взірця як найяскравіше для відповідного раннього періоду свідчення надалі неодноразово підтвердженої не менш вимовними молодшими прикладами головної орієнтації малярської культури еліт тогочасного суспільства та їх потенційних можливостей і запотребувань.

З ближчої перспективи на тлі ідентифікованої щойно останнім часом найдавнішої малярської спадщини Перемишля мініатюрам випало стати попередженням скромного найстаршого доробку місцевої школи українського малярства, репрезентованого дещо пізнішими, як згадано, найстаршими віділілими тут іконами тільки середини – другої половини століття. У зіставленні з ними давніші мініатюри Службника характеризують відповідний малярський напрям явищем із можливістю того чи іншого засвоєння у середовищі за умов уже щонайпізніше 1220-х років. Він виявляється поширеним у мистецькій культурі Перемишля до наступної зміни стилю упродовж останніх десятиліть століття – із утвердженням в осередку власного, вже набагато краще відображеного автентичними зразками наступного стилістичного напрямку з вихідною ранньопалеологівською основою монументальною взірця, розробленого та засвоєного домінуючою професійною нормою зразкової традиції із відновленням Візантійської імперії (1261)¹⁶⁸.

У ширшому контексті мініатюри важливі також як одне з найраніших з-поміж яскравих автентичних західноукраїнських відображень якнайтіснішої пов'язаності місцевої мистецької культури в колі візантійського досвіду – незмінного домінуючого головного зовнішнього чинника еволюції малярської традиції упродовж усього середньовічного періоду¹⁶⁹. Новітнє усе ще не зовсім навіть зауважене й не сприйняте в такому значенні сенсаційне за всіма ознаками відкриття малярської спадщини Галицько-Волинської держави в іконах¹⁷⁰ на конкретних вимовних прикладах показало та довело функціонування у перемишльському середовищі особливо наближеного до аристократичного відгалуження взірцевого візантійського досвіду окремого самостійного малярського напрямку. Він став відзеркаленням функціонування зовсім невідомого досі якнайвіддаленішого від Візантії вогнища мистецької культури елітного константинопольського родоводу. Само це явище зафіксовано у двох відмінних, хоча й якнайтісніше взаємопов'язаних вимірах, окреслених неодмінними для раннього етапу еволюції традиції об'єктами імпорту та різнорідними,

¹⁶⁸ Коротко про цю сторону місцевої мистецької культури див.: *Александрович В.* Відкриття... С. 169–176; *Його ж.* Два стилі... С. 282–292. Пор. також: *Його ж.* Новий приклад... С. 219–261.

¹⁶⁹ Цей аспект місцевої традиції осмислено все ще надто скромно, див., зокрема: *Александрович В.* Візантія... С. 55–72; *Його ж.* Хрещення... С. 199–228; *Його ж.* Історич-

ний досвід... Р. 319–328. Особливо очевидною недостатністю дотеперішніх зусиль виявляється у сприйнятті практично зовсім не опрацьованої під відповідним оглядом пізньосередньовічної доби – контактів як завершального періоду існування Візантії, так і початкового етапу побутування “Візантії після Візантії”. У її конкретному вимірі в дотеперішній українській літературі ця проблема фактично ще не існує зовсім.

достатньо самостійними на тлі відтвореної норми місцевими реалізаціями на основі вихідних візантійських моделей¹⁷¹.

Такий поки мало зауважений і в зауважених його виявах не сприйнятий¹⁷² та внаслідок цього зовсім не осмислений зв'язок незмінно зберігався й надалі. Його вдається простежити як із занепадом Галицько-Волинської держави¹⁷³, так і вже за умов пізньосередньовічної доби – ще навіть і на тлі початкового періоду післявізантійської ери. Його забезпечували безперервні постійні контакти в колі елітної візрцевої традиції, засвідчуючи винятково істотну роль за-своєного зразкового візантійського досвіду не тільки на початках формування власного відгалуження спільної духовної традиції східного християнства для усієї подальшої еволюції національної мистецької культури середньовічної доби як найширшої основи процесу мистецького синтезу на українських землях і незмінного безпосереднього головного джерела поширених у ньому новацій – принаймні періоду з-перед середини XVI ст.

Випадковим збігом обставин унікальним “київським” мініатюрам перемишльського Службника випало стати першою автентичною малярською пам'яткою приземлення зазначеного зразкового досвіду на ґрунті середовища, якому належалося не тільки освоїти візантійський візрєць, а й на найрепрезентативнішому в Україні автентичному матеріалі показати результати та наслідки такої роботи не лише за умов пізньої княжої доби, а й у ситуації зрілого та пізнього Середньовіччя. З історичної перспективи Перемишлеві так само довелося запрезентуватися ще й самотнім в національній традиції – поза раннім Києвом – мистецьким середовищем, на ґрунті якого розвиток візантійських запозичень та їх адаптації за княжої доби зафіксовано в показному ряді винятково яскравих автентичних зразків. Комплекс фактів і явищ малярського аспекту національного досвіду пізньої княжої та зрілої середньовічної доби з-перед XVI ст. у його взаємозв'язку із вихідною візрцевою візантійською

¹⁷⁰ Див., зокрема, з приводу цілком своєрідної їх презентації як в огляді середньовічного іконопису на сторінках новішої багатомної “Історії українського мистецтва”, так і каталозі найстарших ікон Національного музею у Львові: *Александрович В. Середньовічне мистецтво...* С. 144–148; *Його ж. Що з науки...* С. 201, 203–205, 207–211.

¹⁷¹ Див.: *Александрович В. Візантія...* С. 55–72.

¹⁷² Показовим виявом поширеного сприйняття можуть бути виклади стосовно них для новішої “Історії українського мистецтва” та каталозі найдавніх ікон Національного музею у Львові, див.: *Александрович В. Середньовічне мистецтво...* С. 144–148; *Його ж. Що з науки...* С. 203–205, 207–211.

¹⁷³ Важливі свідчення збереження візантійського аристократичного мистецького імпорту віднайдено, зокрема, на волинському ґрунті найближчого наступного періоду – другої половини XIV ст.: *Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині Волинська ікона: дослідження та реставрація.* Вип. 10: *Матеріали X між-*

народної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. Луцьк, 2003. С. 27–35; *Його ж. “Музейне відкриття” іконопису Волинської другої половини XIV століття Волинський музейний вісник. Науковий збірник.* Вип. 3. Луцьк, 2011. С. 9–18; *Його ж. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі Волинська ікона: дослідження та реставрація.* Науковий збірник. Вип. 18: *Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року.* Луцьк, 2011. С. 36–48; *Його ж. Малярство середньовічного Луцька Волинська ікона: дослідження та реставрація.* Вип. 22: *Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 року.* Луцьк, 2015. С. 8–9; *Его же. Древнейшие образцы и начало бытования иконографии Спаса во славе в искусстве старокиевской традиции Институт истории материальной культуры РАН. Труды. Т. 48: В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой / Редакторы-составители А. Е. Мусин (отв. ред.) и О. А. Щеглова. Санкт-Петербург, 2017. С. 45.*

основою – поза зазначеним скромним волинським винятком – нині вдається вловити й простежити тільки на місцевому доробку.

Вірогідне київське походження Служебника та його мініатюр долучає до розмірковувань про нього як об'єкт мистецької культури перемишльського кола й важливий для мистецького синтезу в середовищі аспект київського родоводу. За виняткової малочисельності розшуканих досі безпосередніх свідчень стосовно київської присутності у мистецькій культурі княжого Перемишля отриманий з ідентифікацією запропонованого тут походження Служебника найдавніший та найважливіший дотепер такий аргумент вперше здатний вказати подібний яскравий конкретний приклад. Водночас він є так само очевидним свідченням побутування у мистецькому досвіді перемишльського осередку серед різноманітного імпорту втім також і київського, щодо визначення якого досі не віднаходилося надійніших підстав. Для самого Перемишля це один із закономірних виявів звернення до власної взірцевої традиції, що її присутність у мистецькому синтезі на місцевому ґрунті – поза відзначеним вірогідним київським родоводом сторонянської ікони архангела Михаїла з діяннями та іконографії святого Миколая – раніше майже не вдавалося зауважити як через стан актуально доступної спадщини обох осередків, так і все ще надто скромний поступ осмислення самої традиції. Служебник виявився наступною позицією місцевого доробку, спроможною поєднати обидва середовища, наголосивши на генетично важливому очевидному елементі незмінної київської присутності на місцевому ґрунті.

Водночас для західноукраїнських земель завдяки чималій вцілілій мистецькій спадщині Перемишль послідовно виступає також тим єдиним осередком, якому випало успадкувати і зберегти велику історичну традицію княжої доби, не лише упродовж чималого часу очолюючи її продовження та подальший розвиток в обширному важливому на загальноукраїнському тлі історичному регіоні¹⁷⁴. Водночас йому як одинокому в тогочасній Україні належало також залишити чималий комплекс різноманітних показних свідчень цього довготривалого одноосібного лідерства¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Подібні процеси паралельно мусили відбуватися й на Волині. Проте випадковим збігом обставин, окрім константинопольської Холмської ікони Богородиці з Емануїлом (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей) та двох ікон другої чверті XIV ст. Богородиці з Емануїлом – з Покровської церкви в Луцьку (НХМ України) й початку XIV ст. – Дорогобузької ікони Богородиці Одигітрії з Успенської церкви в селі Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл. (Рівненський обласний краєзнавчий музей), її малярська спадщина нині відома щойно від зламу XV–XVI ст. Найдокладніша презентація у кольорових відтвореннях середньовічного малярського доробку регіону: 150 святинь Великої Волині. [Рівне, 2011]. С. 20–26, 28–69; *Александрович В. Відкриття середньовічних ікон Волині: підсумок насамперед останнього двадцятиліття Волинська ікона: дослідження та реставрація. Вип. 20: Матеріали XX Міжнародної наукової конфе-*

*ренції, м. Луцьк, 27–28 серпня 2013. Луцьк, 2013. С. 38–41. Новіший короткий огляд цих пам'яток див.: Там само. С. 36–50. Про зазначені найстарші волинські ікони княжої доби з новішої літератури див., зокрема: *Його ж. Дорогобузька ікона... С. 7–76; Його ж. Малярство княжої Волині: джерельні перекази, пам'ятки, традиція Студії і матеріали з історії Волині 2012. Кременець, 2012. С. 48; Його ж. Малярство середньовічного Луцька. С. 3–23; Його ж. Холмська ікона...**

¹⁷⁵ Перемишлєві судилося не тільки зберегти її, а й із наступною зміною ситуації на завершальній стадії середньовічної епохи передати давній візантійський скарб як новому спадкоємцеві Львову. Проте львівське середовище, утверджене й розвинуте вже тільки за умов польської окупації й через новіше походження, накинута зовні чужорідний контекст та окремі особливості власного розвитку не так тісно пов'язане з давнім історичним досвідом, внаслідок об'єктивних

На різний спосіб виявлений у поодиноких зразках з-перед кінця століття мистецький вимір описаної традиції відображає явище, яке, за звичною формулою візантійсько-українських зв'язків найдавнішого періоду у мистецькій сфері, прийнялося, утвердилось й зафіксоване на західноукраїнському ґрунті конкретним місцевим виразом адаптованого і присвоєного та заново самостійно опрацьованого через переосмислення вихідного імпульсу власного варіанту відповідної творчості на основі вихідного зразкового досвіду. Волею обставин біля доступних нині джерел зазначеної традиції випало стати новішим на тлі еволюції місцевої релігійної малярської культури рідкісним мініатюрам скромного за обсягом Службника з перемишльського середовища, зафіксованого в дотеперішній історії під “чужим” іменем засновника Хутинського монастиря в Новгороді Варлаама. Елітне за характером оздоблення невеликої книги здатне вказати на явну особливу увагу замовника – першого власника не тільки до мистецької сторони кодексу, а й рукопису загалом, його вразливість на подібні явища, як і водночас особисту культуру, так яскраво виявлену і засвідчену через цей невеликий рукопис¹⁷⁶. Щодо вразливості, то її свідченням виступають також численні відкликання до поодиноких ікон храмів Константинополя в його описі, хоча при цьому зі зрозумілих міркувань йшлося насамперед про святині християнства. Втім, у тексті є також записи, спроможні відображати й мистецькі враження. Очевидно, щось з такого сприйняття та усвідомлення здатне було віддзеркалитися й у рукописі Службника, згодом, справленому для владики Антонія перед його від'їздом із Києва до Перемишля після призначення на тамтешню кафедру. Волею обставин із замовником книзі згодом судилося потрапити до його рідного Новгороду, побутувати там за новіших часів з усвідомленням новгородської пам'ятки і лише зараз “повернутися” на терени історичного походження та недовготривалого первісного побутування*.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

обставин власної еволюції із завершенням середньовічної доби розпрощалося із ним. Яскравим свідченням цієї відмінності здатна стати унікальна на загальноукраїнському тлі особливість професійного складу перемишльського середовища українських малярів – практично всі його представники пізньосередньовічної доби кінця XV – середини XVI ст. виявилися священиками: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... С. 49–70. На відміну від Перемишля, Львів під відповідним оглядом виступає як осередок міського ремесла, послідовно розбудованого на основі привнесеної із Європи цехової системи: Там само. С. 86–151. Підхопивши набутий від часу утвердження польської окупації досвід співіснування традицій на актуальному власному історичному тлі місцеве середовище за умов пізньосередньовічної доби повело культурний процес від візантійської спадщини – шляхом утвердження й посилення від самого кінця XVI ст. європейської складової мистецького синтезу на місцевому ґрунті: *Його ж.* Іконо-

стас П'ятницької церкви у Львові *Львів: історичні нариси.* Львів, 1996. С. 124–125; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. С. 664; *Його ж.* Покоління творців львівської школи українського малярства XVII століття *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 8. Київ, 2008. С. 183. Зазначена переорієнтація, так чи інакше притаманна надалі всім українським землям, забезпечила унікальне для східнохристиянського світу пізнє піднесення традиції. Проте за такого головного спрямування розвитку визначальна для попередньої доби вихідна візантійська взірцева норма неunikнено мала функціонувати вже докорінно трансформованою – насамперед немало призабутих віддаленим спогадом.

¹⁷⁶ Як “одну из самых изящных рукописей” свого часу її відзначила: *Гордиенко Э. А.* Варлаам Хутынский... [2004]. С. 23.

* Висловлюю щиру подяку за товариське сприяння в роботі над цією статтею Єлизаветі Кустовой, Олександрові Головку та Олександрі Мусіну

АВСТРИЙСЬКИЙ ПРОТОТИП РОТОНДИ СВЯТОГО МИКОЛАЯ У ПЕРЕМИШЛІ

Розширюючи та поглиблюючи дослідження про початки Перемишля, медієвісти змушені зважати на факт української (руської) присутності в місті. Проте сам цілком очевидний та безперечний, він став своєрідним “каменем спотикання” для польської науки, щоби́льше, – зовсім штучно перетворений на її явну суттєву проблему. Одним із методів розв’язання цієї “проблеми” стало приміщення, замовчування, а навіть послідовне ігнорування у польській науковій практиці українського аспекту перемишльської минувшини. На прикладах цілеспрямованого використання цієї “методики” загострив увагу Володимир Александрович, який розлогим критичним оглядом відгукнувся на появу третього тому серії “*Origines Polonorum*”, автори якого підсумували дотеперішні результати досліджень ранньосередньовічного періоду розвитку міста над Сяном¹. Немало підстав для різнорідної критики дали, зокрема, й історично-архітектурні інтерпретації залишків фундаментів храму-ротонди, виявлених при археологічних пошуках під пресвітерією латинської катедри святого Миколая у 1961–1962 рр.² Їх повторні дослідження упродовж 1996–1998 рр. розкрили внутрішнє фундаментне кільце – опору підбанної колонади (рис. 1)³. Ретельна та уважна до деталей публікація В. Александровича позбавляє потреби вдаватися до широкого аналізу літератури цієї пам’ятки, що так само вже доводилося робити і в давнішому опублікованому власному тексті⁴. Тому, перш ніж розкрити по-суті задекларовану в заголовку тему, варто перерахувати тільки основні проблемні питання, що стосуються ротонди святого Миколая, відкликаючись при цьому до праці колеги.

Як відзначав В. Александрович, польські автори використовують Миколаївську ротонду своєрідним “матеріальним підтвердженням” істотної присутності у Перемишлі польськокатолицького елемента. Для більшої переконливості стверджується, що ця святиня, нібито, “pełniła rolę kościoła parafialnego,

¹ Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów”. *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (*Origines Polonorum*. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 315–340.

² Frazik J. T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotych-

czasowych badań *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1962. R. 24, nr 1. S. 222–225.

³ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. *Przemyśl*, 1998. 90 s. + 15 il.

⁴ Дуба Ю. Архітектура ротонди св. Миколая в Перемишлі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 66–79.

⁵ *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (*Origines Polonorum*. Т. 3). Warszawa, 2010. S. 167.

а także biskupiego”⁵, навіть незважаючи на те, що жодне з цих фактичних визнань не має під собою реальних задокументованих підстав⁶. Щобільше, фактом утвердження католицизму на місцевому ґрунті, начебто, повинна слугувати й сама присвята храму на честь святого Миколая “uznawanego w Europie Zachodniej za patrona przede wszystkim kupców”⁷, хоча патронування над купцями на православному Сході за святим визнавалося ніяк не менше”⁸, чого польським авторам зауважити не випало нагоди. Немало розходиться із дійсністю і твердження “brak jest tego typu założeń w budownictwie Rusi Kijowskiej i w krajach południowych”, на підставі якої робиться висновок, “że inspiracji dla powstania budowli przemyskiej należy poszukiwać w kręgu architektury zachodniej”⁹. Уже доводилося спростовувати подібні твердження, адже “сумарна кількість українських храмів ротонд другої половини Х – першої половини XIV ст. є співмірною із чисельністю ротонд у сусідніх центральноєвропейських країнах”¹⁰. Натяком на західне походження подана уживана в тексті характеристика Миколаївського храму як романської ротонди чи романського костелика, хоча романська білокам’яна техніка характерна не лише для галицької будівельної традиції, а й так само спорідненої із нею далекої владимиристо-суздальської. Цей факт добачають і самі автори, вказуючи (не без підказки українських публікацій) на “związek warsztatowy” Миколаївської ротонди з “realizatorami kościoła (sic!) katedralnego w Kryłosie pod Haliczem”¹¹. У цій фразі, що підкреслив В. Александрович, крилоський храм названо костьолом¹². Відтак, далеко не кожен читач зможе ототожнити його з білокам’яним собором Успіння Богородиці, згаданим уперше в літописі під 1187 р. як місце поховання галицького князя Ярослава Осмомисла¹³. На такий спосіб, свідомо чи несвідомо, затушовується не тільки зазначений “związek warsztatowy” перемишльської Миколаївської ротонди із західноукраїнською архітектурно-будівельною традицією, романською за своєю суттю та родоводом, а й сама належність до неї.

Пропонуючи ті чи інші “докази” гаданого первісного католицького призначення перемишльської Миколаївської ротонди, їхні автори незмінно оминають декілька незручних запитань, артикульованих у цитованій критичній публікації В. Александровича¹⁴. Чому “за такої інтерпретації середмістя княжої столиці... позбавлене церкви”? І “чим пояснити нібито визнану передачу його католикам згідно з документом князя Лева”? Роздумуючи над відповідями, В. Александрович прийняв і розвинув аргументацію Ігоря Мицька про причини появи грамоти, яка засвідчувала, що князь Лев продав війтівство та кам’яну церкву святого Миколая у Перемишлі¹⁵. Грамота дійшла до нас винятково в обляті, яку 3 січня 1470 р. перемишльський війт Миколай Баліцкі вніс до книги перемишльського лавничого суду¹⁶. Однак, як звернув увагу І. Мицько, Миколаївський храм не міг бути проданий війтові за часів князя Лева, бо у другій половині XIV ст. він все ще належав українській громаді. Цей факт недвозначно засвідчує датована 8 вересня 1363 р. грамота, за якою піп Яків передав свою дідичну землю у селі Негрибка неподалік від Перемишля “храмові святого Миколая під перемишльською горою”. Відтак, на думку І. Мицька,

⁶ Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 324–325, 328.

⁷ Przemyśl wczesnośredniowieczny... С. 72–73.

⁸ Александрович В. “Przemyśl wczesnośre-

dniowieczny”... С. 330.

⁹ Przemyśl wczesnośredniowieczny... С. 152.

¹⁰ ДИБА Ю. Українські храми ротонди Х – першої половини XIV століть. Львів, 2005. С. 52.

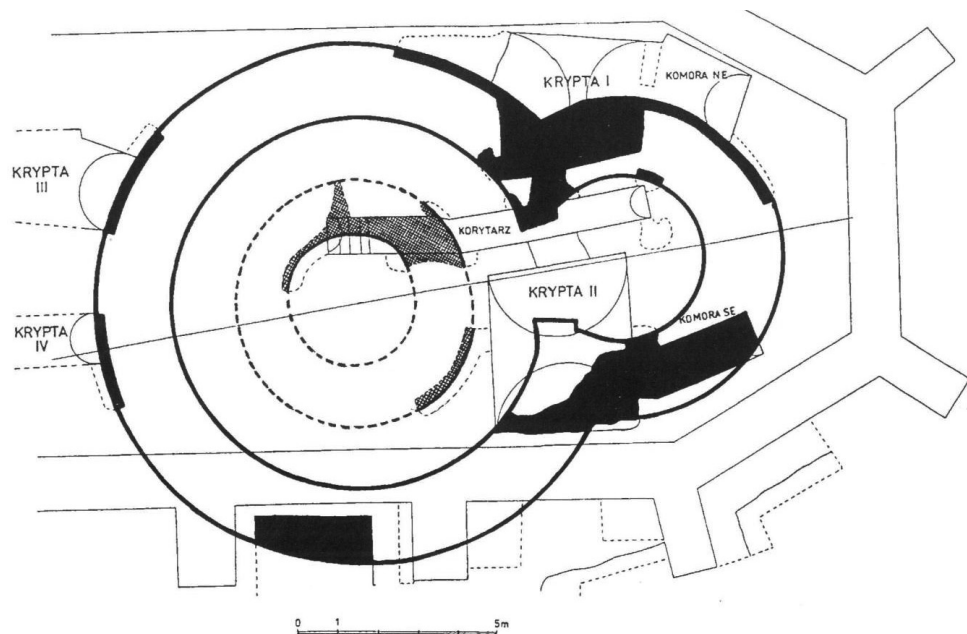


Рис. 1. Ротонда св. Миколая у Перемишлі. План фундаментів за розкопками 1998 р. (за З. П'яновським та М. Проксою, рис. К. Мусяла)

війт М. Баліцкі дійсно міг подати оригінальну грамоту князя Лева, де йшлося, однак, лише про продаж війтівства, а до тексту обляти внесли відсутні в оригіналі слова "і храм мурований святого Миколая", або ж облятували вже сфальшовану грамоту з цим додатком¹⁷. У контексті таких міркувань цілком природним видається твердження про перехід ротонди святого Миколая до католиків щойно з початком 1390-х років¹⁸.

Полемізуючи з авторами підсумовуючого тому "Przemyśl wczesnośredniowieczny", В. Александрович згадав також ігноровані у новітній літературі енколпіони, віднайдені при Миколаївській ротонді, та її спорудження із залученням візантійської системи мір – візантійської стопи¹⁹. Згадка про мірничу систему ротонди (рис. 2) повертає до моєї, уже цитованої публікації, серед архітектурних висновків якої фігурує вказівка про аналогії храмів-ротонд із внутрішнім кільцем опор (датованих XII–XIII ст.) саме на

¹¹ Przemyśl wczesnośredniowieczny... S. 152.

¹² Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 330.

¹³ Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 656.

¹⁴ Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 331.

¹⁵ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 139–145. № 3.

¹⁶ Там само. С. 832. № 29.

¹⁷ Мицько І. Рецензія на книгу: Олег Куп-

чинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1283 с. Здано до друку 5 жовтня 2004 року Старосамбірщина. Т. 4. Старий Самбір, 2008. С. 170–172; Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 33.

¹⁸ Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe (1375–1500) Dzieje Przemyśla. Т. 2 (1340–1772): U schyłku średniowiecza, cz. 1. Przemyśl, 2004. S. 158–159, 160.

¹⁹ Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 331.

руських теренах. Відзначалися також значні розміри перемишльського храму, які відрізняють його від ротонд столичного Кракова та й усієї Польщі²⁰. Обидва зауваження не дають жодних підстав, аби пов'язати перемишльську ротонду святого Миколая із якоюсь локальною архітектурною традицією тогочасної Польщі.

Цю “прогалину” польські автори зазвичай схильні заповнювати широкими загальними екскурсами до історії європейської, насамперед, архітектури центричних храмів. Прикладом можуть, зокрема, слугувати новіші праці Міхала Прокса, присвячені перемишльській Миколаївській ротонді²¹. У переліку далеких аналогій наведено римські та близькосхідні, зокрема єрусалимські, храми. Автор також згадує такі відомі пам'ятки, як палацову церкву святих Сергія та Вакха у Константинополі, сан Вітале у Равенні, округлу церкву в Преславі та низку вірменських й грузинських центричних храмів. Запропонований метод не здатний висвітлити джерел походження архітектури перемишльської ротонди з внутрішньою підбанняю колонадою хоча б тому, що не спирається на реалії самої будівлі й М. Прокса демонстративно послідовно ігнорує загальноновідомі найближчі волинський (Михайлівська ротонда у Володимирі, перша половина XIII ст.)²² та галицький (ротонда в Олешках зламу XII–XIII ст.)²³ аналогії. Не згадано й Київську ротонду X ст.²⁴, архітектурна інтерпретацію плану якої не отримала фахової критики чи заперечень. При цьому М. Прокса мав би бути знайомий із зазначеними пам'ятками, оскільки відкликається до моєї публікації, де їх наведено²⁵.

Відзначені спроби ігнорування галицького та волинського історичного й архітектурно-технологічного контексту в польських міркуваннях стосовно перемишльської ротонди аж ніяк не дають підстав, аби пов'язати цю самотню пам'ятку неодмінно зі знаними короткотривалими польськими епізодами ранньої перемишльської історії. Питомо польська архітектурна традиція не спроможна запропонувати жодного подібного за масштабами чи білокам'яною технологією прототипу, який могли би взяти за взірць майстри перемишльського храму-ротонди святого Миколая із внутрішньою підбанняю колонадою. Польські дослідники незмінно ігнорують цей вимовний факт, тому

²⁰ Діба Ю. Архітектура ротонди... С. 69–70.

²¹ Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu jako przykład kościoła centralnego z dookólnym ambitem *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej*. Seria: Budownictwo i inżynieria środowiska. Zesz. 44(242). Rzeszów, 2007. S. 35–47; *Ejusdem*. Jeszcze o dalekich analogiach do rotundy św. Mikołaja w Przemyślu *Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury*. T. 31, zesz. 61. Rzeszów, 2014. Nr 1. S. 201–224.

²² Карзер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Волынском *Ученые записки Ленинградского ордена Ленина Госуниверситета им. Жданова*. № 252. Серия исторических наук. Вып. 29. Ленинград, 1958. С. 22–33; Діба Ю. Архітектура ротонди св. Михайла Великого у Володимирі *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*. Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції,

м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. Луцьк, 2002. С. 60–64. В. Александрович співвідніс ротонду з будівельною активністю на місцевому ґрунті короля Данила Романовича: Александрович В. Князь володимирський Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 64–65.

²³ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ, 2005. 168 с., іл.

²⁴ Діба Ю. Ротонда 961–962 років в межах найдавнішого городища на Старокіївській горі *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 235: Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 524–558.

²⁵ Його ж. Архітектура ротонди... С. 74–75. Рис. 6–8.

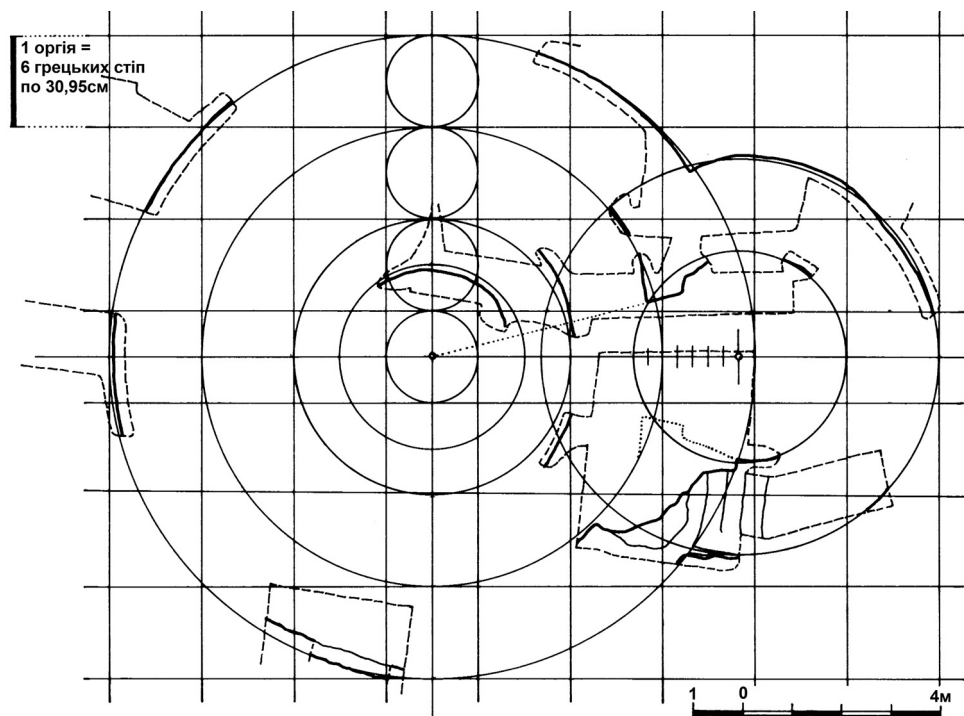


Рис. 2. Ротонда св. Миколая у Перемишлі. Мірничий аналіз плану (рисунок автора)

й пропонують міркування винятково “o dalekich analogiach”. Однак жоден із наведених при цьому “віддалених” прикладів не має прямого, чи бодай навіть опосередкованого стосунку до перемишльської пам’ятки. Не переконаний, що подібний архітектурний огляд, як ствердив один з їхніх авторів, “zapewne poszerzą stan wiedzy o tej wyrażnie wyodrębnionej grupie”²⁶. Польських автори обходять увагою і зображення храмів-ротонд у сценах ранніх українських ікон святого Миколая з історією датованих XV–XVI ст. перемишльського кола. Унікальне для іконографії святого ображення цього типу храмів з рисами цілком реальної архітектури та їх послідовне відтворення у пізніших репліках ікон дали підстави В. Александровичу цілком обґрунтовано пов’язати їх з перемишльською ротондою святого Миколая²⁷.

Проте практика відшукування не інакше як “dalekich analogii” має ще одну причину. Вона спирається на давню російсько-радянську наукову тенденцію демонстрування української культури в ізоляційних рамках візантійського релігійно-культурного поля. Будь-який її самобутній вияв, не характерний для північно-східного відламу імперії Рюриковичів, визнавався не інакше, як західним і його “з вдячністю” незмінно “підбирали” польські автори. Ці ви-яви подаються уже з позиції польського культуртрегерства, коли польська (чи

²⁶ Proksa M. Jeszcze o dalekich analogiach... S. 223.

²⁷ Александрович В. Найдавніша пере-

мишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 3. Львів, 2001. С. 164–166.

угорська) архітектурна спадщина видається за проміжну ланку між зовнішніми новаціями та їхньою появою на українських землях. Тракткування українських храмів-ротонд виступає яскравим виявом цієї тенденції, схильної цілком ігнорувати активні політичні, матримоніальні, торговельні, релігійні та інші контакти власних володарів, а також Церкви з далекими контрагентами. Таке, за влучним виразом В. Александровича, “народове” бачення цілком загрузло у ХІХ ст. і є обтяжуючим тягарем для російської, польської, а опосередковано – й української історично-архітектурної науки. Очевидно, що роздуми стосовно появи певної архітектурної пам’ятки мають спиратися на конкретні історичні обставини, розглядатися у світлі знаних подій та в системі індивідуальних контактів знаних персонажів епохи. Позбавлені реального історичного контексту атрибуції, над якими, до того ж, явно тяжіють стереотипи з політичного минулого, повинні відійти до “скарбів історіографії”.

Задекларована тема має на меті показати можливе походження архітектурного-планувальної концепції перемишльської ротонди святого Миколая у світлі міждержавних контактів Галицько-Волинської держави другої та третьої чверті ХІІІ ст. Йтиметься про так званий австрійський епізод її історії (з іншого боку – західноукраїнський епізод австрійської), знаний також як участь галицько-волинських володарів у боротьбі за “австрійську спадщину”. Це питання трактувалося, зазвичай, винятково в історичному контексті. До нього зверталися Леонтій Войтович, Мирослав Волощук, Максим Кісельов, Віталій Ковальов, Ітка Комендова, Даріуш Домбровські, Норберт Міка, Микола Котляр, Петро Кралюк, Александр Майоров, Олексій Мартинюк, Ілля Паршин та інші дослідники. Спробую розглянути це питання через призму архітектурної проблематики.

Насамперед, тезово окреслю перебіг основних подій, відзначаючи пов’язані з ними важливі для теми географічні орієнтири. Вперше інтереси Романовичів перетнулися з інтересами Бабенбергів у 1235 р., коли король Данило Романович (1201–1264) виступив союзником Фрідріха II Австрійського (1210–1246) проти угорського короля Бели IV (1206–1270). Вірогідно, внаслідок цього об’єднання Бела змушений був відмовитися від підтримки князя Михайла Всеволодовича, суперника Данила у боротьбі за Галич та від заручин його сина Ростислава Михайловича зі своєю донькою. Допускали навіть можливість “коронації” Данила Романовича у **Відні** 1237 р., яку міг здійснити імператор Фрідріх II Гогенштауфен²⁸, хоча таке припущення реально нічим не підтверджене. Русько-австрійські інтереси перетнулися знову вже 1246 р., коли 15 червня у битві з угорцями на прикордонній річці **Лейті** (в околицях міст **Ебенфурт** та **Нойфельд-ан-дер-Лейта**) загинув Фрідріх II Австрійський, за деякими свідченнями – від руки “короля Русі”. Цим королем вважали Ростислава Михайловича або навіть Данила Романовича. Проте І. Паршин довів стосунок згаданого епізоду винятково до першого з них²⁹.

Загибель останнього представника Бабенбергів започаткувала довготривалий конфлікт між європейськими володарями за Австрійське і Штирійське герцогства. Спершу австрійський стіл зайняв чеський принц Владислав, який помер незабаром після весілля із Гертрудою Бабенберг 3 січня

²⁸ Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине XIII в. *Вопросы истории*. 2011. № 7. С. 42.

²⁹ Паршин І. “Rex Russiae” у битві на річці

Лейті *Colloquia Russica*. Ser. 2. Vol. 3: Данило Романович і його часи / За ред. Віталія Нагірного і Мирослава Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 123–132.

1247 р. Другим чоловіком Гертруди став баденський маркграф Герман, але той помер 4 жовтня 1250 р. Новим герцогом Австрії та Штирії, після одруження з сестрою Фрідріха II Маргаритою 12 грудня 1252 р., оголосив себе чеський королевич Пшемисл-Оттокар II. У 1252 р. на з'їзді в **Пожоні** (Братиславі) проблеми австрійської спадщини обговорили Бела IV та Данило Романович. Того ж року Роман Данилович одружився з фактичною правителькою Австрії Гертрудою Бабенберг. На весіллі, у замку **Гімберг** поблизу Відня чи **Гайнбург** коло Пожоні, був присутній Данило Романович³⁰.

Невдовзі після укладення шлюбу Оттокар II взяв замок в облогу. Внаслідок компромісів у 1254 р. Пшемисл-Оттокар II та Бела IV розподілили спірні володіння Австрії та Штирії, а Роман Данилович залишив Австрію та отримав в уділ Слонім і Новогрудок на території нинішньої Білорусі³¹. Після розлучення Пшемисла II Оттокара з Маргаритою Бабенберг у 1260 р. військові дії ненадовго поновилися і завершилися 12 червня 1260 р. битвою біля **Кресенбрунн** (сучасний Гройсенбрунн, розташований за 15 км від Братислави), у якій на боці Бели IV брав участь Данило Романович із синами. Переможець Пшемисл II Оттокар уклав із Белою IV компромісний мир. Після смерті Бели IV 3 травня 1270 р. його наступник Іштван V оголосив війну Пшемислу II Оттокару, завершену перемир'ям 2 липня 1271 р. у таборі поблизу **Пожоні**. Військові дії поновилися 1278 р., а 26 серпня між військами Пшемисла II Оттокара та Священної Римської імперії відбулася вирішальна битва поблизу **Дюрнкрута** (Сухих Крутів) на Моравському полі. Підрозділи князя Лева Даниловича взяли участь у битві на стороні чеського короля. Битва, у якій загинув Пшемисл II Оттокар, поклала край війнам за спадщину Бабенбергів в Австрії, де утвердилася династія Габсбургів. На такий спосіб завершився й руський епізод австрійської історії XIII ст.

Більшість із виділених у тексті географічних орієнтирів (рис. 3) концентруються на невеликій території східної частини сучасної Нижньої Австрії. Відстань між Віднем на заході та Братиславою на сході сягає лише 55 км, а між Дюрнкрутом на півночі та Нойфельдом на півдні – 75 км. У межах цієї локальної території, на шляху з Відня до Братислави, розташований невеликий населений пункт Петронелл-Карнунтум (далі – Петронелл). Друга частина його двоскладової назви походить від назви адміністративного центру римської провінції Верхня Паннонія – Carnuntum'у, музеєфіковані руїни якого експонуються на території громади.

Назва 'Петронелл' пов'язана із дружиною німецького короля (від 1046 р. – імператора Священної Римської імперії) Генріха III Чорного – Агнес де Пуатьє,

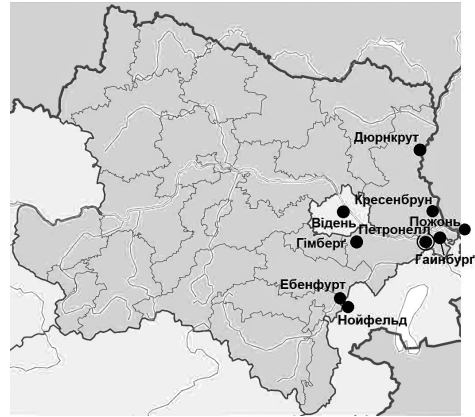


Рис. 3. Географічні орієнтири, пов'язані з боротьбою за "австрійську спадщину"

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 821.

³¹ Холмський літопис викладає ці події

достатньо лаконічно: Ипатьевская летопись. Стб. 836–837.

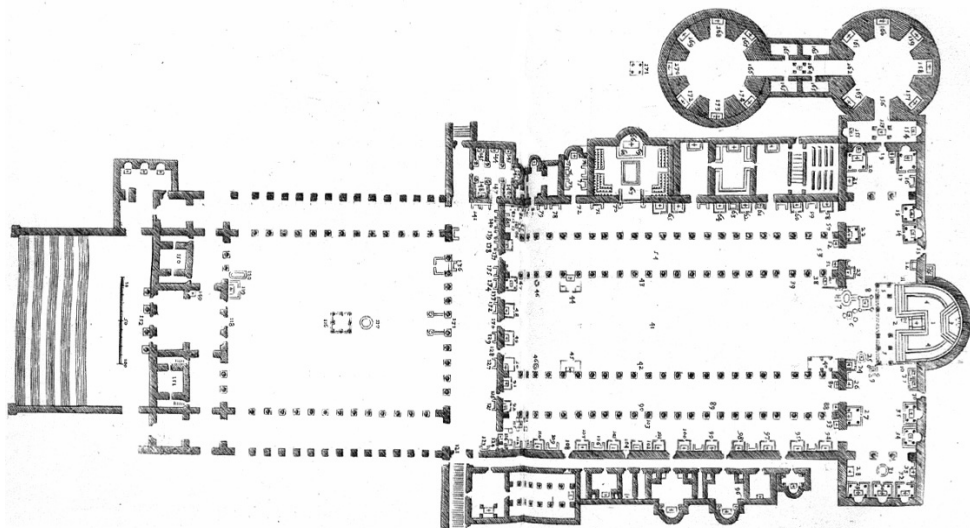


Рис. 4. Базилика св. Петра у Римі. План Тиберія Альфарано, бл. 1590 р.
(за М. Черраті)

похованою у каплиці-ротонді святої Петронілли при давній базиліці святого Петра у Римі. Ця ротонда первісно була одним із двох римських мавзолеїв, розташованих із північної сторони базиліки (рис. 4)³². Східну з них присвячено апостолові Андрію. У 757 р. папа Павло I наказав перенести до західної ротонди саркофаг з мощами святої Петронілли. Згодом ротонду святої Петронілли передано у власність франкським королем й вона стала відомою під назвою “*Capella regum Francorum*”*. На згадку про імператрицю Агнес графині Диполдінги-Рапотони близько 1125 р. побудували на землі старого Карнунтуму церкву, присвячену святій Петронілли, від якої й походить його середньовічне найменування – Петронелл.

Крім парафіяльного храму, у Петронеллі є також романська каплиця, присвячена святому Іоанові Хрестителю, яка належить графам Абенсперг і Траун та слугує каплицею-усипальницею цього знатного роду. Відома в джерелах від 1429 р., каплиця є дводільною ротондою, лицева поверхня якої викладена зі старанно витесаних кам'яних блоків (рис. 5, а–б). З обережністю можна припустити, що архітектурний образ цього ротондового храму може мати віддалений зв'язок із каплицею святої Петронілли при римській базиліці святого Петра, успадковуючи та наслідуючи її округлі форми, подібно до того, як у назві населеного пункту відобразилося ім'я самої святої. Вірогідно, ротонда святого Іоана Хрестителя у Петронеллі має також певне відношення до появи у Перемишлі церкви-ротонди святого Миколая. Нижче, перед тим, як розкрити можливі зв'язки поміж цими об'єктами, коротко опишу австрійський храм і перекажу основні етапи його будівництва та реконструкції, спираючись на

³² Tiberii Alpharani de Basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura / Pubblicato per la prima volta con introduzione e note dal Dott. D. Michele Cerrati (Studi e testi. T. 26). Roma, 1914. 223 p., 3 tab.

* Ротонди при базиліці святого Петра у Римі давали підстави для поширення такого типу храмів як у західній (від *Capella regum Francorum*) так східній (від каплиці апостола Андрія) архітектурних традиціях.



а



б

Рис. 5. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) вигляд з південного-заходу; б) вигляд з північного-сходу
(світлина за wikimedia.org)

публікацію Герда Піхлера, у якій підсумовано результати відомих на той час історичних, архітектурних, та археологічних досліджень³³.

До основної циліндричної частини (нави) із зовнішнім діаметром 14,45 м від сходу прилягає дещо нижча тричвертева апсида діаметром 6,40 м. Висота від основи до горішнього краю карнизу сягає 9,10 м на головній частині та 6,40 м на апсиді. У місці приєднання апсиди знаходяться невеликі прямокутні пілястри. Циліндр нави зовні розчленовують вісімнадцять округлих тричвертевих колонок, середня відстань між якими сягає 1,56 м. Цей крок збільшується лише у місці влаштування порталу. Такі ж чотири колонки (з кроком у 2,94 м) є також на поверхні стіни апсиди. Капітелі колонок підтримують арковий фриз по три арки між колонками. Над арковим фризом є затинькований зубчастий фриз та цегляний, тинькований виступ карнизу. Арки фризу основного об'єму мають складний профіль і спираються, між колонками, на завужені додолу кронштейни, з невеликим валиком при основі (рис. 6).

Арки фризу апсиди є більшими. Вони вимурувані з цегли та потиньковані. Ці арки спираються на сполії – перевернуті бази колонок і кронштейни вторинного використання. Профільований цоколь в основі споруди дещо виступає за межі поверхні стіни. Поза кладку цоколя виходять також прямокутні п'єдестали, розташовані під базами колонок.



Рис. 6. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
аркатурний фриз головного об'єму
(світлина за <http://www.altetauern.info/bilder/albums/petronell-johannes-kapelle-rundkapelle/>)

³³ Pichler G. Studien zur Baugeschichte der St. Johannes-Kirche in Petronell und ihres

Vorgängerbaues. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue folge 65. St. Pölten, 1999. S. 123–212.



Рис. 7. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) західний портал; б) тимпан з рельєфом Богоявлення
(світлина Ю. Рочняка)

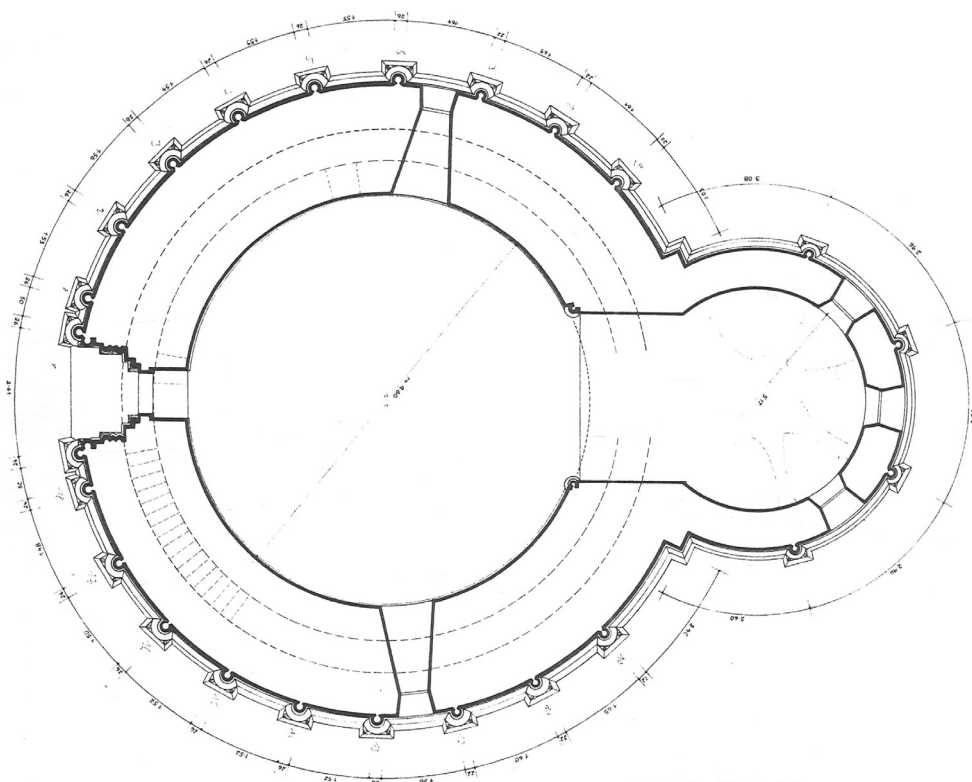


Рис. 8. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. План
(за Г. Піхлером)

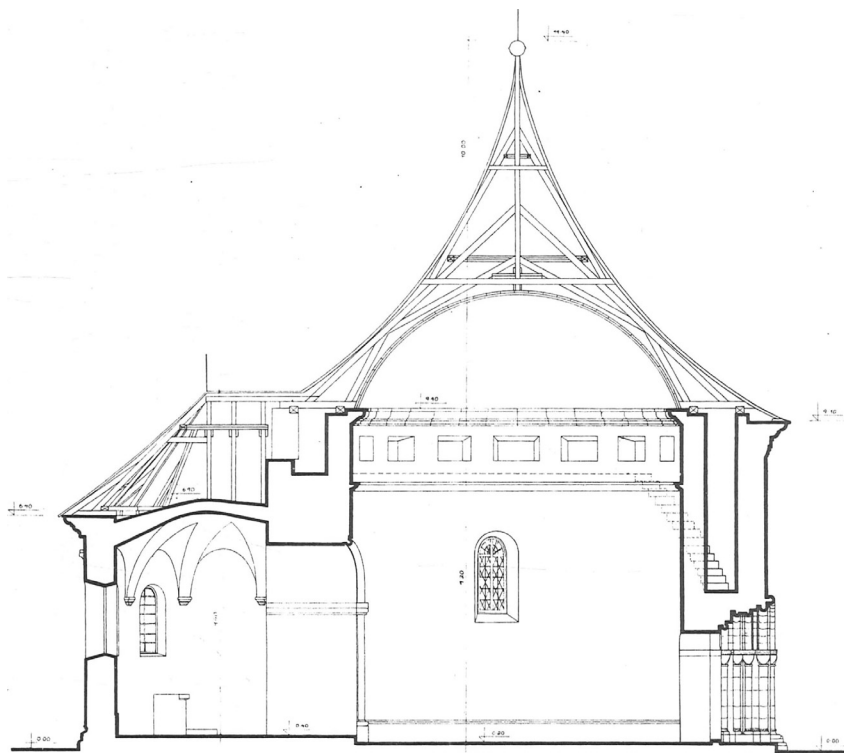


Рис. 9. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Поздовжній перетин (за Г. Піхлером)

Від заходу на головній осі храму у ширшому простінку між двома колонками влаштовано західний перспективний портал з арковим завершенням та тимпаном (рис. 7, а). Валики архівольту спираються на карниз, підтриманий капітелями, які увінчують напівколонки, що обрамлюють портал. Архівольт порталу оточує напівкруглий тимпан із рельєфом, що відтворює сюжет Богоявлення (рис. 7, б), який має зв'язок із посвятою храму святому Іоанові Хрестителю.

З північного та південного боків нави влаштовано двоє чималих аркових вікон. Для освітлення галереї слугують п'ять невеликих овальних отворів, розміщених трохи нижче аркового фризу, а над порталом прорізано ще один округле віконце, зміщене дещо ліворуч від композиційної осі. Апсиду освітлюють три вікна з арковими завершеннями.

Товщина стін нави та апсиди суттєво відрізняється. Якщо у наві вона сягає близько 2,45 м, то в апсиді – лише 0,9 м (рис. 8). При товщині фундаментів (заглиблених від сучасної поверхні приблизно на 1,25 м) відповідно – 2,90 м та 1,4 м. Внутрішній діаметр нави сягає 9,55 м, а апсиди – 5,17 м. Висота приміщення від підлоги до верху склепіння – 12,30 м, апсиди – 6,20 м. До інтер'єру нави відкривається шістнадцятигранна галерея з прямокутними вікнами та проходом у товщі стіни, яка охоплює приміщення нави нижче склепіння. Цю галерею від гори та від долу відділяють карнизи. На галерею ведуть кам'яні сходи, влаштовані в товщі стіни (рис. 9). Їхня ширина сягає 80 см, що значно більше знаних тодішніх аналогів.



Рис. 10. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Сліди конструкцій перекриття та західної емпори в інтер'єрі нави (світлина Ю. Рочняка)

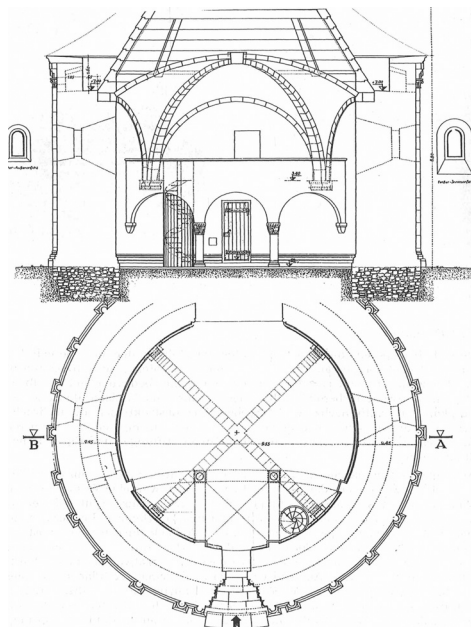


Рис. 11. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Поперечний перетин та план нави (за Г. Піхлером)

Дахові конструкції склепіння та галерея храму святого Іоана Хрестителя у Петронеллі не автентичні. Дослідники відзначають, принаймні, дві значних реконструкції. На гадку Г. Піхлера, між 1569 та 1573 рр., за Ебергардта Реубера, зруйновано кам'яне конічне накриття храму. У 1695–1699 рр., за Отто Еренрайха фон Трауна, засклепили апсиду, підмурували її зовнішню стіну та новий аркатурний фриз, зберігаючи водночас первісний романський характер. Тоді ж у наві облаштували галерею та фальшиве банеподібне склепіння. Крім того, збільшили вікна в наві та апсиді, де влаштували два додаткові віконні прорізи. Первісно в апсиді було лише одне вікно на осі храму.

Як свідчать затишковані сліди на внутрішній кам'яній поверхні стіни нави (рис. 10), її інтер'єр був перекритий склепінням із перехрещеними діагональними ребрами. Апсиду, вірогідно, завершувала баня. Від заходу знаходилася емпора, сперта на дві колони. Імовірно, на емпору заходили з північного боку дерев'яними гвинтовими сходами (рис. 11). Оригінальні кам'яні сходи з нави підіймаються до фактичного рівня горища. Найбільше сумнівів викликає конструкція первісного перекриття нави понад склепінням. Висувалося припущення про використання верхнього рівня в оборонних цілях. За Г. Піхлером, відкритий кам'яний конусоподібний дах (подібний до карнеру в Бургшлейніці) міг спиратися лише на внутрішній діаметр нави та, можливо, був оточений відкритими зубцями, влаштованими вздовж її зовнішнього контуру. Дренаж між ними мав виконуватися за допомогою кам'яного жолоба, фрагмент якого виявили з південно-східного боку горішнього периметру. Все ж, Г. Піхлер

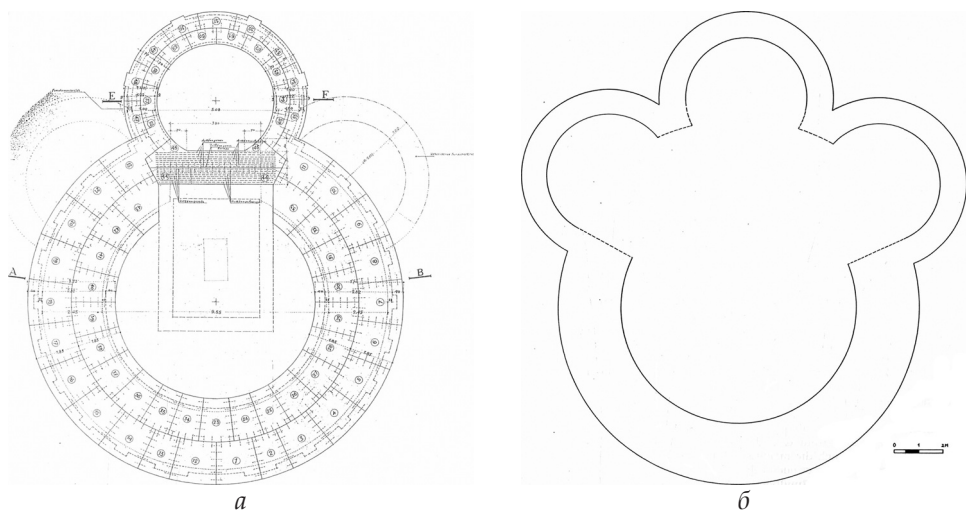


Рис. 12. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
 а) план укріплення фундаментів фіксацією бічних апсид;
 б) варіант відтворення триапсидного плану
 (за Г. Піхлером)

наголосив на тому, що проблема функції горішнього рівня нави та існування зубчастого оборонного кільця за сучасного стану знань про автентичний характер споруди повинні залишатися відкритими.

Сумнівів щодо первісного вигляду ротонди святого Іоана Хрестителя додає ще одна істотна обставина. Під час археологічних досліджень 1950 р. назовні храму виявлено залишки фундаментів ще двох апсид – південно-східної та північно-східної (рис. 12, а-б). Тодішній керівник реставраційних робіт Альфред Ловатчек дійшов висновку, що спершу планувалося побудувати округлу каплицю з трьома апсидами, однак цей план, ймовірно, змінено на стадії закладання фундаментів. Свідченням такої переміни сприйнято те, що фундамент південно-східної апсиди викладено повністю, а фундамент північно-східної запланованої апсиди вже не виконувався³⁴. Проте Г. Піхлер звернув також увагу, що восени 1941 р. були проведені розкопки для оцінки стану фундаментів. З північної та південної його сторін тоді віднайдено фрагменти фундаментів, потрактовані як “римські стіни”, не дуже корисні для самої будівлі. На думку дослідника, насправді це були не “римські стіни”, а фундаменти попередньої будівлі церкви святого Іоана. Усе ж, є переконливі підстави твердити не про попередній храм, а зміну архітектурної концепції у процесі будівництва існуючої споруди. У цьому переконує різниця між товщинами стін двох її дільниць, унікальна для цієї пам’ятки. Суттєве потоншення стіни апсиди було необхідним у тому разі, коли до простору нави треба було відкрити не одну, а саме три апсиди, аби їх компактно приєднати до нави.

Ця обставина привертає увагу, оскільки практику зміни планувальної концепції храму під час його будівництва зафіксовано, зокрема, в процесі вивчення кількох храмів княжого Галича. Зміну шестистопного базилікального

³⁴ Pichler G. Studien... S. 205.

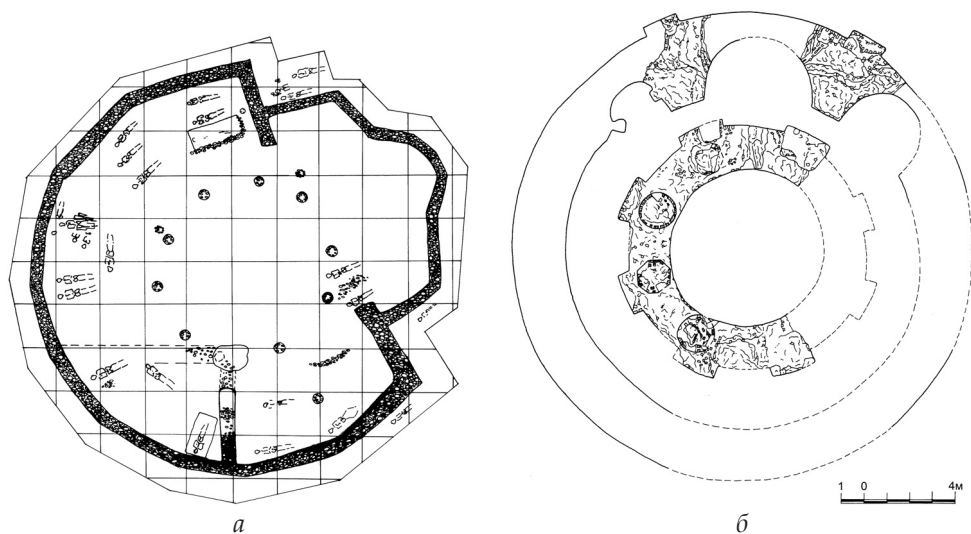


Рис. 13. Українські ротонди з трьома апсидами:
 а) невідомої присвяти в с. Олешки на Івано-Франківщині (за Б. Тимощуком);
 б) Архистратига Михаїла у Володимирі (за М. Каргером)

планувального типу на чотиристопний хрестобанний зауважено при дослідженні Успенського собору в Крилосі³⁵. Не менш складною була будівельна історія храму, виявленого в урочищі Царинка, первинний хрестобанний триапсидний тип якого замінено на хрестовий у плані³⁶. На стадії накладання фундаментів церкви святого Пантелеймона “будівничі або замовник мали інший план споруди, а планувальне рішення змінилося в час між будівництвом фундаментів і будівництвом наземних стін”³⁷. Наведений австрійський аналог вказує на значніше поширення такої практики і в сусідніх країнах європейської традиції.

Первинна триапсидна планувальна композиція ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі змушує повернутися до знаних галицького та волинського прикладів храмів-ротонд із підбальною колонадою. Саме такий елемент структури уподібнює їх до ротонди святого Миколая у Перемишлі й власне цю подібність, як зазначалося, послідовно ігнорують польські автори. Характерною архітектурною ознакою обох зазначених храмів-ротонд є їхня триапсидність. Виявлена в селі Олешки на Івано-Франківщині дерев’яна ротонда (рис. 13, а) датована при її відкритті серединою XII ст., проіснувати вона могла до середини XIII ст.³⁸ Віднайдену у Володимирі ротонду архистратига Михаїла (рис. 13, б) датували серединою – другою половиною XIII ст.³⁹ Археологічне

³⁵ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) ЗНТШ. Львів, 2002. Т. 244: Праці Археологічної комісії. С. 578–607.

³⁶ Його ж. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича ЗНТШ. Т. 235. С. 559–593.

³⁷ Храм ховає таємниці. Що нового знайшли археологи у церкві Пантелеймона у Га-

личі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://karpaty.today/ivano-frankivska-oblast/galickiy-rayon/galich/hram-hovaie-taiemnici-shcho-novogo-znayshli-arheologi-u-cerkvi-panteleymona-u-galichi-foto>.

³⁸ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. С. 41.

³⁹ Каргер М. К. Вновь открытые памятники... С. 22–33.

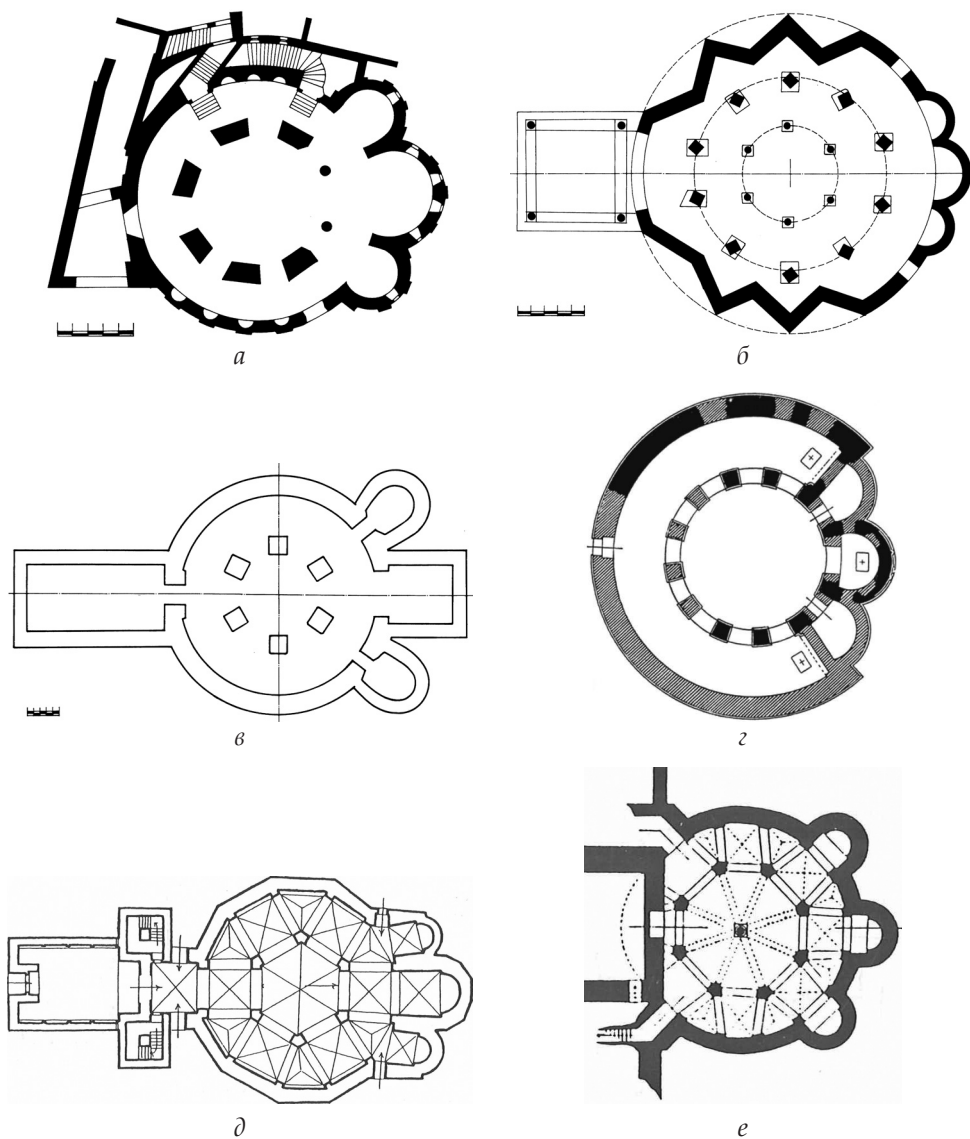


Рис. 14. Триапсидні ротонди з внутрішнім підкупольним кільцем опор:
 а) Задар, бл. 805 р.; б) Беневенто, бл. 765 р.; в) Тревір, кін. VI – поч. VIII ст.
 (за Є. Гавротом); г) Шлезвіг, VIII–IX ст. (за Й. Стржиговським),
 д) Бад-Вімфен, X–XI ст., е) Льовен, бл. 1000 р. (за Г. Піхлером)

датування пам'яток дає підстави пов'язати появу волинського храму під впливом галицького, хоча таку можливість заперечив дослідник олешківської споруди⁴⁰. Щодо чого немає сумнівів, – паралельного існування володимирського та

⁴⁰ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда.. С. 41.

перемишльського храмів. Поєднає їх також наявність внутрішнього підбанного кільця, натомість відрізняє цегляна (в Михайлівській ротонді) та білокам'яна (в ротонді святого Миколая) техніки мурування. Різняться вони і кількістю апсид, але саме цей факт єднає їх із ротондою святого Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі, задуманою як триапсидна (аналог до володимирського храму), а реалізованою дводільною одноапсидною (аналог до перемишльського храму).

Тут доречно згадати про можливу наявність в австрійському храмі, принаймні на триапсидному етапі його будівництва, внутрішнього кільця підбаних опор. Така ймовірність більш ніж очевидна, оскільки всі без винятку відомі аналоги ротонд із трьома апсидами мають таке підбанне кільце. Зазначена вірогідна обставина єднає ротонду в Петронеллі як із перемишльською, так і володимирською ротондами.

Серед знаних триапсидних ротонд є такі храми, як святого Доната в Задарі (рис. 14, а), святої Софії в Беневенто (рис. 14, б), Тревірі (рис. 14, в), святого Михаїла у Шлезвігу (рис. 14, г), святого Петра у Бад-Вімпфені (рис. 14, д) та святого Петра у Льовені (рис. 14, е). Ротонди в Беневенто, Тревірі та Бад-Вімпфені виділяються кільцем із шести опор. Саме шість опор природно розташовуються на внутрішньому фундаментному кільці перемишльської ротонди (рис. 15). Зважаючи на близькі внутрішні розміри нав обох ротонд (бл. 9,3 м. у Перемишлі та 9,55 м у Петронеллі) й значну товщину їх стін (бл. 1,86 м у Перемишлі та бл. 2,45 м у Петронеллі), можна допустити, що у первинному задумі австрійського храму було подібне підбанне кільце, призначене підтримувати емпору, археологічно поки не засвідчене.

Чи така емпора лише планувалася, чи могла бути втіленою? Широкі сходи в товщі стіни, які ведуть на пізнішу галерею, переконують, що другий рівень не тільки планувався, а й навіть функціонував. Рівень цього гіпотетичного елементу інтер'єру міг приблизно співпадати з рівнем підлоги існуючої галереї кінця XVII ст. Як же за такого трактування бути зі слідами склепіння на внутрішній поверхні стін нави (рис. 10; рис. 16, а)? Їх могли врізати й дещо пізніше, подібно до того, як нове склепіння облаштовували в апсиді наприкінці XVII ст. (рис. 16, б). Таку можливість підтверджує рисунок горизонтальних швів мурування із білокам'яних блоків в інтер'єрі нави, ідентичних на всіх поверхнях між слідами пазух склепіння. Якщо б склепіння облаштовувалося водночас із муруванням лицевої поверхні стін нави, можна було б очікувати зміщення горизонтальних швів на різних ділянках між чотирма пазухами.

Отже, у первісному (триапсидному) задумі, чи вже навіть в пізнішій одноапсидній версії ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі могло існувати внутрішнє підбанне кільце з шести опор. Залишки фундаментів двох колон виявлені в інтер'єрі нави при реставрації в 1950–1952 рр. А. Ловатчек поєднав їх із західною емпорою. Не виключаю, що для встановлення колон емпори могли бути використані фундаменти західної пари з шести підбаних колон. Чи були такі колони, чи лише планувалися у триапсидному варіанті – можуть дати відповідь лише майбутні ретельні спеціальні археологічні дослідження. Хоча, первісна дворівневість ротонди святого Іоана Хрестителя в Петронеллі сумнівів у дослідників не викликає. Цей другий рівень міг вивисуватися понад існуючим карнизом подібно до фасаду ротонди святих Марії Магдалини та Руперта у Шейблінгкірхені (його горішня частина з бійницями перебудована) (рис. 17, а-б). До реконструкції також могли існувати невеликі стрільниці для арбалетного обстрілу, а храм – виконувати оборонну функцію.

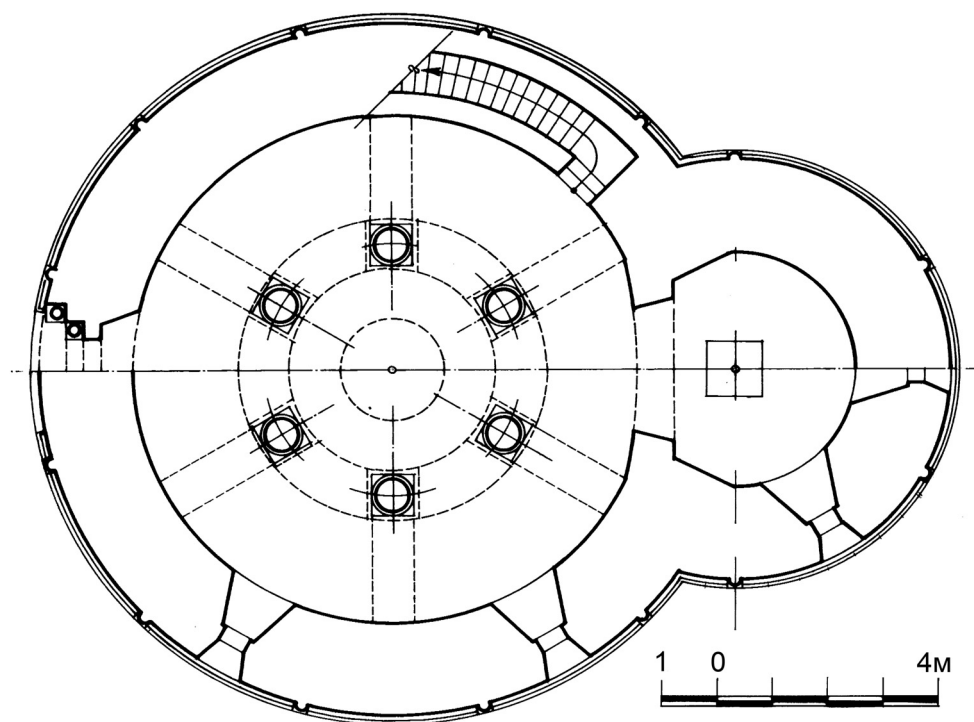


Рис. 15. Ротонда св. Миколая у Перемишлі.
Реконструйований план (рисунок автора)

Існуючі варіанти датування ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі розбігаються доволі істотно – від язичницького періоду до зламу XII–XIII ст. На думку Г. Піхлера, перший етап будівництва Йоганнескірхе може бути приблизно датований 1200 р. Дослідник відзначив також, що будівля ротонди не тільки географічно, а й стилістично тісно пов'язана з такими сакральними пам'ятками, як карнер у Дойч-Альтенбурзі (XII – початок XIII ст.), карнер у Гайнбурзі (бл. 1220 р.) та філіальна церква святого Миколая у Вільдунгсмауері (початок XIII ст.). Г. Піхлер вважав ротонду в Петронеллі найстарішою будівлею цієї групи⁴¹. Не можу погодитися з таким поглядом. Адже декоративне оздоблення цього храму не має певних архайзуючих ознак, тому споруду природно датувати початком XIII ст., що здатне зблизити її з періодом активніших українсько-австрійських контактів.

Попри складнощі в інтерпретації первісного вигляду ротонди святого Іоана Хрестителя в Петронеллі та потребу уточнення дат будівництва і зміни будівельної концепції, її зв'язок із ротондою святого Миколая у Перемишлі та ротондою архистратига Михаїла у Володимирі досить наочний. Історичним тлом для залучення австрійського прототипу необхідно вважати перипетії галицько-волинської участі в боротьбі за “австрійську спадщину”. Це могло відбутися між 1235 р., коли король Данило виступив союзником Фрідріха II Австрійського

⁴¹ Pichler G. Studien... С. 201.



а



б

Рис. 16. Склепіння ротонди Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) сліди пазухи склепіння у наві; б) склепіння апсиди 1695–1699 рр.
(світлина Ю. Рочняка)

проти Бели IV, та 1254 р., коли Роман Данилович після короткого перебування залишив Австрію. Наважуся навіть геть гіпотетично припустити, що зауважені зміни у плані фундаментів ротонди в Петронеллі можуть бути спричинені відрядженням майстрів на будову перемишльського храму. І вже після повернення з Русі її триапсидна планувальна композиція була трансформована на одноапсиду, втілену у перемишльській ротонді святого Миколая не без впливу замкової палацової ротонди. Отже, висловлена в публікації аргументація дає підстави для розгляду архітектури ротонди святого Миколая у Перемишлі у світлі русько-австрійських контактів другої чверті – середини XIII ст., а сам цей храм трактувати соборною міською церквою української (руської) громади.

Напрошується також питання про відображення згаданих контактів в інших сферах життєдіяльності княжого міста. Перспективним видається пошук можливих австрійських інспірацій у поширенні в регіоні самоврядування на основі магдебурзького права та заселенні міст німецькими купцями⁴² й ремісниками. На сьогодні австрійсько-руські контакти прослідковуються також у життєписах певних осіб австрійського походження із лицарського стану.

На завершення варто пригадати дещо пізніший литовсько-руський епізод біографії австрійського лицаря Ганса фон Трауна, одного з представників роду, який походить з історичної області Траунгау у Верхній Австрії. Від

⁴² У цьому контексті не зайве пригадати задокументований контакт короля Данила Романовича з віденським купцем Генріхом Колодою: Майоров О. Невідомий епізод 1237

року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II Княжа доба: історія і культура. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 180–182.



а



б

Рис. 17. Парафіяльна церква св. Марії Магдалини та св. Руперта у Шейблінгкірхені (Австрія): а) загальний вигляд від південного-заходу; б) вигляд другого рівня (за <https://www.gedaechtnisdeslandes.at/kunst/action/show/controller/Kunst/werk/scheiblingkirchen-pfarrkirche-hll-maria-magdalena-und-rupert.html>)

середини XVII ст. і до нині цей рід володіє ротондою святого Іоана Хрестителя у Петронеллі. Пов'язані з лицарем події, на які звернув увагу О. Мартинюк, викладено у творі австрійського поета і герольда Петера Зухенвірта (близько 1320 – після 1395). Зокрема, поет описав участь Ганса фон Трауна в поході на Руссю (Reuzzen) та битву поблизу Ізборська (Eysenburch). На підставі поетичних свідчень П. Зухенвірта О. Мартинюк допустив можливість, що Г. фон Траун був серед “німців”, у бою з якими 15 квітня 1349 р. загинув литовський князь Юрій Вітовтович. Серед австрійських учасників лицарських експедицій на схід згадуються також Фрідріх фон Кройцпех, Моріц фон Хаунфельд, Буркгард (“Пупплі”) Еллербах Молодший тощо⁴³. Шлях на Русь, Литву та до Прибалтики відкрили австрійцям також і розглянуті в цій публікації події політичної історії Австрії середини XIII ст. з їх істотним галицько-волинським акцентом.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁴³ Мартинюк А. В. Под стягом святого Георгия. Австрийские крестоносцы в походах на Литву и Русь *Studia Historica Europae Orientalis*=Исследования по истории Восточной Европы. 2014. № 7. С. 119–134; Его же. Кто убил Юрия Витовтовича? Опыт историко-криминалистического расследования *Древняя Русь.*

Вопросы медиевистики. 2016. № 2(64). С. 55–61; Его же. Между Псковом, Витебском и Нейгаузенем: забытая война на ливонском пограничье в середине XIV века. Часть 2 *Ученые записки УО “ВГУ им. П. М. Машерова”.* Т. 22. Минск, 2016. С. 35–38.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ДІАЛЕКТИКА СКАЗАНОГО І ЗАМОВЧАНОГО: КНЯЖИЙ ПЕРЕМИШЛЬ НА СТОРІНКАХ НОВІШОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ МІСТА

Задokumentована історія Перемишля розпочинається від того, як, згідно зі свідченням найдавнішого київського літописання під 981 р., “Иде Володим”ръ . к Лахомъ . и заа грады их^а . Перемышль . Червень . и ины города”¹ у версії Іпатієвського списку літопису, чи, за мало відмінним у цьому записі Лаврентієвським, – “Иде [Володимеръ] к Лахомъ и заа грады и^к . Перемышль Червень . и ины грады”². Цей похід святого Володимира Великого неодноразово опинявся у центрі уваги за різних нагод³. Проте найбільшою – все ще, однак, досі так і не зауваженою очевидною несподіванкою у контексті описаної ситуації належалося би, врешті, визнати те, що новітнім польським господарям міста так і не випало нагоди відшукати слідів того города/града, який київський князь тоді “заа”. У дотеперішніх польських публікаціях про місто твердо утримується погляд про його реальні початки щойно від другої половини X ст., проте переконливих підстав для такого висновку ніхто не те що не навів. Їх навіть і не намагалися дошукуватися. Й хоча при археологічних дослідженнях на замку ніби натраплено на рештки цього найстаршого Перемишля (див. далі), такого важливого відкриття не тільки... “не зауважено”, а й так само ніколи згодом не залучено до розлогих розмірковувань про початки міста над Сяном та найдавніший період його історії (див. далі). Раніше немов належалося би вважати нібито, послуговуючись знаною формулою літописців старокиївської традиції, “не було нічого”. Тобто, як переконує знана наука читання не тільки писаного, а й також при цьому нерідко не менш істотного... не написаного, нічого не повинно було бути... Причина аж настільки своєрідної уваги до банальності проста: “польський Перемишль” не віднайшлося підстав виводити від часів давніших, як київський похід князя Болеслава Хробрго щойно 1018 р., тому, не додаючи незмінно так пошукуваної народової слави, все раніше на місцевому ґрунті виявилось наділенням шансом нуникненно потрапити до “непотрібного і шкідливого”. Хоча, за всіма наявними ознаками, Перемишль, звісно, не мав виникнути за новіших часів цілком “несподівано” й на території, яка до того була суцільною пустою. Отже, згідно із законами відзначеної науки читання, те, що “було”

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 89.

² Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 81.

³ Найновіше висловлений погляд на “ситуацію 981 р.” див.: Головка О. Похід київ-

ського князя Володимира на “Перемишль, Червен и ины грады” 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) *Colloquia Russica. Series 2, vol. 1: Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)* / Pod red. W. Nagirnego i T. Pudłockiego. Krakow, 2013. P. 39–45.

раніше не лише в самому Перемишлі, а й його найближчій історичній околиці, особливо по українській стороні актуального міждержавного кордону, у певних колах польських історіографів сприймається не так уже й придатним для пригадування... У такому разі знаним з його наукового наповнення зусиллям здебільшого вдавалося робити вигляд, ніби його й бути не мало...

Дотеперішні польські публікації виразно виявляють, загалом, зрозуміле намагання прив'язати найдавнішу історію міста до завідомо нечисленних для відповідного періоду свідчень писемних джерел – реальних чи бодай на якийсь спосіб притягнутих до місцевої ситуації і – внаслідок докладеного зусилля – визнаних такими. Засвідчена постава видає також логічне бажання представників “писаної історії” опертися на незмінно “тверді” – у притаманному їм сприйнятті – факти, поєднане з явною недовірою до зусиль археології. Для такого стосунку самі археологи досить часто як давали, так і не перестають давати аж надто багато неуникнених аргументів... Проте всі розумування у зазначеному пункті завідомо домінуючих над археологами істориків при ближчому розгляді виявляються здатними пропонувати винятково гіпотетичні побудови, засновані на дуже і дуже скромних підставах, а нерідко взагалі без них, чим особливо активно позначена давніша – комуністично-патріотична літературна практика й чого, не дивлячись на закономірну зміну стосованої фразеології, не навчилася уникати й практика вже новішого – покомуністичного періоду. Оскільки йдеться про польських авторів, то робиться усе це винятково з очевидним “надзавданням” не тільки із прив'язування Перемишля до польської історичної дійсності, а й утримання його коли не винятково, то насамперед у ній, пожадано тільки в ній. Із неприкритим невизнанням будь-чого інакшого. Так, ніби нічого іншого на місцевому ґрунті існувати й не повинно, а те небажане, якого не завжди вдається замовчати зовсім, має існувати та об'являтися якомога менше. І робиться це з такими виявами майстерності, що польський “внесок” до історіографії княжого Перемишля уже давно належалося б визнати на тлі дотеперішньої дослідницької традиції окремим надто самостійним явищем історичного досвіду. Як і водночас також – літературної реалізації цілеспрямованих завідомо благородних прагнень та починань...

Власне до такого, зокрема, зусилля послідовно зводиться увесь виклад стосовно княжого періоду розвитку міста на сторінках новішої (не завершеної) пропозиції його історії, у найстаршій частині виразно переповнений не тільки за залученим матеріалом, а й самою його подачею неподільно домінуючою археологією⁴. Зазначене “надзавдання” послідовно присутнє в усьому тексті та презентується тим “камертоном”, якому безоглядно підпорядковано решту можливих міркувань із будь-якого конкретного приводу. Сам текст здебільшого, зрештою, лише працює повторює раніше висловлені твердження – як власні, так і нерідко немало різноманітні інших давніших авторів, не уникаючи при цьому явних та очевидних суперечностей і протиріч й роблячи враження не надто уважно читаного навіть свого ж написаного. Як показовий приклад можна навести зацитовані з давнішої польської літератури датування замкової церкви Різдва святого Іоана Хрестителя, пізнішого собору, – насипання ґрунту під її будову “około połowy XII wieku” (S. 156), другою половиною XII і навіть зламом

⁴ Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemyśla *Dzieje Przemyśla*. T. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. 2:

Analiza źródeł i synteza. Przemyśl, 2004. S. 77–216. При подальших відкликаннях до цієї публікації конкретні сторінки подано в тексті.

XII–XIII ст. та 1218⁵–1225 pp. (S. 130). Водночас також про неї йдеться у контексті процесів, що мали місце “w 2. połowie, względnie pod koniec XII w.”: “Prawdopodobnie jest to też czas... podjęcia budowy cerkwi księcia Wołodara na wzgórzu zamkowym” (S. 180). Чому коло спорудження “cerkwi księcia Wołodara”, померлого, за свідченням Я. Длугоша, 1126 р., мали заходитися щойно тільки “w 2. połowie, względnie pod koniec XII w.” – питання очевидне. Стосовно його здатності піддатися логічному з’ясуванню розважати не випадало б. Далі її пригадано ще й як “datowaną na okres od XI do początków XV w.”⁶ (S. 143), тобто... періодом усього існування, втім від 1220 р. – як собору. Цю досить своєрідну “багатоманітність” поповнює ще й таке визнання: “Niektórzy fakt powstania cerkwi przesuwają na początek XIII w. i łączą z pierwszym biskupem obrządku wschodniego Antonim” (S. 184). У цій ситуації насправді повинно йтися не зовсім про початок століття, оскільки Антоній мав бути поставлений до Перемишля, очевидно, на початку 1220 р.⁷ І це все тоді, коли, за свідченням Я. Длугоша, як зазначено, храм звів князь Володар Ростиславович, якого поховали в ньому 1126 р.⁸ У пропонуваному ж викладі нібито за тим самим Я. Длугошем, вона збудована 1119 р. (S. 129, 165, 184) та з відсиланням до того ж автора так само ще й 1122 (S. 148)...

Серед широкого набору різнорідних здогадів навколо храму віднайшовся навіть і такий: “być może główna budowla sakralna istniała na Wzgórzu Trzech Krzyży, obiekt cerkiewny mógł być świątynią cmentarną lub o funkcji bliżej nieokreślonej” (S. 166). Про всяк випадок не зайве нагадати, що йдеться про замкову церкву, ту саму, спорудження якої мав зафіксувати Я. Длугош. Що “насправді” їй немов би належалося знаходитися деінде, а на терені замку повинен був постати “якийсь” невлотимий “цвинтарний храм”, чи взагалі “нерозпізнаний об’єкт” – до чогось подібного треба було додуматися... Навіть само новіше повторення такого винаходу варто сприймати зовсім окремою заслугою у студіях над Перемишлем княжої доби. Однак практикований жанр незмінно навколонукових міркувань стосовно раннього Перемишля на подібні відкриття, загалом, не бідний... Втім, стосовно замкової церкви наведено також думку про закладення при ній прицерковного кладовища нібито щойно на початку XIII ст. (S. 170), ув’язавши його появу з піднесенням церкви до статусу собору. За таким міркуванням стоїть виразно суперечне археологічним даним визнання, немов упродовж цілого століття існування храму поховань при ньому здійснювати не мали.

⁵ Дату повторено також (S. 165). Таке датування помилкове. Згідно з новгородським літописанням як єдиним актуально доступним джерелом відомостей стосовно поставлення до Перемишля усунутого з новгородської кафедри тамтешнього архієпископа Антонія, владика мав з’явитися у місті щойно 1220 р., див.: *Александрович В.* Службеник першого перемишльського єпископа Антонія (див. у цьому вип., с. 175–176, 205) Пор. далі, приміт. 7.

⁶ Очевидно, така широка дата заснована на прийнятому датуванні поховань при храмі (S. 142). Пор.: (S. 148).

⁷ Безпосередніх переказів про само поставлення актуально доступні джерела не зберегли. Відомо тільки, що владика Митрофан, співпретендент на новгородську

кафедру, після затвердження на ній прибув із Києва до столиці своєї єпархії 17 березня 1220 р.: Новгородская первая Летопись ПСРЛ. Т. 4 IV: Новгородскія лѣтописи. Санктпетербург, 1841. С. 38. Водночас Антоній, якого не повернули до Новгороду, мав відбути до Перемишля: “а Антонія митрополить у себе удържа въ чести, вда ему епископью въ Перемышли”: Там же. С. 37, 38. Пор. вище, приміт. 5. Докладніше див.: *Александрович В.* Перемишльські владики в літописанні та позалітописних свідченнях XIII століття (*Княжа доба: історія і культура*. Вип. 15 / Відп. ред. В. Александрович (у видавничому процесі)).

⁸ *Długosz J.* Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 3–4. Warszawa, 1969. S. 370.

Зрештою, навіть щодо самого статусу замкової церкви, від 1220 р. собору, також виявлено розходження міркувань, оскільки за одним із них вона “mogła spełniać funkcje soboru książęcego” (S. 184), хоча чогось такого, як “sobór książęcy” історична і церковна практика доби насправді не фіксує. Зазначене “відкриття” належить сприймати винятково через контекст неодноразово засвідчених на сторінках видання немалої своєрідності виявів орієнтації у реаліях як епохи, так і середовища.

Незмінному польському інтересові повинно служити навіть визнання поширення на місцевому ґрунті чеських впливів (S. 96–97), покликане прив'язати відповідні терени до Сілезії та Кракова й Малопольщі, тобто, в остаточному незмінно бажаному підсумку, – так само Польщі⁹. Стверджено навіть: “To właśnie w tym okresie powstaje *przypuszczalnie* (виділено – В. А.) gród na wzgórzu zamkowym w Przemyślu” (S. 97). В іншому місці подібне припущення, як виявляється, лише: “Nie można *teoretycznie* (виділено – В. А.) wykluczyć” (S. 150). Такий здогад заснований винятково на співзвучності польської версії назви міста з найменуванням чеської династії Пшемислідів. Ніщо при цьому не доводить правомірності власне польської генези самого найменування, а не її появи як новішого польського тлумачення давніше існуючої місцевої історичної назви. Уже була нагода привернути увагу до, як видається, набагато переконливішої та ближчої аналогії в найменуванні волинського Перемиля¹⁰ – без будь-якої, наскільки відомо – можливості потенційних чеських асоціацій.

Проте, коли визнавати Перемишль на зазначений спосіб щойно чеським творінням тільки другої половини X ст., то неминуче здатне постати не зауважене за практикованого осмислення ситуації питання, що тоді на порожньому, нібито, за такого погляду, до цього “чеського Перемишля” місці, “в чистому полі” належалося робити ще від кінця попереднього століття угорцям, присутність яких доводить віднайдене і загально визнане кладовище з похованнями не тільки воїнів-чоловіків, а й так само жінок і дітей? Зауважений не побачений досі чомусь зовсім “несподіваний” у зазначеному контексті угорський акцент дає як би модельний приклад залученої достатньої своєрідної логіки, з виявами якого на сторінках видання випадає стикатися неодноразово. Адаже в подальшій пропозиції синтезу історії міста з'являється “*stacjonujący w Przemyślu oddział Węgrów... Pobyt tych koczowniców w Przemyślu trwał przypuszczalnie do połowy X w.*” (S. 150). Буквально: угорці мали стацію у Перемишлі, якого... ще не повинно було бути. Отже, наведені висловлювання щодо “давніших угорців у Перемишлі” та “новішого “чеського” Перемишля” явно не призначалися для зіставлення поміж собою... З усіма можливими наслідками для укладеної із залученням подібних надзусиль історії...

Засвідчену на такий спосіб логіку репрезентують й інші, не менш показові об'явлення. Так, зокрема, спершу стверджено: “Brak jednoznacznych materiałów archeologicznych co do funkcjonowania w samym Przemyślu grodu już w dobie plemienną” (S. 98) чи, в іншій версії з очевидно відмінною хронологією, – “najstarsze uchwycone osadnictwo na wzgórzu zamkowym rozwinęło się na początku XI lub

⁹ До цього моменту увагу привернуто: Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów” [Рец. на кн.:] Przemyśl wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa

Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). Warszawa, 2010. 482 s., il. Княжа доба: історія і культура. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 322.

¹⁰ Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 321–322.

pod koniec X w.” (S. 155), відповідно “brak materiałów datujących początek grodu wcześniej niż na 2. połowę X w.” (S. 159), чи також “wcześniej jak na 2. połowę, a nawet ostatnią ćwierć X w.” (S. 181). При цьому “w materiale ceramicznym z grodu nie wyróżniono jednak form wcześniejszych od schyłku X w.” (S. 190). Оскільки у колі археологів прийняті датування, як відомо, звично немало засновані власне на керамічному матеріалі як єдиному масовому загальнодоступному, таке визнання наділене відомим незмінним навантаженням. Водночас підсумування запропонувало прикінцевий висновок: “Prawdopodobnie dopiero w 2. połowie X w. powstał w Przemyślu gród z podgrodzem, jako siedziba władcy feudalnego, wraz z całym zapleczem osadniczym w najbliższej okolicy” (S. 194). Прецизійність датування матеріалів мала б викликати заvidia. Якби... Потенційна постать анонімного й загадкового “władcy feudalnego”, очевидно, теж заслуговувала б докладнішої уваги, проте, як видно, – не в обраній системі координат...

При цьому водночас далі, при викладі досліджень замкових укріплень, зазначено: “podczas tego etapu badań uzyskano przy pomocy wierceń informację, że poniżej poziomu eksploracji, tj. 5,5 m, nawarstwienia kulturowe (wcześnieosredniowieczne, a może i starsze) sięgają 10 m, przy czym czytelne, najniższe uchwycone na głębokości 7,8 m” (S. 124). Тобто, з такого визнання якнайвиразніше виходить, що в дотеперішніх пошуках серед археологічних решток перемишльських укріплень... зовсім не докладалося зусиль до виявлення й дослідження віднайдених й одразу ж, як видно, і “забутих” найдавніших слідів на його місці: згідно з наведеним свідченням, усі дотеперішні намагання обмежилися винятково... горішньою, новішою половиною збереженого на території замку культурного шару. Натомість водночас, всупереч навіть немов наявним доказам протилежного, зі святим переконанням послідовно незмінно твердилося, ніби нічого іншого сподіватися не випадає!

За засвідчених на такий спосіб як “наукових підходів”, так і “наукових успіхів”, при неодноразово визнаній відсутності систематичного опрацювання розшуканих археологічних матеріалів (див. вище) усі дотеперішні розмірковування стосовно найдавнішої історії Перемишля виявляються не тільки надто скромно співвіднесеними з тодішніми перемишльськими реаліями, а й навіть немало від них відмежованими, тобто істотно незалежними. Інакше кажучи, їх випадало би визнати насамперед очевидною даремною тратою часу на вдумування усе нових і нових “гіпотез” замість єдино можливого прийнятного шляху через вивчення самих конкретних історичних реалій. За одним з таких (не зовсім вдало переказаних, але як же “патріотичних”) здогадів навіть “gród przemyski... jest związany z okresem przynależności Przemyśla do Polski za czasów Bolesława Chrobrego)” (S. 151) (у сенсі самого виникнення). Тобто, тут його віднесено щойно до короткого періоду між 1018–1031 рр., навколо якого звично зосереджене польське сприйняття “бажаного” найдавнішого Перемишля¹¹. Останній наведений приклад на загальному тлі здатний чи не особливо яскраво

¹¹ Одним з очевидних “курйозів” випадає відзначити твердження “Po 1031 r. Przemyśl stał się jednym ze stołecznych ośrodków na południowo-zachodnich kresach państwa kijowskiego” (S. 151). Його явно укладено з огляду ніяк не автентичної київської, а новішої російської історіографічної перспективи з її “улюблено незмінним” поняттям “Юго-Западной Руси”, тоді як стосовно са-

мого Києва Перемишль – винятково західна околиця. Й, належалося б розуміти, – ніяка інша. Втім, у тексті це не одинокий “перл” подібного походження. Не обійшлося також і без князя Давида Ігоревича як князя володимиро-волинського (S. 119), хоча за самим містом назва “Владимира-Волинського” закріпилася за нез’ясованих обставин щойно в імперії Романових у XIX ст.

засвідчити аж наскільки “пожаданого”... Хоча самі по собі два винятково скупих літописних перекази 1018 та 1031 рр., які, не згадуючи Перемишля зовсім, визначають часові межі перебування “Червенських градів” під владою польського князя, – “и грады Червѣньскыя заа собѣ”¹², “ирославъ и Мьстиславъ . собраста воа многы . и идоста на Лахы . и заааста градъ Червенъскыа шпатъ”¹³ – не здатні сприйматися навіть найскромнішою підставою для розгортання візії будь-яких тогочасних діянь на конкретному перемишльському ґрунті, оскільки самі “грады Червѣньскыа” лежали в регіоні, від Перемишля як немало віддаленому, так і нічим із ним не пов’язаному¹⁴. Тобто, ніщо не спроможне доводити належності міста над Сяном до тих градів, які князь Болеслав тоді “заа собѣ”, а водночас також – і якоїсь його активності 1018 та найближчих після нього років на ґрунті Перемишля. Й, очевидно, цілком не випадково літописна розповідь про похід святого Володимира Великого мала вказати Перемишль і Червен двома зовсім окремими та взаємозалежними головними об’єктами тогочасного інтересу київського князя. Звідси якнайочевидніше: вся пропонована досі незмінно так бажана в колі польських авторів перемишльська історія найближчого періоду від 1018 р. презентується винятково цілком приватного наповнення заслугою поодиноких із них, неспроможних утриматися від розбудови зовсім прекрасних перспектив самотужки винятково за званою незмінно якнайкращою моделлю “як воно повинно було бути”¹⁵.

При цьому в запропонованих у тексті висловлюваннях наведено чимало різнорідних не менш довільних трактувань поодиноких відомих фактів ранньої історії міста та їх ширшого контексту з тим же неустанным надзавданням обов’язково якнайміцніше ув’язати їх до “якнайпожаданішого” польського берега. Так, зокрема, не великопольсько-чеські та німецькі конфлікти, звісно, випадало би сприймати основною інспірацією для святого Володимира Великого до “*najazdu na zachód, w tym i na Przemyśl*” (S. 97), хоча за умов конкретної історичної ситуації й вони так само здатні бути наділеними певним значенням. Проте їх визнання при цілковитому опущенні інших можливих складових ситуації насамперед видає той же до болю знаний незмінний польський інтерес. Разом із очевидним додатковим навантаженням у вигляді заздалегідь прийнятої обов’язкової присутності нібито домінуючого польського елемента на місцевому ґрунті вже тоді. Насправді для київської сторони головним, природно, повинно було виступити продовження і розвиток давнішої власної політики – тієї лінії київського зацікавлення, яку ще перед серединою століття започаткував князь Ігор фатальним за наслідками для нього самого походом на деревлян¹⁶.

¹² Ипатьевская летопись. Стб. 131.

¹³ Там же. Стб. 137.

¹⁴ З новіших українських звернень до “червенської” проблеми див.: Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zetiiane/zuireani “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі Княжа доба: історія і культура. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 9–57; Його ж. “Иде Володимиръ... и зайи грады ихъ...”: Рюриковичі та “окняжіння” племінних земель у верхів’ях Західного Бугу й Вепру Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 119–128.

¹⁵ Зовсім не випадково Юрій Диба, зокрема, відкликався до них у категоріях “далеко не доконаного “факту””: Диба Ю. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників [Рец. на кн.:] Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006. – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il. Княжа доба: історія і культура. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 255.

¹⁶ Див.: Диба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). Львів, 2014.

От лишень чогось подібного на київську присутність – пам'ятаємо – для польських авторів у регіоні всіма їх зусиллями повинно виявлятися не інакше, як тільки якомога менше – аж до бажаного цілковитого її заперечення. Адже навіть зафіксованого в київському літописанні історичного походу 981 р. для особливо проникливих візіонерів, як зазначено, так само бути не могло...

За такого незмінного налаштування історія княжого Перемишля у її польському баченні пропонує немало прикладів неподільного домінування винятково пожаданих візій над єдино прийнятним у науці методом виявлення і осмислення конкретних історичних реалій. Без такого усвідомлення у текстах виникають навіть лозунги на зразок показового твердження: “Niewątpliwie, powstawanie formacji państwowych Polski, Czech i Rusi było czynnikiem sprzyjającym dla rozwoju grodów na rubieżach etnicznych, w tym też i grodu przemyskiego (S. 98). Адже перемишльський “грод”, безперечно, виник і мав утвердитися за не задокументованих і досі не досліджених обставин давніше, як в безперечному цілковитому віддаленні від перелічених “формацій”, так і – логічно – так само поза будь-якими зусиллями з їхньої сторони. А його “порубіжності” належалося скластися та утвердитися фактором історичного існування уже наступного періоду – щойно після того, як його “поя” та разом із належними до нього теренами приєднав до Київської держави святий Володимир Великий. Тільки тоді місто взагалі вперше мало стати “порубіжним” – не тільки в київському, а й великопольському сенсі й отримати прийняте в наведеному висловлюванні “сприяння” для подальшого розвитку. Звісно, за умов конкретного періоду його історії – як від цілком певної “формації”, так і поза будь-якими зусиллями зі сторони обох названих можливих інших. Втім, також власне і польської (великопольської), оскільки непідважальні сліди її можливого зацікавлення Перемишлем насправді навіть у самих польських колах здатні вловлюватися тільки дещо пізніше – щонайраніше, як уже зазначено, тільки нібито власне від часів знаного київського походу 1018 р. з “історичним” “щербленням Szczercba o bramę Złotą”, а будь-які пропаговані “інші” за належного наближення презентуються, не інакше, як винятково “дуже потрібними”...

Для пропонованих розмірковувань стосовно початків міста – відмежовуючись від ні на чому не заснованих й нічим не обмежених візій – показовим сприймається наступне твердження: “Należy zaznaczyć, że materiały z czołowych stanowisk, m. in. z grodu przemyskiego, nie doczekały się kompleksowego opracowania”¹⁷ (S. 98 154). Те ж саме стосується також і вивчення однієї із центральних позицій історичної спадщини Перемишля – найдавніших укріплень замку: “Do chwili obecnej brak jednak gruntownego analitycznego studium wyników tych badań” (S. 121). “Należy zaznaczyć, że brak jest opracowania odkrytych obiektów jak i materiałów archeologicznych w nich występujących zarówno z badań A. Kunysza jak i A. Żakiego. Brak więc podstaw do określenia chronologii zarówno względnej jak i absolutnej, a tym samym wydzielenia poszczególnych faz rozwojowych zabudowy wczesnośredniowiecznego grodu” (S. 124). Реальну підставу пропонованих досі міркувань з відповідного приводу таке визнання окреслює аж надто виразно. Однак відзначений “брак” при цьому, звісно, ніяк не випадало би обмежувати винятково наголошеними тут проблемами самої хронології. Подібні зізнання, правду кажучи, випадає приймати визнанням взагалі відсутності достатніх підстав для належного, на відповідному науковому

¹⁷ Аналогічні визнання зроблено так само стосовно, наприклад, кераміки (S. 99).

рівні і з необхідним фактичним забезпеченням та логічним супроводом осмислення археологічної сторони місцевої ситуації. Актуальна сукупність польської літератури найстаршого Перемишля здатна підказати такий зі знаних міркувань не зауважений, однак, у її власному колі висновок із усією очевидністю.

Водночас там, де віднайдений речовий матеріал наділений однозначною вимовою, згідно з якою йдеться про виразно, чітко та послідовно стверджений контекст входження Перемишля до київської традиції, як у випадках із глиняними корчагами (S. 102), скроневиими кільцями (S. 110), кульчиками (S. 110–111), браслетами (S. 111–112), енколпіонами (S. 118–119), така очевидна належність не визнається або ж і зовсім замовчується. Показовим з цього огляду сприймається запропоноване пояснення поширення на значній території нинішньої Польщі знахідок знаних київських енколпіонів: “Szeroki zasięg terytorialny tłumaczy się migracjami ludności, spowodowanymi ucieczką przez inwazją Tatarów (za J. Ginals-kim 1999–2000, s. 231, p. 14). Wg E. Gródek-Kciuk (1989, s. 107) mogło to wiązać się ponadto z wymianą handlową, kontaktami politycznymi, militarnymi czy dynastycznymi” (S. 119). І, звісно, на думку польських авторів, такі знахідки ніяк не мало визначати проживання на певній частині відповідних теренів носіїв самої традиції, яку ці об’єкти призначені репрезентувати з усією очевидністю та цілком виразно. Оскільки на подібного роду згоди в польській науковій практиці, як відомо, існує усталене табу.

Щодо енколпіонів як одного з найпоказовіших виявів цілком конкретного історичного контексту однозначного вислову, то в актуальних перемишльських археологічних реаліях привертає увагу й ще один завідомий “господарський жарт” – у подачі певних з-поміж них із задокументованою свого часу метрикою анонімними. Уже була нагода відзначити трактування у новіших публікаціях як не зафіксованого походження окремих енколпіонів, у давнішій літературі поданих віднайденими поблизу латинського кафедрального костюлу¹⁸, тобто на терені при давнішій міській соборній церкві¹⁹ – ротонді святого Миколая, що її польська література призвичаїлася у своєму власному колі незмінно трактувати не інакше, як костюлом (див. далі). Латинську катедрu, як відомо, збудовано на місці розібраної ротонди. За одним із наведених “потрібних” припущень “drewniany kościółek” мав шанс існувати на терені замку вже навіть за часів великопольського князя Мешка I (†992), чого, однак, не вважали можливим визнати навіть самі пізніші польські автори (S. 126). Зрештою, як уже зазначено, польський інтерес на ґрунті Перемишля у дотеперішніх польських поглядах насправді здатний виявлятися уже тільки істотно пізніше.

Центральною позицією ранньої історичної спадщини Перемишля та важливим свідченням його тогочасного статусу на тлі “нерозпізаного” замку слушно визнано ансамбль ротонди з палацом на замковому подвір’ї. Проте пропонується їх інтерпретація заснована винятково на міркуваннях “потрібності” й цілковито позбавлена аргументів, оскільки само трактування зводиться до незмінного вміщення появи ансамблю не інакше, як тільки за часів відзначеного цілком згодом прийнятого тільки з міркувань його незмінної пожаданості недовготривалого перебування міста в складі держави князя Болеслава (S. 128). При цьому само переконання у тексті презентується завідомо плутаним,

¹⁸ Дибя Ю. Найстарша архітектурна спадщина... С. 259; Александрович В. Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 331.

¹⁹ До такого статусу цього перемишль-

ського храму увагу привернуто: Александрович В. Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 331.

оскільки, з одного боку, визнається, ніби він: “Należy do nielicznych tego typu zespołów, datowanych na przełom X–XI w.”. А з іншого на очевидне порушення щойно поданої часової межі буквально вже через три рядки водночас стверджено: “Powstanie rotundy i palatium przemyskiego wiąże się z okresem wyprawy Bolesława Chrobrego na Ruś w 1018 r.”. Хоча що власне мало би “в’язати”, як уже зазначено, через відсутність будь-яких відомостей незмінно приречене залишитися таємницею. Ще іншого разу ситуація стосується “okresu zajęcia Rusi (виділено – В. А.) przez Bolesława Chrobrego w 1018 r., kiedy to *najprawdopodobniej* (виділено – В. А.) ma miejsce budowa preromańskiego zespołu sakralno-pałacowego na wzgórzu zamkowym w Przemyślu” (S. 147), яких “powstanie *przypisywane* (виділено – В. А.) jest Bolesławowi Chrobremu” (S. 183) – визнано ще далі. Тобто, правду кажучи, за цілковитої відсутності будь-яких відомостей до історії тогочасного Перемишля та відзначеної безпідставності співвіднесення міста із занятими тоді “Червенськими градами” повинно йтися винятково про “дуже потрібну та неодмінно бажану” гіпотезу в характері ні на чому не заснованого здогаду й ніяк не більше. Водночас навіть за іншим, так само теж тільки здогадним твердженням, “najstarsze uchwycone osadnictwo na wzgórzu zamkowym rozwinęło się na początku XI lub pod koniec X w. Z tym etapem wiąże budowę rotundy i palatium” (S. 155). Отже, як випадало би розуміти, – цього разу йдеться про період ще за певний час до “історичного київського чину”, звично сприйнятого одинокою наявною підставою для так бажаного віднесення перемишльського архітектурного ансамблю неодмінно і не інакше, а тільки до польської спадщини. Втім, як – цілком слушно – визнано при одному зі звернень, усі ці датування запропоновано винятково “*w oparciu głównie o kontekst historyczny* (виділено – В. А.)” (S. 164), тобто, знову ж таки, – тільки той самий визначальний для усіх подібних концепцій єдиний аргумент у київському “успіху” Болеслава Хробрго, як уже зазначено, невідомо на якій основі з Перемишлем співвіднесено. При цьому водночас паралельно ще й лаконічно подаються нібито підстави для датування найстаршого перемишльського ансамблю мурованої архітектури навіть і ще ранішим часом: “Dane archeologiczne – analiza nawarstwień, jak i pozyskany materiał ceramiczny, nakazują czas powstania preromańskiej architektury na wzgórzu zamkowym w Przemyślu zamknąć pomiędzy drugą połową X w., a przełomem X i XI w.” (S. 164)! Настільки загально й водночас цілком поверхово викладені міркування ніяк не випадало би сприймати наділеними належною для їх прийняття силою переконання. Водночас такі розходження незмінно вказують на безперечний не тільки цілком поверховий, а й так само явно безвідповідальний підхід як до сприйняття, так і трактування ситуації. Що ж до самого ансамблю, то за таких виразних розходжень запропонованих інтерпретацій, очевидно, випадало би також задуматися ще й про коректність відчитання самих зазначених археологічних даних. Адже в останній пропозиції вказаний перемишльський об’єкт підкресленої уваги віднесено до явно “байкових” для Перемишля у його незмінному дотеперішньому польському баченні часів. Почасти, як видно, це зроблено навіть із безперечним виразним збитком для так бажаних у польському колі “перемишльських заслуг” Bolesława Chrobrego.

За так своєрідного “узгодження поглядів” – раз Болеслав після 1018, раз ще так само “найпевніше” – до того, чи, як в останньому випадку, фактично, навіть немовби ще й у другій половині X ст.²⁰ (!) – може йтися, звісно, ніяк не про

²⁰ Для польського сприйняття такі “від-крема, пригадати запропоноване свого часу криптя” – явище не унікальне. Випадало б, зовизнання... “баптистерієм” гаданої каплиці

усвідомлення певних, цілком конкретних обставин виникнення ансамблю та віднайдення переконливих аргументів на їх підтвердження. Замість цього пропонується тільки актуалізація очевидно прийнятої та загальновизнаної у відповідному колі знаного наповнення “магічної формули” новітньої Болеславової легенди Перемишля, за якою, на чому вже була нагода наголосити, не здатні проглядатися жодні історичні реалії. Усі ж можливі конкретного наповнення аргументи, як, наприклад, розпланування ротонди у візантійській системі мір разом із технікою мурування²¹ та неможливості появи такого ансамблю заходами знаного з неустанних життєвих клопотів князя у захопленій на короткий час віддаленій території²² – у себе вдома він, як відомо, не створив нічого подібного – не діють. Адже інакше належалося б відмовитися від центрального моменту усіма можливими силами так наполегливо вицпелюваної Перемишльській “польськості”, чого очікувати від польськопатріотичних авторів, звісно, не випадало би ніяк...

Втім, у підсумуванні незмінно пожаданих “історичній справедливості” випало заторжествувати безмірно: “Gród przemyski rozwijał się pokąźnie za czasów Bolesława Chrobrego. Powstaje tu wówczas zespół architektury preromańskiej kołista rotunda z prostokątnym palatium. ...lokalizacja w Przemysłu architektury monumentalnej o charakterze sakralno-rezydencjonalnym zdaje się być świadectwem chrobrowskiej koncepcji utworzenia tu dużego ośrodka administracji państwowej (a wtórnie lub równolegle, także kościelnej) i tym samym nominacji Przemysłu na stolicę rozległej, najdalej na wschodzie Polski położonej prowincji vel dzielncy. Przemysł staje się ważniejszym ośrodkiem życia pomiędzy Krakowem a Kijowem” (S. 195). Реальних слідів цього нібито так активного життя віднаходиться далеко не найбільше – правду кажучи, зовсім... Але це коли виходити поза знане чарівне коло всепоглинаючих потрібних припущень. До того ж, з польської перспективи, як видно, не схильні бачити зовсім таких далеко не скромніших осередків життя на теренах між Перемишлем та Києвом, як, скажімо, Володимир чи Луцьк – очевидно, як уже ніяк не належних до тієї ж незмінно всевизначальної єдино пожаданої перспективи. Марно шукати також якихось реальних слідів зазначеної “chrobrowskiej koncepcji”: її цілковито випадає віднести до тієї частини історичної традиції, над якою невідомо чи працював сам князь, а винытково вже його далекі щасливі нащадки та явно понад усяку можливу міру...

Уже була нагода привернути увагу до суперечних переказові Я. Длугоша й ні на чому не заснованих, зовсім фантастичних пропозицій датування замкової церкви, які засвідчують звичне для певного часу цілком “господарське” поводження із автентичною вимовою писемних джерел. У зв'язку зі собором варто також пригадати очевидне нехтування повідомленням польського хроніста і в ще одному істотному для перемишльської дійсності моменті. Коли він писав

на горішньому, п'ятому (!) ярусі знаної вежі в місцевості Стоп (Стоп'е) поблизу Холма, див.: *Kutyłowska I. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. Chełm, 1997. S. 30–32.*

²¹ Див.: Діба Ю. Етноконфесійна приналежність ротонд X–XIII ст. українсько-польського та українсько-угорського порубіжжя *Народознавчі зошити*. Вип. 2(32). Львів, 2000. С. 222–227; Петрик В. Архітектура та

планувальний уклад княжого двору на Перемишльському дитинці у X–XIV ст. *Українська академія мистецтв. Дослідження та науково-методичні праці*. Вип. 8. Київ, 2001. С. 187–199; Діба Ю. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 249: *Праці Комісії архітектури та містобудування*. Львів, 2005. С. 65–66, 84–103.

²² Діба Ю. Фундації... С. 35–104.

про усунення із переміненого на кафедральний костюл собору давніх поховань, аналізований текст показово толеранційно твердить: “Być może wówczas to przeniesiono do krypty nowej katedry sarkofag księcia Wołodara” (S. 130). Кому з господарів “nowej katedry” потрібна була в ній могила “чужого” князя і з яких міркувань її належалося переносити?²³ Не випадало би доводити подачу в наведеному висловлюванні завідомо фантастичного в перемишльських реаліях візрцевого рожевого образка так пожаданої у польських колах при зусиллях із систематично практикованого самовихваляння толеранції. Втім, в іншому місці – у значно переконливішому співвіднесенні зі звичними та незмінними перемишльськими історичними реаліями – все ж, “культурно” визнано, що, за Я. Длугошем, “groby Rusinów naruszono” (S. 184), тобто, їх викинули із захопленого собору і знищили. Розвивати ідилію, нібито через чотири десятиліття після того нові господарі, розбираючи собор, мали перенести гріб його будівничого до “свого” новоспорудженого кафедрального костюлу – діяння завідомо вдячне...

Найважливішим пунктом княжого міста поза замком виступає ротонда святого Миколая, рештки якої віднайдено в підземеллях новішого кафедрального костюлу. Вона з’являється у тексті аналізованого викладу з рідкісною для середовища документальною згадкою, якою подана “wzmianka źródłowa w dokumencie Lwa Daniłowicza (1264²⁴–1301), mówiąc o istnieniu w Przemyślu kościoła kamiennego (виділено – В. А.) pod wezwaniem św. Mikołaja” (S. 133). Насправді само вказане джерело, як виявилось при докладнішому аналізі відповідної його частини, ніяк не здатне стати свідченням княжих часів про існування церкви, оскільки відсилання до неї виникло внаслідок... сфальшування тексту при його внесенні до Перемишльських лавничих актів у 1470 р. Тоді до автентичного документу про продаж війтівства додано рядок про продаж нібито разом із ним також і церкви святого Миколая. Виникла ситуація завідомо немислима, оскільки князь ніяк не міг “продати” міську соборну церкву²⁵. Польські знавці Перемишля навіть не зауважили серед польської слави міста ще й такого свого здобутку. Так само зовсім незрозумілою фантазією є формулювання, згідно з яким існує нотатка про Миколаївську церкву: “Według zapisu z 1363 r. w dokumencie-gramocie księcia Lwa Daniłowicza” (S. 167): застосований зворот пропонує звичний поверховий переказ чужого висловлювання, сенс якого не надається для витлумачення. Також не відповідає дійсності й наступне твердження, нібито: “Świątynia ta funkcjonowała w Przemyślu, pełniąc okresowo rolę katedry, do 1461 r.” (S. 134). Насправді, як відомо, латинською кафедрою упродовж зазначеного часу був відібраний собор Різдва святого Іоана Хрестителя. Зрештою, далі автор і сам написав щодо собору на основі знаного переказу Я. Длугоша: “jej (православної катедри – В. А.) zamknięcia i przeznaczenia na katedrę łacińską miał dokonać w 1412 r. Władysław Jagiełło” (S. 148).

²³ Ця завідомо фантастична версія відображає переказ про зниклу тільки після 1889 р. у латинському кафедральному костюлі надгробну плиту із зображенням чоловіка, без будь-яких на те підстав потрафковану в здогадних припущеннях надгробком... князя Володара (S. 131–132).

²⁴ Подана дата, виведена, безперечно, від часу смерті короля Данила Романовича, не відомо в якому сенсі могла б бути використана, оскільки вона не засвідчена якоюсь

окремою цезурою в біографії князя Лева Даниловича – перемишльського князя ще, очевидно, з достатньо ранньої молодості – від початку 1240-х років, див.: *Александрович В.* Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 24–28.

²⁵ *Александрович В.* Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 331–332.

Текст пропонує очевидне виразне протиріччя й у датуванні миколаївської ротонди, спершу подаючи: “jest datowana różnie, generalnie od połowy XII do początków XIII w” (S. 134). Проте вже на третьому рядку після цього з властивою неодноразово відзначеною легкістю визнається водночас щось зовсім інше: “Była współczesna cerkwi Wołodara na wzgórzu zamkowym” (S. 134). Втім, на тому ще не кінець, бо за ще іншою наведеною гіпотезою, то в період короткотривалого захоплення Перемишля поляками від 1135 р. “mogła być ewentualnie zainicjowana budowa katolickiej świątyni, romańskiej rotundy św. Mikołaja dla coraz liczniej przybywających kolonistów z zachodu” (S. 152). Звичайно, жодних доказів тому, що справді “mogła być” дошукуватися не належить: досить самого практикованого ствердження на засаді прозріння. Здається, так пожадана й на відомий спосіб отримана “katolicka świątynia” єдина сама по собі й повинна свідчити про успіх західної колонізації на тогочасному перемишльському ґрунті: інших реальних слідів зазначеного успіху навіть самі так зацікавлені нинішні господарі Перемишля, як видно, вловити не мали нагоди. За відомо “зовсім веселим” продовженням “ostatecznie” “призначено” “moment budowy katolickiej świątyni, rotundy św. Mikołaja” на найближчий наступний перехід міста в руки поляків щойно в 1214–1216 рр. (S. 153), далі в інших висловлюваннях навіть продовжений до 1221 р. (S. 161, 169). Згідно з новішою версією: “Wówczas to mogła powstać gmina kupiecka, której ludność stanowiłyby rzemieślnicy i kupcy ślascy, dla których to książę fundował by świątynię-rotundę św. Mikołaja” (S. 169). Чому князь неодмінно мав будувати храм, а не, як звично за таких обставин, сама “gmina kupiecka” – теж загадка не для розв’язання. Спорудження у першій половині століття стверджено також і за іншої нагоди (S. 175). Блоки фундаментів ротонди віднесено до “być może wtórnie wykorzystanych z innej wcześniejszej budowli. Mogło by to sugerować istnienie w pobliżu starszego romańskiego obiektu sakralnego, być może pod wezwaniem św. Mikołaja” (S. 167) – цей “старший невидимка” єдиний раз об’являється тільки тут. Фігурує ротонда в тексті навіть ще й зовсім скромно як “kościółek (sic!) św. Mikołaja” (S. 186), хоча ще перед тим її пригадано як “okazałą rotundę” (S. 159).

При таких зусиллях просто неможливо не уявити світлого образу самовідданого “польського будівничого” із чудодійною кельнею у руці. З усвідомленням власного покликання йому жертвно десятиліттями належалося сидіти “під кушем” на приперемишльських пагорбах, виглядаючи з-під не зайнятої кельнею іншої руки слухної нагоди вскочити до міста, яке черговий раз надовго знову “opanowali rusini”... Задля сповнення історичного призначення із продовження та завершення будови незмінно так переконано наголошеної у зусиллях вдячних нащадків “katolickiej świątyni, rotundy św. Mikołaja” – “zarówno kościoła parafialnego, jak i pierwszej katedry” (S. 153)... у самому... центрі княжої столиці... Зіставлення написаного щодо спорудження ротонди святого Миколая засвідчує мало не титанічні послідовні зусилля польської сторони навколо нього. Коли тільки вдавалося знову на короткий час відібрати Перемишль, у ньому згідно з незмінною нормою, яку “випало започаткувати” Болеславові Хробрему, неодмінно одразу мало розпочинатися спорудження так пожаданої “katolickiej świątyni”, завжди перериваючись кожного разу, як тільки місто поверталось до руських господарів. Дивним чином самі автори такої ідеї досі не змогли її відкрити як зразкову перемишльську модель знаменитої польської цивілізаційної (покликані прикрити польську ж окупаційну) місії. Модель порядкування в історії при цьому вартує бути пригаданою окремо...

Що ж до так багатостраждальної у дотеперішніх польських візіях ротонди як спорудженої за конкретних обставин реальної будівлі, то останнім часом привернуто увагу до її близької австрійської архітектурної аналогії. У контексті знаних фактів історії Галицько-Волинської держави, пов'язаних з добре відомою участю Романовичів у боротьбі за "австрійську спадщину" в 1250-х роках, вона здатна вказати прийнятний реальний, поза видумуванням усе нових і нових самопереконливих "здогадів", шлях до з'ясування походження та датування унікальної перемишльської архітектурної споруди²⁶.

Щодо гаданих, як незмінно в польській літературі, функцій ротонди, то за нею з уже неодноразово засвідченою за таких обставин працьовитістю визнається виняткова багатовекторність. "Kościół ten mógł więc pełnić funkcję kościoła targowego. Obecność kościoła lub kilku kościołów była w mieście regułą, co w przypadku Przemyśla w pełni potwierdziły badania archeologiczne" (S. 161). Звичайно, питання чому в столиці князів київської династії мали так активно поширюватися "костьолі" та ще й, нібито, за майже відсутності церков (пригаданих на тлі костьолів не інакше, як "rółgębkiem", вкрай нечисленних при безперечному домінуванні весь цей період руського населення) так само належить до табуйованих. Втім, цілковите нерозрізнення "при потребі" церков і костьолів для запропонованого тексту виявляється звичною нормою (пор. далі). Археологічно стверджене активне заселення терену при безпідставно сприйнятій храмом латинської традиції ротонді святого Миколая упродовж другої половини XII – першої половини XIII ст. за одним із безконечного набору припущень ще й навіть "można by uważać za wczesny przejaw wprowadzenia na Rusi Halickiej prawa niemieckiego" (S. 161). Здається, в такому баченні Перемишль чи не сягає шансу залишити позаду навіть сам Маґдебург: він, як відомо, отримав права, що далі стали основою так званого німецького права, щойно 1188 р. А чергове з нагромаджених ні на чому не заснованих припущень відкриває шлях до висновку про пожадану для творців відповідного погляду розбудову латинської спільноти в місті вже, нібито, від другої половини XII ст. Очевидне запитання чому ця виразно інорідна їй, безперечно, чисельно зовсім скромна за тогочасних умов спільнота (коли вона справді повинна була існувати, чому, однак, немає ніяких доказів) мала знайтися зі "своїм" храмом у самому історичному центрі княжої столиці, звісно, також постати не повинно ніяк...

До показових особливостей викладу належить притаманне текстові систематичне плутання вслід за недокладним розпізнаванням церков та костьолів також в аналогічному нерозрізненні разом із ними кладовищ прицерковних і прикостьольних, тобто, в неодноразово засвідчених у перемишльських польських реаліях, – постійне намагання подати перші за другі. "Brak w Przemyślu grobów szkieletowych, datowanych pewnie na IX czy X wiek, które można by odnieść do wielkomorawskiego względnie czeskiego etapu wczesnego chrześcijaństwa" (S. 148). Як уже була нагода відзначити, усі дотеперішні намагання експлуатувати великоморавську карту насправді зводяться до єдино прийнятного знаменника: про моравські впливи у регіоні історики надалі знають тільки те, що самі й наговорили. Що ж до реального історичного часу, то тут виразно простежується стійке намагання трактувати поховальну культуру міста винятково в рідному костьольному контексті з відзначеним сталим змішуванням кладовищ прикостьольних і прицерковних та неустаним наголошенням

ди святого Миколая у Перемишлі (див. у цьому вип., с. 219–238.

²⁶ Діба Ю. Австрійський прототип ротон-

насамперед на костельній стороні традиції, хоча в княжому Перемишлі – загальновідомо – не їй випало домінувати... Визнання прицерковного характеру поховань здебільшого супроводить лише відкликання до замкового некрополю при соборі (S. 141, 142, 143, 144, 145, 148). Хоча й щодо нього теж вдається натрапити на твердження і про його “найкращий можливий” – прикостельний характер (S. 148). Натомість віднайдені поховання поза храмами незмінно трактовано не інакше, як “неприкостельними” (S. 145, 147) – нічого кращого в Перемишлі, як відомо, бути не могло... “Przemyskie nekropole są dobrym przykładem... istotnych przeobrażeń w życiu ówczesnego kościoła” (S. 180)... і тільки. “Некостельної” сторони ситуації на місцевому ґрунті при цьому на звичний спосіб, як завжди, враховувати не належиться...

Показовим моментом щодо сприйняття хронології самих кладовищ виявляється твердження стосовно “cmentarzyska szkieletowego o wybitnie przykościelnym charakterze. Niewykluczone, że na podgrodzium domniemana świątynia wraz z cmentarzyskiem egzystowała współcześnie z cerkwią Wołodara. Jest mało prawdopodobne, aby cmentarzysko to funkcjonowało na historycznym podzamczu, już po rozebraniu cerkwi Wołodara znajdującej się na kulminacji grodu” (S. 149). Однак останню описану вірогідність випадало би визнати не тільки малоправдоподібною, а й неможливою взагалі. Адже в такому разі повинно би йтися щойно про другу половину XV ст. – часи для Перемишля уже достатньо задокументовані. Окрім того, в контексті знаного процесу розвитку ситуації на місцевому ґрунті неможливо уявити функціонування за умов зазначеного часу у вказаному місці церкви, а щобільше, як це незмінно схильні бачити в польських колах, – “анонімного” костюлу. Раніше воно фігурувало як кладовище “przy ul. Matejki przypuszczalnie z jakąś niezidentyfikowaną, nieodkrytą świątynią” (S. 143). “groby szkieletowe z cmentarzyska o wybitnie przykościelnym charakterze” (виділено – В. А.) со pośrednio wskazywałoby на існування, в тій частині подгородзя, однієї святини, być może drewnianej cerkwy (?). Prawdopodobnie funkcjonowała ona współcześnie z cerkwią Wołodara użytkowana na kulminacji wzgórza, oraz rotunda św. Mikołaja pod katedrą” (S. 160).

Неодноразово засвідчений досить індивідуальний стосунок до фактів не менш послідовно виявлено і в наступному синтезі історії ранньосередньовічного Перемишля. Хоч сам заголовок подає, нібито запропоноване підсумування укладено “w świetle źródeł archeologicznych” (S. 150), він, звісно, ніяк не мав обмежуватися самою археологією. На тлі незмінних домінуючих польських акцентів, у ньому віднайшлося місце навіть на лаконічне звернення до найдавніших перемишльських князів київської династії, проте розповідь, звично для польської літератури, – немало своєрідного наповнення. Більшість наведених фактів при цьому запозичено з київського літописання XI–XII ст., проте їх залучено не безпосередньо від київських літописів (польський переклад старокіївського літописання фігурує серед використаної літератури), а винятково через давніших польських, уже новіших авторів. Натомість західноукраїнського літописної традиції XIII ст. не згадано взагалі, хоча окремі збережені в ній свідчення також присутні в того ж походження синтетичному переказі.

Сам запропонований виклад фактів досить показовий. Для прикладу варто навести вже перше речення: “Przemysł od 1087 r. poświadczony jest źródłowo pod władaniem rodu Rościszewiczów” (S. 152). Зацікавленому читачеві не належить довідатися, що ще за “ród” і звідкіля ті Ростиславовичі до Перемишля “spadli”. Читацький неспокій здатне ще більше поглибити наступне

визнання – виявляється, ситуація мала шанс вияснитися тільки за другого Ростиславовича: “Dzięki rządowi Wołodara [Перемишль] stał się stolicą księstwa” (S. 152). Про характер “władania” “першого Ростиславовича” й те, у якому статусі місту належалося тоді функціонувати довідуватися не належить, оскільки, відповідно до чинної “всезагальної придворної граматики”, така інформація – треба розуміти – табуована. Що “таємничі Ростиславовичі” діяли досить злагоджено й сиділи, як відомо, не тільки в Перемишлі, а також у Теребовлі та Галичі, щобільше, – були внуками знаменитого київського князя Ярослава Мудрого – про це згадувати так само не належиться²⁷. Небажаних київських акцентів текст спромігся уникати просто таки віртуозно навіть там, де вони аж надто очевидні. Показовий приклад пропонує наступна цитата, яка водночас є ще й безперечним шедевром власне цитування “*Latopis notuje bowiem, że Światopełk Iziasławicz ks. Kojowski (1093–1113) “nie dopuścił gości z Halicza ni ludzi z Przemyśla i nie było soli w całej ruskiej ziemi”**” (S. 152). По-перше, наведена інформація походить не з літопису, а Києво-Печерського Патерика²⁸, хоча в самому київському літописанні про ці події йдеться також²⁹. По-друге, “не допустив”, не київський князь. Навпаки – “не допустили” до нього, внаслідок чого й не було, як сказано, солі в Руській землі, тобто, за звичними тогочасними поняттями³⁰, – Київському князівстві. Описану ситуацію як виразне свідчення безперечного сталого конкретного контакту перемишльських теренів із Києвом, про що, зрештою, як відомо, з іншої нагоди твердив ще задовго до того візантійський імператор Костянтин Багрянородний³¹, у польському інтересі так само пригадувати та наголошувати не випадало ніяк...

Засвідчене зовсім “незабутнє” ставлення до реалій ще виразніше виявлено в стосунку до подій наступного, XIII ст. Само воно розпочинається від того, як 1199 р. Галицьке і Волинське князівства об’єднав знову звично так само “якийсь” князь Роман (S. 152), про якого, згідно з практикованою моделлю, теж нічого не сказано. Як і раніше, так само й тут немає ніякої історії, а тільки мозаїка переказаних за “апробованими” польськими авторами нічим не пов’язаних між собою відособлених фактів, нерідко далеких і навіть надто далеких від того, що з відповідного приводу зафіксовано на сторінках джерел. Так, наприклад, твердиться: “*W latach 1220–1221, 1231–1235 Przemyślem władał węgierski król Andrzej*”. Однак “невизнаний” літопис дає підстави для зовсім іншої

²⁷ Найновіші огляди відомостей про них див.: Войтович Л. Перші Ростиславовичі у Галицькій землі Галицько-волинська доба. Т. 1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XI–XIV століть / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 15–74; Його ж. Початки Перемишльського князівства (див у цьому вип. с. 9–30).

* Немає сенсу дошукуватися, хто був першим у наведеному трактуванні.

²⁸ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. 151–152.

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 23; Лаврентьевская летопись. Стб. 264. Найновіше звернення до відповідної ситуації див.: Мусин А. Как Прохор-лебядник киевлян накормил... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как

источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре Княжа доба: історія і культура. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 50–51.

³⁰ Київські війська як “руські” фігурують ще, зокрема, в описі військових дій поблизу Звенигороду неподалік від Львова у 1144 р.: Ипатьевская летопись. Стб. 315. З цього огляду некоректною сприймається також згадка про “*List pisany na korze brzozonej, wysłany być może przez księcia Wołodara z Przemyśla do Dzwiniogrodu na Rusi*” (S. 116), оскільки той знаходиться в найближчій околиці Львова (є ще також Звенигород підкиївський, тобто власне руський, знаний також як Звенигородка, проте тут йшлося не про нього).

³¹ Александрович В. Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 318.

хронології. Як відомо, володарем Перемишля упродовж першого названого періоду був новий (від 1218 р.) галицький князь Мстислав Мстиславович, який передав місто своєму малолітньому угорському зятеві, й той зафіксований в літописі власне і тільки з цієї нагоди під 1222 р. коли папа видав благословення на його одруження із малолітньою донькою галицького князя³². Саме князь Мстислав під час цього недовготривалого підпорядкування йому Перемишля домігся відкриття у ньому нової владичої кафедри й спровадив на неї усунутого з Новгороду свого тамтешнього, як гадають, “приятеля” – архієпископа Антонія (Добриню Ядрейковича)³³. Той, звісно, не здатний мати нічого спільного зі... знаним церковним істориком ХІХ ст. Антонієм Добрянським (1810–1877), парохом у селі Валява поблизу Перемишля, що так само ніколи не мав єпископського сану. Згідно з наведеними свідченнями новгородського літописання (див. вище), поява владичої кафедри в місті – без будь-яких підстав для “припущень” та здогадів – припадає на 1220 р.

Наступний “букет” аналогічного характеру надто літературних трактувань пропонує вибірковий виклад так само тільки з чужих рук стосовно подій середини – другої половини століття. Джерелом для твердження “W 1240 r. wszystkichi grodami części przemyskiej zawładnął bojar Grigorij Wasylewicz” (S. 153) виявилось літописне свідчення: “Григорьи же Васильевич . собѣ горноюу страною Перемышльскоую мышляше удержати”³⁴. Вказаному бояринові, водночас, явно “причинено гріха”, оскільки само першоджерело, як зазначено, зберегло переказ лише про намір, до того ж, тільки “горноюу страною Перемышльскоую мышляше удержати”, тобто гірський терен Перемишльської землі. Йдеться ніяк не про dokonane оволодіння “wszystkimi grodami części (?) przemyskiej”, як схильний повчати відповідний здобуток новітньої польської історіографії, не зовсім, проте, розуміючи розповідь самого тексту – причому, не тільки використаного, а й свого власного. Ота “część przemyska” так само сприймається якимось не зовсім зрозумілим історично-географічним новотвором.

Продовження “a bojar Filip miał swój zamek w Przemyślu” (S. 153) належалося б визнати ще кращим. По-перше, нічого такого в літописі немає взагалі й “перемишльський боярин Филип” – постать з-поза актуально доступного комплексу писемних відомостей до історії епохи та середовища. Про можливі інші джерела так само не йдеться. По-друге, в Перемишлі був тільки один замок – княжий, а чогось такого як “замки бояр” на терені міста не зафіксовано, як, зрештою, не віднотовано й будь-де у Старокиївській державі. Хоча боярські двори в самому місті, безперечно, не могли не існувати. Проте їх ніяк не випадало би трактувати “замками”, явно вдаючись до термінологічного репертуару набагато пізнішого часу та цілком відмінних історичних реалій. Нескладно здогадатися про перетворення на цього “лжеперемишльського” Филипа зовсім іншої конкретної історичної постаті. Ним мав стати самотній раз згаданий у літописі з епітетом

³² Ипатьевская летопись. Стб. 748 (під 1226 р.), 750. Ці події сприймаються винятково із західноукраїнського літописання. Новіший коментар до цієї ситуації див.: Головка О. Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба. Кам’янець-Подільський, 2017. С. 133–139. Пор. також: Александрович В. Службеник... С. 178, приміт. 37. Марта Фонт у відповідному зв’язку з відкликанням тільки до літопису писала, ніби королевич

“правив” у Перемишлі упродовж 1222–1225 рр.: Фонт М. Перемишль в политике венгерских королей в раннее Средневековье *Colloquia Russica*. S. 95. Правда, в іншому місці на тій самій підставі стверджено, ніби він володів містом до смерті 1234 р.: Ibidem. S. 89.

³³ Докладніше див.: Александрович В. Службеник... С. 176–177.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 789.

“безбожний” боярин Филип, який, згідно з переказом під 1230 р., запросив тоді князя Данила Романовича до Вишні (нині м. Судова Вишня Львівської обл.), маючи намір його вбити у змові з белзьким князем Олександром Всеволодовичем³⁵. Не зовсім зрозуміло також, у якому сенсі “dwory bojarów były składami broni” – нарівні із замком (S. 153). Як і, зрештою, те, наскільки й самому замкові належалося виконувати функції “składu broni”. Цілком очевидно, що йдеться не про певні історичні реалії, а звичне вживання позбавлених конкретного наповнення і внаслідок цього засвоєних завідомо “необов’язкових” словесних конструкцій, за якими не випадало би дошукуватися реального змісту.

Щодо цього переконує й не менш показове продовження стосовно ситуації другої половини століття. Тут знову з’являється “якийсь” “Daniel”, “który nawet uzyskał koronę” (так само – треба розуміти – “якусь”), після нього “panował” (знову “якийсь”) “Wasyłko, zaś po nim rządy nad Przemysłem sprawował Lew Daniłowicz. Nieco później w latach 1264 i 1270 za jego panowania Przemysł ponownie staje się stolicą udzielnego księstwa kijowskiego, włodzimierskiego lub halickiego” (S. 153). Така постійно стосована до української сторони незмінна дикуватості нігілізує поверховість у поєднанні з явним небажанням адекватно засвоїти хоча б щось із азів “чужої” і “непотрібної” історії як зверхній вираз істоти власного “я” на засвідчений спосіб вихованого й навченого, з дозволу сказати, “проникливого історика”, безперечно, не надається для коментування. Йдеться про короля Данила Романовича (1201–1264), коронованого наприкінці 1253 чи на початку 1254 р. папською короною³⁶, та його молодшого брата й наступника – князя Василька Романовича (1204–1269), який мав стосунок до Перемишля винятково – і тільки – через статус зверхника Галицько-Волинської держави, успадкований зі смертю старшого брата. Князь Лев Данилович став володарем Перемишля не “po nim”, тобто щойно від 1269 р, а, як уже зазначено, – з надання батька ще за досить юних літ – у першій половині 1240-х років. Перемишль – “stolica udzielnego księstwa kijowskiego, włodzimierskiego lub halickiego” після 1264 р. – очевидний нонсенс, породжений відзначенням постійно практикованим надто вільним стилем “плавання” в історії Галицько-Волинської держави, зрештою, тут ще й – старокіївської традиції загалом. Князь Лев, як стверджено у відповіді князя Володимира Васильковича на його намагання 1288 р. заполучити Берестій, на той час “держа княжения три . Галичкое . Перемышльское . Бельзское”³⁷. Такого ж утворення, як зазначеного та ще й “удільного” князівства “kijowskiego, włodzimierskiego lub halickiego” історія, звісно, не знає.

Показовим науково-фантастичним акцентом – із виразним цілковитим домінуванням нічим не стриманого у його відчайдушній відвазі фантазування над наповненням суто науковим – наділені також коментарі до функціонування замку за княжих часів. Визнання: “Przypuszczalnie w grodzie mieszkał sam książę, jego drużyna, a także urzędnicy” (S. 156) засвідчує цілковиту відсутність орієнтації як у самому “гроді”, так і його функціях, а навіть багатьох дальших, проте не менш істотних у конкретному зазначеному інтересі аспектах організації та функціонування влади та суспільства загалом. Тому що (так само, зрештою, як і зараз) грод не міг бути місцем постійного проживання ані дружинників, ні урядників, подібно, зрештою, до теперішніх чиновників, також осілих із родинами та

³⁵ Там же. Стб. 762–763.

³⁶ Найновіший огляд джерельних відомостей стосовно коронації та її функціонування у свідомості епохи див.: Алексан-

дрович В. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича Галицько-волинська доба. Т. 1. С. 115–190.

³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 913.

власним господарством теж на терені місті. Те, що в колі професіоналів від історії випадає докладати зусиль до подібного тлумачення здатне вказати на особливо тріумфальний стан тієї ж професійної когорти носіїв історії в особах далеко не поодиноких її представників з-поміж зацікавлених Перемишлем із польської сторони. І чому знахідки печатки та писала мають неодмінно і обов'язково свідчити винятково про місцевих "урядників" (S. 156) а не – ширше – носіїв писемної культури загалом – так само явна професійна загадка. Чому печатка не могла походити від не місцевого присланого листа, як воно й було насправді, оскільки йдеться про печатку знаного з історії Ростиславовичів волинського князя Давида Ігоровича (?1112)³⁸. Очевидно, на такий спосіб виявився зафіксованим конкретний матеріальний слід його кореспонденції із перемишльським володарем, проте сама по собі печатка не настільки вимовна, аби послужити підставою для дальших міркувань з відповідного приводу. І чому писало ніяк не міг загубити, наприклад, хтось із церковного (від 1220 р. – також епархіального) кліру чи, наприклад, владичий писар? Тільки тому, що в запалі присвоєння "чужого" Перемишля через неприйнятність самої такої потенційної можливості не визнано за потрібне пригадати у відповідному контексті й про них?

У безперервному параді на такий спосіб придуманих "від самого себе" "гіпотез" повторено навіть завідомо "веселу" версію, нібито "*z chwili powstania cerkwi z cmentarzem* w centrum grodu, siedziba władz feudalnych została przeniesiona na Wzgórze Trzech Krzyży*" і в продовженні вже зовсім непіддатне логіці як приклад явно не контрольованого викладу: "*na zgłiszczach grodu feudalnego* (виділено – В. А.) *powstała wcześniej* (виділено – В. А.) *osada rzemieślnicza*" (S. 156). Як "*zgłiszcza grodu feudalnego*" так і запрезентована часова послідовність не здатні не привернути уваги. Хоча само узгір'я належить до пунктів, функція яких "не є зрозумілою" (S. 156), наведену аж надто відверту фантазію щодо його нібито при цьому "нової ролі" на тій же сторінці повторено навіть вдруте й на цей раз ще й у ширшому викладі: "*już w 1086 r. siedzibę władcy ruskiego przeniesiono na Wzgórze Trzech Krzyży. Niewykluczone, że wraz z postawieniem tzw. cerkwi Wołodara i ulokowaniem wokół niej cmentarza, dawniejszy gród na wzgórzu zamkowym zaczął spełniać funkcje sakralne* (виділено – В. А.), *a funkcje obronne przejął gródek położony na Wzgórzu Trzech Krzyży*" (S. 156). Тобто, замкові, волею завзятого "інтерпретатора" – виявляється – належалося перестати бути замком, втратити відповідну функцію?.. З тим, що пізніше "загублене первісне призначення" мало так само якимось зовсім незбагненим способом повернутися до нього, оскільки за пізніших часів він незмінно функціонував надалі на своєму первісному місці... Прийнята дата так само не позбавлена додаткового навантаження, оскільки перейнята від часу появи в місті Ростиславовичів. Описані "поневіряння" Перемишльського замку належать до найпоказовіших прикладів того, на якій висоті планки пропонується і ведеться виклад історії міста. Звісно, ніяк не тільки в цьому самотньому конкретному вибраному аспекті...

Не менш яскравий наступний приклад віднайшовся уже в найближчому продовженні. Явну своєрідність орієнтації у місцевій ситуації, а водночас, так само ще й епосі загалом, зберегло також не менш показове визнання, нібито "*na przełomie XI i na początku XII w. na wzgórze zamkowe przeniesiono*

³⁸ Найновіший огляд відповідних відомостей див.: Войтович Л. Перші Ростиславовичі... С. 1 – ; Його ж. Початки... С. –.

* Не зайве пригадати, що за однією з чис-

ленних "версій" кладовище нібито мало виникнути при церкві значно пізніше від появи її самої (див. вище).

rzemieślników, zwłaszcza hutników, kowali i odlewników. O koncentracji działalności produkcyjnej, w miejscu dawnego grodu obronnego, rzekomo miałyby świadczyć bryły ołowiu (w chacie nr 8)" (S. 169). Тобто, знову йдеться про ситуацію періоду, коли в Перемишлі утвердився князь Володар Ростиславович й замок став його резиденцією. Хоча б уже тільки з цього одного огляду як перенесення перерахованих виробництв на терен замку та його найближчого оточення, так і їх функціонування там неможливо сприйняти бодай хоч якось правдоподібним. Із розвитком поселення ремісничі виробництва, навіть якщо вони раніше й могли знаходитися у безпосередній близькості замку, логічно мали переноситися поза замкове підвищення, нижче в терені. Що ж до поданої самотнім аргументом знахідки на території замку олова як вартісного імпортованого матеріалу, то його переховування там зовсім не обов'язково мусило бути пов'язане неодмінно з виробництвом безпосередньо в цьому місці. Очевидно, перед нами лиш ще один вимовний приклад неінакше як своєрідного за всіма ознаками трактування віднайдених археологічних матеріалів.

Для розуміння усієї своєрідності діалектики сказаного і замовчаного стосовно польського бачення найдавнішої історії Перемишля показовим сприймається також трактування християнізації як одного з незмінно центральних моментів історії ранньосередньовічного міста. "Teoretycznie nie można wykluczyć oddziaływanie na nasze ziemie Kościoła czeskiego już od początków 2. połowy X w., być może przez pośrednictwo Kościoła krakowskiego. Mogła to być jednak raczej pozorna chrystianizacja, tylko w formie nominalnej zależności od diecezji praskiej. Cmentarzyska szkieletowe odkryte na terenie Przemyśla datowane są najwcześniej na koniec X w., co wyklucza możliwość przyjęcia chrztu od państwa wielkomorawskiego, czy też później od Czechów" (S. 181). Звісно, очевидна "дрібниця", що при такому тлумаченні не зовсім зрозуміло, на чому здатні засновуватися переконання про впливи моравської церковної традиції уже від початків другої половини століття, коли віднайдені досі поховання нібито не повинні бути старшими за кінець століття. Зазначена "pozorna chrystianizacja, tylko w formie nominalnej zależności" так само не здатна виказувати прийнятних ознак реального історичного явища, оскільки обидва наведені поняття загалом не найкраще спроможні між собою кореспондувати.

При запропонованому наголошенні цілком примарного чеського сліду водночас привертає увагу й інший не менш показовий очевидний акцент: "Pozostaje nie do końca wyjaśniona kwestia ewentualnych wpływów chrześcijaństwa z Rusi po 988 r. Nie można teoretycznie wykluczyć (виділено – В. А.), że tym procesem został objęty i Przemyśl" (S. 181). Вельми вимовним сприймається визнання неможливості сприйнятих немов на рівних теоретичних можливостей поширення впливів християнства – великоморавського, слідів якого все ще так і не віднайдено, і київського після 988 р., коли місто – з нечисленними і нетривалими, тому явно малоістотними "польськими перервами" – постійно належало до Київської держави та перебувало в орбіті київської церковної традиції. Проте акурат тієї самої, якої у Перемишлі повинно бути якомога менше...

Втім, не для всіх ці зовсім очевидні історичні обставини функціонування ранньосередньовічного Перемишля надаються для сприйняття. Польська партія, попри все, схильна звично, "по-домашньому" вбачати в його історії навіть "okres przedpiastowski i wczesnopiastowski" (S. 189). "W tym ostatnim czołową rolę odgrywał gród na wzgórzu zamkowym, który według R. Jamki w czasach ruskich przyjął funkcję osady rzemieślniczej o charakterze podgrodzia, na którą

kolejno nawarstwiło się cmentarzysko wokół romańskiej cerkwi księcia Wołodara, datowanej na XII–XV wiek. R. Jamka wyklucza raczej istnienie targu przy rotundzie św. Mikołaja. Autor zaznacza, że w wypadku Przemyśla nie można wyrażnie zlokalizować podgrodzia. Targi natomiast mogły odbywać się przed kościołami św. Piotra i Pawła, względnie kościołem Franciszkanów lub Dominikanów” (S. 189). Як видно, в “твердому” переконанні істориків-патріотів – ще навіть і до того, як відповідні костьоли мали з’явитися у місті... Давня завідомо “весела” версія про деградацію (нескладно догадатися, звідкіля вона мала взятися та що здатне стояти за цією ідеєю) замку... до статусу Підгороддя зі знаним значенням пізнішим його поверненням до своєї початкової і незмінної функції тепер уже “назавжди”, як відзначено, належить до безперечних “незабутніх” скарбів історіографії, без повторення яких невинний “науковий прогрес” на перемишльському ґрунті, як видно, і далі неспроможний обходитися ніяк...

Наведена цитата, хоч і півстолітньої давності, проте актуалізована, – показовий образок актуального сприйняття історії раннього Перемишля. Місцевій ситуації належить функціонувати винятково в польському контексті, хоча для осмислення історії міста з-перед 1340 р. – за всім комплексом доступних фактів – на загальному тлі недовготривалі польські епізоди мали б, правду кажучи, виглядати аж надто скромно. Тому намагання показати саме їх “справжньою” історією міста над Сяном не випадало би не оцінити...

Подальші розумування пропонують немало зовсім несподіваних очевидних шарад. Коли “gród... w czasach ruskich przyjął funkcję osady rzemieślniczej o charakterze podgrodzia”, то... як звідтіля тоді мав би “подітися” власне замок (чого в природі, правду кажучи, не спостерігається)? Яким чудом замкові належалося перемінитися на Підгороддя і на який спосіб оте гадане Підгороддя на невеликій обмеженій уже давніше існуючими укріпленнями поверхні замку мав окупувати цвинтар навколо церкви? І вже зовсім весела забава – самовіддане ношення торговіці Перемишлем: де вона мала бути, а де ні. Нічого дивного, що в очах чергового відчайдушного польського патріота при цьому належалося перемогти тільки “твердим” костьолам... Звичайно, уся на такий спосіб запрезентована “наукова свідомість” – як давніша, так і в новішому, так само не менш оригінальному відсвіженні, небагато спільного здатна мати зі справжнім науковим осмисленням сукупності на різний спосіб зафіксованих історичних реалій. Вона виявляється не інакше, як тільки звичайнісіньким суцільним “вередуванням”. Чого за сорок років, які проминули від “воплощення” до “відновлення”, колективний розум польської науки на ґрунті Перемишля не тільки подолати, а навіть у найпростіший спосіб опанувати виявився неспроможним...

Серед широкої гами різнорідних міркувань стосовно замку віднайшлося й таке: “Niewątpliwie gród przemyski już u schyłku X w. wypełniał ważną rolę strategiczną, zwłaszcza wobec nasilającej się ekspansji książąt ruskich, węgierskich, a także napór innych koczowniców”, втім, як визнається, для забезпечення господарської інфраструктури, у якій особливо наголошено багаті соляні джерела. “Te wszystkie czynniki spowodowały, że Przemyśl w 2. połowie X w. stał się ważnym ośrodkiem polityczno-administracyjnym” (S. 193). Отак сходу і зразу! Навіть і “administracyjnym” – без будь-яких спроб дошукатися, що то мала б бути за “адміністрація”. За так тривалий час до незмірно улюбленого поміж польських авторів визначального успіху Bolesława Chrobrego. Як пам’ятаємо, серед висловлених раніше міркувань неодноразово наголошено на тому, що самому ґродові тільки в тій же другій половині століття чи навіть аж під його

кінець, чи – ще краще – вже навіть лише за часів тільки того ж Bolesława Chrobrego щойно і виникнути належалося... Сам початок наведеної фрази пропонує показовий взірць звичного “безвідповідального говоріння”, непридатного для докладнішого зазнайомлення із ним. Про експансію яких “książąt ruskich” випадало би твердити наприкінці X ст.? Що мало би засвідчити в той самий час також експансію, як випадає розуміти зі стилізування наведеної фрази, “książąt węgierskich”, не кажучи про само це поняття? Що здатне вказати на напір тоді ж “innych koczowników” й у зіставленні з якими попередніми вони “інші”, оскільки згаданих перед ними “książąt ruskich, węgierskich” за кочівників, нібито, сприймати не належалося б?

Запрезентований огляд найпоказовіших міркувань спроможний дати досить докладне уявлення про особливості підходів польських авторів до багатьох найістотніших сторін історії княжого Перемишля та їх трактування. А насамперед про те, що в історії доби їм відоме, бажане та пожадане. Проте наприкінці, буквально в останньому абзаці тексту, на довершення до всього сказаного раніше, зовсім несподівано й не без явного протиріччя із багатьма викладеними до того твердженнями визнано: “Istotne przemiany w rozwoju Przemyśla następują od końca XI w., kiedy to znajduje się we władaniu książąt ruskich. W centrum grodu powstaje cerkiew Wołodara wraz z cmentarzem, u podnóża inne świątynie romańskie z główną rotundą św. Mikołaja” (S. 195–196). Навіть “багатостраждальна” ротонда святого Миколая тут неначе отримала шанс потрапити до властивого для неї історичного контексту. Правда, при такому немов цілком очевидному кроці вперед, не обійшлося і без звичного характеру “прощального акценту”. І навіть не одинокого. Бо коли “we władaniu książąt ruskich” місту нібито належалося перебувати щойно від кінця XI ст., то як мало виглядати його належність до того – весь півстолітній період відтоді, як після “короткотривалого епізоду” з успіхом Болеслава Хробрго – коли за польською історіографією приймати такий момент – князь Ярослав Мудрий 1031 р. знову підпорядкував його Києву? Уже знаний нам черговий так небажаний київський акцент... Тут же водночас, визнаючи зростання залюднення, подається, однак, так само єдиний прийнятий у власному колі аргумент: “mogło... być spowodowane parciem ludności ruskiej na zachód, na skutek inwazji tatarów” (S. 196). Того, що “inwazja tatarów” – загальновідомо – належить до реалій періоду не від кінця XI ст., а щойно кінця 1240 р. – у запропонованій версії при найчастіше стосованій звичній і незмінній глибині проникнення не зауважено... Головним виявилось очевидне намагання ще раз наголосити так пожадане у стабільному й незмінному народовому інтересі “parcie ludności ruskiej” будь-якою ціною... Ціна, як бачимо, – очевидна й засвідчена неодноразово так само не менш вимовно також і за інших конкретних обставин...

До поодиноких сюжетів княжої доби історії Перемишля нерідко відкликається також виклад найближчого наступного періоду, особливо хронологічно давніша його частина, насамперед при огляді незмінно неунікнено делікатних на перемишльському ґрунті релігійних стосунків³⁹. За характером вона немало відрізняється від попередньої переважаюче “археологічної” частини: виразно видно почерк істориків-професіоналів, при звичаєних працювати з документами як основою власної розповіді. Автори на самому початку

³⁹ Див.: Krohmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe (1375–1500) *Dzieje Przemyśla*. T. 1 (1340–1772), cz. 1: U schyłku średniowiecza / Pod.

red. F. Kiryka. Przemyśl. 2003. S. 155–206. Далі при відкликанні до цієї публікації сторінки наведено в тексті.

цілком слушно визнали: “Kościołem panującym” pozostawała tu nadal Cerkiew prawosławna”, що визначила як давніша належність до Української держави (чогось такого в тексті польських авторів сподіватися, звісно, не випадало б), так і “struktura etniczno-wyznaniowa ludności miasta, wśród której poważną część stanowili prawosławni Rusini” (S. 155). Правду кажучи, “poważną część” відзначено не без очевидної скромності, проте сама наявність такого визнання здатна засвідчити безперечне наближення до реалій історичної ситуації. Воно випадало не без очевидних труднощів, на що спроможне вказати, зокрема, зауваження: “Urządzenie nowej katedry w kościele św. Piotra spowodowane było tym, że znajdująca się na zamku świątynia katedralna użytkowana była wówczas przez prawosławnych” (S. 158). Адже ні для кого не секрет, що “świątynia katedralna” не тільки була “уżytkowana” за зазначеного часу, а й збудована як православний храм і стала собором з утворенням Перемишльської єпархії від 1220 р. Місцеві католики не могли мати до неї ніякого стосунку ні тоді, ні згодом, поки в 1412 р. не перейняли відібраний від православних за наказом короля Владислава II Ягайла собор одним з історичних кроків утвердження на місцевому ґрунті так пожаданої “польскосьці”. Як свідчить цей факт, ще й навіть на початку XV ст. боротьба за першість у Перемишлі не вичерпалася, а продовжувалася й залишалася гостроактуальною (у тексті присутній вимовний набір таких прикладів, проте вже з-поза прийнятої тут хронології). При цьому не могло, однак, обійтися без знаної пропагандистської суті та наповнення заяви: “Trzeba jednak podkreślić, że rywalizacja ta – mimo licznych nadużyć – ogólnie przebiegała w duchu poszanowania dla godności Cerkwi prawosławnej, co było zgodne z funkcjonującą już wówczas polityką władz państwowych, która w dużej mierze wpłynęła na zrodzenie się tradycji tolerancji religijnej w Polsce” (S. 185). Пошанування, звісно, ніяк не повинно було виходити поза межі пожаданого для владно домінуючих “пошановувачів”... Немалу решту толеранції незмінно мали додавати вже значно пізніше вдячні нащадки та активні продовжувачі, посилено напрацьовуючи мускулами на утвердження відповідного сприйняття... Далі з власним поглибленням того ж завдання за ними прийшли найновіші, офіційно кажучи, історики... Самим сучасникам, як усе переконує, “навколотолеранційні муки” не так уже й отримали шанс докучати. Щось повинно було залишитися на майбутнє, на долю щасливих віддалених нащадків як набагато самовідданіших любителів таких забав...

У підсумку новіша польська версія історії Перемишля княжої доби виглядає немало дивною, навіть випадало би визнати надто часто немало дивною. Опрацьованій схемі написання історії міст вона не відповідає зовсім й нічого хоч якось кращого неспроможна запропонувати тим більше. Задokumentовані факти писемної історії вона враховує мало, оскільки, подібно до самої історії, її версія, зафіксована на письмі, також сприймається не інакше, як чужою, отже автоматично “непотрібною і шкідливою”. На підтвердження цього – задля уникнення небажаного “зла” – вона навіть викладена не на підставі самих першоджерел, а вже у незмінно відфільтрованому та адаптованому й при цьому, як випало неодноразово переконатися на конкретних прикладах, – нерідко до невпізнання спотвореному зусиллями попередніх апробованих, також виразно зацікавлених знавців трактуванні.

Такими ж немало відфільтрованими – як при самих дослідженнях, так і викаді їх матеріалів – виявляються й щедро використані реалії археологічного походження, внаслідок явленої широти інтересу до них немало навіть домінуючі.

Водночас у тексті неодноразово прямо визнано вражаючу поверховість починених на терені міста археологічних зусиль та відповідно неналежне опрацювання отриманих при них матеріалів. Про те, що при цьому робилося із конкретними об'єктами, яких сягала лопата так кваліфікованого археолога й інтерпретатора, і згадувати не випадало б⁴⁰... До усвідомлення та сприйняття цієї неунікненної сторони незмінних археологічних успіхів у колі як самих професіоналів, так і їх дальшого оточення з належною увагою усе ще підходити так і не навчилися...

За таких обставин незмінно визначальна для ранніх часів археологічна складова синтезу історії княжого міста в її дотеперішній польській презентації так само малоприматна, а в окремих не так уже й рідкісних виявах – навіть і зовсім непридатна для повноцінного наукового використання. Про відтворення цілісної археологічної панорами не тільки давнього, а й винятково багатого під відповідним оглядом міста княжої доби тим більше йтися не може ніяк. Адже проведені досі на його терені археологічні дослідження, не кажучи про очевидні безперечні “чуда” інтерпретацій, далекі від системи, цілісності й винятково фрагментарні.

При явно дивному стосунку до писемних джерел та можливостей опрацювання археологічних матеріалів ще більше здатний видатися несподіваним обраний спосіб викладу, коли постійно пропонуються механічні нагромидження численних давніше висловлених міркувань з того чи іншого приводу, часто різнорідних та суперечних, а навіть очевидно надто віддалених від загальноприйнятих критеріїв виявлення наукового досвіду, відверто видуманих, почасти й явно сміхотворних за реальним наповненням. Індивідуальна авторська позиція при цьому постійно якщо не відсутня взагалі, то немало применшена зовсім поверхово притягнутою на диво нерозбірливою “історіографічною навалою”. Опрацьована на такий спосіб історія міста під виглядом подібного параду історіографічних зусиль навколо неї здатна сприйматися не інакше, як пропозицією чимало своєрідного наповнення.

Немало механічний та поверховий переказ різнорідних раніше запрезентованих думок незмінно вказує на відсутність власного виразнішого окресленого уявлення про процес історичної еволюції міста від його появи й до другої половини XIV ст. Звідсіля на сторінках підсумовуючої із призначення публікації марно, зокрема, шукати хоч якогось бачення реальних початків Перемишля та історичного контексту його виникнення. Покликані їх ілюструвати поодинокі наведені факти видають явну протирічливість звично цілком механічно почерпнутих від попередників немало віддалених між собою й так само доволі часто надто довільних міркувань як свідчення несприйняття та нерозуміння конкретної історичної ситуації, або ж свідоме небажання вдаватися до того, що її репрезентує. Так виглядає, ніби початків міста над Сяном і не було – настільки вони виявляються не потрібними його нинішнім господарям... Досить того, що в дотеперішній польській науці не лише не залучено, а й навіть по-слідовно замовчано не використані глибші пласти культурного шару на терені Перемишльського замку як один із найпоказовіших моментів дотеперішніх зусиль актуальних господарів міста навколо перемишльської минувшини. Внаслідок такого незмінно практикованого підходу в пропонованих розмірковуваннях сам замок з'являється немов одразу готовим цілком зненацька – на знаний класичний спосіб Афіни з голови Зевса. Причому, звично все тільки винятково через здогади у жанрі “як воно найкраще мало бути”. Будь-яких навіть

⁴⁰ Увагу до цієї обставини в перемишльському контексті привернуто: *Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 337.*

спроб показати можливий історичний контекст внаслідок послідовно виявленого намагання уникнути виразно зарисованої теми давнішої – не тільки неполюнізованої, а й зовсім непридатної для такого присвоєння ще ранішої історії відповідного терену шукати марно. Зазначені зусилля навколо найстаршого Перемишля разом із наведеним археологічним непорозумінням внаслідок замовчування первісних матеріальних напластувань замкового пагорбу – найстаршої половини (!) культурного шару – чи не найкраще видає не зауважений при засвідченій глибині осмислення “курйоз” із намаганням переконати в появі міста нібито щойно лишень за умов другої половини X ст. При цьому водночас на підставі віднайденого комплексу угорських поховань немало наголошено на перебуванні на його теренах певного угорського військового підрозділу ще навіть... 3-перед кінця попереднього століття. Явне й безперечне “угорське непорозуміння” сприймається один із яскравих та показових прикладів того, наскільки запропонований огляд здатен виступити далеким від об’єктивної реалізації завдань орієнтації в історичній дійсності та належного наукового її сприйняття. Інакше кажучи, в конкретній засвідченій перемишльській ситуації, – того, що насправді вже узвичаєно подається замість результату немовби засвоєння та самої нібито відтвореної на засвідчений спосіб картини буття. Від завідомо “непотрібних” – виявляється – реальних процесів на місцевому ґрунті його цілеспрямовано віддалено з очевидною конкретною метою – задля просування так бажаного незмінного торжества польського інтересу.

Власне внаслідок цього у викладі ніяк не бракує насадження недалекого поверхового незмінно “окупаційно” забарвленого стосовно перемишльської дійсності та цілковито неприродного на її тогочасному реальному тлі надто непевного в його конкретних виявах польського псевдопатріотизму в зусиллях подати не інакше, як винятково тільки в польському контексті історію міста, якому упродовж цих століть лише декілька разів й зовсім короткотерміново, отже, – наврод чи з якимось виразнішими наслідками для нього самого – випало належати до Польської держави. Аж до намагання, всупереч усьому комплексу доступних реалій тодішньої еволюції, навіть припасувати до нього опрацьовану на матеріалі історичного процесу в тогочасній Польщі, зачерпнуту звідтіля, але відверто чужорідну перемишльській дійсності польську періодизацію. При цьому, звісно, не мало ніякого шансу постати питання щодо того, на який спосіб так бажаній польській схемі належалося діяти у місті, постійно функціонуючому не інакше, як поза польським контекстом в орбіті старокиївської традиції та в якнайтіснішому взаємозв’язку з нею. Однак само таке розуміння не тільки цілковито “непотрібне”, а й ще також незмінно “шкідливе”. Настільки, що навіть нечисленні факти історії тодішнього міста залучено не безпосередньо з їх першоджерела в київському та західноукраїнському літописанні, а вже тільки через міркування “відважніших” попередників – заздалегідь “очищеними зі скверни” і на такий спосіб як би апробованими та завдяки цьому придатними для використання.

Основою як і водночас квінтесенцією засвідчених зусиль із цілеспрямованої полонізації перемишльської ситуації княжих часів сприймається незмінна й ніяк не оправдана непомірна увага до цілковито здогадних за походженням наслідків для міста прийнятого явно бажаного, але – виявляється – нічим не доведеного його недовготривалого гаданого перебування у складі держави Болеслава Хороброго – після походу того на Київ 1018 р. Оскільки джерела цього періоду історії Перемишля не відобразили зовсім, так пожадані результати

презентуються винятково уявними, дуже і дуже “потрібними”, але, фактично, бездоказовими. Вони здатні жититися винятково силою власного переконання окремих авторів, схильних визнавати тодішнє недовготривале входження перемишльського регіону до держави польського князя. При цьому відповідні зусилля уже на самій поверхні ще й немало перебільшені: як пам’ятаємо, в тексті йдеться навіть про... “*zajęcie Rusi*”. За таких обставин Перемишль, звісно, “не міг” не перебувати тоді в польському підпорядкуванні й на його ґрунті так само “не могли” не розквітати так пожадані “*konserpcje chrobrowskie*”... А далі на такій самій zasadі вслід за ними – наступні їм подібні...

Найпоказовішим у колі раннях перемишльських сюжетів, безперечно, є самовіддане фантазування навколо прийнятого спорудження не інакше, як власне тоді й неодмінно тільки тоді найдавніших ротонди та резиденції на Замковій горі (при одночасному озвученні також й інших “можливих” версій щодо часу за уже зазначеної відсутності будь-яких конкретних відомостей з історії цього короткого періоду). Для польської літератури так сповнений “як-найтвердішого переконання” здогад (на цьому останньому поміж зацікавленими наголошувати не прийнято зовсім) виявляється основою для подальшого неодмінного прив’язування поодиноких фактів перемишльської дійсності не інакше, як до польського контексту й послідовного трактування їх винятково в такому сприйнятті при одночасному рішучому відкиданні будь-якої можливості чогось іншого. З огляду так цілеспрямованого прикладення до реалізації подібного патріотичного “надзавдання”, пошук аргументів, звісно, не тільки завідомо непотрібний, а й навіть геть зайвий. Усьому пожаданому – в даному конкретному випадку здатному покриватися з цілістю перемишльської історичної ситуації – невідступно присвоюється статус “мoje”. Із такою переконаною господарською твердістю наголошена “польскість” історії Перемишля княжої доби заснована не інакше, як винятково на власне описаному підході до засвоєння та осмислення відображеної у комплексі різномірних джерел епохи історичної дійсності (якщо при цьому випадало би взагалі віднаходити підстави для застосування обох залучених понять). Чи не найпоказовішою вимовною жертвою такої практики сприймається ротонда святого Миколая – міська соборна церква, неодноразово подана лише як “*kościół*”, “*katedra*” і навіть “*kościółek*”, що ніяк не здатне відповідати навіть самим її розмірам. Зі значно скромнішою, як відомо, до пізнішої польської окупації та подальшого утвердження тут польського панування місцевою костельною традицією за всім комплексом притаманних їй індивідуальних ознак ротонда, однак, насправді не здатна мати рішуче нічого спільного.

Проте, як неодноразово випало показати на конкретних вимовних прикладах, у реаліях написаної досі на засвідчений спосіб історії княжого Перемишля від нащадків так “бажаного польського господаря” об’єктивний процес не здатен бути наділений ніякою самостійною вартістю, оскільки за подібного підходу його цілковито підпорядковано не інакше, як утвердженню, поширенню та всілякому насадженню разом з усеможливим вивищенням тієї ж “*polakości*”. Усе решту, не здатне відповідати такому надзавданню, трактується позбавленим можливого істотнішого значення, замовчується як “непотрібне і шкідливе”, або ж і взагалі зосереджено “не бачиться”. Щойно лишень перемишляни дещо змінила невідступно домінуючий на зазначений спосіб загальний тон до адекватнішого наукового наповнення практикованого методу, не так очевидно позначеного нав’язливим недалеким “патріотизмом понад усе”.

Основна ж частина тексту надто мало спроможна нагадувати історію міста періоду найдавнішого задокументованого його існування. Її підмінено переказом наявних у польській історіографії поглядів на поодинокі проблеми епохи, автори яких за знаним давнішим призвичаєнням надто часто не задавали собі труда притримуватися вимови джерел та автентичних пам'яток. Замість цього в незрозумілому для актуального часу ніби продовженні початкового етапу історіографічного досвіду пропонується зовсім вільний стосовно самих фактів виклад. Він не тільки достатньо віддалений від задокументованих реалій буття знаного західноукраїнського осередку, в запропонованому баченні приреченому загубити свої українські риси. Ними постійно нехтують у намаганні, всупереч автентичному історичному процесові на місцевому ґрунті, утвердити пожадану польську присутність і навіть польськість тогочасного Перемишля. Така цілеспрямована місія із насадження "потрібної" ідеї, звісно, не здатна мати надто багато спільного з реаліями історії, виступаючи нічим не обмеженим самовідданим патріотичним фантазуванням на тему доценту спотвореної при цьому дійсності, тобто пропонує зовсім інший від оголошеного жанр.

Звідсіля відверто нафантазований у його найістотніших моментах у поєднанні із замовчуванням чи поверховим зацікавленням переінакшенням багатьох фактів, непридатних для залучення до зосереджено насаджуваної неподільно домінуючої польськоцентричної концепції, виклад про княжий Перемишль на сторінках новішої польської історії міста виявляється надто скромно спроможним відповідати своєму головному не лише завданню, а й водночас ще так само і зобов'язанню – бути власне історією відповідного періоду. Намагання подати увесь доступний комплекс виявів життя княжого міста не інакше, як тільки з огляду цілком чужого для нього новітнього польського "народового інтересу", безнадійно наївне прагнення з відстані часу докладатися до неухильного колонізування тогочасної перемишльської дійсності та бачити в ній насправді цілковито відсутній навіть у самих польських джерелах епохи польський слід (і бажано нічого іншого!), заступивши ним якнайширші "небажані" непольські характер і сутність власного досвіду осередку, не тільки позначені ніяк не науковим підходом. Такі зовсім делікатні за самою їх природою потуги недалекого "колонізатора" новішої дати разом із його новітніми вірними послідовниками "від науки" з об'єктивними завданнями історії не виказують рішуче нічого спільного. Зроджені з цілком приватних за характером і суттю "потрібних" зусиль, вони винятково для приватного ж ужитку не інакше, як у колі відповідно вразливих обраних і зацікавлених adeptів подібної творчості й надаються та призначені. Для непосвячених у це "коло взаємної адорації" так організовані зусилля як не адресовані, так і функціонувати не здатні зовсім. У контексті історії згадувати про них не випадало би взагалі...

Тому у всеозброєнні результатів критичного огляду того, що з польської сторони виявилось явленням як огляд Перемишля княжої доби, доводиться не тільки визнати очевидне: власне історії й цього разу не судилося відшукати місця під сонцем. Із засвідченими на описаний спосіб надзусиллями польської історії княжого Перемишля як не було, так і немає, оскільки реальний процес не може бути втиснутий до поки й надалі "єдино прийнятної" улюбленої "народової" схеми. А при настільки наполегливій реалізації немало віддалених від зобов'язань науки незмінних "народових надзавдань" ближчим часом на щось подібне до власне історії навіть і сподіватися не належалося б.

Звісно, не випадало би вдаватися до здогадів, скільки ще здатний тривати період переживання такого стану та наступної завідомо болісної відмови від його здобутків, після подолання яких на польське адекватне бачення Перемишля з'явилися би, врешті, підстави сподіватися... Пропоновані ж дотепер забарвлені в сумнівні кольори історії під прикриттям "завжди похвального" незмінного надмірного патріотизму надто дивні "організми-анахронізми", трапляється, навіть не зовсім здорової фантазії неунікнено призначені до поповнення скарбниці завідомих "скарбів історіографії".

На теми історії уже від достатньо тривалого часу не прийнято фантазувати аж настільки наполегливо й подібні розважання уже досить давно віднесено до зовсім іншого розділу літератури. Як усе переконує, прихильникам розглянутого викладу їх же власними зусиллями вдається помітно відставати від свого реального часу...

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

СУПЕРНИК КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Харди Ї. Итинерарий Ростислава Михайловича. Сремска Митровица; Нови Сад, 2019. 159 с.

Знаний сербський історик Дюра Гардій віддавна зарекомендував себе не тільки популяризатором української історії у Сербії, але, насамперед, – вдумливим дослідником українського княжого середньовіччя, чії праці торкаються найпроблемніших тем і відзначаються ґрунтовним аналізом джерел, значної частини яких інші дослідники не зауважували, та впровадженням до наукового вжитку нових важливих відомостей до вивчення пізньої княжої доби української історії¹.

Племінник і суперник короля Данила Романовича князь Ростислав Михайлович досі залишається однією із немало загадкових фігур української княжої доби. Розвідки чеського історика Франтішка Палацкоґо², болгарського історика Спіридона Палаузова³, сербського історика Дюри Гардія⁴ українських

¹ Харди Ї. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају галичке и галичко-волинске кнежевине до 1264. године. Нови Сад, 2002; *Його ж.* Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 193–207; *Його ж.* Хто був der kunic von Râzen на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 199–208; *Його ж.* Руські та угорські джерела про Ростислава Михайловича в Ярославській битві або до питання про історію лицарської культури *Colloquia Russica*. Series II, Vol. 1: Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. / Ed. V. Nagirnyy, T. Pudłocki. Kraków, 2013. S. 141–146; *Його ж.* Данило Романович на інтронізації Бейли IV 1235 року – або повернення до королівської сім'ї *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби* / Під ред. М. Бевза і Ю. Лукомського. Львів, 2016. С. 43–46; *Його ж.* Религиозная принадлежность князя Ростислава

Михайловича во время его жизни в Венгрии *Colloquia Russica*. Series I, Vol. 6: Rus' and Countries of the latin Culture (10th–16th c.) / Ed. V. Nagirnyy. Kraków, 2016. S. 154–162; *Його ж.* "Rutheni sunt schismatici": конфесійна належність руських князів Ростислава Михайловича та Лева Даниловича у світлі вибраних угорських і чеських дипломатичних джерел – порівняльний аналіз *Colloquia Russica*. Series I, Vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries) / Ed. V. Nagirnyy. Kraków, 2018. S. 259–268.

² Palacký F. O Ruském knížeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu jeho *Časopis Českého Museum*. T. 1(16). Praha, 1842. S. 23–41; *Его же.* О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его *Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей Российских*. 1846. № 3. С. 11–16.

³ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, князь Мачвы *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Санкт-Петербург, 1851. № 8. С. 27–49.

⁴ Гарді Д. Остання зустріч... С. 193–207; *Його ж.* Руські та угорські джерела... С. 141–146; *Ejusdem*. Религиозная принадлежность... С. 154–152; *Ejusdem*. "Rutheni sunt schismatici"... С. 259–268.

істориків Віктора Мандзяка⁵ та Іллі Паршина⁶ й білоруського історика Олексія Мартинюка⁷ розкрили багато невідомого в біографії цього непересічного політика зі своєрідним, винятковим місцем в українській історії, але ще більше загадок залишилися для майбутнього.

Ростислав Михайлович з народження – син чернігівського князя Михайла Всеволодовича й Олени Романівни, доньки галицько-волинського князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинської держави. Олена Романівна померла після 1241 р.⁸ Вона була донькою Романа Мстиславовича від першого шлюбу з Предславою Рюриківною, правдоподібно укладеного між 1170–1180 рр., коли володимирський князь намагався утвердитися на Волині, зберігши батьківську спадщину⁹. Ніколай де Баумгартен датував цей шлюб пізнішим часом – між 1183–1185 рр.¹⁰, але він виходив із того, що Предслава мала би народитися між 1166–1170 рр. Олександр Головка відносив зазначений шлюб до 1170–1173 рр.¹¹, Петро Кралюк – до початку 1170-х років¹², Даріуш Домбровські – до 1177/1178 р.¹³ Феодора, старша донька князя Романа і Предслави, у 1188 р. була видана за Василька, бастарда галицького князя Володимира Ярославовича¹⁴. Д. Домбровські обережно відніс її народження до періоду між кінцем 1170-х і до 1185 р.¹⁵ Олена Романівна була наступною. Єронім Граля висунув гіпотезу, згідно з якою вона мала бути першою дитиною від другого шлюбу, тобто народилася у 1199/1201 рр.¹⁶ Цю гіпотезу підтримав Д. Домбровські¹⁷. Зрозуміло, що за таких умов він постарався обґрунтувати шлюб Олени з Михайлом Всеволодовичем 1211 р.¹⁸ Але Олена Романівна була єдиною дружиною князя Михайла Всеволодовича, який народився на початку серпня 1179 р. (6 серпня після важких родів померла його мати)¹⁹. Цю інформацію Васілія Татищева приймають різні дослідники²⁰. Хоча дискусія продовжується, її учасники,

⁵ Мандзяк В. Ростислав Михайлович – “Dux Galicie et imperator Bulgarorum” Княжа доба: історія і культура. Вип. 5. С. 131–143; Його ж. Ростислав Михайлович: *illustri duce Galitiae et bano totius Sclavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum* Українсько-угорські етюди. Вип. 3 / Ред. Л. Войтович. Львів, 2019. С. 157–180.

⁶ Паршин І. “Rex Russiae” у битві на р. Лейті *Colloquia Russica. Series I, Vol. 8: Данило Романович і його часи* / За ред. В. Нагірного і М. Волощука (Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 122–131; Його ж. Поєдинок князя Ростислава Михайловича та лицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 2. Львів, 2019. С. 147–156.

⁷ Мартинюк А. В. Князь Ростислав в битве на Лейте: “русский эпизод” австрийской истории Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Вип. 2. Москва, 2013. С. 49–55.

⁸ Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 2001. Стб. 791.

⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 472.

¹⁰ Баумгартен Н., де. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича *Летопись Историко-Родословного Общества в*

Москве. Т. 5, вып. 1(17). Москва, 1909. С. 7.

¹¹ Головка О. Князь Роман Мстиславич і його доба. Київ, 2001. С. 104.

¹² Кралюк П. Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Історико-біографічний нарис. Луцьк, 1999. С. 29.

¹³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 29–30, 345.

¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 660.

¹⁵ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 45–46.

¹⁶ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza *Slavia Orientalis*. Т. 31, nr 3–4. Poznań, 1982. S. 125.

¹⁷ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów... S. 52.

¹⁸ Ibidem. S. 53.

¹⁹ Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времён. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1774. С. 234.

²⁰ Богуславский В. В. Михаил Всеволодович Славянская Энциклопедия. Киевская Русь–Московия. Т. 1. Москва, 2002. С. 728; Войтович Л. В. Княжа доба... С. 408; Донской Д. В. Рюриковичи. Исторический словарь. Москва, 2008. С. 462.

окрім впевненості, що всі звістки В. Татіщева вигадані, займаються довільними верифікаціями. За Сергієм Павленком, князь Михайло Всеволодович народився під кінець 1180-х років²¹. Станіслав Келембет відніс цю дату на середину 80 – початок 90-х років XII ст.²² Навіть коли погодитися, що Михайло Всеволодович народився 1190 р., то у 1211 р. йому було більше 20 років, – вік, коли княжичі вже звично були одружені. Обминаючи аналіз політичної ситуації 1211 р., коли вдова князя Романа Мстиславовича з допомогою угорців утвердила юного сина Данила Романовича в Галичі й при цьому не було зроблено нічого, щоб завадити страті князів Ольговичів²³, зверну увагу, що 1194 р. володимирський князь Роман Мстиславович був готовий у союзі з Ольговичами виступити проти тестя Рюрика Ростиславовича, а в 1197 р. підтримав Ольговичів і навіть почав тривожити київські землі Рюрика з Полонного²⁴. Тому виглядає, що шлюб Михайла й Олени, який скріпив союз Романа з Ольговичами, варто відносити до 1188–1190 рр.²⁵, але не пізніше 1194 р. Тобто, Ростислав Михайлович правдоподібно, народився десь наприкінці XII – на початку XIII ст. і, ймовірно, міг навіть бути дещо старшим за свого дядька і суперника – князя Данила Романовича.

Уже самі загадки щодо часу народження і віку Ростислава Михайловича показують, наскільки важливою стала поява нової монографії Д. Гардія, присвяченої хронології життя та діяльності князя. Відразу зазначу, що, на жаль, сербський дослідник обминув проблему дати народження Ростислава, прийнявши її без застережень за сучасними польськими попередниками. Зате всі інші епізоди послідовно старанно проаналізовані із залученням усіх опублікованих джерел, комплексу матеріалів князівства Мачви з Будапештського архіву (*Collectio Antemohacsiana*) й обширної бібліографії досліджень. Це допомогло в реконструкціях окремих епізодів, позаяк дипломатичного матеріалу для створення інітерарія в класичний спосіб явно не вистачало.

У дослідженні прослідковано і підтверджено перебування князя Ростислава Михайловича у Торжку (8 квітня 1229 р.), Новгороді (28 квітня 1229 р., 8 грудня 1230 р.), в Києві у храмі Святої Софії (6 квітня 1231 р.). Здійснено спробу опрацювати певну систему хронології складних переміщень князя у Галицькій землі (1235–1236 рр.), походи на Литву, втечі до Угорщини і пересувань у Трансильванії (1238–1239), перебування в Угорщині (18 жовтня 1239), Бардієві та Сандомирі, у мазовецького князя Конрада, можливе перебування у Холмі та Володимирі, отримання Луцька (1240), повторній втечі до Мазовії, перебуванні у Сілезії напередодні битви при Легниці (9 квітня 1241 р.), повернення на Волинь і через Пінськ до Києва. Автор докладно, наскільки це було можливо відповідно

²¹ Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернівці, 1996. С. 6–7.

²² Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь чернігівський і київський: деякі питання походження, біографії та складу родини *Сіверянський літопис*. Чернівці, 2017. № 1–2. С. 13.

²³ Будь-який князівський шлюб насамперед скріплював політичний союз. Якби у 1211 р. було укладено політичний союз між вдовою Романа Мстиславовича та Михайлом Всеволодовичем, то цим останній мусив би визнати легітимність на галицько-

му престолі Данила Романовича й тоді наступні його претензії та претензії його сина Ростислава стали б безпідставними. Але, з огляду на те, що Предслава Рюриківна була насильно пострижена в черниці вже після народження Данила Романовича, частина противників Романовичів з-поміж галицького боярства могли розглядати Данила і Василька Романовичів як бастардів. За таких обставин *по кужелю* спадкоємницею Романа залишалися Олена (старша Феодора стала черницею) та її чоловік Михайло Всеволодович і син Ростислав.

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 697.

²⁵ Войтович Л. В. Княжа доба... С. 491.

до наявності та вимови джерел, простежив ці події, додатково немало заплутані новими побудовами Александра Майорова з його спробами довести, нібито Данило Романович мав піддатися монголам і намагався схилити угорського короля Белу IV до подібних дій²⁶. Ця частина дослідження зберігає певні моменти дискусійності, але стан збережених джерел не дає можливості для іншого²⁷.

Детально проаналізовано також участь Ростислава Михайловича в боротьбі за спадщину Романовичів і його суперництво з Данилом Романовичем у 1242–1245 рр., битву поблизу Ярослава й наступні переміщення князя Ростислава. Особливо важливим моментом, на мій погляд, є зафіксована участь князя у битві на р. Лейта 15 червня 1246 р., яка, фактично, закриває дискусію навколо гіпотези згаданого А. Майорова щодо загибелі Фрідріха II Бабенберга нібито від руки Данила Романовича²⁸. Тут, можливо, вартувало б приділити уваги титулатурі князя Ростислава, який до кінця життя не відмовився від “галицької” її складової²⁹.

Особливо цінною є остання частина дослідження, присвячена хронології перебування Ростислава Михайловича у Земпліні, Шариші, діяльності як правлячого князя Мачви, участі у болгарсько-візантійських конфліктах та угорсько-чеському протистоянні (1246–1264). У битві поблизу Крессенбрун 12 липня 1260 р., у якій Данило Романович особисто брав участь, була присутня тільки дружина князя Мачви, самого Ростислава Михайловича на полі протистояння не було.

У Мачві Ростислав Михайлович вів себе не як угорський васал, а проводив самостійну політику. Його старша донька була видана за болгарського царя Михайла II Асеня (1246–1257). Її імені дослідники не знали³⁰. Д. Гардій зумів встановити, що княжну звали Анною на підставі підпису на портретній фасадній фресці храму таксіарха Михайла з Костуру (с. 106). Дослідник вагався щодо дати шлюбу (болгарські і угорські історики дискутували навколо щодо періоду між 1253–1255 рр., я вслід за М. де Баумгартеном визнали 1252 р.), віднівши його, зрештою, до початку болгарсько-нікейського загострення у 1254 р. Цей висновок можна прийняти, виходячи з докладного аналізу політичної ситуації. Для болгарського царя такий шлюб був не тільки скріпленням союзу з сусіднім володарем невеликого князівства, а й перш за все – впливовим Угорським королівством (с. 107). Для Михайла Ростиславовича укладений союз став поштовхом для подальшої політичної активності на балканському напрямку. Він виступив посередником на переговорах щодо встановлення миру між Михайлом II Асенем і нікейським василевсом Феодором II Ласкарісом. Д. Гардій на підставі ґрунтовного аналізу джерел встановив місце зустрічі Ростислава Михайловича з василевсом Феодором II Ласкарісом і його головним

²⁶ Майоров А. Монголо-татары в Галицко-Волынской Руси *Русин*. Вып. 4(30). Кишинев, 2012. С. 56–72; *Його ж.* Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы *Русин*. Вып. 1(39). Кишинев, 2015. С. 11–24.

²⁷ Див., наприклад: *Войтович Л.* Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 2. Львів, 2019. С. 45–146.

²⁸ Майоров А. “Король Руси” в битве на Лейте *Русин*. Вып. 3(29). Кишинев, 2012.

С. 54–77.

²⁹ *Войтович Л. В.* О некоторых спорных проблемах изучения Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича и Данила Романовича (заметки о новейшей историографии) *Русин*. Вып. 1(35). Кишинев, 2014. С. 52–63.

³⁰ *Baumgarten N. de.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle *Orientalia Christiana*. No 35. Roma, 1927. P. 54–55; *Войтович Л.* Княжа доба... С. 420.

дипломатом Георгієм Акрополітом – у візантійському таборі на р. Регіні, лівій притоці Маріци, а також докладну дату укладення миру – 29 червня 1256 р. (с. 108–110), фактично завершивши попередню дискусію навколо цього питання (більшість дослідників подавали дату 6 серпня 1256 р.). Угода була скріплена клятвою і підписом Ростислава Михайловича. Великий логофет Г. Акрополіт постраждав через цей мир. Підбурений царедворцями, побоюючись, що князь Ростислав Михайлович просто обдурих візантійського дипломата і болгарська сторона не виконає умов миру, василевс у гніві звинуватив логофета в недбальстві і відсутності дипломатичних здібностей та наказав дати йому 24 удари палицями. Хоча через місяць вони помирилися і василевс навіть призначив Акрополіта претором (намісником) на Балканах, підпорядкувавши йому військову і цивільну адміністрацію, їх дружба припинилася, зрештою, сам великий логофет далі виявився невдалим адміністратором³¹.

Сербський історик показав також докладну орієнтацію у джерельних свідченнях стосовно наступних драматичних подій: загибелі в 1257 р. зятя – болгарського царя Михайла II Асеня, якого вбив брат Коломан, одразу ж насильно одружившись з удовою Анною Михайлівною, і наступному здобутті військом Ростислава Михайловича болгарської столиці Тирнова, визволенні доньки, втечі і загибелі Коломана і, врешті, легітимності титулу *Imperator Bulgariae*, прийнятого Ростиславом Михайловичем (с. 111–113). Безперечно, можна погодитися з висновком, заснованим на хроніці Г. Акрополіта, що Ростислав був запрошений частиною болгарської еліти на болгарський престол як спадкоємець своєї доньки цариці Анни (с. 113–114), тим більше, що потужні укріплення Тирнова неможливо було б відразу здобути³². Сербський історик звернув увагу на продовження використання титулу болгарського володаря навіть після того, як Ростислав Михайлович втратив більшу частину болгарських володінь, що знайшло відбиток у чеських та польських джерелах (с. 114). Можна стверджувати про збереження прихильності до нього і його родини й після його смерті. Так, його внук Іван Михайлович, син Михайла Ростиславовича, князя Мачви (1264–1269) та Марії, доньки болгарського царя Івана II Асеня, у 1278 р. був висунений на болгарський трон болгарською елітою, невдоволеною узурпатором Івайлом й здобув підтримку Візантії, одружившись із Марією, донькою василевса Михайла VII Палеолога, та правив як Іван III Асень у 1279–1280 рр.³³ Тут вартувало звернути увагу на шлюб Михайла Ростиславовича з донькою болгарського царя, який відбувся 1259 р.³⁴ Поза сумнівами, у розпал боротьби за болгарський престол Ростислав Михайлович готував легітимне спадкоємництво для свого старшого сина.

Противника Ростислава Михайловича царя Костянтина Тиха, безперечно, висунула антиугорська партія. Він походив із македонської знаті й лише пізніше, через одруження з Іриною, донькою василевса Федора II Ласкаріса і внучкою болгарського царя Івана II Асеня, зумів утвердитися у Тирново як Костянтин Асень. Візантійську підтримку на першому етапі забезпечила антиугорська позиція болгарського царя, змушеного вести війну проти Угорщини,

³¹ Жаворонков П. И. Личность и творчество Георгия Акрополита *Георгий Акрополит. История*. Санкт-Петербург, 2005. С. 14–44.

³² Дуйчев И. Търново като политически и духовен център през късното средновековие *Его ж. Българско средновековие. Проучвания*

върху политическата и културната история на средновековна България. София, 1972. С. 416–417.

³³ Войтович Л. Княжа доба... С. 425–426.

³⁴ Wertner M. *Az Árpádok czaládi története*. Nagybecskerek, 1892. 473 l.

що, природно, підтримувала Ростислава Михайловича. Згодом через позицію дружини, яка виступила проти Михайла VII Палеолога – той усунув з престолу її рідного брата – Костянтин Тих став ворогом Візантії³⁵. Далі Д. Гардій прослідкував участь Ростислава Михайловича в угорських виправах проти Болгарії, наголошуючи на відсутності інформації про його присутність у поході 1261 р. (с. 115). Історик звернув увагу на те, як Ростиславу вдалося зберегти за собою боснійські володіння. Взагалі необхідно відзначити, що у полеміці з болгарськими автоами, які старалися майже “не зауважувати” Ростислава Михайловича, сербський історик незмінно виглядає послідовно переконливим. Зазначена частина дослідження найцікавіша і виходить за рамки звичного ітінерарію. Це солідний цілком самостійний вклад до студій з історії Угорщини, Болгарії, а також України, враховуючи як український період біографії, так і збереження до самої смерті неодноразово засвідченого в джерелах титулу галицького князя.

Останній розділ присвячений полеміці навколо дати смерті Ростислава Михайловича. Д. Гардій показав непевність визнаної *datum ante quem* 15 липня 1264 р. і, заперечивши прийняте у сучасній угорській історіографії віднесення смерті до кінця 1261 – початку 1262 р., підтвердив свої попередні висновки³⁶ та датував смерть Ростислава Михайловича кінцем 1263 р. – перед 17 грудня 1263 р. (с. 117–120), з чим варто погодитися.

Признаюся в очікуванні трохи більше інформації щодо перебігу боротьби за болгарський престіл, але, добре знаючи творчу лабораторію автора і його незмінно уважне, виважене ставлення до джерел, мушу констатувати, що більше джерельних переказів, очевидно, не збереглося. Особливо цікаво було б відшукати можливий зв'язок із таємничим Рюриковичем – князем Святославом Яковом (бл. 1210–1275/1277), деспотом Відіна від 1261 р., який маневрував між Угорщиною, Візантією і Костянтином Тихом³⁷ і в грамоті угорського короля Стефана V з грудня 1270 р. теж титулований “*Zuetislaus Imperator Bulgarorum*”³⁸ та карбував власні монети³⁹. Д. Гардій тільки побіжно згадав про нього у зв'язку з імператорським титулом князя Ростислава Михайловича (с. 112). Цей Святослав Яків листувався з київським митрополитом Кирилом II, приславши йому в 1262 р. з Болгарії копію візантійської Кормчої⁴⁰. Правдоподібно, він походив із

³⁵ *Пириватрић С.* Одна претпоставка о пореклу бугарског цар Константина Асена “Тиха” *Зборник радова Византолошког института*. Т. 46. София, 2009. С. 313–331; *Матанов Х.* България в първите години (1257–1265) от управлението на цар Константин Тих Асен *Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа* / Ред. Б. Пенкова. София, 2011. С. 9–15.

³⁶ *Хардић Ђ.* Када је умро јосјодар Мачве Ростислав Михаилович? *Споменица Историјског Архива “Срем”*. Т. 11. Сремска Митровица, 2012. С. 22–34.

³⁷ *Златарски В.* Отношения кѣмъ Маджарско и Византия при царѣ Константинѣ Асѣнѣ *История на българската държава през средните векове*. София, 1970. С. 501–508; *Fine J. V. A.* *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan, 1994.

Р. 175–184; *Павлов П.* Руски “бродници” б политически бегълци и военачалници през XII–XIV в. *Бунтари и авантюристи в средновековна България*. Велико Търново, 2000. Интернетресурс: http://liternet.bg/publish13/p_ravlov/buntari/ruski.htm (звернення 2.08.2016).

³⁸ *Ников П.* Българо-унгарски отношения от 1257 – до 1277 година. *Историко-критично изследване Сборникъ на Българската академия на наукитѣ: Клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ*. Т. 11. София, 1920. С. 66–77.

³⁹ *Маргос А.* Един нов екземпляр монета от деспот Яков Святослав *Известия на Народни музеи*. Т. 4(19). Варна, 1968. С. 225–229.

⁴⁰ *Biener F. A.* *De collectionibus canonum ecclesiae graecae schediasma litterarium*. Berolini, 1827. Р. 48–49, 54; *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Москва, 1978. С. 146–152.

чернігівських Ольговичів, потрапив на Балкани разом із Ростиславом Михайловичем, через родинні стосунки з ним після його смерті як спадкоємець перебрав імператорський титул і далі пробував реалізувати свої претензії.

Ростислав Михайлович був непересічною фігурою серед руських володарів XIII ст. й залишив різноманітні сліди своєї активності по всій Центрально-Східній Європі від Новгороду до Сілезії і Болгарії, а його нащадки – в історії Угорщини, Чехії та Болгарії, тому не дивно, що його постать віддавна привертає увагу дослідників. Д. Гардій підійшов до неї черед цілий ряд розвідок, присвячених поодиноким аспектам біографії та життєвого шляху князя, запропонувавши підсумування, яке вже встигло зайняти помітне місце серед літератури з відповідного кола проблем. Рецензована книга, безперечно, є знаковою подією у східноєвропейській медієвістиці, а її автора належить привітати з новим важливим науковим успіхом. Це, звичайно, не спроможне означати, що всі проблеми навколо постаті князя Ростислава Михайловича зняті і дискусії завершилися. Принаймні, поки жевріє надія на можливе віднайдення серед величезного масиву далеко не систематично опрацьованих досі угорських актів XIII ст. документів, пов'язаних із князем Ростиславом Михайловичем та його діяльністю.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

АНОТАЦІЇ

Леонтій ВОЙТОВИЧ ПОЧАТКИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Розглянуто малодосліджені та дискусійні епізоди ранньої історії Перемишльського князівства. Проаналізовано дискусії навколо заселення території майбутнього князівства хорватами чи лендзянами, а також проблеми існування хорватського князівства присян. Приділена увага версії можливого правління у князівстві угорського принца Імре, а також долі цих територій у 1015–1032 рр. і, у зв'язку з цим, дискусії навколо часу й обставин будівництва перемишльської замкової ротонди. Докладно розглянуто обставини появи на цих землях князів Рюрика Ростиславовича та його братів, епізоди з життя їх батьків князя Ростислава Володимировича і угорської принцеси Ілони (Ленке), яка пізніше стала хорватською королевою, та роль королеви Ілони у становленні Перемишльського князівства. Значна увага приділена стосункам Ростиславовичів з їх родичами Арпадами та ролі цих контактів у становленні та розвитку Перемишльського князівства.

Розглянуто спектр руських і латинських джерел та новіших досліджень українських, польських, угорських, російських, німецьких та американських істориків.

Ключові слова: Перемишльське князівство, Ростиславовичі, Арпади, Ленке, хорвати, перемишльська ротонда

Олександр МУСІН, Наталя ВОЙЦЕЩУК

ПЕРЕМИШЛЬ ТА “ГІРСЬКА КРАЇНА ПЕРЕМИШЛЬСЬКА”: МЕЖІ ЗЕМЛІ ТА ГРАНІ ІСТОРІЇ

У статті пропонується критичний аналіз історіографії, присвяченій кордонам Перемишльської землі та “звичайній схемі” історії Перемишля. Дослідження побудовані на аналізі писемних та археологічних джерел. Виявлені біблійні образи і ремінісценції в літописі Романовичів, що стосуються опису Перемишльської землі, які раніше не привертали уваги дослідників. Обґрунтовується книжковий характер виразу «гори Угорські», а літописні терміни “гора” і

SUMMARY

Leontiy VOITOVYCH BEGINNING OF PRINCIPALITY OF PEREMYSHL

The scantily explored and debatable episodes of early history of Principality of Peremyshl are considered in the article. Discussions are analysed round setting of territory of future principality by Croats or Lendziani, and also problems of existence of Croatian principality of Prissani. Paid attention version of possible rule in principality of the Hungarian prince Imre (Emerik), and also fate of these territories in 1015–1032 and, in this connection, discussion round time and circumstances of building of rotunda of Peremyshl. The circumstances of appearance are thoroughly examined of there earth of prices of Ruryk Rostyslavovych and his brothers, episodes from life of their parents of prince Rostyslav Volodymyrovych and Hungarian princess Ilona (Lenke) that became of Croatian queen later, and role of queen Ilona in becoming of principality of Peremyshl. Large attention is spared of the relationships of Rostyslavovych's with their relatives of Arpad's and role of these relations in becoming and development of principality of Peremyshl.

In research it is analysed spectrum of the Russes and Latin sources and the newest researches of the Ukrainian, Polish, Hungarian, Russian, German and American historians.

Key words: Principality of Peremyshl, Rostyslavyczcs, Arpads, Lenke, Croats, rotunda of Peremyshl

Aleksandr MUSIN, Natal'a VOYTSESHCHUK

PEREMYSHL AND THE “HILL-COUNTRY OF PEREMYSHL”: THE BORDERS OF LAND AND THE BORDER-LINES OF HISTORY

The article presents the critical analysis of historiography along the borders of the Peremyshl Land and the “classical scheme” of its history. The study is based on the written and archaeological sources. Biblical reminiscences in the Chronicle of the Romanovichs, regarding the description of the Peremyshl Land, which had not previously attracted the attention of researchers, are revealed. The artificial character of the expression “Hungarian mountains” is argued, and toponym “Gora”

“Угорські ворота” локалізуються близько Сянока. Використовуваний в літописі для опису гірських лісових прикордонних територій термін “ліс”, окрім природного характеру, має біблійні конотації і відповідність в латинській писемності Центральної Європи, що додатково сприяло його закріпленню в руській книжності. Дається роз’яснення парадоксального отождолення Угорських гір з горами Кавказькими в недовіданій частині Повісті минулих літ і в описі подій під 6734 року в Іпатіївському літописі. Було висунуто гіпотезу, що автор ПМЛ отождолює згадані ним “гори Кавказькі” не з Кавказом, а з Київськими горами, де відома гора в урочищі Угорське. Цим підкреслювалася причетність Русі до світової історії. Для літописця князя Данила отождолення Карпат з Київськими горами, а Дністра з Дніпром було елементом “стратегії заміщення”, боротьби за Київський спадок і інтерпретації Галицької землі як нової Русі. Автор літопису пише “Книгу Царств” місцевої історії, трактуючи вихід бояр у Карпати як сходження їудеїв на біблійні пагорби заради ідолослужіння, що порівнюється зі зрадою князя Данилу. Князь виступає в літописі як біблійний цар і пророк, що очищає свою країну від скверни. У статті обґрунтовується, що вираз “горная страна Перемышльская”, згаданий під 6748 р., є біблізмом, покликаним уподібнити її гірським країнам Біблії, перш за все Юдеї. Пропонується нова інтерпретація “бобрових тул” та “вовчих і борсукових прилбиц” не як елементів військового спорядження, а частин одягу сколорохів в оточенні анонімного єпископа. Їх згадка в літописі була зрозуміла сучасникам і мала на меті приниження противників князя Данила в очах читача. Аналізується багаточастинність структури Галицької і Перемишльської земель (Пониззя / Гора / Підгір’я), характерна для системи влади раннього середньовіччя. Згадане в літописі Підгір’я (6734, 6753 рр.) не пов’язане з територією Підгорайської волості, а повинно бути локалізовано у північних передгір’їв Карпат між річками Віслук і Сян. У статті критикується усталене в історіографії уявлення про незмінність кордонів руських волостей після їх включення в Польське

(“Mountain”) and “Hungarian Gate” are reliably localized near the town Sanok. The chronicle often uses the term “forest” to describe mountain-forest borderlines. In addition to its natural character, this term has biblical connotations and parallels in Latin written sources of Central Europe (*silva*), which additionally contributed to its reception in the Chronicle. The explanation to the paradoxical identification of the Hungarian (Carpathian) and Caucasian mountains in the Rus’ Primary Chronicle and in the Chronicle of the Romanovichs (1226) is given. The author of the Rus’ Primary Chronicle identifies the “Caucasian Mountains” not with the Caucasus itself, but with the mountainous landscape of Kiev, where the hill at the “Ugorskoe” settlement was known. This emphasized the involvement of the Rus’ in the Universal History. For the chronicler of Prince Daniel, the identification of the Carpathians with the Kievan (“Caucasian”) mountains, and the Dniester River with the Dnieper River, was a mean of his “replacement strategy” and that of the contest for the legacy of Kiev and Kievan Rus’ where the Galician land was interpreted as the “New Rus’”. The author of the chronicle tried to present the history of the Peremyshl Land as the biblical “Book of Kings”, interpreting the exodus of the boyars from Halych to the Carpathians as the ascent of the ancient Jews to the hills for idolatry cults, which was comparable for him to the betraying Prince Daniel by the local aristocracy. The Prince appears in the Chronicle as the biblical king or prophet, cleansing his country from the filth. The authors argue that the expression “Hill-Country of Peremyshl” (“hilly region of Peremyshl” in the translation of Georgii Perfecky) mentioned in 1240, should be interpreted as biblical reminiscences. This metaphor allowed regarding the Peremyshl Country like the Hill-Country of Judea and other biblical highland areas. One of the most enigmatic passage of the Chronicle of the Romanovichs which mentioned unidentifiable objects of beaver, wolf badger fur or skin are interpreted now not as elements of military equipment (“beaver quivers” and “wolf- and badger-skin helmets” of the translation of Georgii Perfecky), but as vestments of buffoons who surrounded an anonymous bishop. Their mention in the Chronicle was understandable to contemporaries and served the purpose of humiliating the opponents of Prince Daniel. The analysis the multi-part structure of the Galician Land and Peremyshl Land (Poniz’e / Gora / Podgor’e),

королівство, оскільки очевидно, що в XIV ст. Перемишльська волость була істотно розширена в північно-західному і західному напрямках. У зв'язку з аналізом військової компанії князів Данила та Василька 1243 року з залученням даних археології дається характеристика волості Біла-Горай в південному Розточчя як ключової території на шляху з Волині до Польщі. Обґрунтовується конкретна локалізація «Воріт» як місця битви 19 червня 1266 року в північно-східній частині Щебрешинського Розточчя в верхів'ях річки Венр. Стаття завершується археологічним коментарем до політичної історії регіону. У боротьбі за ці землі в кінці X ст. зіткнулися угри, ляхи і русь. Спростовується зв'язок Перемишля зі склавинією лендзян візантійських джерел. Присутність чехів на цих землях ставиться під сумнів, а топоніми, описані в «Празькій грамоті» 1086 р., інтерпретуються як вказівки для місії *in partibus infidelium*. Поява Ростиславовичів у Перемишлі відбулася не в результаті «вотчинних прав», яких тоді не існувало, а стала наслідком конкуренції Рюриковичів за контроль над трансконтинентальними торговими шляхами. Доводиться, що Ланка, мати Ростиславовичів, не мала відношення до угорської династії Арпадів. Аналіз конфлікту інтересів Русі, Угорщини та Польщі в Посянні і Побужжі дозволяє висунути і обґрунтувати гіпотезу про подвійну юрисдикцію і кондомініальний статус цих прикордонних регіонів в епоху раннього Середньовіччя, підтверджені писемними джерелами. Участь князя Данила у васальній церемонії 1235 р. в Угорщині не скасовує його самостійного політичного значення, а має розглядатися як форма співучасті в управлінні регіоном. У висновку підкреслюється роль св. Архангела Михаїла в середньовічній свідомості як небесного покровителя Перемишльської землі і робиться припущення про присвячення архангелу ранньосередньовічної церкви на городище Трепча поблизу Сяноку.

Ключові слова: Середньовіччя, Русь, Угорщина, Польща, прикордонні території, торгові шляхи, політичний кондомініум, літописи і хроніки, біблійні ремінісценції, археологія, історична географія

which was characteristic of the system of political power in the early Middle Ages is also proposed. The Podgorie mentioned two times in the Chronicle (1235, 1243) should not be associated with the *Districtus Podhorayensis* but may be located at the northern foothills of the Carpathians between the Wislok and San Rivers. The article criticizes the idea of the stability “*ab antiquo*” of borders of early medieval Rus’ districts after their incorporation in the Kingdom of Poland, since it is obvious that in the 14th century the Peremyshl district was significantly expanded in the north-western and western directions. The background of the analysis of the military campaign of Princes Daniel and Vasilko in 1243 using archeological data, the characteristics of the Belaya-Goray district in the southern part of Rostocza Uplands is given. The region must be regarded as the key point on the way from the Volhynia to medieval Poland. The precise localization of the toponym “Gate” as the place of the battle “*que Porta dicitur*” on the June 19, 1266, in the northeastern corner of the Shcheshreshin’s part of Rostocza Uplands near the upper reaches of the Vepri River is argued. The article ends with the archaeological commentary on the political history of the region. The Hungarians, the Poles and the Rus’ collided in the struggle for these lands at the end of the 10th century. The connection between the town of Peremyshl and the “*sclavinia*” of the Lendzians mentioned by Byzantine sources is refuted. The presence of the Czechs in the region is regarded as doubtful. The border described in the document of the German Emperor Henry IV for the diocese of Prague from the year 1086 are interpreted not as political borders of the early Czechs State but as directions of the Christian mission in *partibus infidelium*. The appearance of Princes from the Rostislavichs family in Peremyshl was not a result of their imagined “*patrimonial rights*”, which did not exist at that time, but was a consequence of the political competition between the Rurikids for control over transcontinental trade routes. It is proved that Lanka, the mother of the Rostislavichs, had nothing to do with the Hungarian Arpad dynasty. The analysis of the conflict of interests of Rus’, Hungary and Poland in the valleys of the San and Western Bug Rivers makes possible to put forward and argue the hypothesis of dual jurisdiction and condominium status of these border regions in the early Middle Ages, that has parallels in written sources. The participation of Prince Daniel in a vassal ceremony in

Микола КОЗАК
ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА ПЕРЕ-
МИШЛЯ ТА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМ-
ЛІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Запропоновано спробу короткого аналізу військової системи території Перемишльської землі. Охарактеризовано головні риси і елементи військової інфраструктури регіону з XI ст. Проаналізовано історичні та природні чинники які вплинули на формування воєнної системи Перемишльської землі. Зведено писемні та археологічні відомості про обороздатність Перемишля та його ролі в військовій системі князівства. Подано коротку характеристику головним укріпленням пунктам князівства та логіці їх розташування.

Не останнім чинником у розвитку мілітарної інфраструктури будь-якого регіону в середньовіччі був поступовий розвиток комплексу озброєння, про що в Перемишльській землі свідчить низка знахідок озброєння IX–XIV ст. На підставі загального огляду таких знахідок зроблено висновок, що комплекс спорядження дружинника в цих землях за рахунок запозичень відображав значні міжнародні зв'язки регіону. Головним таким запозиченням необхідно вважати відносно раннє поширення тут арбалета, що, імовірно, зумовлено стрімким розвитком укріплених пунктів на торговельних шляхах та межах землі. З огляду на наявність в певних регіонах Перемишльської землі значних покладів залізної руди та слідів її масового оброблення, запропоновано висновок про власне виробництво деяких видів озброєння.

Ключові слова: Перемишль, Перемишльська земля, укріплені городища, стратегічні шляхи, зброя, арбалет, залізна руда

1235 in Hungary does not negate his independent political role, but should be considered as a form of co-ruling the region under the dual jurisdiction. In the conclusion, the role of Archangel Michael as the heavenly patron of the Peremyshl Land in the medieval mentality is argued and the hypothesis on the dedication of the early medieval church at the Trepcza fortified settlement near Sanok to the Archangel is advanced.

Key words: Middle Ages, Rus', Hungary, Poland, borderlines zones, trade routes, political condominium, annals and chronicles, biblical reminiscences, archeology, historical geography

Mykola KOZAK
MILITARY SYSTEM OF PREMYSHLY
AND PREMYSHLY LAND DURING THE
MIDDLE AGES

In the article an attempt was made to briefly analyze the military system of the territory of Przemyśl land. Thema in features and elements of the military infrastructure of the region from the XI century are described. Historical and natural factors that influenced the formation of the military system of Peremyshl land are analyzed. Written and archeological information about Przemyśl's defense capability and its role in the military system of the principality was summarized. A brief description of the main fortified point of the principality and the logic of their location.

Not the last factor in the development of the military infrastructure of any region in the Middle Ages was the gradual development of the armament complex, as evidenced in the Przemyśl land by a number of weapons finds of the IX–XIV centuries.

Based on a general review of such archeological findings, we conclude that the military equipment complex in the sel and sat the expense of borrowings reflected the significant international ties of the region. Thema in such borrowings should be considered the relatively early spread of the crossbow, which is probably due to the rapid development of fortified points on trade routes and state boundaries. Given the presence in certain regions of Przemyśl land of significant deposits of iron ore and traces of its mass processing, we conclude about its own production of some weapons.

Key words: Przemyśl, Przemyśl land, fortified settlements, strategic routes, weapons, crossbow, iron ore

Олександр ГОЛОВКО
ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА
ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДА
ДАРЯ РОСТИСЛАВОВИЧА (1092–1124)

Розглянуто процес виникнення у басейні річок Сяну, Вепру і Західного Бугу західного відлугу хорватського племінного комплексу Перемишльського князівства. Виникнення останнього стало наслідком розпаду відносно єдиної в X – першій половині XI ст. держави Русь. Показано, що виникнення Перемишльського князівства, як і Теребовлянського й Звенигородського прикарпатських князівств, у політичному плані пов'язано з діяльністю князів Ростиславовичів, які будуть керувати Прикарпаттям упродовж більше ста років, до кінця XII ст. Першим князем Перемишльського краю був Рюрик Ростиславович, який правив приблизно сім років, а його наступником став Володар Ростиславович. Значна потуга Перемишльського князівства виявилася у тому, що західні хроністи відзначали Володара авторитетним у католицькому світі титулом “король”. Діяльність Володара сприяла збереженню суверенності прикарпатських князівств, що в перспективі відіграло важливу роль у виникненні великого Галицького земельного князівства.

Ключові слова: Прикарпаття, хорвати, держава Русь, Перемишль, князі Ростиславовичі, князь Володар Ростиславович

Юрій ГУДИМА
ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИШЛЬСЬКА
ЗЕМЛЯ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ XIII СТОЛІТТЯ

Зроблено хронологічний виклад згадок про Перемишль та Перемишльську землю в західноукраїнському літописанні XIII ст. На підставі наведеного матеріалу та запропонованих до нього коментарів стверджено, що від самого виникнення місто Перемишль і Перемишльська земля впродовж віків, особливо в XIII ст., постійно перебували у зоні впливу руських князів. Місто і земля становили перехрестя сухопутних і водних торговельних шляхів. Показано, що крім суто господарського, економічного, ця територія мала надзвичайно вигідне військово-стратегічне значення для вирішення

Olexandr HOLOVKO
PRZEMYSL AND PRZEMYSL LAND
DURING THE REIGN OF PRINCE VOLO
DAR ROSTYSLAVOVYCH (1092–1124)

Origin of western part of Croatian tribe group of Przemyśl land in Wepr, San, and western Boh rivers' basin was explored in this work. Its emergence was result of dissolution of Rus' in X – first half of XI century. he study demonstrates that politically emergence of Przemyśl Duchy (as well as of Terebovl' and Zvenyhorod Duchies) was linked to activities of Rostyslavovych princes, who ruled Pre-Carpathian region for more than 100 years till the end of XII century. Rurik Rostyslavovych was the first prince of Przemyśl territory for approximately seven years. His successor was Volodar Rostyslavovych. Considerable might of Przemyśl duty was reflected in the fact that Western chroniclers named Volodar with important “king” title. Volodar's activity helped to save sovereignty of Pre-Carpathian principalities and played important role in shaping future Galych Duchies.

Key words: Pre-Carpathian region, Croats, Rus' state, Przemyśl, Rostyslavovych princes, prince Volodar Rostyslavovych

Yurii HUDYMA
PRZEMYŚL AND PRZEMYŚL LAND
IN THE WESTERN UKRAINIAN CHRON
ICLE TRADITION OF THE 13TH CENTURY

The article presents a chronological account of the mentions of Przemyśl and Przemyśl Land in the Western Ukrainian chronicles of the 13th century. Based on the provided material and comments proposed to it, it states that from its emergence and for centuries onward the city of Przemyśl and Przemyśl Land had been constantly under the influence of Russ kniazs, especially in the 13th century. The city and the land were an intersection of land and water trade routes. The article shows that apart from merely economic this territory was of extremely advantageous military and strategic importance for resolving dynastic intrigues and feuds, for retaining external borders and ensuring the

династичних інтриг і міжусобиць, для втримання зовнішніх кордонів і забезпечення суверенітету Київської (XI–XII ст.), а згодом, і Галицько-Волинської (XIII ст.) держав, контактів Русі з найближчими західними сусідами. Встановлено, що жодна з європейських хронік і тепер відомих науці писемних джерел XIII ст. не приділяють стільки уваги історії тодішнього Перемишля та Перемишльської землі, скільки приділяє створений у доступній володимирській редакції західноукраїнський літопис XIII ст. Це, у свою чергу, є переконливим аргументом для ідентифікації мешканців указаних теренів із відповідною етно-культурною спільнотою, історичною традицією та геополітичним курсом розвитку.

Ключові слова: Перемишль, Перемишльська земля, літописання, XIII ст., Галицько-Волинська держава.

**Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
СЛУЖЕБНИК ПЕРШОГО ПЕРЕ-
МИШЛЬСЬКОГО ВЛАДИКИ АНТОНІЯ**

Проаналізовано вірогідного київського походження Службник першого перемишльського єпископа Антонія як найдавнішу позицію місцевої малярської традиції. Показано продовження відповідного малярського напрямку в найраніших ідентифікованих іконах перемишльської школи українського релігійного малярства середини – другої половини XIII ст. Мініатюри Службника охарактеризовано як вихідний зразок поширеного в середовищі малярства візантійського аристократичного родоводу, утвердженого й розвинутого в малярській культурі Перемишля XIII – першої половини XIV ст.

Ключові слова: мініатюри Службника перемишльського владика Антонія, перемишльська школа українського малярства, українське малярство княжої доби, Перемишль, українсько-візантійські мистецькі зв'язки

**Юрій ДИБА
АВСТРІЙСЬКИЙ ПРОТОТИП РО-
ТОНДИСВЯТОГО МИКОЛАЯ У ПЕРЕ-
МИШЛІ**

Автор звертається до походження архітектурно-планувальної концепції ротонди святого Миколая у Перемишлі та

sovereignty of Kyiv state (11th–12th cent.) and later on of Galicia-Volynia state (13th cent.), for the contacts of medieval Ruthenia and their nearest neighbors. We established that none of the European chronicles and currently known to scholarship written sources of the 13th century, do not pay as much attention to Przemyśl and Przemyśl Land of that time, as the Western Ukrainian chronicle of the 13th century does, created in an available now Volodymyr edition. This in turn is a convincing argument for identifying the inhabitants of these areas with the relevant ethno-cultural community, historical tradition and with the geopolitical course of development at last.

Key words: Przemyśl, Przemyśl Land, chronicle, 13th cent., the Kingdom of Galicia-Volhynia.

**Volodymyr ALEXANDROVYCH
LITOURGICON OF THE FIRST
PRZEMYŚL BISHOP ANTHONY**

This article analyzes probably kievian provenience the Litourgicon of the first Przemyśl bishop Anthony as the oldest position of the local painting tradition. It shows the continuation of the corresponding painting style in the earliest identified icons of Przemyśl School of Ukrainian Religious Painting of the middle – second half of 13th cent. The miniatures are described as the initial example of Byzantine aristocratic ancestry widespread in the painting environment, approved and developed in the painting culture of Przemyśl of 13th – the first half of 14th cent.

Key words: Miniatures of Litourgicon of Przemyśl bishop Anthony, Przemyśl School of Ukrainian Painting, Ukrainian painting of the kniaz era, Przemyśl, Ukrainian-Byzantine artistic ties

**Yurii DYBA
AUSTRIAN PROTOTYPE OF THE
ROTUNDA OF SAINT NICHOLAS IN
PEREMYSHL**

The author addresses the topic of the origin of the architectural and planning concept of the rotunda of St. Nicholas in Pere-myshl and considers this church in the light

розглядає цей храм у світлі русько-австрійських контактів другої чверті – середини XIII ст. Висловлена в публікації аргументація дає підстави пов'язати архітектуру ротонди святого Миколая у Перемишлі з її вірогідним австрійським аналогом. Таким аналогом автор вважає ротонду святого Іоана Хрестителя у Петронелл-Карнунтумі. Цей населений пункт розташовується на невеликій території східної частини сучасної Нижньої Австрії. Саме там зосереджувалися події боротьби за спадщину Бабенбергів в Австрії, у якій активну участь прийняли князь Данило Романович та його син Лев Данилович. Автор доводить, що ротонда святого Миколая була збудована як соборна міська церква української (руської) громади Перемишля.

Ключові слова: ротонда святого Миколая у Перемишлі, ротонду святого Іоана Хрестителя у Петронелл-Карнунтумі, архітектура Перемишля XIII ст.

of Ruthenian-Austrian contacts of the second quarter – the middle of the 13th cent. The arguments presented in the publication give grounds to connect the architecture of the rotunda of St. Nicholas in Peremyshl with its probable Austrian analog. The author considers the rotunda of St. John the Baptist in the Austrian Petronell-Carnuntum to be such an analog. This settlement is located in a small area of the eastern part of modern Lower Austria. It was there that the main events of the struggle for the heritage of the Babenbergs in Austria were concentrated, in which Prince Danylo Romanovych and his son Lev Danylovych took an active part. The author argues that the rotunda of St. Nicholas was built as a cathedral city church of the Ukrainian (Ruthenian) community of Peremyshl.

Key words: the rotunda of St. Nicholas in Peremyshl, the rotunda of St. John the Baptist in the Austrian Petronell-Carnuntum, Ruthenian-Austrian contacts, Peremyshl architecture of XIIIth cent.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 14: Княжий Перемишль. 280 с. + карти

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 15.12.2020. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,68.